

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

П. В. Кутуєв, А. В. Багінський, О. І. Василець та ін.

СОЦІОЛОГІЯ МОДЕРНУ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ

*Затверджено Вченою радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як підручник для студентів,
які навчаються за спеціальністю 054 «Соціологія»,
спеціалізацією «Врегулювання конфліктів та медіація»*

Київ
КПІ ім. Ігоря Сікорського
2019

Рецензенти:

Головаха Є. І., д-р філос. наук., проф., член-кореспондент НАНУ, заступник директора Інституту соціології НАНУ з наукової роботи, зав. відділом методології та методів соціологічних досліджень.

Куценко О. Д., д. с. наук, проф., зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Відповідальний редактор: к. філос. н., доц. Мельниченко А. А., вчений секретар, декан факультету соціології і права КПІ імені Ігоря Сікорського.

Гриф надано Вченою радою КПІ ім. Ігоря Сікорського (протокол № 10 від 04.11.2019 р.)

Електронне мережне навчальне видання

Кутуєв Павло Володимирович, д. с. н., проф.

Багінський Андрій Владиславович, к. п. н.

Василець Ольга Іванівна

Єнін Максим Наїмович, к. с. н., доц.

Казьмірова Оксана Миколаївна

Коломієць Тетяна Володимирівна, к. філос. н., доц.

Коржов Геннадій Олександрович, к. с. н., доц.

Макаренко Дар'я Володимирівна

Мацко-Демиденко Ірина Вікторівна, к. с. н.

Пиголєнко Ігор Вікторович, к. філос. н., доц.

Северинчик Олексій Павлович

Якубін Олексій Леонідович, к. п. н.

СОЦІОЛОГІЯ МОДЕРНУ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ

Соціологія модерну та модернізації [Електронний ресурс] : підручник для студ. спеціальності 054 «Соціологія», спеціалізації «Врегулювання конфліктів та медіація» / П. В. Кутуєв, А. В. Багінський, О. І. Василець, М. Н. Єнін, О. М. Казьмірова, Т. В. Коломієць, Г. О. Коржов, Д. В. Макаренко, І. В. Мацко-Демиденко, І. В. Пиголєнко, О. П. Северинчик, О. Л. Якубін; КПІ ім. Ігоря Сікорського. – Електронні текстові дані (1 файл: 3333 кбайт). – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. – 355 с.

Узагальнено теорії соціології модерну та модернізації. Проаналізовано парадигму держави, що сприяє розвитку, інтерпретацію піднесення Європи та соціологію сходуцентризму. Кожен розділ підручника містить список рекомендованої літератури та контрольні запитання. Для студентів спеціальності 054 «Соціологія» та усіх, хто цікавиться суспільними науками.

© П. В. Кутуєв, А. В. Багінський, О. І. Василець, М. Н. Єнін,
О. М. Казьмірова, Т. В. Коломієць, Г. О. Коржов, Д. В.
Макаренко, І. В. Мацко-Демиденко, І. В. Пиголєнко, О. П.
Северинчик, О. Л. Якубін, 2019

© КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019

Зміст

Вступ	7
Розділ 1. Теоретичні і методологічні засади соціології модерну та модернізації.....	9
1.1. Модерн: історія терміну.....	9
1.2. Формування модерну, модернізація і розвиток: підходи до дефініцій.....	12
1.3. Ідеологічний контекст постановки соціології модерну та модернізації.....	21
Запитання для самоконтролю.....	31
Рекомендована література.....	31
Розділ 2. Формування дослідницької програми модернізації та розвиток соціології модерну та модернізації: перша фаза.....	33
2.1. Дослідницька програма модернізації та розвиток соціології модерну: американська академічна спільнота та імперативи «холодної війни».....	33
2.2. Дослідницька програма модернізації: інституції та ідеологія.....	38
2.3. Перша фаза дослідницької програми модернізації: динаміка ідей та інтересів.....	45
Запитання для самоконтролю.....	61
Рекомендована література.....	61
Розділ 3. Формування другої фази дослідницької програми модернізації та західна соціологія модерну та модернізації: ідеї С. Гантінгтона як її персоніфікація.....	63
3.1. Соціально-політична та інтелектуальна ситуація в світі в 1960-1970 роках.....	63
3.2. Гантінгтонова критика першої фази дослідницької програми модернізації: політичний занепад versus політичний розвиток.....	66
3.3. Гантінгтонова концептуальна схема: розвиток versus стабільність.....	75
3.4. Ідеї Гантінгтона сьогодні: занепад Заходу або просвітницький оптимізм?.....	80
Запитання для самоконтролю.....	100
Рекомендована література.....	101

Розділ 4. «Ленінський феномен» та проект модерну. Від мобілізаційної консолідації до занепаду безособової харизми в ленінських режимах.....	102
4.1. Ленінський феномен як інтелектуальний виклик соціології розвитку та модернізації.....	102
4.2. Ленінські режими: <i>differentia specifica</i>	107
4.3. Ленінізм та проблема революційних проривів (напів)периферії.....	120
4.4. Ленінізм та проект модерну: динаміка взаємодії.....	123
4.5. Стадії трансформації та консолідації: від революційного прориву до розбудови політичної спільноти.....	125
4.6. «Модернізаційні» зусилля ленінських режимів: стадія інтеграції.....	132
4.7. Неотрадиціоналізм versus безособова харизма: організаційний занепад ленінських режимів.....	139
Запитання для самоконтролю.....	156
Рекомендована література.....	156
Розділ 5. Конфлікт «модернізація versus розвиток недорозвитку»: відповідь периферії на інтелектуальну гегемонію Заходу.....	159
5.1. Дискурс Андре Гундера Франка: ідеологія або теоретизування?.....	159
5.2. Дослідницька проблематика А. Г. Франка та залежність у сучасному світі.....	176
5.3. Розвиток недорозвитку: метрополія versus третій світ.....	179
5.4. Динаміка кризи світової капіталістичної системи.....	190
Запитання для самоконтролю.....	201
Рекомендована література.....	201
Розділ 6. Конфлікти у контексті дослідницької програми світової системи...	203
6.1. Інтелектуальні витоки та методологічна візія світ-системного аналізу.	203
6.2. Історичні системи як предмет світ-системного аналізу.....	211
6.3. Світ-системна інтерпретація генези модерної / капіталістичної історичної системи.....	215
6.4. Ієрархічна структура модерної світ-системи та (не)можливість національного розвитку.....	223
6.5. Криза модерної світ-системи та цивілізаційні варіації історичного капіталізму.....	230

Запитання для самоконтролю.....	238
Рекомендована література.....	239
Розділ 7. «ПереОРІЄНТация» соціологічного теоретизування А. Г. Франком: конфлікт поміж євроцентризмом та китаєцентризмом.....	241
7.1. Унікальність Заходу/Сходу: реальність чи усталені стереотипи в соціальних науках ?.....	241
7.2. Орієнтоцентрична «аномалія» усталеної модерної парадигми соціології модерну.....	243
7.3. «Провінціалізація Європи» чи спроба відшукати іншу парадигму пояснення модерну.....	250
Запитання для самоконтролю.....	255
Рекомендована література.....	255
Розділ 8. Трансформації світ-системного аналізу як теорії модерну та модернізації.....	257
8.1 Інтелектуальні витoki та методологічні засади світ-системного аналізу.....	257
8.2. Історичні системи як предмет світ-системного аналізу.....	266
8.3. Концептуалізація капіталізму в межах світ-системного аналізу.....	270
8.4. Світ-системна інтерпретація зародження та розвитку капіталістичної історичної системи.....	274
8.5. Витoki капіталістичного розвитку: І. Валерстайн versus М. Вебер.....	282
8.6. Ієрархічна структура модерної світ-системи та неможливість національного розвитку.....	292
Запитання для самоконтролю.....	305
Рекомендована література.....	306
Розділ 9. Держава, що сприяє розвитку, та «азійське диво».....	309
9.1. Неолібералізм як ідеологія та програма розвитку.....	309
9.2. Держава: пошук відповідей на неоліберальну ортодоксію.....	313
9.3. Держава як каталізатор розвитку: історична перспектива.....	317
9.4. Держава, що сприяє розвитку, та досвід піднесення Східної Азії.....	322
Запитання для самоконтролю.....	346

Рекомендована література.....	346
Глосарій.....	348

Вступ

XX століття, яке Е. Гобсбаум позначав як епоху виразно крайніх позицій (age of extremes), стало свідком тектонічних суспільних трансформацій на рівні окремих суспільств та в світ-системному масштабі. Впродовж цього сторіччя відбулося переміщення центру глобальної гегемонії з Британії до США, і власне боротьба за гегемонію породила дві світові війни та породила умови для реалізації проекту ленінізму на теренах колишньої Російської імперії, створення СРСР та його світ-імперії. До інших ключових змін минулого століття слід долучити дезінтеграцію європейських колоніальних імперій та постання третього світу, або світу, що розвивається, а також зовсім зникнення ленінізму як альтернативи ліберально-модерним принципам організації суспільства та ідеології. Виглядало так, що крах переважної більшості ленінських суспільств – а надто беззаперечне зникнення радянської світ-імперії – залишив ліберально-демократичну версію капіталізму тріумфатором-гегемоном у світовому масштабі. У такий спосіб на деякий час було делегітимовано спроби пошуку альтернативи ліберальному капіталізму, що дало підставу деяким дослідникам виголосити настання «кінця історії» (Ф. Фукуяма). Дезінтеграція ленінізму, який конституював так званий другий світ, спричинилася до пришвидшеного процесу диференціації країн, що входили до «соціалістичної співдружності», та до вибору ними докорінно різних траєкторій розвитку. Частина східноєвропейських постленінських країн наближуються до стандартів першого світу, натомість більшість країн – спадкоємців СРСР – радше відтворюють зразки суспільних практик, притаманних світу третьому.

Усі ці події стали кульмінацією тривалого процесу піднесення Заходу та паралельного занепаду – зумовленого сполученням внутрішніх і зовнішніх факторів – Решти (тут і далі в тексті я вдаюся до українського перекладу англomовних термінів «the West» та «the Rest»). Водночас безпідставною теоретично та небезпечною практично є євроцентристська ілюзія про Захід як єдине джерело соціального динамізму у світі, динамізму, який протиставляється нерухомим деспотіям Решти (така картина світу не останньою чергою завдячує своєю впливовістю отцям-засновникам соціології, серед яких був і Маркс зі своїм «азійським способом виробництва», і Вебер зі своєю порівняльною соціологією східних релігій). У повоєнну епоху ми стали свідками японського дива, до якого приєдналися «азійські тигри», відомі також у професійній літературі під назвою «банда чотирьох» (Південна Корея, Тайвань, Гонконг та Сінгапур). Спромога цих держав знайти виходи з периферії засвідчила багатоваріантність соціального розвою та неможливість вироблення універсальної формули «поступу», яка, на додачу, мала б жорстку географічну

«прив'язку» та асоціювалася з єдиним культурним контекстом. Тому дослідження, що враховує більш довготривалу історичну та інтелектуальну перспективи, дозволяє адекватніше концептуалізувати виклики сучасному соціологічному теоретизуванню про розвиток та модернізацію, запропонувавши дотичні до цих проблем синтетичні відповіді.

Категорії модернізації та розвитку окреслюють контекст дискусій, до яких залучаються академічна та політична спільноти, слугуючи підмурівком як для розмислів про сучасний соціум, так і для розроблення політики, скерованої на досягнення суспільного блага. Рівночасно ці поняття діють як своєрідний подразник для науковців та учасників публічної сфери, позаяк суб'єкти рефлексії про модерн незрідка керуються зіткненням між імперативами граничного, тотального пояснення та вимогами прагматичної зосередженості на конкретніших питаннях; власне подібне тертя є характерним для досвіду модерну.

Серед учених, які розвивають соціологічні теорії, поширюється переконання про необхідність взаємодії різних дослідницьких програм та ідеологій, взаємодії, яка б долала обмеження стратегем конфлікту або, у кращому разі, запозичення концепцій, досягаючи синтезу. Водночас ця теза, сформульована в площині узагальненого дискурсу, майже не перетинається з рефлексією про розвиток та модернізацію, які і досі переважно залишаються ідеологічно навантаженими та теоретично одновимірними. На тлі збереження гегемонії практикою інтелектуального «знищення» парадигмального «іншого» загострюється потреба у збалансованішому, багатовимірнішому та синтетичному підході.

Відтак, цей підручник розглядає соціологічні концепції та, ширше, дослідницькі програми, що керуються власною динамікою, яка має вибірково спорідненість із інституційною динамікою академічної спільноти та суспільства. Тому він стане в нагоді всім, хто цікавиться логікою та етапами еволюції дослідницьких програм соціологічного дискурсу, зосередженого на проблемах та категоріях модерну і модернізації.

Розділ 1. Теоретичні і методологічні засади соціології модерну та модернізації.

- *Модерн: історія терміну.*
- *Формування модерну, модернізація і розвиток: підходи до дефініцій.*
- *Ідеологічний контекст постання соціології модерну та модернізації.*
- *Висновки*

1.1. Модерн: історія терміну

Модернізація є способом досягнення модерного суспільства. Тому незайвим буде здійснити етимологічний екскурс до історії терміна «модерн». Вперше слово «модерний» було вжито в латинській мові наприкінці V століття, щоби відокремити офіційну християнську епоху від язичницького минулого Риму. За Ю. Габермасом, індивіди самоусвідомлювали себе як «модерні» кожного разу, коли вони переглядали свою поставу щодо класичної давнини¹. За авторитетним спостереженням Р. Вільямса, дієслово «модернізувати» почало поширюватися в англійській мові з XVIII століття та переважно означало перебудову будівель (приміром, «решту будівель було модернізовано», Волпол, 1748 рік), зміни в орфографії (за приклад править Філдінгове: «я насмілюся модернізувати мову», 1752 рік), у моді й поведінці.

У XIX столітті термін «модернізувати» набуває соціальних вимірів. Теккерей говорить про порох та друкарський верстат, які модернізують світ². Утім, до початку XX століття цей термін переважно зберігає своє вузькотехнічне значення вдосконалення виробничої інфраструктури (певна річ, «модернізація» зберегла цей вимір свого смислового космосу й дотепер). Так, в огляді зарубіжних фахових видань з економіки, автори журналу *American Economic Review* пропонують анотацію статті, в якій йдеться про модернізацію порту Бордо³. І лише в другій половині XX століття поняття «модерн» та «модернізація» стають переважно соціологічними.

¹ Див.: Habermas J. *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Cambridge. MIT Press, 1990; Habermas J. *Modernity: An Unfinished Project*. Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity / Ed. by M. P. d'Entrèves, S. Benhabib. Cambridge: MIT Press, 1997. P. 38–58; Habermas J. *Postnational Constellations*. Cambridge: Polity Press, 2001.

² Див.: Williams R. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. N.Y.: Schocken, 1982. P. 208–209.

³ Див.: Periodicals. *American Economic Review*. 1912. Vol. 2. № 2. P. 744.

Сьогодні соціологічний дискурс про модерн посідає центральне місце в теоретизуванні західної академічної спільноти: навіть поверховий погляд на провідні професійні журнали – як видання гатунку *European Journal of Social Theory* – фіксує присутність терміна «модерн» у назві більшості статей, що з'являються на їхніх сторінках. Рівночасно концепції модернізації та розвитку є «яблуком розбрату» для академічних спільнот як першого, так і третього світу. З вірою в незаперечно творчий потенціал модернізації вчених Фукуямового «призову» контрастує пафос гнівного засудження вченими лівого табору негативних суспільних імплікацій навернення правлячих верств другого і третього світів до ключових цінностей модерну – лібералізму та капіталізму. Цілком підставовим буде визначити глибоко закорінений в академічних колах Заходу скепсис щодо позитивного потенціалу модерну та модернізації як одну з маніфестацій культури надлишку. Інтелектуали третього світу є так само розмежованими щодо значення модернізації: для одних вона залишається західною облудою, інші інтерпретують її в дусі емансипації, використовуючи ідею модерну як нормативне обґрунтування для засудження практик авторитарних автохтонних режимів (приміром, саме така постава є вельми характерною для китайських дисидентів).

Серед східноєвропейських неофітів концепції модернізації поширеним є спрощене, сповнене ейфорії потрактування змісту цього процесу, потрактування, яке нехтує суттєвим незадоволенням, спричиненим тягарем модернізації. Водночас заперечення реалій модерну інтерпретується суто як вияв глибокого традиціоналізму. Так, після подій 11 вересня 2001 року державний секретар Міністерства зовнішніх справ Польщі А. Д. Ротфельд пояснював глобальний тероризм сліпим протестом проти поступу модернізації (він сприймав цей феномен як «закодований» в історії людства) з боку спільнот, що вбачають у модерні загрозу своєму способу життя та культурі⁴. Модернізація – зокрема навздогінна модернізація – визначається як ключове завдання політичного порядку денного країн колишнього «соціалістичного» табору.

Свого часу Сталін радив ученим, як сприймати радянський лад: «Перехвалювати наш устрій не варто, недохвалювати теж не можна. У межах треба триматися»⁵. Ця максима придатна для оцінки не лише дискурсу про модерн та модернізацію, але й модерну та модернізації як феноменів соціальної реальності. Мислителі, які оперують у межах парадигм постмодерну / постколоніалізму / построзвитку палко заперечують щільний зв'язок між мілітаризмом, культурною зверхністю та ксенофобією, з одного боку, і

⁴ Див.: Rotfeld A. D. Dlaczego stawiamy na Stany Zjednoczone. Rozmawiał Robert Walenciak. *Przegląd*. 2004. 7 listopada. S. 20–23.

⁵ Слово товарищу Сталину. М.: Эксмо, 2002. С. 184.

національними «традиціями» – з іншого. Приміром, Пак Нак-чон пояснює жорстокість японської армії стосовно цивільного населення окупованих азійських країн не спадком минулого та рисами національного характеру, попри вельми агресивну поставу Японії щодо своїх сусідів – як то було властиво їй ще з часів середньовіччя – а відносно успішною модернізацією країни вранішнього сонця за західними зразками (одним із гасел Мейдзі-ісин було «полишити Азію та увійти до Європи»), що мала своїм вислідом потрактування решти населення Азії як другосортного «іншого», нагадуючи ставлення європейців до корінного населення Африки та Америк⁶. Водночас ототожнення запозичення західних моделей поведінки (застосування страв французької кухні під час офіційних прийомів в імператорському дворі та сюртуки / фраки як формальний одяг) з модерними цінностями є не просто сумнівним, а таким, що вводить в оману. Корейський критик постколоніального гатунку або несвідомий, або зумисно нехтує прозорими паралелями між його власним проектом подолання модерну та аналогічною спробою японських інтелектуалів (останні в розпал війни на Тихому океані – в 1942 році – zorganizували симпозіум під назвою «Долаючи модерн» (*кіндаї но чококу*)). Один з-поміж ідеологів цього руху Судзукі Сігетака висунув ідею подолати модерн через подолання таких його вимірів, як демократія в політиці, капіталізм в економіці та лібералізм у мисленні, відмовившись у такий спосіб від диференціації, яку несе із собою модерн, та досягнувши відновлення міфічної цілісності японської традиції⁷. Як бачимо, самосвідомість ідеологів японського режиму відповідала не стільки модерну, скільки антимодерну, що заперечує пояснення бруталності війни на азійському театрі бойових дій суто адаптацією євроцентризму до регіональної специфіки. У випадку усвідомлення південнокорейським вченим зв'язку його ідей з японським борсанням під тягарем модерну, така самоідентифікація з нативістською реакцією на модерн є вельми небезпечною, яскраво промовляючи про вибірккову спорідненість поміж риториками антимодерного захисту автохтонних субалтерн-верств і консервативними / реакційними силами, які мають статус місцевих можновладців. За історичний приклад тут править політичний альянс під час президентської кампанії 2004–2005 років Н. Вітренко (чиї виступи проти американоцентризму та міжнародних фінансових інституцій свого часу нагадували лексику теоретика залежності та розвитку недорозвитку А. Г. Франка) і риторичного прибічника глобальної гіпермобільності капіталу В. Януковича.

⁶ Див.: Paik Nak-chung. Coloniality in Korea and a South Korean Project for Overcoming Modernity. *Interventions*. 2000. Vol. 2. №1. P. 73–86.

⁷ Див. детальніше: Harootunian H. Overcome by Modernity: History, Culture, and Community in Interwar Japan. Princeton: Princeton University Press, 2000.

За відсутності праць, які здійснюють цілісну реконструкцію еволюції дослідницьких програм соціології розвитку та модернізації, український політичний істеблішмент та академічна спільнота приречені на споживання second-hand ideas, що не може не позначатися як на адекватності осягнення соціального світу, так і на ефективності його трансформації. Ба більше, одновимірність теоретизування впливових теоретиків сучасності лише рельєфніше окреслює потребу в дискурсі синтетичного штибу. Радянські фахівці з історії соціологічної теорії свого часу обґрунтовували актуальність теоретичної полеміки з «буржуазними / немарксистськими» концепціями загострення протистояння між капіталізмом і комунізмом попри реальні політичні розрядки 1970-х років⁸. На теперішньому відтинку історії актуальність теоретичних дебатів визначається потребою в осмисленні чинників та перспектив постленінської трансформації українського суспільства, трансформації, яка відбувається на тлі глобальних змін. Відповідно, теоретична рефлексія щодо альтернативних шляхів розвитку суспільства, рефлексія, яка могла б вийти за межі ідеологізованих дихотомій минулого, стає імперативом для соціологічної спільноти.

1.2. Формування модерну, модернізація і розвиток: підходи до дефініцій

Модерн, під кутом зору теоретизування в системі координат численних модернів, з одного боку, стає універсальним феноменом (інакше кажучи Захід втрачає свою монополію на нього), з іншого – це явище сприймається у множині, тобто існує не єдиний модерн, а численні модерни. Попри ревізію, ба навіть реконструкцію своїх попередніх євроцентристських поглядів, навіть така позиція чільників ідеї численних модернів не може задовольнити радикальніше крило цієї парадигми, репрезентоване Санджеєм Субрахман'ямом⁹. Для цього американського вченого індійського походження формування модерну було не регіональним феноменом, зміст якого охоплює формула «піднесення Заходу», а глобальним процесом¹⁰. З перспективи Субрахман'ямового підходу поширена серед вчених інтерпретація колоніального правління, накинута Заходом на Решту, як двигуна модернізації, втрачає свою авторитетність.

⁸ Див.: Давыдов Ю. Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. М.: Наука, 1977. С. 3.

⁹ Subrahmanyam S. Hearing Voices: Vignettes of Early Modernity in South Asia, 1400 – 1750. *Daedalus*. 1998. Vol. 127. № 3.

¹⁰ Серед незчисленних роздумів з приводу «піднесення Заходу» взірцевими за своєю концептуальною стрункістю та лаконічністю є коментарі Дугласа Норта та Деніела Широ (North D. C., Thomas R. P. An Economic Theory of the Growth of the Western World. *Economic History Review*. 1970. Vol. 23. № 1.; Chirot D. The Rise of the West. *American Sociological Review*. 1985. Vol. 50. № 2).

Зазвичай піднесення модерного суспільства на Заході концептуалізується зі застосуванням категорії «модернізація». Це є недоречним телеологізмом – модернізація має поступитися місцем поняттю «формування модерну». *Формування модерну* як типу суспільства, чиє коріння сягає XVI століття, є вислідом глобальної динаміки, динаміки, яку неможливо описувати у термінах лінійної еволюції. Ключовими вимірами формування модерну є процеси розвою капіталізму, формування держави та нації і постання націоналізму як відповідної ідеології національної держави. Визнання факту, що перша, так звана оригінальна модерність, розвинулася на Заході, не повинно знецінювати внесок інших суспільств та цивілізацій до постання модерного соціального порядку та орієнтації дії. Формування модерну є набором контингентних змін, які не скеровуються єдиною метою та відбуваються в межах автономних сфер суспільства, пов'язаних між собою через механізм вибіркової спорідненості. Поняття «контингентності», запропоноване Т. Парсонсом, означає, що висліди соціальних процесів не є наперед детермінованими, а відтак завжди існує можливість альтернативного розвитку подій¹¹. Використання Веберової концепції-метафори вибіркова спорідненість дозволяє уникнути пасток редукціонізму та монокаузальності. За таких обставин легітимно потрактовувати модерн як гру, перебіг якої знаходиться під впливом несподіваних факторів¹².

Відповідно вочевиднюється безперспективність сприйняття феномена модерну в «Платоновій» манері, тобто як незмінного абсолюту (хоча погляд на модерн як на жорстко фіксований набір властивостей є доволі поширеним серед дослідників). Справді, навіть один із найоптимістичніших піонерів дослідницької програми модернізації М. Леві був свідомим необхідності послуговуватися термінами «відносно модерні» та «відносно немодерні» суспільства.

Поняття «модернізація» передбачає наявність у соціальних діячів більш-менш детальної візії модерну. Було б безпідставно вважати, що правителі та інтелектуали XVI століття чи навіть доби Просвітництва, були носіями інструментальної раціональності та прагнули зреалізувати проект модерну в усіх його відомих нам вимірах. Парадигматичними в цьому сенсі є реформи Петра I, які незрідка оцінюються як спроба модернізації Росії. Проникливий спостерігач та аналітик історичного процесу В. Ключевській поглянув на реформаторську діяльність Петра I незамуленним оком та дійшов висновку, що

¹¹ Vanderstaeten R. Parsons, Luhmann and the Theorem of Double Contingency. *Journal of Classical Sociology*. 2002. Vol. 2. № 1.

¹² Кутуєв П. В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 3. Детальніше про роль таких «непередбачуваних» та «каламутних» вимірів модерну як раса, етнічність, релігія та націоналізм див.: Tiryakian E. The Wild Cards of Modernity. *Daedalus*. 1997. Vol. 126, № 2.

вона мала вельми віддалений стосунок до «модернізації». Це potwierджується неувагою Петра I до політичного порядку та суспільної моралі Заходу. Лише завдяки своїй природній чутливості, – зауважує Ключевський, – Петро I не міг не помітити, що народи Заходу виховуються та міцніють не бато́гом та катівнею. Попри ці інтуїтивні осягнення, «вся перетворювальна його діяльність керувалася думкою про необхідність та всемогутність владного примусу: він сподівався лише силою нав'язати народу блага, яких йому бракувало і, відповідно, вірив у можливість відвернути народне життя від його історичного русла та увібгати його в нові береги». Звідси випливає логічний висновок: Петро I «шукав на Заході техніки, а не цивілізації». Ключевський у такий спосіб підсумовує освітню подорож Петра I до Західної Європи: «Видно, що, вирушивши на Захід за його наукою, московські учні не подумали, як триматися в тамтешній обстановці. Пильно стежачи за ремеслами, вони не вважали за потрібне придивлятися до тамтешніх звичаїв та порядків, не помітили, що у себе в Німецькій слободі вони зналися з покидьками того світу, з яким тепер вони зустрілися..., і, увірвавшись до незвичного їм порядного суспільства, всюди залишали відбитки своїх москворецьких звичаїв, що змушувало мислячих людей дивуватися, невже це владні просвітителі своєї країни»¹³.

У контексті цих міркувань, модернізація як спосіб досягнення модерну може ідеально-типово розумітися як цілеспрямована радикальна трансформація суспільства, що відбувається як на мікрорівні – наприклад, змінюючи зразки соціальної дії та її орієнтацій, формуючи нову ідентичність – так і інституційну структуру соціуму. Цей процес спричиняється до диференціації підсистем соціальної системи. За інтерпретацією Т. Парсонса, процес модернізації включає такі стадії:

1. Диференціації, яка є «поділом елементу структури у соціальній системі на два, або більше елементи або структури, які відрізняються з огляду на свої характеристики та функціональну значущість для системи».

2. Ці елементи стають ефективнішим, позаяк зазнають адаптивного «апгрейду», іншими словами «ширше коло ресурсів стає доступним для соціальних підрозділів, відтак їхнє функціонування може вивільнитися від деяких з обмежень своїх попередників»;

3. Після двох попередніх стадій постає проблема *включення* диференційованих елементів до ширшої системи.

4. Для того, аби процес *включення* міг трапитися та інституціоналізуватися він «має супроводжуватися ціннісною генералізацією, якщо різні елементи суспільства претендують на відповідну легітимацію та способи орієнтації для нового зразка дії... Коли мережа соціально

¹³ Ключевський В. О. Курс русской истории. Ч. 4. Соч.: В 9 т. М.: Мысль, 1989. Т. 4. С. 43–44; 21; 24.

структурованої ситуації стає складнішою, ціннісний зразок має підвестися на вищий рівень задля того, аби гарантувати соціальну стабільність»¹⁴.

Модернізація – в ідеально-типовому розумінні – сприяє розвитку цінностей раціоналізму та індивідуалізму, є рухом від партикуляризму й припису до універсалізму та досягнення. Утім, ці зміни мають важливі наслідки для макрорівня.

Окреслена вище схема у жодному разі не може розглядатися як інваріантна та апіорна. Вона вимагає зіставлення з кожним окремим випадком, що досліджується. *Включення* може траплятися у *збалансованій* та *незбалансованій* формах. За першої ситуації кожна підсистема оперує згідно своєї автономної логіки, натомість у другому випадку логіка однієї підсистеми підпорядковує собі інші. За приклади останньої тенденції правлять ленінські – на загал тоталітарні – режими, які накладають логіку політичної підсистеми на економічну, соціальну та соціокультурну сфери, та сучасні неоліберальні режими нагромадження капіталу, що підпорядковують суспільство логіці ринку (економічної підсистеми).

Розвиток на ідеально-типовому рівні концептуалізується як взаємодія економічного зростання, консолідація інституцій демократії, участь в політиці та поваги до прав людини в поєднанні з рівністю можливостей та загальним добробутом. Розвиток може розумітися і як основа емансипаторських проєктів, і як засіб контролю: соціального – всередині кордонів індивідуальних суспільств та політичного – у площині міждержавної системи. Розвиток більше зосереджується на змінах на макрорівні: на економічному зростанні, розбудові / перебудові держави, соціальній політиці¹⁵. Але всі ці заходи не можуть не позначатися на індивіді, його цінностях та стратегії побудови соціальної дії. Відповідно, розвиток і модернізація переплітаються, позаяк нова ідентичність члена національної (уявної) спільноти (мікрорівень) може виникати як вислід впровадження державою відповідної освітньої політики (макрорівень).

Розмежування розвитку і модернізації є умовним, тобто має ідеально-типовий, аналітичний характер, позаяк ці процеси передбачають наявність симбіотичних відносин між ними (картина соціального світу була б неповною без свого третього елементу – недорозвитку). Така концептуальна диференціація уможливорює відокремлення розвинених суспільств від модерних.

¹⁴ Parsons T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1971. P. 26; 27.

¹⁵ Grosfoguel R., Cervantes-Rodríguez A.M. Introduction. Unthinking Twentieth-Century Eurocentric Mythologies: Universalist Knowledges, Decolonization, and Developmentalism. The Modern / Colonial / Capitalist World-System in the Twentieth Century: Global Processes, Antisystemic Movements, and the Geopolitics of Knowledge / Ed. by R. Grosfoguel, A.M. Cervantes-Rodríguez. Westport; L.: Greenwood Press, 2002; Myrdal G. What Is Development? *Journal of Economic Issues*. 1974. Vol. 8. № 4.

СРСР та нацистська Німеччина можуть розглядатися як розвинені суспільства, що намагалися протиставити модерну свою власну альтернативу; сьогоденна Саудівська Аравія також є економічно та технологічно розвинутою країною, суспільні відносини якої достоту не узгоджуються з візією модерну (достатньо навести такі ознаки суспільно-політичного життя цієї країни, як автократичний політичний режим та виключення жінок поза публічну сферу). І навпаки, слід пригадати спостереження Вебера про наявність етосу раціонального капіталізму в слаборозвиненій периферії – Північній Америці XVIII століття – навіть за відсутності відповідних матеріальних структур.

Проблеми, що поєднуються під егідою феноменів модернізації та розвитку – а також їхня ідеальна репрезентація у формі дослідницьких програм – виконують важливу функцію забезпечення академічної та політичної спільнот контекстом для загальних дискусій. Вони також слугують підмурівком як для розмислів про сучасний соціум, так і для розробки політики, скерованої на реалізацію суспільного блага.

Модерн у своєму західному вияві пропонувався як суспільство-взірець для Решти; водночас критики проекту модерну схильні вбачати в концепціях модернізації та розвитку саму лише ідеологію, якій бракує академічного компоненту, вважаючи, що ці побудовання позбавлені інтелектуальної цінності, а єдиним мотивом їхнього існування є виконання ними функції легітимації глобальної гегемонії Заходу. І ті, і другі нехтують тим фактом, що навіть формування первинного модерну на Заході має розглядатися як процес, а не як сталий результат, процес, який включав постійну зміну суспільних практик та рефлексії про них. Найсуттєвіші риси суспільства, які ми асоціюємо з модерном, досягли «зрілості» зовсім нещодавно та розподілені нерівномірно як у межах світ-системи, так і в межах окремих суспільств, тому досвід взаємодії з перевагами модерну ще не став універсальною ситуацією для всього людства. Жодне суспільство сьогодення не може претендувати на звання вповні розвинутого та модернізованого. А. Сен пропонує неортодоксальний погляд на «розвинені» суспільства, підводячи до думки, що їх слушно аналізувати з позицій соціології модернізації та розвитку, дисципліни, сфера компетенції якої традиційно обмежувалася світом, що розвивається. Так, незважаючи на відносно вищий рівень добробуту афроамериканців порівняно з мешканцями третього світу, вони мають менші шанси досягнути похилого віку, аніж китайці або шріланкійці (середня тривалість життя чоловіків афроамериканського походження в таких містах, як Вашингтон або Сан-Франциско, нижча за 60 років), і це, додаю – попри незрівнянно вищі можливості систем охорони здоров'я та освіти в США¹⁶.

¹⁶ Див.: Sen A. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 6.

Гегемоністичний статус ідеї ліберального модерну не означає зникнення умов, що породжують його заперечення та спротив. Суть неоліберальної літанії є в констатації смерті регульованої економіки, місце якої заступають корпорації постіндустріального гатунку. К. Джавіт ще в 1987 році запропонував назвати різко-насильницьку реакцію на експансію західного модерну, експансію, у якій примхливо переплітаються ідеї, ідеали та інтереси, «рухами шаленого гніву»¹⁷. Надзвичайно проникливий аналіз наслідків модерну в сучасному світі запропонував американський соціолог С. Шерман у своєму обговоренні трьох темпоральностей подій 11 вересня 2001 року в США – гегемонії США, гегемонії модерної ідеології лібералізму та перспективи зіткнення цивілізацій. Вартує уваги, що впливовий європейський мислитель Іван Крастев звертається до концепції «рухи шаленого гніву» у своїх виступах.

Водночас було б помилковим вбачати в усіх цих рухах лише традиціоналістську відсіч модерну – приміром, «Аль-Каїда» з огляду на свою організаційну структуру була не стільки уособленням архаїзму, скільки відповідником модерної корпорації, в межах якої Осама бін Ладен виконував функцію генерального менеджера (*chief executive officer*). Отже, слід уникати ототожнення модерну з якимось одним конкретним суспільством.

Варто відзначити, що дихотомічні категорії, які соціологи застосовують для опису та концептуалізації соціальної реальності – «розвинені суспільства versus суспільства, що розвиваються» та «модерн versus традиціоналізм» – мають свої відповідники, які вказують на географічну локалізацію попередньо згаданих феноменів. Дослідники, які акцентують роль цінностей у суспільних змінах, вдаються до поняття «модернізація», відповідно «модерне» стає атрибутом західних суспільств, натомість «традиційне» є ознакою Сходу (або Решти). Вчені, для яких локомотивом історії є так чи так визначені економічні сили (відповідно культурі *de facto* надається статус епіфеномена), тяжіють до поняття «розвиток». У цьому випадку вчені говорять не стільки про культурні / цивілізаційні кордони між Заходом і Рештою, скільки про соціально-економічну нерівність між Північчю і Півднем. За такої візії принципів структурування соціального світу критерій поділу на розвинені соціуми і ті, що розвиваються (або поглиблюють свій недорозвиток, за А. Г. Франком та М. Буравим), є доволі простим: він є простою похідною від «стану» банківського рахунку держави. Географічний зміст типологій «Захід versus Схід» та «Північ versus Південь» є умовним, водночас кожна з них має свої переваги та недоліки. У кожному разі, теоретики гатунку С. Аміна або Дж. Аррігі не мали жодного сумніву в належності СРСР до Півночі (Аррігі навіть висунув тезу про холодну війну як західну громадянську війну). У межах термінологічної системи координат, що

¹⁷ Див.: Sherman S. The Attacks of September 11 in Three Temporalities. *Journal of World-Systems Research*. 2003. Vol. 9. № 1. P. 141–169.

фокусується на розвої, легко уникнути необхідності пошуку відповіді на ряд суперечливих питань, приміром, про ступінь модерності японського суспільства – рівень його економічного розвитку дає підстави до включення Японії до рядів Півночі. Рівночасно дезінтеграція СРСР та «третьосвітізація» більшості його наступників у 1990-х рока утворили масштабну лакуну в зоні Півночі. Вживання поняття «Захід» вказує на культурні витoki модерну, водночас генеруючи проблему концептуалізації піднесення окремих суспільств Решти, які досягли успіху попри факт (за версіями деяких теоретиків завдяки факту) неналежності до цивілізаційного ареалу Заходу.

Жодне суспільство – навіть те, яке однозначно потрапляє до категорії модерних та розвинених – не може претендувати на повне втілення усіх вимірів модерну. Реальні суспільства доцільніше розглядати як своєрідні уламки уявленого цілісного проекту модерну, кожен з яких є носієм тої чи тої риси цього типу соціуму (приміром, США є уособленням індивідуалістичної конкуренції, натомість скандинавським суспільствам притаманна акцентація на соціальній справедливості та рівності).

Неможливість уявити модерний соціальний порядок як систему, підпорядковану єдиній логіці, перетворює його на гетерогенний проект, універсальність якого ще належить довести. Саме тому слушними видаються міркування американського політичного філософа – емігранта з нацистської Німеччини – Л. Страуса, який багато уваги приділив проблемі кризи модерну. Він вбачає кризу модерну в кризі мислення про суспільство та політику, позаяк «модерна культура є відверто раціоналістичною та вірить у силу розуму; зрозуміло, що у випадку втрати віри в здатність розуму обґрунтувати вищі цілі, така культура опиняється в кризі»¹⁸. Як вислід, модерна людина вже не знає, чого саме вона прагне, та не вірить у можливість дізнатися, що саме є благом, а що злом. Л. Страус також слушно заперечував продуктивність рефлексії про модерн у термінах уніформного проекту, позаяк не має нічого характернішого для модерна, аніж величезне розмаїття та частота радикальних змін у його межах.

Для того, щоби соціологічний дискурс про розвиток та модернізацію зміг запропонувати адекватні набори аналітичного інструментарію для досягнення викликів сьогоденним соціумам, нагальним є завдання його переформулювання на засадах синтетичного та багатовимірного теоретизування. Невідлучним елементом такої теоретичної реконструкції є критичний аналіз домінантних дослідницьких програм соціології розвитку та модернізації з перспективи їхніх розвитку та взаємодії. Актуальність такого аналізу пояснюється як суто науковими, так і соціальними потребами. З інтелектуальної точки зору,

¹⁸ Strauss L. Political Philosophy. N.Y.: Pegasus, 1975. P. 82.

соціологія розвитку та модернізації упродовж майже всієї своєї історії домінувалась євроцентризмом, необхідним доповненням якого був орієнталізм.

Британський соціолог Г. МакЛеннан розглядає євроцентризм як сукупність таких рис: наголос на провідній цивілізаційній ролі Заходу в новітній час, ролі, яка обґрунтовується посиленням на особливі риси його матеріального та культурного життя; специфічність Заходу витлумачується як вислід ендегенного європейського розвитку, тобто концептуалізується як автохтонна еволюційна характеристика, а не як щось, запозичене ззовні та прищеплене (із часом ці унікальні риси Заходу переходять до «Решти» завдяки механізму дифузії); розвиток Заходу сприймається як ключова складова універсального поступу людства в цілому; відповідно, достеменно західні теорії узагальнюються до рівня універсальних конструктів¹⁹. Розробник концепції орієнталізму Е. Саїд пропонує розглядати цей феномен як «корпоративну інституцію для взаємодії із Орієнтом – взаємодії за допомогою висловлювання певних тверджень про Орієнт, обґрунтування підходів до нього, його описання, його освіти, його впорядкування, правління над ним: стисло кажучи, Орієнталізм є західним стилем панування, реструктурування та здійснення влади стосовно Орієнту... Ми стверджуємо, що без вивчення Орієнталізму як дискурсу ми не зможемо зрозуміти ту вражаючу систематичну дисципліну, з допомогою якої європейській культурі вдавалося керувати й навіть продукувати Орієнт політично, соціологічно, науково та уявно впродовж цілої епохи після Просвітництва»²⁰.

Відповідно, світ мислився за допомогою бінарних опозицій, змістове наповнення яких залежало від ідеологічних преференцій дослідника. Такий стиль теоретизування аж ніяк не сприяв подоланню конфлікту між «войовничими школами в соціології» (Дж. Александер), конфлікту, який точився в набагато гострішій конфронтаційній манері, аніж у будь-якій іншій царині узагальненого дискурсу про суспільство, позаяк наукова рефлексія про розвиток та модернізацію щільно пов'язана із практично- політичним реструктуруванням соціуму.

Синтетична реінтерпретація дослідницьких програм соціології розвитку та модернізації зумовлює уникнення сприйняття дихотомії традиційне – модерне в термінах протиставлення «природного» і «штучного». Ми так само позбуваємося погляду на «велику трансформацію» (К. Полані), що спричинилася до формування модерного суспільства, як на виключно позитивний феномен, коли модерн оцінюється як вінець природно-історичного процесу досягнення благого суспільства (дзеркальним відображенням такої

¹⁹ McLennan G. Sociology's Eurocentrism and the «Rise of the West» Revisited. *European Journal of Social Theory*. 2000. Vol. 3. № 3. P. 278

²⁰ Said E. *Orientalism*. N.Y.: Penguin, 1979. P. 3

позиції стало мислення критичних соціологів лівої орієнтації, для яких поступ модерну веде до руйнації природних персоніфікованих зв'язків поміж індивідами).

Упродовж XX століття інституції модерну, які знайшли найповніше втілення в соціальних практиках ліберальних суспільств, зазнали нападів як зліва (ленінізм), так і справа (фашизм). Американський соціолог Д. Широ називає ці два феномени найуспішнішими та найоригінальнішими ідеологічними рухами, що здійснили спробу подолати нестабільність і болючість динаміки модерного суспільства та модернізації. Перемога модерного суспільства в цьому зіткненні не лише легітимізувала дискурс та практики ринку, але й доповнила його ідеологемами справедливості (інституційним уособленням якої стала держава загального добробуту), участі (яка реалізується за допомогою механізмів демократії), солідарності (яка відтворюється в системах координат публічної сфери / соціетальної спільноти). Деколонізація та виникнення третього світу в повоєнний час власне й стали тим фактором, що стимулював інституціоналізацію соціологічного дискурсу щодо розвитку та модернізації. Зникнення ленінізму сприяло руйнації колись жорстко визначених кордонів між трьома світами.

Деколонізація та виникнення третього світу в повоєнний час власне й стали тим фактором, що стимулював інституціоналізацію соціологічного дискурсу щодо розвитку та модернізації. Зникнення ленінізму сприяло руйнації колись жорстко визначених кордонів між трьома світами та пришвидшило не лише проникнення зразків модерну до колишнього другого та третього світів, але й створило передумови для хаотичної відповіді з боку останніх. Результати подібного взаємопроникнення є вельми далекі від оптимістичної візії неолібералізму та часто призводять до поширення проблем третього та другого світів на перший²¹. Цей зворотний вплив матеріалізується в постанні на Заході «діаспорних спільнот», пересування яких з країн Решти до розвинених суспільств зумовлюється низкою факторів – неспромогою численних держав третього світу підтримувати соціальний порядок; масштабним перетворенням цих держав на клептократичні інституції, спрямовані проти розвою; вимогами підтримувати конкурентоспроможність та бюджетну дисципліну коштом соціального добробуту, що висувуються міжнародними фінансовими інституціями; існуванням нерівного обміну між ядром і периферією. Водночас нащадки «Веберових» аскетичних протестантів незрідка відповідають Енгельсово-Леніновому ідеальному типу робочої аристократії, яка, не

²¹ Саме такого висновку дійшов С. Джоб, доводячи існування не лише такого феномена, як глобалізація пострадянської Росії, але й феномена «русифікації» Заходу (див.: Job S. Globalising Russia? The Neoliberal / Nationalist Two-step and the Russification of the West. *Third World Quarterly*. 2001. Vol. 22. № 6. P. 931–949).

останньою чергою, завдячує своїм привілейованим становищем у структурі суспільств першого світу експлуатації периферії ядром, та гедоністично використовує можливості, доступ до яких полегшується компресією часу і простору (секс-туризм до країн третього світу, так званих mail order brides, нелегальний обіг донорських органів та наркотиків). Рівночасно взаємодія з першим світом не лише постачає третьому світу високотехнологічні засоби примусу для підтримки панування локальних тираній або програми структурної перебудови з метою приведення інституцій суспільств, що розвиваються, у відповідність із неоліберальною візією мінімалістської держави. Ця інтеракція також поширює ідеї та практики демократії, захисту прав людини та рівності.

1.3. Ідеологічний контекст постання соціології модерну та модернізації.

Будь-який процес соціальних змін, включно з формуванням модерну, розвитком та модернізацією, сповнений численних суперечностей і не може розглядатися як невинний поступ людського розуму. До нечисленних авторів, чия візія модерну уникає полюсів тотальної негати та екзальтованого пекла на адресу цього феномена, належить А. Турен, який убачає в модерні напругу і конфлікт поміж розумом і суб'єктом або раціоналізацією та суб'єктивацією, закликаючи бути свідомим того факту, що ми спостерігаємо процес народження повного модерну, який заступає модерн обмежений, частковий і паралельно співіснував упродовж XX століття з іграми постмодерну та жахами тоталітаризму. Турен навіть називає цю часткову версію модерну протомодерном та констатує, що його історія налічує щонайменше 200 років; тому говорити про перехід до постмодерну так само недоречно, як і про повернення до рівноваги суспільства, яку зруйнували ідеї розвитку та прогресу. Підставовою ознакою обмеженого модерну, на думку французького мислителя, стала претензія з боку людства на статус богів: «Сп'яніле від власної влади людство замкнуло себе в залізній клітці. Грати цієї клітки були витворені не технологією, а абсолютною владою, деспотизмом, який прагнув модернізації, а натомість став тоталітарним. Починаючи з середини XIX століття, ідея модерну дедалі більше приховувалася за ідеєю модернізації та мобілізації неекономічних та немодерних ресурсів із метою заохотити розвиток...»²². Турен справедливо оцінює зсув від індустріального до постіндустріального суспільства як одну з визначальних рис модерну другої половини минулого століття: перший тип суспільства зосереджувався на виробництві матеріальних товарів, другий – на продукуванні товарів культурних. Основну суперечність постіндустріального суспільства Турен, у дусі, близькому до Габермасової дихотомії системи й життєвого світу, вбачає в конфлікті між суб'єктом і логікою системи

²² Touraine A. Critique of Modernity. Oxford: Blackwell, 1995. P. 367.

виробництва, споживання і комунікації. У світлі цього протиставлення стає зрозумілою логіка Турена, за схемою якого центр ваги зміщується з класової боротьби з її вірою в псевдозакони історії та наголосом на розумі до соціальних рухів, які апелюють до свободи суб'єкта. Турен вважає, що «нашим світом правлять стратегії продукування прибутку або здобуття влади, але він також сповнений утопій вивільнення, комунітаристського захисту, еротичних образів, гуманітарних кампаній, спроб привернути погляд іншого. Саме ці розпорошені фрагменти разом сконструюють суб'єкт, який може примирити розум і свободу, інтимність та спільноту, відданість та невідданість»²³.

Важливим елементом модерну є, за Туреном, капіталізм. Він пропонує інтерпретацію Веберової соціології капіталізму, та наголошує на тому, що Вебер аналізував граничний випадок економічної поведінки, тобто його цікавили не конкретні фігури промисловця або торговця, а капіталіст як такий: «Капіталіст повністю занурений в економічну діяльність і його спромога інвестувати залежить від його персональних збережень». Саме тому Веберове дослідження концентрується на доіндустріальній епосі, коли успіх капіталіста залежав від його особистих якостей. Відтак, роль протестантизму у становленні модерну була у запереченні «зачарованості» світу середньовічного католицизму, світу, який визначався релігійними таїнствами та владою папського Риму. Турен переконаний, що Вебер пояснив окремий випадок шляху до модерну, шляху, у якому релігійні вірування спричинилися до розриву між економічною логікою та соціальним і політичним життям, позаяк для Лютера любов та віра були лише засобами капітуляції перед Богом. За таких умов відбувається високий ступінь концентрації ресурсів задля досягнення економічної раціональності та придушення традиційних культурних і соціальних лояльностей, особистої потреби споживати, а також тих соціальних верств – жінок, дітей, робітників, колонізованих народів – які визначаються капіталізмом як такі, що належать до царини інстинктів та ірраціональності. Отже, центральну роль у становленні модерну відігравали не капітал і праця, а розум, позаяк суспільства, в яких кшталтувалися дух та практики модерну, тяжіли до впорядкування та організації за одночасної критики традицій, табу і привілеїв. Модерне суспільство, яке, за Е. Гідденсом, характеризується рефлексивністю, тобто здатністю діяти відносно самого себе, відкидає як індивідуальне, так і сакральне, на користь самодостатніх соціальних систем. У такий спосіб постає «концепція модерну, яка активно знищує ідею Суб'єкту». Модерн набуває рис антигуманізму, позаяк сакральне заміщується соціальною єдністю, людські істоти є просто громадянами, милосердя стає солідарністю, а совість зводиться до поваги до закону, тобто «юристи та адміністратори заміняють пророків».

²³ Там само. Р. 371

Туренова феноменологія амбіцій розуму не перетворює його на автора пана раціоналізму – французький соціолог свідомий того, що спроба сконструювати раціоналізоване суспільство закінчилася невдачею, позаяк сподівання, що розумне управління речами може замінити врядування людей, є хибним: суспільне життя є непрозорим та не підкоряється раціональному вибору, натомість сповнене конфліктів. Що ж тоді залишається від ідеології модерну? «Критицизм, руйнація та розчарування / розчаклування», – відповідає Турен.

Модерний світ звільнив індивіда від приписів традиції, але підкорив його вимогам соціальної системи та колективної свідомості. Сучасне суспільство «не є індивідуалістичним, позаяк воно раціоналістичне, секуляризоване та зорієнтоване на виробництво; воно також індивідуалістичне попри обмеження та нормалізацію, що нав'язується індивідам централізованими виробництвом та менеджментом. Великою мірою саме вплив етичних та соціальних концепцій, які є релігійними за своїм походженням, робить його індивідуалістичним». Вивільнення держави з-під влади церкви та ревіталізація республіканізму сприяли переходу як від женецької теократії до народного суверенітету, так і до абсолютної влади держави, яка набувала форм авторитарної та народної держави. Відтак, божественне право абсолютизму поступається місцем ідеї соціальної єдності, у контексті якої індивід розглядається як громадянин, завдання якого – жертвування своїми інтересами та собою заради спасіння нації. Водночас індивід, який усвідомлює себе членом громадянського суспільства, протистоїть тиску держави на його цінності та інтереси. Починаючи з доби Просвітництва, відбувається роз'єднання інструментальної раціональності та прав людини. Перша складова модерну вибудовувала світ технік та влади, натомість друга дає підстави замислитися, чи не приносить людство саме себе в жертву прогресу, втрачаючи у такий спосіб свою душу та отримуючи взамін панування над природою?

Друга складова проекту модерну – Суб'єкт – має своїм джерелом ідеї Св. Августина, інтелектуальні нащадки якого (Р. Декарт та Б. Паскаль) відкрили людський суб'єкт, який домінується, експлуатується та відчужується суспільством, але який здатен наповнити свою свободу позитивним значенням за допомогою праці та вдаючись до протесту. Суб'єкт визначається запереченням трансцендентальних принципів добра, які натомість набувають форми права кожної людської істоти на свободу та відповідальність. Соціологізуючи антиномію раціоналізму та суб'єкту, Турен пропонує розглядати її як конфлікт двох принципів організації: капіталізму та буржуазного духу. Для першого притаманне звільнення особи від усіх соціальних зв'язків, ба більше, можлива приналежність до обраних – тих, на кого поширюється приреченість до спасіння – сприяє суворій самодисципліні,

зворотним боком якої є репресивний лад щодо тих, кого Божа благодать не заторкає. Принцип капіталізму «конструює суспільство, яке є чесним, елітарним, суворим й ефективним та яке трансформує віру у практичну діяльність». Поширення секуляризму підриває автономію пов'язаного з ідеями християнства Суб'єкта та підпорядковує буржуазний індивідуалізм капіталістичній безжальності й Веберовій етиці відповідальності. У сфері політичного модерн плекає ідею революції, яка покликана вивільнити його сили, зруйнувати старий порядок та поєднати національну волю з цілями модернізації.

Турен цілком слушно констатує, що визвольний потенціал модерну вичерпується з тріумфом модерну: поза всяким сумнівом, опиратися заклику до просвітництва вкрай важко в ізольованому світі, зануреному в темряву, незнання та рабство. Начебто ведучи заочний діалог із С. Гантінгтоном, який абсолютизував поступ раціоналізації як критерій політичної модернізації, Турен висловлює свій скептицизм щодо універсальності раціоналізму: «Раціоналізація – це шляхетне слово, коли вона запроваджує науковий та критичний дух до сфери, яка попередньо домінувалася традиційною владою та свавільними рішеннями могутніх; вона стає страхітливим словом, коли означає тейлоризм та інші управлінські методи, які руйнують ремісницьку автономію робітників, та змушує їх підкоритися темпам виробництва та наказам, які претендують на науковість». Світ мовчання минулого поступився місцем світу галасливому, у якому живуть індивіди, які втратили свою закоріненість у локальній культурі та стали частиною масового суспільства та масової культури. Модерністську боротьбу зі старим режимом заступила боротьба з режимами, суспільствами та типом особистості, які з'явилися на світ унаслідок революцій. Виходу за межі модерну не існує, позаяк більше не залишилося благородних дикунів, а є лише звалища відходів, засмічених консервними банками та телевізійними програмами. Майже усі суспільства світу просякнуті новими формами виробництва, споживання та комунікації. За умов модерну захист чистоти та автентичності стає штучним, і навіть, якщо політичний істеблішмент країн Решти засуджує проникнення ринку до підвладних їх держав з кон'юнктурних міркувань, люди вітають його, про що промовисто засвідчує гравітація бідних робітників із мусульманських країн до нафтових родовищ Перської затоки, напівбезробітних із Центральної Америки до Каліфорнії та Техасу та мешканців Магрибу до Західної Європи. Воднораз Турен різко відкидає ідею стадій зростання В. Ростоу, завважуючи, що сьогодні у світі є лише один сектор зростання – голодна смерть. За Туреном, ми всі є учасниками пригоди модерну, питання лише в тому, чи ми є галерними рабами у цій ситуації, чи пасажирями.

Непродуктивно вважати, як це робив французький дослідник М. Альбер, що «майже три століття поспіль історичною функцією капіталізму був наступ

на злидні, на голодування та на пекельне гноблення. Революцію було започатковано в країнах іудео-християнської традиції й пришвидшено – впродовж одного століття – поширено на країни Далекого Сходу. Вона всюди була ґрунтована на триєдиній базі: капіталізм, тобто вільне встановлення цін на ринку та вільне володіння засобами виробництва...; права людини й основи свободи совісті; поступова еволюція в бік розподілу влад та демократії»²⁴. Поняття капіталізму потрактовується М. Альбером у двох значеннях – суто економічному та ширшому, суспільному, і він хибно сприймає останню іпостась як феномен, тотожний модерну, інтерпретуючи її крізь призму міленаристського оптимізму, що позірно протистоїть Марксовому апокаліптичному баченню самознищення цієї формації. Рух у напрямі демократизації суспільного життя оцінюється як похідна від ступеня розвитку капіталізму. Симптоматично, що М. Вебер, розмірковуючи про політичні форми модерного суспільства, зробив висновок про можливі два протилежні шляхи розвитку: «або маси громадян будуть позбавлені свободи та прав у бюрократичній „авторитарній державі”», яка лише схожа на парламентське правління і в якій громадянами „керуватимуть”», як отарою худоби, або громадяни інкорпуються до держави та стануть *учасниками процесу правління*»²⁵. Щодо випадку Німеччини на межі XIX і XX століть Вебер у притаманній його стилю мислення метафоричній манері дійшов невтішного висновку: «Дерево демократичного індивідуалізму не виросте до небес»²⁶. Застосування дискурсу Альберового штибу до всіх трьох світів перетворює розвиток та модернізацію на набір простих заходів, домінантним серед яких є гарантування вільного товарообміну поміж індивідами.

Інтерналізація парадигми ринку індивідами перетворює їх на раціональні істоти, поведінка яких умотивована максимізацією прибутку (найяскравіше цей стиль мислення втілюється в Гомансовій парадигмі соціальної поведінки як обміну та теорії раціонального вибору). Переслідування індивідами власної вигоди спонтанно породжує суспільні блага та трансформує колишніх членів недиференційованої спільноти / колективу, ґрунтованого на приписі та механічній солідарності, в представників середнього класу, економічна позиція, орієнтація на досягнення та волюнтаристський, органічний «комунітаризм» якого зумовлює боротьбу за демократію, громадянські свободи та ефективне, відповідальне врядування²⁷ (останній компонент дістав назву *good governance*).

²⁴ Альбер М. Капіталізм против капіталізма: Пер. с фр. СПб.: Экономическая школа, 1998. С. 11–12.

²⁵ Weber M. Political Writings. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. P. 129.

²⁶ Там само. Р. 69.

²⁷ При цьому Олсонів аналіз умов, за яких для діячів раціональною стратегією є уникнення участі в колективній боротьбі за суспільне благо (наприклад, у випадку, коли здобутки

Зміцнення інституцій демократії та громадянського суспільства, своєю чергою, посилює позитивний вплив ринку на суспільство та індивідів.

Запропонована теоретична конструкція висувається як узагальнення історичного досвіду Заходу: саме цей досвід, з одного боку, пояснює його гегемонію, з другого – є рецептом для вирішення проблем Решти.

Було б несправедливим критикувати лише прихильників лібералізму – на кшталт Ф. Фукуями – за засліпленість його успіхом. Одновимірною демонізацією неолибералізму є недоречною з теоретичних та практичних міркувань. Водночас не можна ігнорувати той факт, що, згідно з авторами гатунку Дж. Грея, генеалогія неолибералізму закорінена у квазірелігійному культі розуму А. Сен-Сімона та О. Конта. Гегемонія неолиберального мислення звужує візію дослідника: визнаючи, що модернізація є складним процесом побудови модерну, вчені незрідка депроблематизують «модерний пакет», що пропонується Решті. Така інтерпретація цього феномена різко контрастує з його самосвідомістю на Заході, де соціальні теоретики рутинно констатують суперечливу природу модерну (одним із перших мислителів, який відчув загрозу зведення розуму до інструментальної раціональності, був Гегель. В очах останнього, здобувши перемогу над вірою, розум у своїй просвітницькій інкарнації припинив бути розумом, перетворившись на глузд). Натомість мислителі лівої орієнтації часто виявляються неспроможними оцінити історичну значущість перемоги ліберальної версії модерну над ленінізмом. Варто простежити ці антиномії дискурсу про розвиток та модернізацію на прикладі двох сучасних мислителів – С. Аміна та Дж. Александера, які можуть слугувати парадигматичним втіленням лівої та ліберальної перспектив у сучасній соціологічній теорії.

С. Амін, маоїстські переконання якого не можуть похитнути жодні суспільні перетворення та логічні аргументи, вважає, що в межах капіталізму має місце лише дисфункціональний розвиток (*maldevelopment*), тому капіталізм постійно продукує власне заперечення. Зрозуміло, що автор концепції від'єднання від капіталістичної світової системи (*delinking*) нехтує якістю капіталізму, яка споріднює його з марксизмом – обидва феномени подібні до бумеранга в тому сенсі, що, чим дужче ми їх відкидаємо, тим потужнішим є їхнє повернення. На погляд Дж. Александера, ми є свідками смерті ідеї соціалізму в соціальній та інтелектуальній площинах: «Малоймовірно, що в майбутньому громадяни або еліти здійснять спробу неринкової реструктуризації своїх первинних систем розміщення ресурсів (*allocative*

незначно перевищують ресурси, які необхідно витратити на досягнення їх), ігнорується, незважаючи на евристичність схеми Олсона для постленінських суспільств (див. авторитетну роботу М. Олсона: Olson M. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. N.Y.: Schocken Books, 1968).

systems)»²⁸. Александерів підхід, по-перше, необґрунтовано екстраполює історичні конфігурації сучасності в майбутнє, надаючи їм тим самим аісторичний характер; по-друге, суттєво обмежує творчий потенціал людства. Більш слушною є інша думка Александра: відсутність реального існування соціалістичного «іншого» зробила пояснення соціальних проблем за допомогою простої ідентифікації їхнього зв'язку з капіталізмом – приміром, критика формальної природи демократії за умов економічної нерівності – надзвичайно проблематичним та малопереконливим заняттям. Александер закликає соціологів-теоретиків виказувати підвищену чутливість до реального процесу конвергенції світових режимів. Як вислід, пріоритетним стає завдання інкорпорувати спільні елементи розвитку до критичної, недогматичної та рефлексивної теорії соціальних змін. Американський соціолог переконаний, що саме про конвергенцію йдеться в розмаїтих соціальних теоріях, від радикальної літературної критики до теорії раціонального вибору та транзитології; проблема лише в тому, що подібно до Мольєрового Журдена, всі ці течії та дисципліни не усвідомлюють факту використання спільного засобу комунікації. Але Александер власноруч руйнує свою інтелектуальну конструкцію, пропонуючи розглядати нову теорію, контури якої він розробляє, як еквівалент міфу²⁹, що робить її ідентичною попереднім, одновимірною-ідеологізованим спробам осягнення динаміки модерну та шляхів до нього.

Вочевидь некоректним є ототожнення ідеології, міфу та соціальної теорії через приписування їм усім натуралізованої функції бінарної класифікації світу, яка проголошується Александером необхідним елементом інтерпретації, а не лише пояснення соціальної реальності. Визначення способу взаємодії соціологічного теоретизування й ідеології вимагає більш нюансного та історичного підходу, який долає обмежені горизонти однобічних екстремумів. Визнання впливу ідеології на соціологічне теоретизування не означає автоматичної дедиференціації цих двох феноменів, але Енгельсів афоризм «крайнощі сходяться» вдало віддзеркалює ситуацію циклічної зміни

²⁸ Alexander J.C. *Fin de Siècle Social Theory: Relativism, Reductionism and the Problem of Reason*. L.; N.Y.: Verso, 1995. P. 8.

²⁹ Александер вважає, що відчуття нестабільності та неминучої плинності соціального світу впроваджує міф до соціальної теорії: «Попри те, що ми не маємо жодної гадки, якими будуть наші історичні можливості, будь-яка соціальна теорія суспільних змін повинна теоретизувати не лише минуле, але й теперішнє, а також і прийдешнє. Ми можемо зробити це лише в нерациональний спосіб стосовно не лише того, що ми знаємо, але й того, у що ми віримо, на що сподіваємося та чого лякаємося. Кожний історичний період потребує нарративу, який визначає його минуле в термінах теперішнього і пропонує майбутнє, яке засадничо відрізняється та зазвичай є «навіть кращим», аніж теперішній час. Саме тому елементом теоретизування про соціальні зміни є не лише епістемологія, але й есхатологія (курсив наш. – Авт.)» (Там само. Р. 9–10). Цей пасаж засвідчує несподівану, як на послідовника Парсонса, готовність зректися Веберової ідеї соціології як науки про реальність на користь Марксової зосередженості на бажаному та потенційному.

ідеологічних преференцій представників різних дослідницьких програм соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію. Так, у 70-ті роки ХХ століття проголошення смерті дослідницької програми модернізації представниками парадигм залежності та світ-системного аналізу, яке доповнювалося прогнозом про цілком імовірний та логічний перехід до соціалізму у світ-системному масштабі (саме таку позицію висловив Валерстайн на річній конференції Американської соціологічної асоціації в 1975 році), виглядало вповні прийнятним із перспективи відповідності цих заяв тогочасним критеріям науковості та загальному ідеологічному клімату. Починаючи з кінця 1980-х років уже поборники ліберального капіталізму, захочені кризою світового ленінізму, пропонують потрактовувати ринок як єдину життєздатну альтернативу соціальній нерівності, що породжується державним соціалізмом як вислід експропріації та перерозподілу додаткового продукту. Колишні маоїсти на кшталт В. Ні інтерпретують ринок як механізм захисту робітників, позаяк ця інституція спрощує контроль над власною робочою силою та її продажем. Ринку також приписуються безсумнівно позитивні політичні конотації, оскільки «перехід від перерозподілу до ринку передбачає також передачу влади, яка відбувається в інтересах безпосередніх виробників»³⁰.

Незважаючи на задеклароване усвідомлення потреби в синтетичному дискурсі, сьогоденна інтелектуальна ситуація у сфері соціології розвитку та модернізації визначається цілою низкою конфліктів. Ліві інтелектуали, які представляють країни ядра, здебільшого відкидають неолібералізм як теоретичний нонсенс (приміром, П. Престон) та практично шкідливу доктрину. Подібно до марксизму, який розвинувся на Заході як інтелектуальна течія та політично впливовий рух, але був утілений у реальність – тією мірою, наскільки це було можливим – на Сході, так і комплекс ідей, що асоціюються з неолібералізмом, використовується на Заході в значно пом'якшеній формі, аніж це очікується від неофітів з другого та третього світів. Рівночасно повне заперечення неолібералізму є такою самою помилкою, як і його абсолютизація: врешті-решт, популярність цієї доктрини в колах політиків та інтелектуалів не може пояснюватися як результат глобальної змови «капіталістичних мудреців», вона є наслідком цілком об'єктивної кризи традиційної соціал-демократичної політики «золотої ери капіталізму», яка ґрунтувалася на кейнсіанстві.

На переконання теоретика традиційної соціал-демократичної орієнтації Д. Калба, саме глобалізація, яку він вважає проектом неоліберального капіталізму,

³⁰ Nee V. A Theory of Market Transition: From Redistribution to Market in State Socialism. *American Sociological Review*. 1989. Vol. 54. № 5. P. 666. Зростання ступеня самовпевненості оптимістичних неолібералів на початку межі 1990-х та 2000-х вдало ілюструє відсутність знаку питання в назві Фукуямової книжки, яка виросла з його есея «Кінець історії?» (див.: Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. N.Y.: Perennial, 2002).

спричинює ерозію когерентності національної держави (хіба що за винятком держав ядра) та її здатності до реалізації функції примусу, а також сприяє зростанню нерівності між ядром та периферією, з одного боку, та всередині національних держав та регіонів – з іншого. Суверенні територіальні одиниці – національні держави – набирають рис фрагментарності: вони стають лише сукупністю капіталу, товарів, інформації та людських ресурсів³¹, інакше кажучи, такий феномен, як влада, втрачає територіальну локалізацію, а територіальні локальності позбуваються влади. Подібний наратив унеможлиблює досягнення окремішності сучасної епохи, позаяк ситуація, що репрезентується як новітній продукт «глобалізації» – як-от зниження ступеня автономії держави на світовій арені – була ще більшою мірою притаманна ері імперіалізму. Поза тим, жорсткий тиск та обмеження суверенітету периферійних держав засобами силової політики (power politics) – приклад Центральної та Східної Європи в період між двома світовими війнами та за доби холодної війни є наочною ілюстрацією – заступає комбінація жорстких та м'яких методів реалізації впливу ядра на решту світу, що створює додаткові можливості для мобільності, а відповідно, для розвитку та модернізації останнього.

Усупереч однозначній схемі теоретиків залежності та світ-системної перспективи, за якою вплив ядра капіталістичної світ-системи на периферію та напівпериферію вичерпується суто негативними наслідками, реальність є набагато складнішою: результатами такої обоюдної дії стали як «новий світ боргу»³², так і «втеча від соціалізму», яку здійснили Східна Європа та республіки колишнього СРСР. Тому було б помилковим розглядати тріумф ліберального капіталізму та досягнення ідеологією неолібералізму гегемонії суто в негативних термінах, як це чинять представники ортодоксальних лівих соціологів-теоретиків; утім, некритичне прийняття оптимізму, так само безпідставне. Дж. Коен та Е. Арато підтверджують, що як ленінська, так і капіталістична моделі розвитку напівпериферійних та периферійних суспільств є рівновіддаленими від гуманістичних ідеалів, зважаючи на спричинені ними трагічні суспільні катаклізми глобального масштабу. Цей «арифметичний» підхід не є моральною легітимацією жодного зі шляхів розвитку; справді, обидві моделі є утопіями, що зазнавали невдач через одну спільну рису – як ліберальна утопія саморегульованого ринку, так і соціалізм із його синтетичною утопією раціонально організованого суспільства вільних виробників «намагаються надати доконечних ознак єдиній моделі «раціонального»

³¹ Kalb D. Afterward: Globalism and Postsocialist Prospects. *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia* / Ed. by C.M.Hann. L.; N.Y.: Routledge, 2002. P. 317.

³² Детальніше про цей феномен див.: Strange S. The New World of Debt. *New Left Review*. 1998. № 230. P. 91–114.

суспільства.., що поєднується за допомогою лише однієї цінності: негативної свободи в першому випадку і змістовної рівності в другому. З перспективи демократичної політики обидві утопії мали стати й таки стали «підозрілими» навіть ще до того, як було викрито їхні катастрофічні наслідки»³³.

Висновки

Зосередженість на впливі ідеології на соціологічне теоретизування про розвиток та модернізацію невинна. Навіть соціологи-теоретики, які побудували всю свою кар'єру на популяризації ідеї синтезу на рівні метатеорії, опиняються у глухому куті конфліктного та ідеологічно перевантаженого теоретизування, кожного разу, коли вони силкуються досягнути параметри модернізації та розвитку. Дж. Александер, полемізуючи з Саїдовою тезою про притаманний західній соціологічній теорії «орієнталізм», здійснює натуралізацію наукового дискурсу, вдаючись до бінарних опозицій «чистого» та «забрудненого» (Окциденту та Орієнту), відкидаючи тим самим соціологічну теорію назад порівняно з Марксом і Вебером, для яких тип картини світу визначався соціально- історичними факторами. Александерова позиція також унеможливорює визначення, які саме функції ідеології конкретна дослідницька програма артикулює та / або гіпостазує.

Продуктування міфів інтерпретується Александером як універсальний процес, що несподівано зближує його з вульгарним соціологізмом неомарксистського штибу, який, приміром, убачав у теорії Парсонса ідеологічну апологію американського варіанта ліберального капіталізму. Такий підхід розчиняє соціологічну теорію в ідеології та перешкоджає спробам градації академічного дискурсу та ідеологічних оцінок у соціологічному теоретизуванні. Ідеологізація наукового мислення простежується в Александеровому намаганні вивістити концептуальний статус громадянського суспільства, яке за часовими рамками збігається з відродженням цієї ідеї у колах інтелектуалів країн пізнього ленінізму та раннього постленінізму (зокрема в країнах Центральної та Східної Європи), для яких цей феномен був нерозривно пов'язаний із ринковою економікою монетаристського штибу, водночас легітимуючи останню. Обираючи націоналізм у якості забрудненого «іншого» постленінської епохи тріумфу неоліберального консенсусу, Александер, цілком у дусі першої хвилі теоретиків модернізації, ігнорує світ-системні фактори, динаміка яких багато в чому сприяла радикалізації та «ксенофобізації» соціальних рухів. Рішення, прийняте Заходом, про вибір Польщі як «взірця» переходу до ринка та демократії, зумовлене геополітичними міркуваннями, матеріалізувалося у зменшенні наполовину зовнішнього боргу цієї країни вже в

³³ Cohen J. L., Arato A. *Civil Society and Political Theory*. Cambridge; L.: MIT Press, 1997. P. 452–453.

1988 році, що забезпечило значно сприятливішу «залежність шляху» (path dependency) для подальшої еволюції цієї країни, аніж це сталося у випадку Югославії, якій відмовили в подібній масованій допомозі (bail out). «Цілком можливо, – веде далі Д. Калб, – що Федеральна Республіка Югославія мала б іншу долю, якби прем'єр-міністра Марковича врятували в подібний спосіб. Белград не виконував важливої ролі в глобальному сценарії («Ми не маємо ставок у цій грі», – заявив держсекретар Дж. Бейкер згодом, коли процес розпаду вже почався). Югославія мала вдатися до драконівських скорочень федеральних витрат одразу ж після переговорів, а незабаром послідовність смертельних подій – пошук офірного цапа, націоналістичні відокремлення, війна та геноцид – розпочала свою невідворотну ходу»³⁴.

Запитання для самоконтролю

1. Коли вперше було вжито слово «модерний» і що воно означало?
2. Чому в академічних колах різних країн по різному оцінюється значення модернізації?
3. Що є ключовими вимірами формування модерну?
4. Що являє собою процес модернізації?
5. Які стадії включає в себе процес модернізації за інтерпретацією Т. Парсонса?
6. Як розмежовуються концепти модерну та розвитку?
7. Чому критики проекту модерну схильні вбачати в концепціях модернізації та розвитку ідеологію?
8. Назвіть основні риси євроцентризму.
9. Як ідеологічні візії впливають на соціологічне теоретизування про розвиток і модернізацію?

Рекомендована література

1. Кутуєв П. В. Модерн(и): історії, теорії та практики. Соціологічна інтерпретація. – Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с.
2. Кутуєв П. В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – № 3. – Київ, 1999. – С. 136–148.

³⁴ Kalb D. Afterward: Globalism and Postsocialist Prospects. *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia* / Ed. by C. M.Hann. L.; N.Y.: Routledge, 2002. P. 328–329.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии [Электронный ресурс] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm>
4. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. – New York: Perennial, 2002. – 464 p.
5. Kalb D. Afterward: Globalism and Postsocialist Prospects // Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia / Ed. by C.M.Hann. – Los Angeles ; New York : Routledge, 2002. – P. 328–329.
6. McLennan G. Sociology's Eurocentrism and the «Rise of the West» Revisited // European Journal of Social Theory. – 2000. – Vol. 3. – № 3. – P. 275–291.
7. Paik Nak-chung. Coloniality in Korea and a South Korean Project for Overcoming Modernity / Nak-chung Paik // Interventions. – 2000. – Vol. 2. – №1. – P. 73–86.
8. Parsons T. The System of Modern Societies / T. Parsons. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1971. – 152 p.
9. Sen A. Development as Freedom / A. Sen – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 366 p.
10. Sherman S. The Attacks of September 11 in Three Temporalities / S. Sherman // Journal of World-Systems Research. – 2003. – Vol. 9. – № 1. – P. 141–169.
11. Strange S. The New World of Debt / S. Strange // New Left Review. – 1998. – № 230. – P. 91–114.
12. Weber M. Political Writings / M. Weber. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 426 p.

Розділ 2. Формування дослідницької програми модернізації та розвиток соціології модерну та модернізації: перша фаза.

- *Дослідницька програма модернізації та розвиток соціології модерну: американська академічна спільнота та імперативи «холодної війни»*
- *Дослідницька програма модернізації: інституції та ідеологія*
- *Перша фаза дослідницької програми модернізації: динаміка ідей та інтересів*
- *Висновки*

*Для вульгарної політичної економії
власне характерно те, що все нове,
оригінальне, глибоке та обґрунтоване
стосовно певного історичного ступеня
розвитку, вона повторює тоді, коли це
стає пласким, відсталим і хибним.
К.Маркс*

2.1. Дослідницька програма модернізації та розвиток соціології модерну: американська академічна спільнота та імперативи «холодної війни»

Г. Алмонд у своєму ретроспективному обговоренні принципів дослідницької програми модернізації дійшов висновку, що цей напрям репрезентували два типи вчених: «оптимістичні Кондорсе і скептичні Вольтери»³⁵. Першій групі науковців є властивий погляд на модернізацію як на процес невідомого прогресу, в якому гармонійно поєднуються сили науки, технології та демократії, натомість для другої – у модернізації криються загрози порушення рівноваги, зламу соціального порядку та політичного занепаду. Попри те, що ці дві течії незрідка хронологічно співіснують, доречно розглядати їх не лише як окремішні *логічні* типи теоретизування, але й як *історичні* фази розвитку мислення про суспільний розвиток та модернізацію: первісно соціологія розвитку та модернізації функціонує як інтелектуальна форма «оди радості», й лише згодом у її середовищі з'являються автори «Шпенглерового» забарвлення. Звернення до першої фази дослідницької програми модернізації продиктоване не самою лише логікою історико-соціологічного аналізу, з точки

³⁵ Almond G. A Discipline Divided. L.: Sage, 1990. P. 220.

зору якої саме ця школа хронологічно започатковує науково-формалізований та інституціоналізований пошук джерел проблем третього світу та вивчення його перспектив, але й рівною мірою змістовними мотивами. Сьогодні постленінські суспільства, зокрема ті з них, що належали до ареалу «сімдесятирічних» ленінських режимів, зіштовхуються із проблемами та завданнями, які мали нагальний характер для постколоніальних «нових держав», на матеріалі яких власне і розроблялася концепція модернізації. До каталогу цих викликів новоутвореним суверенним політичним спільнотам зазвичай долучають подвійне завдання розбудови національної держави, яке передбачає діяльність із кшталтування структур монопольного застосування насилля³⁶ та творення уявно гомогенної національної спільноти, що надається до мобілізації, у поєднанні з економічним розвитком.

Ясна річ, що нищення безособово-харизматичних інституцій ленінізму автоматично не означає раціоналізації та модернізації. Ба більше, декларативна акцентція на ринку та демократії як цілях «переходу» виводить за коло аналізу соціокультурне середовище з його повсюдними «архаїчними» (primordial) – за висловом К. Гірца – цінностями. Саме тут стають у пригоді методологічні постулати дослідницької програми модернізації, які вимагають не лише вивчення формальних інституцій через їхню нестабільність та невідповідність реальним суспільним практикам країн «третього», а тепер і колишнього «другого» світів, але й уваги до «традиційної культури, впливу на них (на суспільства. – автори) як Заходу, так і інших факторів, вивчення їхньої політичної соціалізації та практик добору кадрів, їхньої політичної «інфраструктури» – груп захисту інтересів, політичних партій, засобів комунікацій»³⁷

Хронологічні межі першої, «оптимістичної» фази дослідницької програми модернізації окреслюються роботами Маріона Леві (показовою була його «Родинна революція у сучасному Китаї», що побачила світ у 1949 році), які власне й започаткували цей інтелектуальний рух, та працями Семуела

³⁶ Неформальна та нелегальна – але часто легітимна – приватизація насилля стала такою самою невідлучною повсякденною рисою постленінських суспільств, як і приватизація державного майна. Було б щонайменше безвідповідальним стверджувати, що ці процеси в економічній сфері мали набагато вищий ступінь легальності; втім, втрата ленінським Бегемотом монополії на примус і втрата ним монополії на розпорядження економічними ресурсами, поза всяким сумнівом, мали вибіркову спорідненість (див. детальніше: Volkov V. Violent Entrepreneurs: The Use of Force in the Making of Russian Capitalism. Ithaca: Cornell University Press, 2003).

³⁷ Цит. за: Hagopian F. Political Development, Revisited. *Comparative Political Studies*. 2000. Vol. 33. № 6/7. P. 885.

Гантінгтона «Політичний розвиток та політичний занепад» (1964) і «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968), які виявили обмеженість такого стилю мислення та заклали підмурівок його подолання «конфліктнішим» підходом до модернізації. Вочевидь не йдеться про те, що всі поборники першої фази дослідницької програми модернізації скасовували соціальні конфлікти – вони радше тлумачили їх у Козеровому дусі, визнаючи лише функціональність імплікацій зіткнень суспільних сил. Підставовою ознакою науковців першої фази дослідницької програми модернізації було те, що чимало з-поміж них були «пташенятами гнізда Парсонсова» – функцію цього «гнізда», певна річ, виконував департамент соціальних відносин Гарвардського університету, заснований автором «Соціальної системи». До когорти найповажніших учених, які у *той чи той* період своєї інтелектуальної кар'єри поділяли засновки першої фази дослідницької програми модернізації, належали Г. Алмонд, Д. Аптер, С. Блек, М. Вейнер, Б. Гозеліц, К. Дойч, Ш. Ейзенштадт, А. Інкелес, Д. Лернер, С. М. Ліпсет, Д. МакКлеланд, Л. Пай, В. В. Ростоу, Н. Смелзер, Е. Шилз³⁸. Попри чисельність рядів послідовників теоретизування у категоріях модернізації перша фаза цієї дослідницької програми є унікальною з огляду на свою безпрецедентну здатність – у кожному разі, до появи світ-системного аналізу – продукувати й застосовувати уніформний концептуальний словник для аналізу суспільств усіх трьох світів: ліберально-капіталістичного (першого), ленінського (другого) та світу, що розвивається (третього). Опертя історико-соціологічного аналізу на доробок обмеженої кількості окремих постатей зробило б розвідку такого зразка нерепрезентативною, а спроба залучення якнайбільшої кількості персоналій вчених є водночас нереалістичною через їхню численність та недоладною через їхню ідейну «одностайність». Тому цілком логічним та евристичним є завдання здійснити почасти «деперсоніфіковану» експлікацію теоретико-методологічних принципів та ідеологічних орієнтацій першої фази дослідницької програми модернізації, експлікацію, яка виходить з того факту, що жоден представник цієї традиції не може претендувати на статус її беззаперечного лідера. Відтак, я «дистилую» пресупозиції школи загалом.

Слід визнати, що переважна більшість попередніх спроб аналізу пресупозицій дослідницької програми модернізації у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі робилися або вченими, які або перебували в дискурсивному полі цієї парадигми, або були її жорсткими опонентами. Критики дослідницької

³⁸ Переважна більшість зазначених авторів вирізнялися надзвичайною продуктивністю. Тому навіть складання часткової бібліографії, яка б відбивала підґрунтя й дослідницькі техніки цієї стадії теоретизування про розвиток та модернізацію, вимагало б окремої публікації.

програми модернізації зазвичай поєднували атаку на теоретичні засади останньої із намаганням делегітимізувати її на підставі очевидного впливу «ліберальної ідеології» на мислення представників цієї школи, натомість «модернізатори» захищали свою науковість та об'єктивність. Достатньо зіставити ретроспективну «апологетичну» оцінку досягнень дослідницької програми модернізації її піонером Г. Алмондом із скептичною тональністю висловлювань марксистськи налаштованого – у дусі Альтюсерового структуралізму – Дж. Тейлора³⁹. Закостенілі межі ідеологічного протистояння між ленінськими і ліберальними режимами у світовому масштабі також вплинули на формування дискурсу дослідницької програми модернізації, з одного боку, та на її інтерпретацію науковими спільнотами країн, узалежнених від «Московського центру» – з іншого. Відтак, подолання імперативів політичної критики (якщо скористатися формулою Гюнтера Рота) й переорієнтація соціологічного аналізу в бік принципу наукової об'єктивності та виваженості зберігають свою актуальність; поза тим, вимушений гіперкритицизм на адресу теорії модернізації заступає мішанка з неофітської апології та некомпетентності (парадигматичним носієм цих тенденцій виступав такий автор, як В. П. Горбатенко⁴⁰).

³⁹Див.: Almond G. A Discipline Divided. L., 1990. P. 219–262; Taylor J. G. From Modernization to Modes of Production: A Critique of the Sociology of Development and Underdevelopment. Atlantic Highlands: Humanities Press, 1979. У своєму аналізі дослідницької програми построзвитку я піддав критиці заряджений ідеологією екстремістського негативізму напад на концепції модернізації та розвитку (див.: Кутуєв П. В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації. *Мультиверсум. Філософський альманах*: Зб. наук. пр. К.: Український центр духовної культури, 2003. Вип. 32. С. 149–159). Показовою для такого стилю дискурсу є заява Г. Естева: «Ви маєте бути або дуже дурним, або дуже заможним, щоб не відчувати, що розвиток смердить» (Esteva G. Regenerating People's Space. *Alternatives*. 1987. Vol. 12. № 1. P. 135). Для поборників парадигми построзвитку розвиток, якщо і трапляється, є лише «збоченим розвитком» (термін Е. Федера) (див.: Escobar A. Encountering Development. The Making and Unmaking of the Third World. Princeton: Princeton University Press, 1995. P. 164).

⁴⁰ Публікація В. П. Горбатенка (Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. К.: Академія, 1999) стала суттєвим кроком назад з точки зору поінформованості автора щодо першоджерел теорії модернізації навіть у порівнянні з виданнями радянської пори, ідеологічна спрямованість яких незрідка віддзеркалювала не стільки позицію авторів, скільки існування офіційно санкціонованого та інституціоналізованого ритуалу на ймення «критика буржуазних теорій...», ритуалу, який водночас міг співіснувати з роботами, чия самостійність та наукова цінність залишається й сьогодні не лише незаперечною, але й неперевершеною. За приклад видання, яке вражає своєю інтелектуальною якістю та глибиною на тлі ідеологічної незаангажованості може слугувати класична праця Ю. Н. Давидовим, яка містить оцінку поглядів Франкфуртської школи та дотепер, на наш погляд, залишається найкращим монографічним дослідженням із

Водночас легітимне «відродження» мислення в межах школи модернізації супроводжується некритично-екзальтованим замилюванням стилем дискурсу, властивого першій фазі цієї традиції, причому, додаю, попри втрату нею статусу теоретичного та методологічного дороговказу в очах світової соціологічної спільноти. Злегковажуючи слухними застереженнями соціологів від М. Вебера до Р. Бендікса про неможливість виведення єдиної формули суспільного розвитку, яка б установила жорсткий каузальний зв'язок поміж соціальними сферами («я не вірю, що є якась гарантія того, що, розпочавшись, економічне зростання буде сталим або що нові інституції змінюватимуться узгоджено»⁴¹ – таким був лапідарний вердикт американського соціолога-веберіанця), сучасні дослідники незрідка відновлюють концептуальний словник теорії модернізації 1950-х років та наполягають, що зміни культури, соціальної структури, політичних інституцій та економіки відбуваються за передбачуваними зразками⁴². Чимраз частіше зринають і євроцентристські тенденції першої фази дослідницької програми модернізації. Так, один із авторів колективної збірки «Значущість культури» із мазохістською насолодою ремствує про «канібалізм» африканської культури, яка є чи не єдиним винуватцем проблем «чорного континенту»⁴³. І хоч скептицизм Дж. Аррігі щодо принципової неможливості позитивних наслідків запровадження «правильної політики» (good policy), – тобто політики, що формулюється в надрах МВФ та Світового банку – був небезпідставним, абсолютизація, як цього екстремуму, так і ухил до іншого екстремуму, яким є суто ендегенне пояснення проблем Решти, є не менш недоречний, аніж світ-системний квієтизм.

вказаної тематики у *світовій* науковій літературі (див.: Давыдов Ю. Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. М.: Наука, 1977).

⁴¹ Bendix R. Tradition and Modernity Reconsidered. *Comparative Studies in Society and History*. 1967. Vol. 9. № 3. P. 310.

⁴² Див.: Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1997.

⁴³ Див.: Etounga-Manguelle D. Does Africa Need a Cultural Adjustment Program? *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* / Ed. by S. Huntington, L. Harrison. N.Y.: Basic Books, 2000. – P. 74. Біля витоків подібних ідей стояв Г. Кон, котрий ще у 1930-х роках визначив Західну Європу як носія чеснот раціоналізму, індивідуалізму й індустріалізму, а також запропонував і дотепер впливову концептуалізацію своєрідності японського суспільства, яка є у поєднанні модерної промисловості і домодерних соціальних та ментальних настанов (див.: Kohn H. The Europeanization of the Orient. *Political Science Quarterly*. 1937. Vol. 52. № 2. P. 259–270).

2.2. Дослідницька програма модернізації: інституції та ідеологія

Зародження дослідницької програми модернізації саме в американському академічному середовищі у повоєнний період було не випадкове. По-перше, впродовж 1930–1940-х років спостерігалася міграція ідей соціологічного теоретизування європейських класиків до США з їхньою подальшою інтерналізацією американськими соціологами. Репресії нацистської Німеччини стосовно опозиційно налаштованих мислителів – а надто «неарійського» походження – спричинилися до фізичного переміщення багатьох дослідників до університетів Нового світу, що не могло не сприяти популяризації їхніх поглядів у країні прихистку. По-друге, побудова Т. Парсонсом теорії соціальної дії, яка надихалася класичними європейськими соціологічними концепціями, забезпечила націю без теорії, як висловився на адресу США Дж. Александер, вагомою та всеосяжною аналітичною системою координат. Здобуття Парсонсом статусу безпомилкового авторитету серед американських соціологів уможливило інкорпорацію європейських ідей до нового соціального контексту. По-третє, не поділяючи всіх припущень Валерстайнового світ-системного аналізу, я погоджуюсь із його тезою про боротьбу за гегемонію в межах ядра та вважаю коректним висновок, що 1945 рік ознаменував перемогу США у цій конкуренції⁴⁴. Геополітичний статус надпотиуги та спроба протистояти ленінізму

⁴⁴ Ідея боротьби за світову гегемонію не розробляється монополюючими представниками світ-системного аналізу: аналогічною системою координат послуговуються такі дослідники, як Б. Камінгс, С. Джилс та Е. Гобсбаум (див., приміром: Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку. К.: Альтернатива, 2001. С. 93–94). Б. Камінгс визначає кілька найсуттєвіших складових глобальної гегемонії США: військову, геополітичну, економічну потугу, до яких також додається «влада, що виростає з дула привабливих ідей» (Cumings B. Mr. X? Doctrine X? A Modest Proposal for Thinking about the New Geopolitics. *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System* / Ed. by G. M. Derluignan, S. L. Greer. Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. P. 85). Завданням теорії модернізації було складання цього каталогу «привабливих ідей», які б уможливили американську гегемонію. До функцій останньої входило: формулювання правил гри у світовій економіці; підтримка глобальної стабільності впродовж тривалого часу, що задовольняє потреби глобального середнього класу та групи держав, чия потуга зростає, і які становлять «середній клас» (напівпериферію). Надання членам «середнього класу» можливостей для мобільності утримує систему від екстремальної поляризації. Гегемон також забезпечує дискурс залученості, який претендує на універсальність та прагне охопити все людство, вдаючись до ідей свободи, рівності, демократії і самовизначення. Вочевидь ці ідеї чинять зворотний тиск на ядро з вимогою щонайменше відповідати проголошеним ідеалам (приміром, помітний із 1970-х років акцент Вашингтона на правах людини в міжнародному масштабі пов'язаний із впливом руху за громадянські права у США 1960-х років). Обов'язком гегемона є проведення розумної Realpolitik, яка дозволяє розміщати військові бази поруч із ворогом на територіях союзників, прагматично використовуючи наявний матеріал (навіть

не лише за допомогою військово-політичних та економічних заходів, але й ідеологічно привели до того, що популярний іще у міжвоєнну добу американський ізоляціонізм поступився місцем ідеології активного втручання у світові справи. Сутність візії світового порядку помірковано налаштованими дослідниками та практиками модернізації висловив Ю. Стелі у своїх роздумах про висліди ленд-лізу за часів Другої світової війни. За Стелі, головним завданням США повоєнного періоду мало бути досягнення самокерованого світу (*self-running world*); ця позиція протиставлялася таким двом варіантам: автаркії США, результатом якої став би світовий хаос, і намаганням безпосередньо керувати світом (Валерстайн назвав би таку поставу світ-імперською)⁴⁵.

Отже, погляди, витримані у концептуальній та ідеологічній системі координат модернізації, потрапляли до США на поживний інституційний, інтелектуальний та ідеологічний ґрунт. Ці дослідження, декларуючи взірцевість західного досвіду, який часто зводився до американських суспільних практик, також мали на меті надати наукове обґрунтування політики щодо постколоніальних країн, аби завоювати симпатії (*to win hearts and minds*, вдаючись до вдалого англомовного вислову) їхніх правлячих верств і населення загалом. Відтак, стрімко зростали шанси на фінансування з урядових та неурядових джерел у тих дослідників і організацій, які переймалися проблемами третього світу. Наявність фінансових ресурсів уможливила творення двох осередків парадигми модернізації: Дослідницького центру з економічного розвитку та культурних змін при Чиказькому університеті, який започаткував видання журналу *Economic Development and Cultural Change*, та Центру міжнародних студій при Массачусетському інституті технологій.

Підмурівки дискурсу про розвиток як модернізацію були закладені президентом США Г. Труменом у його інавгураційній промові 20 січня 1949 року, в якій він проголосив ідею «справедливої угоди» (*Fair Deal*) для США – власне ця концепція мала стати поширенням Рузвельтового Нового курсу (*New Deal*) з розбудови держави загального добробуту на весь світ⁴⁶. Реалізації

включно з тиранічними диктатурами), водночас підштовхуючи цей «матеріал» у бік лібералізму.

⁴⁵ Див.: Staley E. The Economic Implications of Lend-Lease. *American Economic Review*. 1943. Vol. 33. № 1. P. 375.

⁴⁶ Ідея про необхідність «глобалізації» Нового курсу за допомогою ООН належала Ф. Д. Рузвельту. Рузвельтова візія передбачала так само й залучення СРСР до цього Рах Амерікана. Труменова візія була значно обмеженою, аніж світогляд його попередника. Але запропонувавши політику стримування СРСР як організаційний принцип американської гегемонії, що спиралася на контроль над світовими грішми та військову потугу як засоби

Труменової візії мала б своїм вислідом зміну ситуації, за якої «більш як половина населення світу живе в умовах, що межують із злиднями. Ці люди не мають достатньо продуктів харчування, вони стають жертвами хвороб. Їхнє економічне життя є примітивним та застійним. Їхня бідність є гальмом та загрозою як для них, так і для заможніших регіонів. Вперше за свою історію людство має у своєму розпорядженні знання та вміння, щоби полегшити страждання цих людей. Я переконаний, що ми повинні поділитися з мирними націями перевагами наших технічних знань, аби допомогти їм зреалізувати прагнення до кращого життя. Ми бачимо програму *розвитку* (курсив наш. – Авт.), яка ґрунтована на засадах демократичної справедливої угоди. Вища продуктивність є ключем до процвітання та миру, а ключем до кращої продуктивності є ширше й енергійніше застосування сучасних наукових і технічних знань»⁴⁷. «Справедлива угода» мала стати соціально-економічним додатком до сформульованої у березні 1947 року доктрини Трумена, за якою США брали на себе зобов'язання допомагати вільним народам зберігати свої інституції та свою цілісність у протистоянні з агресивними рухами, що намагалися нав'язати їм тоталітарні режими. Труменові тези згодом були конкретизовані у програмовому документі ООН з економічного розвитку недорозвинених країн, що побачив світ 1951 року. Деякі положення цього плану дій нагадують погляди сучасних adeptів «структурної перебудови» (structural adjustment): «...Економічний прогрес є неможливим без болючих реформ. Треба відкинути стародавню філософію, старі соціальні інституції повинні дезінтегруватися, зв'язки, що ґрунтуються на касті, вірі та расі, мають бути понижені, а очікування кращого життя чималою кількістю індивідів, неспроможних встигати за прогресом, достеменно не справдяться. Вкрай мало таких спільнот, які готові заплатити повну ціну за досягнення прогресу»⁴⁸.

стримування, вона дозволила зробити серію кроків у бік перерозподілу фінансових ресурсів із США до решти світу, аби гарантувати військову й політичну безпеку США та їхніх союзників. Модель Трумена трансформувала Рузвельтову ідею глобальної держави загального добробуту в «проект «військової держави загального добробуту» (warfare-welfare state) у світовому масштабі у процесі конкуренції та протистояння радянській системі комуністичних держав» (Arrighi G. The Social and Political Economy of Global Turbulence. *New Left Review*. 2003. № 20. Р. 58). За Arrighi, з огляду на внутрішню політику США підтримували соціальне кейнсіанство – тобто намагалися забезпечити повну зайнятість та якнайактивніше масове споживання у країнах Заходу – натомість Решті було накинута проект «розвитку».

⁴⁷Truman H. S. The Truman Program: Addresses and Messages.. Washington: Public Affairs Press, 1949. Р. 47.

⁴⁸ Measures for Economic Development of Underdeveloped Countries. N.Y.: United Nations, 1951. Р. 15. Гегемонія дискурсу розвитку як прогресу шляхом модернізації не означала повної відсутності альтернативних поглядів. Приміром, А. Кервін піддав сумніву мудрість

Безперечно, між соціальною інженерією під егідою дискурсу розвитку та модернізації, спрямованого назовні – до третього світу – і внутрішнім досвідом реформаторства, яке асоціювалося спершу з Рузвельтовою політикою Нового курсу, а згодом із візією «великого суспільства» (Great Society) Л. Б. Джонсона, існував щільний зв'язок. Уявлення та словник соціальних реформ, найпромовистішим прикладом яких була успішна діяльність адміністрації долини річки Теннесі, яка перетворила один із найвідсталіших регіонів США на осердя стрімкого промислового зростання, кшталтували концептуальне підґрунтя політики міжнародного розвитку. Президент Джонсон узалежнював успіх своєї політики загального добробуту від здатності США зберегти своє глобальне лідерство й зокрема стримати комуністичну навалу у В'єтнамі. За власними словами Джонсона, він знав із самого початку, що приречений на розп'яття, хоч би що він чинив. «Якщо я полишу жінку, яку я насправді кохаю – «велике суспільство» (Great Society) – аби мати справу з цією клятою війною (bitch of a war) в іншому куточку світу, я тоді втрачу все вдома, – казав він. – ...Але якщо я покину цю війну та дозволю комуністам захопити Південний В'єтнам, тоді мене сприйматимуть як боягуза, а мою націю – як потурача. У кожнім разі ані я, ані нація загалом нічого не зможемо ніде здійснити в цілому світі»⁴⁹. Логічним вислідом сприйняття третього світу як аналогу відсталих регіонів світу першого (долина річки Теннесі мала свій відповідник у долині Меконгу) ставала абсолютизація історичного досвіду Заходу. Репрезентуючи значущу, але все ж таки партикулярну траєкторію розвитку Заходу як універсальну модель еволюції суспільства⁵⁰, теоретики модернізації розглядали перехід від традиціоналістської, «спільнотної» соціальної організації у напрямі безособового, раціонального проекту модерного «суспільства» як прогрес не

плану ООН через його спрощеність, ба навіть жорстокість (Kervyn A. Approaches to the Problem of Economic Development. *World Politics*. – 1953. Vol. 5. № 4. P. 573).

⁴⁹ Kearns D. Lyndon Johnson and the American Dream. N.Y.: Harper and Row, 1976. P. 263. Цей зв'язок між внутрішньою політикою і її «експортним варіантом» у вигляді модернізації простежується в іншому Джонсоновому пасажі, датованому 1964 роком: «Я маю клопіт із безсоромною спробою комуністів захопити Азію. Я маю клопіт із повстаннями американських негрів (Negroes). Я маю проблеми з Центральною Америкою, про які людям навіть невідомо. Мені необхідно знайти можливість платити за всі ці кляті війни (fucking wars) та зберегти мою відданість піклуванню про американців: нагодувати та просвітити їх» (цит. за: Gardner L.C. Pay Any Price: Lyndon Johnson and the Wars for Vietnam. Chicago: Ivan R. Dee, 1995. P. 104).

⁵⁰ Як підсумовував С. Блек, «суть цієї західної інтерпретації історії полягає в тому, що впродовж модерної епохи західноєвропейські та англomовні народи розвинули політичні, економічні та соціальні інституції, які є якнайкраще пристосованими до модерного способу життя, а тому мають універсальну обґрунтованість» (Black C. Introduction. *Comparative Modernization : A Reader* / Ed. by C. Black. N.Y.: Free Press, 1976. P. 2).

лише з точки зору критерію зростання інструментальної раціональності, але й з огляду на ціннісну перспективу.

Така увага, і тим паче змагання між ліберальними та ленінськими режимами за прихильність унезалежнених країн третього світу мали серйозні політико-економічні підстави. Впродовж нетривалого періоду після завершення Другої світової війни й до 1960 року на земній кулі постало понад сорок нових держав, населення яких дорівнювало 800 млн. осіб. Лідери «Московського центру» стали свідомі неможливості зміцнення свого впливу на Захід, що інтенсифікувало їхні зазіхання на третій світ. Тому вповні зрозумілими були мотиви обіцянки М. Хрущова підтримати «священну» боротьбу за національне визволення, яку вели колонізовані народи. Як констатує Д. Піне, «після смерті Сталіна нові радянські лідери переконалися, що для СРСР єдиним можливим виходом із політичного, дипломатичного та військового глухого кута холодної війни було формування нової стратегії стосовно некомуністичного світу»⁵¹. Така зміна орієнтації радянської політики відповідала переходу від дуалістично-антиномічної (Августинової) моделі світу до тринітарної: томістська теологія висунула концепцію чистилища, як проміжного елементу між пеклом і раєм, натомість постсталінське керівництво СРСР переглянуло маніхейську політичну географію доби сталінізму та запропонувало третьому світу статус, подібний до чистилища⁵². Поширення на країни третього світу термінів на кшталт «режими народної демократії» – які первісно описували нових членів «соціалістичного табору» в повоєнний період – мало слугувати обґрунтуванню їхньої ентелехійної придатності до входження до соціалістичного «граду Божого». Пізніше цей концептуально-те(ле)ологічний словник доповнився поняттями «революційна демократія» та «держави соціалістичної орієнтації».

Стурбованість щодо порушення комуністичними режимами та рухами кордонів перемир'я, які було встановлено на самому початку холодної війни, висловив зі свого боку один із фундаторів теорії та практики модернізації В. В. Ростоу. У своїй промові перед випускниками центру спеціальних операцій армії США у Форт Бреггу – закладу, де підвищували кваліфікацію численні представники збройних сил багатьох країн, що розвивалися – він привернув увагу своїх слухачів до цього факту та застеріг, що за таких умов США та їхні

⁵¹ Pineye D. The Bases of Soviet Power in the Third World. *World Development*. 1983. Vol. 11. № 12. P. 1083.

⁵² Див.: Jowitt K. «Moscow Centre». *Eastern European Politics and Societies*. 1987. Vol. 1. № 3. P. 296–348.

союзники мають обов'язок безпосередньо втручатися в ці конфлікти, підтримуючи «творчий процес модернізації»⁵³.

Отже, виникнення першої фази дослідницької програми модернізації було пов'язане зі змінами у світовому балансі сил унаслідок процесу розпаду колоніальних імперій та постання нових незалежних держав на підмурівках старих суспільств; поза тим, кожна з конкуруючих у світі систем – ленінізм і лібералізм – пропонувала своє бачення благого майбутнього і шляхів його досягнення третім світом.

За Алмондом, «нові» нації, що «виникали», «розвивалися» або, навпаки, рухалися регресивною спіраллю «недорозвитку», потрактовувалися першою фазою дослідницької програми модернізації у контексті ідей Просвітництва та західної соціальної теорії. Науковці таким робом здійснювали проєкцію західного досвіду «зрілого» модерну та візії «прогресу» з її обіцянкою поширення знань, технологічного розвитку, досягнення вищих стандартів матеріального добробуту, постання ліберальних політичних систем, що підкоряються верховенству права, на країни, які віднедавна вивільнилися від колоніалізму та експлуатації. Вже остання фраза викриває ідеологічний ухил Алмонда і так само й інших вчених, яких єднає перша фаза дослідницької програми модернізації: для них факт здобуття політичного суверенітету колишніми колоніями автоматично означав припинення їхніх взаємин нерівного економічного й політичного обміну з першим світом, тобто вчорашньою метрополією. Тож не диво, що деякі з дослідників, які застосовували категорії теорії модернізації для аналізу суспільств, що розвиваються – такі як С. Гантінгтон, Л. Пай, В. В. Ростоу – брали активну участь у витворенні політики щодо суспільств третього світу, яка мала на меті утримати ці країни в орбіті американського впливу, та працювали в таких інституціях, як Рада національної безпеки та Державний департамент США. Така співпраця була особливо популярною за часів адміністрації Дж.Кеннеді, позаяк його уряд енергійно боровся за вплив на третій світ. Вчені виступали не лише як консультанти

⁵³ Rostow W. W. Countering Guerilla Attack. *Modern Guerilla Warfare* / Ed. by F. M. Osanka. N.Y.: Free Press, 1962. P. 471. Занепокоєння поширенням ленінських режимів, яке давалося взнаки вже за часів корейської війни, вповні відбивається у коментарі сучасника тих подій: «Ми втрачаємо Азію швидкими темпами. Першою «кеглю» був Китай. Її вже збито. У другому ряду є дві кеглі – Бірма та Індокитай. Якщо вони впадуть, то цілком очевидно, що три кеглі в наступному ряду – Сіам, Малазію та Індонезію – також буде збито. Якщо ж решта Азії простуватиме тим самим шляхом, це спричинить такі визначальні психологічні, політичні й економічні наслідки, що чотири кеглі останнього ряду – Індія, Пакистан, Японія та Філіппіни – впадуть із майже стовідсотковою ймовірністю» (цит. за: Kennedy P. *The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict. From 1500 to 2000*. L.: Fontana Press, 1989. P. 493).

урядових інституцій, але й навіть обіймали ключові посади, як це було у випадку Ростоу, котрий був заступником радника президента із національної безпеки, а згодом очолив раду із планування політики Держдепартаменту.

Логічним вислідом досягнення *Zeitgeist* у термінах глобальних конфліктів є квазірелігійна легітимація політичних дій, до якої вдавалися та продовжують вдаватися американські політичні лідери, зокрема президенти. Із цього реєстру достатньо навести яскраві приклади Д. Ейзенгауера («сили добра й зла згруповані й озброєні та протистоять одна одній так, як ніколи в історії. Свобода стикається з рабством, світ – із темрявою»⁵⁴), Р. Рейгана (його генеалогія Радянського Союзу як імперії зла віднаходила коріння комунізму в первородному гріху) та Дж. Буша (останній висунув ідею «осей зла»). Втім, варто відокремити *місіонізм*, який простежується у цих поглядах, від *месіанізму*⁵⁵, вплив якого є позірним у «Маніфесті проявлення долі» (*Manifest Destiny*) Дж. О'Салівана (1845) та маніфесті Остенде (1854). Документи, витримані в дусі *месіанізму*, робили наголос на Божественному праві США на територіальну експансію, натомість *місіонізм* схильний виокремлювати інституційні переваги ліберальних вартостей, капіталістичної економічної організації та демократичних структур, які можуть і повинні бути «шаблоном» соціального порядку.

Існування «політико-ідеологічної» складової дослідницької програми модернізації у жодному разі не зумовлює її автоматичне знецінення як аналітичного знаряддя (саме такий висновок впливав би з ортодоксально-марксистського розуміння ідеології як раціонально-калькульованого означення партикулярних інтересів). Модернізація в іпостасі концептуальної системи координат так само, як і в іпостасі ідеології, не зводиться до простого засобу легітимації «доларової» дипломатії, підтримки проамериканських еліт, попри репресивність та олігархічність останніх, і до нав'язування взаємин «нерівного обміну» країнам, що розвиваються (водночас ми не заперечуємо емпіричної реальності попередньо наведених явищ). Продуктивнішим є погляд на дослідницьку програму модернізації як на ідеологію в Гірцевому сенсі, тобто як

⁵⁴Цит. за: Kennedy P. *The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict. From 1500 to 2000*. L.: Fontana Press, 1989. P. 479.

⁵⁵ Дистинкція між месіанізмом і місіонізмом належить Є. Трубецькому, який розглядав національний месіанізм як «ствердження виняткової близькості одного народу до Христа», натомість місіонізм змушує «думати лише про обов'язки та своє служіння, а не про свої переваги супроти інших народів» (Трубецкой Е. О Христианском отношении к современным событиям. *Новый мир*. 1990. № 7. С. 214). І. Торбаков також пропонує цікаві розмисли щодо зв'язку між місіонізмом і розбудовою імперії у США та Росії (див.: Торбаков І. Змагання із глобальним Великим Братом. *Критика*. 2004. № 11. – С. 22–27).

на різновид культурної системи, одну з тих «програм», які «постачають нам шаблони та плани для організації соціальних і психологічних процесів», а також є «мапами проблемної соціальної реальності й матрицями для творення колективної свідомості»⁵⁶. Перша фаза дослідницької програми модернізації виконувала функцію продукування значення у світі, який переживав кризу ідентичності внаслідок подій Другої світової війни, творення «світової системи соціалізму» та руйнації колоніальних імперій. Теорія модернізації мала на меті не лише інтелектуальне досягнення постколоніальних суспільств, вона також стала вельми придатним знаряддям заохочення змін, які б наблизили ці країни до західних моделей за рівночасного віддалення від «Московського центру». Водночас теоретики модернізації оминали дражливі питання, які зринали упродовж формування модерну на Заході. Імпорт зразків західного способу життя націями третього світу мав супутньо переконливо засвідчувати його вартість в очах громадян першого світу, долаючи у такий спосіб сумніви, страхи та невизначеність епохи холодної війни, яка заступила добу «гарячої» світової війни.

2.3. Перша фаза дослідницької програми модернізації: динаміка ідей та інтересів.

Т. Парсонс, який у «Структурі соціальної дії» висловлював скептицизм щодо наукової цінності Спенсерових еволюційних ідей, у 1960-ті роки сам висунув ідею еволюційних універсалій, яка мала довершити його концептуалізацію типових змінних дії. Парсонс налічує десять універсалій, які характеризують інституційну структуру суспільства. Ними є система комунікації, система спорідненості, певна форма релігії, технологія, соціальна стратифікація, культурна легітимація такої стратифікації та осмислення спільноти як єдиної, бюрократія, гроші та ринок, система узагальнених безособових норм, система демократичних об'єднань⁵⁷. Типові змінні дії, своєю чергою, окреслювалися Т. Парсонсом і Е. Шилзом як дихотомія, одну із сторін якої діяч мусить вибирати ще до того, як значення ситуації стане для нього детермінованим. Набір із п'яти змінних (афективність – афективна нейтральність; орієнтація на себе – орієнтація на колектив; універсалізм – партикуляризм; досягнення – припис; специфічність – дифузність) мав описувати будь-які можливі орієнтації дії та саму дію. Застосувавши власну категоріальну матрицю до «препарування» американського суспільства, Парсонс зробив однозначний умовивід, що США є взірцево-модерним

⁵⁶ Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. N.Y.: Basic Books, 1973. P. 216, 220.

⁵⁷ Див.: Parsons T. Evolutionary Universals in Society. *American Sociological Review*. 1964. Vol. 29. № 3. P. 339–357; Parsons T. *Sociological Theory and Modern Society*. N.Y.: Free Press, 1967.

соціумом: «У зіставленні з іншими можливими способами організації поділу праці домінантні норми, які інституціоналізовані в американському суспільстві й утілюють домінантну ціннісну орієнтацію культури, сприяють зародженню таких очікувань: професійні ролі розглядатимуться їхніми носіями та тими, хто пов'язаний із ними, під кутом зору універсалізму і специфічності, а також зважаючи на рівень майстерності виконання (тобто принцип досягнення. – Авт.)»⁵⁸. Ці категорії, на думку американських соціологів, могли стати в пригоді для дескрипції реальної поведінки й нормативних очікувань, а тому були адекватним знаряддям порівняльного аналізу.

Гегемонія Парсонсової соціологічної теорії у повоєнний період та інтерналізація її настанов соціологічною спільнотою зумовили відносний консенсус учених, які представляли першу фазу дослідницької програми модернізації, стосовно базових припущень про організацію суспільства та природу соціальних змін. Суспільство сприймалося як система, поділена на взаємозалежні підсистеми. Вважалося, що історичний розвиток скеровується двома типами принципів: традиційними й модерними. Модерн окреслювався на підставі соціальної організації та культури західних суспільств, яким, своєю чергою, приписувалися такі риси: індивідуалізм, демократія, капіталізм, орієнтація на науку, секулярність, стабільність та відокремлення економічної діяльності від домогосподарств. Перебіг модернізації витлумачувався як накопичення змін нереволюційним шляхом. Постулювалося, що еволюція в напрямі модерну – модернізація – має неабиякі шанси на успіх та гарантовано забезпечить традиційні суспільства ресурсами для досягнення загального процесу адаптивного удосконалення (upgrading). Таке удосконалення передбачало економічний ривок завдяки індустріалізації, демократизацію за допомогою права та секуляризацію й науку через поширення освіти⁵⁹. За цією парадигмою, модерним суспільствам властиві такі риси: високий ступінь диференціації та органічний поділ праці, спеціалізація, урбанізація, повсюдна освіченість, розвинені мас-медіа та засоби комунікації, а найголовніше – вони постійно обернені у бік прогресу. Інакше кажучи, імперативи, які спонукають розвиток соціальних систем у напрямі демократії, ринку та універсалізації культури, мають не лише ідеалістичний, але й функціональний характер; відповідно наближення до модерну будь-якої з підсистем стимулює реакцію інших сфер у спосіб, який доповнює загальну тенденцію до «модернізації».

⁵⁸Parsons T., Shils E. *Toward a General Theory of Action*. L.: Transaction Publishers, 2001. – P. 79.

⁵⁹ Див.: Alexander J. C. *Fin de Siècle Social Theory: Relativism, Reductionism and the Problem of Reason*. L.; N.Y.: Verso, 1995. P. 6–64.

З огляду на його теоретичне кшталтування важливим для мислення в категоріях «традиція – модерн» був спадок соціал-дарвінізму⁶⁰. Останній уможливив інтерпретацію Веберового поняття раціоналізації з однозначно еволюціоністських, прогресистських позицій. Соціал-дарвінізм також надав псевдонаукове обґрунтування етнорасовим теоріям, які здебільшого наголошували провідну роль білої раси у процесі соціальних змін. Ще в 1841 році англійський історик Томас Арнольд у своїй інавгураційній промові в Оксфордському університеті визначив історію людства як історію творчих рас – від античної Греції до сучасної йому Англії⁶¹. За такого підходу цілком логічним було виправдання деспотичного владарювання над «варварськими» народами за умови, що така форма правління приведе їх до цивілізації; подібних поглядів дотримувався навіть ліберально налаштований Джон Стюарт Мілль, який уторував своєму батькові, Джеймсу Міллю (останній свого часу затаврував усі аспекти індійської цивілізації та закликав інкорпорувати цей варварський народ до Британської імперії).

Підсвідоме зведення модерного суспільства до індустріального соціуму нехтує принциповою відмінністю в у політичних формах та ціннісних преференціях / орієнтаціях ліберальних і ленінських суспільств, незважаючи на певну зовнішню схожість у стилях життя та структурну допасованість їхніх виробничих систем. Ба більше, попри задекларовану Веберово-Парсонсову поставу, численні представники модернізаційної школи фактично взяли на озброєння методологічний постулат вульгарного марксизму про односторонню соціальну детермінацію суспільного життя та його ціннісної сфери «реальним економічним базисом», ігноруючи власні методологічні засновки щодо центральності сфери цінностей у визначенні спрямування та типу суспільного розвитку. Так, С. Блек заважував, що найпоширеніший підхід у вивченні модернізації «розглядає економічне зростання як визначальне джерело змін, що прив'язує всі інші модифікації до себе»⁶². А.Інкелес та Д. Сміт

⁶⁰ Зважаючи на те, що такі ідеї, як виживання найбільш пристосованих та еволюція, стосовно соціального світу Г.Спенсер висунув ще до того, як Ч. Дарвін зробив те саме щодо світу біологічного, було б правомірно послуговуватися терміном «біологічне спенсеріанство» принагідно вчення Дарвіна, а не терміном «соціал-дарвінізм» стосовно соціології.

⁶¹ Див.: Mazuri A. A. From Social Darwinism to Current Theories of Modernization // World Politics. 1969. Vol. 21. № 1. P. 71. Т. Маколей як президент Комітету з громадської освіти – британської інституції, заснованої у 1823 році в Бенгалії – лапідарно сформулював кредо расистського євроцентризму ще у 1835 році: «Одна полиця гарної європейської бібліотеки варта всієї місцевої (native) літератури Індії та Аравії» (Macaulay T. B. Prose and Poetry. Cambridge: Harvard University Press, 1952. P. 722).

⁶² Black C. Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. N.Y.: Free Press, 1976. P. 5.

так само зважали на беззастережну важливість індустріалізації як суттєвого елементу процесу модернізації, висловлюючи впевненість у тому, що фабрика як осердя індустріалізації має своєрідну функцію «школи модерну», «концентруючи велику кількість індивідів у межах одного робочого простору, систематично упорядковуючи їхні взаємини відповідно до раціональних міркувань, що матеріалізуються у формальних правилах, концентруючи неживу енергію та інноваційно застосовуючи технології. Фабрика керується ієрархією влади, що спирається переважно на технічні навички та адміністративну компетентність»⁶³. Отже, декларативно проголошуючи центральність цінностей у поступі модернізації – виходячи із дотепної та лапідарної, хоча, певна річ, одновимірної та ціннісно навантаженої формули «слаборозвиненість – це стан свідомості»⁶⁴ – модернізаційні приписи країнам третього світу незрідка зводилися до тривіального технологічного детермінізму.

Вельми типовою для стилю мислення першої фази дослідницької програми модернізації є дефініція цього процесу, запропонована американським дослідником М. Нешем, який, відштовхуючись від Веберових понять раціоналізації та розчаклування світу, розглядав модернізацію як «соціальну, культурну і психологічну систему координат, яка стимулює запровадження науки до процесу виробництва. Відповідно, модернізація – це процес, який уможливорює схвальне наставлення суспільства, культури та індивідів стосовно зростання знання та його ролі в повсякденному житті. Модерн, у принципі, є незавершеною справою, позаяк жодне суспільство не адаптоване та нездатне вповні адаптуватися до наукових відкриттів та їх застосування у виробництві й повсякденному житті»⁶⁵.

Учень і молодший партнер Т. Парсонса Н. Смелзер, уважав за доречне звести модернізацію до таких процесів, як технологічний прогрес, реорганізація сільського господарства, індустріалізація та урбанізація. Ці процеси продукували серію структурних змін, які мали значущі наслідки для всього суспільства та налічували такі виміри: 1) структурну диференціацію або формування більш спеціалізованих й автономних соціальних одиниць у таких

⁶³ Inkeles A., Smith D.H. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge: Harvard University Press, 1974. P. 18–19.

⁶⁴ Авторство цієї максими належить перуанському інтелектуалу Аугусто Салазару Бонді; вона припала до вподоби А. Інкелесу й Д. Сміту (див.: Inkeles A., Smith D. H. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge: Harvard University Press, 1974. P. 313, 427), а також Л. Гаррісону (див.: Harrison L. E. *Underdevelopment is a State of Mind: The Latin American Case*. Updated ed. Lanham; N.Y.; Oxford: Madison Books, 2000).

⁶⁵ Nash M. *Social Prerequisites to Economic Growth in Latin America and South East Asia*. *Economic Development and Cultural Change*. 1964. Vol. 12. № 3. P. 226.

сферах, як економіка, родина, релігія та стратифікація (тобто у підсистемах, які збігаються із Парсонсовою чотирьохфункціональною моделлю); 2) інтеграцію, яка покликана об'єднати диференційовані структури на новому рівні; 3) соціальні заворушення, які відбивають *нерівномірний* поступ диференціації та інтеграції⁶⁶. Смелзер також був переконаний, що із просуванням модернізації та диференціації відбувається секуляризація політичного протесту⁶⁷, але сучасні дослідження «політичного ісламу» та організаційної структури й ідеології Аль-Каїди засвідчують, що рухи, спрямовані проти західного варіанта модерну, є не лише реакцією на нього, але й почасти продуктом модернізації⁶⁸.

Взірцевою з огляду на суголосність із керівними засадами першої фази дослідницької програми модернізації була позиція М. Леві. Відзначу, що теоретичні праці Леві становили базовий кістяк цієї парадигми, але відверто «промодернізаційна» постава його формулювань, що без еківоків подавали положення, на які його обачніші колеги лише натякали, змаргіналізувала вплив цієї постаті на академічну спільноту⁶⁹. Американський соціолог також

⁶⁶ Див.: Smelser N. *Essays in Sociological Explanation*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. P. 127.

⁶⁷ Smelser N. *Essays in Sociological Explanation*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. P. 143. Р. Інглегарт пояснює розбалансованість соціальних змін не як вислід модернізації, а як її відсутність чи незавершеність (Inglehart R. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. – Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 73). Інглегартова інтерпретація є кроком назад рівно на тридцять років, позаяк вже в середині 1960-х років для американського вченого Вітакера була очевидною аритмічність політичних і соціальних змін у країнах, що розвиваються (див.: Whitaker C. S. *A Dysrhythmic Process of Political Change*. *World Politics*. 1967. Vol. 19. № 2. P. 190–217).

⁶⁸ Див.: Gray J. *Al Qaeda and What it Means to be Modern*. N.Y.: New Press, 2003; Ayubi N. N. *Political Islam: Religion and Politics in the Arab World*. L.; N.Y.: Routledge, 1991. Водночас я не поділяю позиції Дж. Грея, для якого такий феномен, як ісламський фундаменталізм, має суто модерний характер нарівні з комунізмом та нацизмом. Британський вчений тлумачить ці рухи як повстання проти Заходу, з одного боку, та реалізацію європейських модерних ідеалів – з іншого. Щодо секуляризації як загального «закону» розвитку людства, американський соціолог іспанського походження Х. Казанова переконливо довів, що секуляризація Західної Європи є радше винятком, аніж загальним правилом.

⁶⁹ На переконання Леві, «ми маємо справу – невідомо, правда, добре це чи погано – з універсальним соціальним розчинником. Зразки (patterns) відносно модернізованого суспільства, в перебігу досягнення ними розвиненої стадії, виказують універсальну тенденцію проникати до будь-якого соціального контексту в разі наявності контактів учасників зазначеного контексту із цими зразками. У багатьох сенсах байдуже, чи ці зразки проникають, хоча б частково, завдяки волінню та преференціям відносно немодернізованих народів або ж насильницьки накладаються на них. Ці зразки завжди проникають; варто було проникненню розпочатися, попередні місцеві зразки завжди змінюються; і вони завжди змінюються у напрямі деяких зразків відносно модернізованого суспільства (курсив наш. –

якнайповніше застосував Парсонсові абстракції для вивчення відношень спорідненості у сучасному йому Китаї. Проаналізувавши традиційну китайську родину як інституцію, що виконує такі функції, як диференціація ролей, розподіл (allocation) у сферах солідарності, економіки, політики, інтеграції та експресії, Леві зробив наголос на тому, що індустріалізація – з якою він ідентифікував модернізацію – зумовлюватиме поширення універсалістських критеріїв і ерозію поваги до батьків, яка була домінантною орієнтацією дії. Вислідом мали стати такі зміни в структурі родини, які б дали змогу останній зреалізувати функції, що їх потребує суспільство (за Леві, невідокремною ознакою модерного суспільства є розподіл професійних ролей на основі рівня специфічних навичок індивіда). Леві сподівався, що індустріалізація за західним зразком та розвиток масових комунікацій зруйнують традиційну побудову суспільства – джерело соціальної рівноваги – та сконструюють структури, спроможні забезпечити підтримку перманентних змін, позаяк «однією із специфічних рис відносно модернізованого суспільства є специфічний набір структур революційних змін»⁷⁰. Логічним висновком із таких засновків стало твердження про неунікненну модернізацію Китаю. Створення КНР у 1949 році стало ще одним потвердженням евристичності ідеї багатоваріантності соціального розвою та неможливості апріорного визначення напрямку суспільних трансформацій. Навіть приклад Тайваню, який залишився в орбіті капіталістичного розвитку та досяг вагомих економічних успіхів, не вписується у модель Леві, зважаючи на те, що економічна модернізація, зініційована авторитарною державою, що сприяє розвитку, не супроводжувалася автоматично модернізацією соціокультурною та політичною. Помітна присутність етнічних китайців серед капіталістів південно-східно-азійського регіону засвідчує не лише модерність їхньої економічної організації, але й супутнє існування специфічного за своєю інституційною інфраструктурою, політичним середовищем та культурною легітимацією «ерзацкапіталізму»⁷¹.

Авт.)» (Levy M. J. Patterns (Structures) of Modernization and Political Development. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1965. Vol. 358: New Nations: The Problem of Political Development. P. 30). Така позиція є репрезентативною щодо усієї першої стадії мислення про модернізацію, але саме Леві намілювався відверто її викласти.

⁷⁰ Levy M. *Modernization and the Structure of Societies*. – Princeton: Princeton University Press. P. 19. У цій праці М.Леві ще більше посилює акцент на ролі технологій: «Я застосовую дефініцію модернізації, яка зосереджується на джерелах енергії та на природі засобів, якими послуговуються члени даного суспільства» (Levy M. *Modernization and the Structure of Societies*. Princeton: Princeton University Press, 1966. P. 10).

⁷¹ Ми запозичуємо поняття «ерзацкапіталізму» у К. Йошихари (Yoshihara K. *The Rise of Ersatz Capitalism in Southeast Asia*. Singapore: Oxford University Press, 1988). Корелятом останнього виступає поширений у вказаному регіоні політичний бізнес, тобто відносини

Представники першої фази дослідницької програми модернізації легітимували власну інтерпретацію соціального світу, звертаючи свій погляд на праці «батьків-засновників» соціології. Втім, їхнє прочитання класичної теоретичної соціології відбувалося переважно в межах «теорії безконфліктності», абсолютизуючи євроцентричні (радіше англосаксоцентричні) та еволюціоністські виміри Парсонсового теоретизування та злегковажуючи обережністю метра щодо можливості жорсткої прив'язки модерну та традиції до конкретних історичних і географічних локальностей. За такого тлумачення суті аргументації своїх попередників, перша хвиля теоретиків модернізації однозначно визначала Захід як джерело модерного порядку та рутинно вбачала в Решті малорухомі – з огляду на соціальну мобільність, політичну участь та економічне зростання – спільноти, які потребували ін'єкції принципу досягнення. Слід додати, що вітчизняні автори на кшталт В. П. Горбатенка, чинять гротескну абсолютизацію однозначності Парсонсових текстів; таке спрощене розуміння Парсонса впливає з того, що чи не єдиним їхнім джерелом автентичної «мудрості» про модернізацію є написана в науково-популярному жанрі брошура американського соціолога «Система модерних суспільств», автор якої заради належного розпропаговування своїх ідей вдався до спрощеної мови аксіом.

Ревізія «ухилів», яких припускалися дослідники модернізації у своїй іпостасі істориків соціологічної теорії, стала можливою завдяки адекватнішому перерахуванню праць фундаторів західної соціології. Ця ревізія набула форми як «депарсонсизації» мислителів, відібраних автором «Структури соціальної

обміну між правлячими політичними силами і специфічними бізнес-інтересами. У межах такого обміну правлячий режим розміщує державні ресурси (концесії, фонди, ліцензії, контракти, державну власність) у спосіб, вигідний з погляду окремих бізнес-інтересів, які використовують ці ресурси для отримання прибутку. Своєю чергою, частка цих прибутків повертається правлячій партії для зміцнення її політичних фондів, а відтак – її контролю за владою. Відносно тривалий час Східній Азії вдавалося «посоромити» теорії, які розглядали корупцію як антипод бурхливого розвитку. Приміром, маючи, за даними Transparency International, рівень корупції у 1960–1996 роках, що перевищував середньоафриканський показник (6,8 для Південно-Східної Азії versus 6,2 для Африки), країни цього регіону впродовж зазначеного періоду збільшили доходи населення на 551%, натомість африканські – лише на 33,2%. Ясна річ, що бажання гарантувати стабільне надходження фінансових ресурсів до партійних скарбниць спонукає політиків при владі співпрацювати з тими секторами бізнесу, які є ефективними з огляду на свою здатність генерувати прибуток. Водночас корумпований обмін поміж правлячими політиками і бізнесом підриває демократичну підзвітність держави суспільству та її здатність регулювати економічні відносини, з одного боку, і породжує економіки-«бульбашки» – з іншого. Вислідами персоніфікації зв'язків між бізнесом і політикою – коштом безособової взаємодії – стали як криза 1997 року, так і подальша політична нестабільність у східно-азійському регіоні.

дії», так і залучення до пантеону класиків учених, котрих було свідомо / підсвідомо виключено з числа «канонічних» авторів⁷².

Інтелектуальний набуток мислителів гатунку Маркса та Вебера не можна увібгати до Прокрустового ложа одновимірної та однозначної інтерпретації. Вебер, наполягаючи на «перевагах» Заходу під кутом зору послідовного втілення принципу цілераціональності, без сумніву не ігнорував антиномічність «діалектики» модерну. Поставі німецького соціолога щодо модерну властиві тверезість та реалістичність, ба більше, Веберова візія з її глибоко трагічним забарвленням навіть інтерпретувалася деякими вченими – на наш погляд, хибно – як ознака його переконаного антимодернізму⁷³. Позиція іншого мислителя, якому зазвичай приписується більший ступінь інтелектуальної визначеності, а саме Маркса, всупереч канонічній екзегезі, так само не була послідовною (остання думка не заперечує евристичності ідеально-типового протиставлення Марксової й Веберової парадигм; прикладом вказаної дослідницької стратегії є розвідка про Веберове розуміння вибіркової спорідненості⁷⁴). Характерною є Марксова двоїстість, що впливає з усвідомлення ним всієї складності констеляцій «модерну». Попри прямолінійне затавровування традиціоналізму («традиції усіх мертвих поколінь тяжіють, як жах, над розумом живих»⁷⁵) у його концептуалізації впливу Заходу на Схід (першого світу на світ третій, у термінології другої половини ХХ століття) оптимізм щодо проникнення «Заходу», який персоніфікувався Британською імперією, до царини

⁷² Див.: Кутуєв П. В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 1/2. С. 68–87. Одним із найяскравіших та найуспішніших прикладів такої депарсонсизації класичної соціологічної думки (зокрема, Вебера) є Бендіксові трактати з реконструкції Веберового теоретизування, порівняльно-історичного дослідження становлення бюрократичної централізованої держави та аналізу ідеологій менеджменту в перебігу індустріалізації (див.: Bendix R. *Work and Authority in Industry*. Berkeley: University of California Press, 1974; Bendix R. *Max Weber: An Intellectual Portrait*. Berkeley: University of California Press, 1977; Bendix R. *Kings or People: Power and Mandate to Rule*. Berkeley: University of California Press, 1980). Взаємодія між Парсонсом і класиками, з одного боку, та власне сам Парсонс як класик – з іншого, детальніше обговорюються Дж. Александером (див.: Alexander J. C. *Theoretical Logic in Sociology*. Berkeley: University of California Press, 1983. Vol. 4; Alexander J. C. *The Centrality of the Classics. Social Theory Today* / Ed. by A. Giddens, J. Turner. Stanford: Stanford University Press, 1987. P. 11–57).

⁷³ Див.: Frisby D. *Fragments of Modernity*. Cambridge: MIT Press, 1986. P. 2. Детальніше про трагічні виміри Веберової соціальної теорії див.: Turner B.S. *For Weber. Essays on the Sociology of Fate*. 2nd ed. L.: Sage, 1996. Слід визнати, що імпресіоністичним alter ego Вебера є В.Розанов, котрий не менш переконливо каталогізував проблеми модерного суспільства.

⁷⁴ Див.: Кутуєв П. В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 3. С. 136–148.

⁷⁵ Маркс К. *Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта*. М.: Политиздат, 1987. С. 8.

«периферії», яку представляла Індія, контрастує із песимістичною оцінкою наслідків британського панування. За Марксом, Англія мала справдити очікувану від неї подвійну місію в Індії: першим завданням була «руйнація, другим – оновлення: знищення старого азійського суспільства та закладання матеріальної основи західного суспільства в Азії»⁷⁶. Водночас Маркс констатував, що, звісно, Англією було понищено всю структуру індійського суспільства, але жодних ознак його оновлення не спостерігалось. У третьому томі «Капіталу» Маркс виказує чи не найбільше чутливості до перешкод, які стають на заваді проникненню капіталістичного способу виробництва до суспільств, де панують докапіталістичні форми, з одного боку, та негативним наслідком капіталізму у тих випадках, коли власне таке проникнення відбувається – з іншого. Погляди «пізнього» Маркса залишають мало простору для прогресистського пафосу теоретиків модернізації. Для німецького мислителя «регресивність» колоніального панування капіталістичних метрополій, була, поза всяким сумнівом, позірним фактом: «Якщо історія якогось-небудь народу і являє собою низку невдалий і насправді безглузвих (на практиці ніяких) економічних експериментів, то це – господарювання англійців в Індії. У Бенгалії вони створили карикатуру великої англійської земельної власності; у Південно-Східній Індії – карикатуру парцелярної власності; на північному заході вони перетворили, наскільки це залежало від них, індійську економічну громаду з громадською земельною власністю на карикатуру її самої»⁷⁷. Розмисли Маркса є «ембріоном» заперечення дослідницької програми модернізації школою залежності й недорозвитку, яка набула оформлення у 60-х роках ХХ століття.

Ба більше, навіть Парсонс, на відміну від більшості своїх колег та учнів, виявляв стриманий оптимізм щодо перспектив невідворотного поступу модернізації. Обговорюючи, приміром, перспективи демократичної революції в СРСР, Парсонс потрактовував керівництво постсталінської доби як аналог британської парламентської системи XVIII століття та вважав, що лідери комуністичної партії, як і партія загалом, подібно до «святих» (saints) кальвіністських спільнот Нової Англії, є такими, що призначають самих себе. Тому для американського соціолога-теоретика на час виходу його трактату про систему модерних суспільств у 1971 році подальший розвиток СРСР, якщо взяти до уваги ритуальний наголос ленінського режиму на рівності та неприйнятності статусних відмінностей, лише «*може* (курсив наш. – Авт.) відбуватися в загальному напрямі західних типів демократичного врядування із

⁷⁶Marx K. The Future Results of British Rule in India. *Marx-Engels Reader* / Ed. by R.Tucker. L.; N.Y.: Norton, 1978. P. 659.

⁷⁷Маркс К. Капитал. М.: Политиздат, 1985. Т. 3. Ч. 1. С. 366.

відповідальністю перед виборцями»⁷⁸. Така обережність патріарха теорії соціальної дії та соціальних систем різко контрастує із Александровим експресивним коментарем цього пасажу, який підносить Парсонса за цей немовби далекосяжний прогноз демократизації ленінських режимів, прогноз, зроблений задовго до початку перебудови⁷⁹. Але після першої хвилі демократичної революції кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття подальший розвиток постленінських суспільств на пострадянських теренах відбувався не стільки в напрямі розбудови дорадчої (deliberative) демократії, ґрунтованої на участі, скільки в бік відтворення неопатримоніальних політичних структур та практик⁸⁰, засвідчивши коректність Парсонсової стриманої постави.

Молодші партнери Парсонса – Ш. Ейзенштадт та Н. Смелзер – скептично висловлюються стосовно гіпотези про синхронність розвитку підсистем соціальної системи та висувають ідею нерівномірності структурних змін у процесі колоніальної й постколоніальної модернізації. У добу колоніалізму метрополія революціонізувала економіку, політику та освітню сферу узалежнених суспільств, рівночасно ці зміни незрідка супроводжувалися консервацією традиційних інституцій родини та структур патронажу й стратифікації⁸¹. Подібна тенденція продовжується і впродовж постколоніального періоду: «пришвидшена індустріалізація – незалежно від того, наскільки вона є координованою – *нерівномірно* (курсив наш. – Авт..)»

⁷⁸ Parsons T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1971. P. 127.

⁷⁹ Див.: Alexander J. C. Fin de Siècle Social Theory: Relativism, Reductionism and the Problem of Reason. L.; N.Y.: Verso, 1995. P. 11.

⁸⁰ Детальніше див.: Kutuev P. V. Between Modernity and Neopatrimonialism: The Development of the State and Political Society in Contemporary Ukraine. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Політичні науки. 2001. Т. 19. С. 23–30; Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Х. : Константа, 2006. У західній спільноті суспільствознавців, суттєві сегменти якої досі підкоряються концептуальному впливу першої стадії модернізаційного дискурсу, зберігалася тенденція сприймати таку пострадянську країну, як Росія, в якості «нормального» (у Дюркгеймовому сенсі) суспільства із середнім рівнем доходів населення, нарівні, скажімо, з Мексикою (див.: Shleifer A., Triesman D. A Normal Country. *Foreign Affairs*. 2004. Vol. 83. № 2). Як показали подальші події, цей погляд виявився неправомірним – він ігнорував травматичні наслідки (інституційні та психологічні) втрати статусу центру світ-імперії (досвід, якого не переживала жодна з країн, що розвивається, за винятком, хіба що Китаю). Ця втрата перетворила одну із світових надпотуг на слабку напівпериферію, головним спогадом якої про минулу велич залишався масштабний ядерний потенціал.

⁸¹ Див.: Eisenstadt S. N. Sociological Aspects of Political Development in Underdeveloped Countries. *Economic Development and Cultural Change*. 1957. Vol. 5. № 4. P. 298; Smelser N. Essays in Sociological Explanation. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. P. 141.

«вгризається» до існуючого соціального та економічного порядку. Загалом у суспільстві відношення між диференціацією, зініційованою змінами в аграрному, промисловому й міському секторах, з одного боку, і інтеграцією – з іншого, завжди схоже на гойдалку: дві сили постійно породжують *нерівномірний рух (lags)* (курсив наш. – Авт.) та перепони. Чим швидший темп модернізації, тим серйозніші ці розриви. Така нерівномірність призводить до *аномії...*, позаяк вона генерує дисгармонію між життєвим досвідом і нормативною рамкою, яка його регулює»⁸².

До табору вчених, які, не піддаючи сумніву політичну необхідність, ідеологічну доцільність та наукову релевантність теорії й політики модернізації, тимчасом закладали підмурівки альтернативного стилю дискурсу, приєднався на початку 1960-х років С. Гантінгтон. Цей науковець із Гарварду іронічно завважував, що апріорне визнання припущення про структурну диференціацію як лише єдиний можливий вислід соціально-економічних та політичних змін унеможлиблює концептуалізацію феномена дедиференціації. За Гантінгтоном, модернізація стала трактуватися як своєрідний «пакет» суто позитивних зрушень у суспільстві. У такій ситуації вчений не має жодного іншого вибору, крім як сприймати будь-які події у світі, що розвивається – революції, громадянські війни, перевороти та етнічні конфлікти – як частину розвитку, й «політичного розвитку» зокрема. Відданість поборників першої фази дослідницької програми модернізації ідеї прогресу була «настільки сильною, що вповні виключала політичний занепад як можливу концепцію. Політичний занепад, подібно до термоядерної війни, став немислимим»⁸³.

За влучним спостереженням І. Валерстайна, у повоєнному світі США переслідували три цілі, які були доконечною передумовою реалізації права на щастя (проголошеного Декларацією незалежності), котре, своєю чергою, операціоналізувалося як досягнення добробуту: наявність споживачів для американських промислових товарів, світовий порядок, який уможлиблював би торговельні операції з якнайменшими витратами, та гарантія тяглості виробничого процесу. «США, – зазначає Валерстайн, – взялися до роботи із меншою пересторогою, аніж вони самі того очікували, усуваючи загрозу як своєму добробуту, так і сподіванням ще більшого добробуту. США посилялися на свій ідеалізм заради захисту своїх національних інтересів. США вірили в

⁸² Smelser N. *Essays in Sociological Explanation*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. P. 141.

⁸³ Huntington S. *Political Development and Political Decay* *World Politics*. 1965. Vol. 17. № 3. P. 392–393.

себе та свою благість (goodness) та прагнули слугувати світові, ведучи світ у спосіб, який вони вважали за справедливий та мудрий»⁸⁴.

Тож не диво, що серед «оптимістичних Кондорсе» теорії модернізації було поширеним переконання у тому, що модернізація майже безпроблемно породжує соціальну ідилію, за якої локальні зв'язки та зашорений погляд на світ поступаються місцем універсальним перевагам та космополітичній поставі; істини корисності, калькуляції та науки набувають первинності в зіставленні з тими істинами, що мають своїм опертям емоції, сакральне та нераціональне; індивід швидше, аніж група, стає первинною одиницею суспільства та політики; об'єднання, у межах яких люди живуть та працюють, ґрунтується на виборі, а не визначаються від народження; владарювання, а не фаталізм скеровує їхнє наставлення до матеріального та людського середовища; ідентичність вибирається та досягається, а не приписується та затверджується; робота відокремлюється від родини, місця проживання та спільноти; уряд втрачає імідж влади поза контролем пересічних індивідів та починає ґрунтуватися на участі, згоді й громадському контролі⁸⁵. Водночас досягнення такої соціальної «землі обітованої», у супереч Шилзовому ототожненню модерну і демократії, вимагало жорстких заходів. Таке застосування подвійних стандартів у перебігу дослідження соціальних феноменів першого світу, з одного боку, і другого й третього – з іншого, правомірно долучити до каталогу найфундаментальніших вад першої фази дослідницької програми модернізації. Вельми промовистим є приклад К. Айреса – одного із фундаторів інституціоналізму в економічній науці та піонера американської соціології – який, окрім того, був викладачем Парсонса в Амгерстському коледжі (підкорившись впливу Айреса, Парсонс-студент переорієнтувався головню на суспільні науки, полишивши біологію⁸⁶).

⁸⁴ Wallerstein I. *The Essential Wallerstein*. N.Y.: New Press, 2000. P. 389.

⁸⁵ Див.: Rudolph L. I., Rudolph S.H. *The Modernity of Tradition: Political Development in India*. Chicago: University of Chicago Press, 1967. P. 3–4. Теоретики першої хвилі дослідницької програми модернізації фактично поділяли просвітницьке переконання Е. Гіббона, сформульоване ним у трактаті «Занепад та падіння Римської імперії»: «Ми можемо із повною впевненістю припускати, що жоден народ, якщо тільки не зміниться сама природа, не регресує назад до свого первинного варварства» (цит. за: Kasaba R. *Kemalist Certainties and Modern Ambiguities. Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* / Ed. by S. Bozdogan, R. Kasaba. L.; Seattle: University of Washington Press, 1997. P. 35). Події XX століття – найжахливішого століття в історії західної цивілізації, за словами І. Берліна – виразно засвідчили, що природа суспільних структур не лише рухлива, як на цьому наполягає лібералізм із його меритократичною акцентацією на компетентності, але й катастрофічно крихка.

⁸⁶ Parsons T. Clarence Ayres's *Economics and Sociology. Science and Ceremony* / Ed. by W. Breit, W. P. Culbertson, Jr. Austin: University of Texas Press, 1976. P. 176. Айрес викладав в Амхерсті курс під назвою «Моральний порядок», який був частиною економічної програми цього

Критикуючи теорію граничної вартості за маргіналізацію етики та неувагу до інституційного порядку, який є джерелом цінностей як моральних, так і економічних, а також затавровуючи біологічний редукціонізм у своїх теоретичних працях першої третини минулого століття, у фокусі яких були західні суспільства, він переходить на позиції технологічного детермінізму, пишучи про проблеми майбутнього третього світу. Так, у своєму трактаті «Теорія економічного прогресу», вперше виданому в 1944 році, він заявляв: «Технологічна революція сама по собі невпинна, а свавільна влада та ірраціональні цінності донаукових, доіндустріальних культур приречені. Послідовники племінних цінностей та вірувань (термін Айреса для незахідних, доіндустріальних суспільств. – Авт.) стикаються із трьома варіантами дій. Ефективний опір, хоч і нездатний зберегти племінні цінності, може зумовити революцію. Неефективний опір може спричинити різке скорочення населення цих суспільств, подібно до долі американських індіанців. Єдиною альтернативою залишається свідоме, добровільне прийняття індустріального способу життя та супутніх цінностей»⁸⁷. Більшого контрасту з Айресовими попередніми закликами до аналізу людської дії з позиції культури (позаяк бізнес є сферою моральної регуляції) та необхідності зректися індивідуалістичного поняття раціонального корисливого інтересу, що розроблялося захисниками неокласичної економіки, годі й уявити⁸⁸. Чільний представник першої хвилі модернізаційної теорії С. Блек уже навіть після приходу М. Горбачова до влади продовжував виправдовувати деспотизм, посиляючись на доконечність примусу для економічних змін: «Ми вважаємо, що автократія – це погана річ. Вона розчавлює індивідів. Але в реальному житті ми маємо щось робити та досягати результатів. Ми маємо бути організованими. Під кутом зору цих критеріїв росіяни мали гарний та ефективний уряд, незважаючи на всі його ганджі. Вони й дотепер мають уряд такого гатунку»⁸⁹. З точки зору ретроспективних практик, навіть у другій половині 1980-х років останні могікани першої фази теорії модернізації зберігали вірність власним

коледжу, яка об'єднувала курси з логіки, етики, історії західної цивілізації, політичної теорії та різних аспектів економічної діяльності.

⁸⁷ Ayres C. E. *The Theory of Economic Progress: A Study of the Fundamentals of Economic Development and Cultural Change*. N.Y.: Schoken Books, 1962. P. XXIV.

⁸⁸ Див.: Ayres C. E. *The Epistemological Significance of Social Psychology*. *Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Methods*. 1918. Vol. 15. № 1. P. 35–44; Ayres C. E. *The Nature of the Relationship Between Ethics and Economics*. Chicago: University of Chicago Press, 1918.

⁸⁹ Цит. за: Engerman D. C. *Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development*. *American Historical Review*. – 2000. – Vol. 105. № 2. P. 403.

ідеям гатунку 1950-х. Саме в 1950-ті роки К. Дойч спростовував тезу про релевантність лібералізму потребам світу, що розвивається, та услід за Сталіним не мав сумнівів щодо абсолютної реалістичності завдання «пробігти» шлях політичних змін, для здолання якого Захід потребував кілька поколінь, лише за кілька десятиліть, «стрибнувши» від традиційного панування до держави загального добробуту⁹⁰.

Замилування системним теоретизуванням із відтінком біхевіоризму, що його виказували поборники першої фази дискурсу модернізації (зокрема Г.Алмонд), спричинилося до фактичної «смерті» соціального діяча у їхньому мисленні, що є своєрідним еквівалентом Бартової «смерті автора». Так, коментуючи Смелзерове дослідження соціальних змін в Англії доби промислової революції, Н. Моузеліс підсумовує, що, згідно з моделлю структурної / функціональної диференціації, яку захищає американський соціолог, на першій стадії з'являється «незадоволення» через існуючий економічний порядок речей; упродовж подальших стадій виринають «ідеї», які й розв'язують первинне незадоволення. «Упродовж цього складного процесу, – іде у своїх розмірковуваннях далі британський соціолог, – ми так і не довідуємося, *хто* був незадоволеним, *чиї* ідеї виникали та втілювалися, *хто* виграв від розв'язання проблеми тощо. Немовби Бог із машини під назвою «Соціальна система» створює проблеми, а згодом ініціює процес, який їх розв'язує».

Висновки

Попри намагання довести, що перша стадія дослідницької програми модернізації уникає абсолютизації протиставлення «традиція – модерн», ці заяви головно залишалися деклараціями, яких не дотримувалися у практиці досліджень. У межах цієї дихотомії її другому елементу призначалася роль ідеалу, натомість концепція традиції позбавлялася змісту – традиційним ставало все те, що не мало у своєму арсеналі властивостей модерну. За такого підходу домодерні спільноти сприймалися не як самостійні утворення, а як передісторія, платформа для старту – вдаючись до популярного терміна Ростоу – модернізації. Традиційним суспільствам безпідставно приписувались такі риси, як гомогенність та проста, когерентна структура, але, на переконання Гірца, ці феномени характеризують саме індустріальне суспільство, тобто є підставовими ознаками модерну⁹¹, до якого традиційне суспільство ще має

⁹⁰Див.: Deutsch K. Social Mobilization and Political Development. *American Political Science Review*. 1961. Vol. 55. № 3. P. 498.

⁹¹Див.: Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. N.Y.: Basic Books, 1973. P. 308.

«дорости». Нерозробленість концепції традиційного суспільства можна вважати однією з найсуттєвіших вад першої хвилі дискурсу про модернізацію, яка стала перешкодою на шляху досягнення цієї соціологічною школою всієї комплексності мережі архаїчних альянсів та протиставлень, що є «насиченою, власне такою, що складається з численних елементів, але водночас є артикульованим продуктом, у всякому разі в більшості випадків, століть повільної кристалізації. Незнайома громадянська держава, яка народилася лише вчора з жалюгідних залишків змученого колоніального режиму, накладається на ретельно сплетену й любовно збережену текстуру гоноровості й підозри та повинна у той чи той спосіб спромогтися вплести її до тканини модерної політики»⁹². Водночас притаманне першим теоретикам модернізації акцентування на розбудові нації (nation-building) конфліктувало з їхнім власним поглядом на традиційне суспільство як на недиференційовану спільноту та імпліцитно визнавало Гірцове припущення про гетерогенність населення постколоніальних країн за лінгвістичними, етнічними й релігійними ознаками (насправді саме кордони, встановлені свого часу метрополіями та зафіксовані на картах, незрідка були єдиним джерелом уявлення про конфігурацію новоутворених національних держав⁹³). Практичні рецепти розвою від теоретиків модернізації пріоритизували політику гомогенізації, яка мала за мету полегшення централізованої мобілізації «мас». За дотепним спостереженням С.Шермана, розбудова нації є геополітичним корелятом класичного переконання соціальних працівників у тому, що перетворення клієнтів соціальних служб на громадян – представників середнього класу – автоматично розв'яже їхні проблеми. Але цей підхід ігнорує той факт, що «риторика

⁹² Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. N.Y.: Basic Books, 1973. P. 268–269.

⁹³ Див.: Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. L.; N.Y.: Verso, 1991. P. 170–178. Автори на кшталт М.Рябчука дещо легковажно виголошують, що їхні погляди на націєтворення формувалися під впливом теорії модернізації (див.: Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. К.: Критика, 2000. С. 6–7), але цей погляд нехтує інтенцією дослідників модернізації, які незрідка надихалися не стільки ідеалами громадянського суспільства й демократії, скільки перспективою індустріалізації суспільств третього світу та розбудови ними ефективної системи політичного панування (додам – навіть авторитарного штибу). За підставовим висновком Ч. Джонсона, нездатність зрозуміти той факт, що японська система високих темпів зростання – а саме досвід країни вранішнього сонця є улюбленим прикладом модернізаторів – *«була продуктом одного з найбільш чітких переходів до модерну, промовляла б про нашу антиісторичність та погану поінформованість»* (курсив наш. – Авт.)» (Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. Stanford: Stanford University Press, 1982. P. 306–307). Втім, зазначу, що у подальших розвідках М. Рябчук долає панегіричну поставу стосовно модернізації (приміром, див.: Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. К.: Критика, 2003).

«розбудови нації» не бере до уваги ані відносини влади, від яких залежать успішні нації, ані той спосіб, у який «девіантна» поведінка «держав-невдах» (failed states) може бути благотворною для деяких діячів»⁹⁴.

Пафос нашої полеміки з першою фазою дослідницької програми модернізації полягає не в запереченні корисності й евристичності зіставлення традиції і модерну як такого, він є в скептицизмі щодо продуктивності гіпостазування цих концепцій, вислідом чого стає автоматичне залучення представників традиційних спільнот до категорії «немобільних» осіб, які, на відміну від «мобільної» (Д. Лернер) модерної людини, не вірять у можливість контролю над природою та суспільством. Вебер, якого самі проповідники модернізації вважали своїм предтечею, уникав пастки реіфікованих дихотомій, визнаючи всю умовність подібних класифікацій та відмовляючись від автоматичного ототожнення традиційного стилю життя із пасивністю й стереотипізованістю дії. Рівночасно історицистська релятивізація цих категорій або їх повне заперечення в дусі постмодернізму внеможлиблює типологічне вивчення соціальних феноменів та притлумлює дистинкцію між історією й соціологією, зважаючи на те, що завданням соціології є витворювання типових концепцій та узагальнених правил емпіричних процесів. Погоджуючись із тим, що соціологічний аналіз, достоту як і будь-яке наукове узагальнення, збіднює повноту конкретної історичної реальності, Вебер слушно робить акцент на більшій точності соціологічних понять у порівнянні з історичною наукою.

Отже, логічним є висновок, що перша фаза теоретизування про модернізацію домоглася фіксації уваги соціологічної спільноти на новому сегменті соціальної реальності – третьому світі – а також спробувала дослідити динаміку «нових держав, старих суспільств» та перспективи їхнього наближення до стандартів Заходу. В кожному разі, певний час наукова продукція першої фази школи модернізації вповні відповідала Лакатосовим вимогам до прогресивної дослідницької програми. Накопичення аномалій і контртеорій актуалізувало потребу в суттєвій ревізії її припущень про чинники, природу та спрямованість соціальних змін Решти. Парадигма модернізації у формулюванні «оптимістичних Кондорсе» виконала головну, за К. Поппером, функцію наукової теорії: спочатку вона забезпечила орієнтири дослідникам і детермінувала відбір ними емпіричних даних; із плином часу її було піддано фальсифікації представниками другої фази дослідницької програми модернізації, що власне і засвідчує науковий статус цього напрямку.

⁹⁴Sherman S. The Attacks of September 11 in Three Temporalities. *Journal of World-Systems Research*. 2003. Vol. 9. № 1. P. 154.

Запитання для самоконтролю

1. Що мав на увазі Г. Алмонд, говорячи про два типи вчених – «оптимістичних Кондорсе і скептичних Вольтерів»? Складіть список авторів, яких можна віднести до першого і до другого типів.
2. Які чинники сприяли зародженню дослідницької програми модернізації в американській соціології після Другої світової війни?
3. У чому полягає зв'язок між внутрішньо американськими процесами реформування та спрямованим назовні дискурсом розвитку і модернізації? Наведіть приклади.
4. Порівняйте традиційне та модерне суспільства, згідно з концептуальним баченням представників першої фази дискурсу модернізації.
5. Розкрийте зміст політико-ідеологічної складової дослідницької програми модернізації. В чому її функціональність? А в чому обмеженість?
6. Проаналізуйте внесок Т. Парсонса в розвиток дослідницької програми модернізації.
7. Поясніть, яким чином представники першої фази дослідницької програми модернізації використовували праці класиків соціології для обґрунтування власної інтерпретації соціального світу?
8. Охарактеризуйте теоретичну позицію М. Леві. Чому її можна розглядати в якості взірцевої для першої фази дослідницької програми модернізації?
9. Складіть таблицю «Розвиток першої фази дослідницької програми модернізації», використовуючи наведений нижче зразок.

Вчений – ім'я, прізвище, роки життя, країна	Основні наукові праці	Коло основних наукових проблем, головні поняття та категорії		Внесок у розвиток теорії модернізації

10. У чому полягають недоліки та обмеження першої фази дослідницької програми модернізації?

Рекомендована література

1. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность [Електронний ресурс] / Дж. Александер // Социологический журнал. – 2012. – № 3. – С. 5-40. – Режим доступу до журн.: <https://www.jour.isras.ru/index.php/socjour/article/view/1/1>.
2. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии [Електронний ресурс] / Г. Алмонд, Верба С. // Политические исследования. – 1992. – № 4.

- Режим доступа до журн.: https://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf
3. Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе / Пер. з англ. / К. Гірц – Київ: Дух і літера, 2001. – 542с. – ISBN 966-7888-11-8.
 4. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – Москва : Новое издательство, 2011. – 464 с. – (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»). – ISBN 978-5-98379-144-2.
 5. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. / Т. Парсонс. – Москва: Аспект-Пресс, 1997. – 270 с. – ISBN 5-7567-0225-3.
 6. Смелзер Н. Социология / Пер. с англ. / Под ред. В. А. Ядова / Н. Смелзер. – Москва: Феникс, 1994. – 688 с. – ISBN 5-7113-0106-3. - Гл.20. Социальные и культурные изменения.
 7. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А.Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 351 с. – ISBN 966-342-095-2.
 8. Фисун А. Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития [Электронный ресурс] / А. Фисун // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вып. 8. – Харьков, 2011. – С. 119–127. – Режим доступа до журн.: http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_pol/books/fisun/fisun_oikoumene_2011_8.pdf
 9. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Пер. с англ. / С. Хантингтон. – Москва : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с. – ISBN 5-89826-194-X.
 10. Эйзенштадт Ш. Новая парадигма модернизации / Ш. Эйзенштадт // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия : Учеб. пособие для студентов вузов. / Сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – Москва : Аспект Пресс, 1998. – С. 470– 479. – 556 с. – ISBN 5-7567-0217-2.
 11. Эйзенштадт Ш. Срывы модернизации [Электронный ресурс] / Пер. с англ. / Ш. Эйзенштадт // Неприкосновенный запас. – 2010. – №6 (74). – Режим доступа до журн: <https://magazines.gorky.media/nz/2010/6/sryvy-modernizaczii.html>.

Розділ 3. Формування другої фази дослідницької програми модернізації та західна соціологія модерну та модернізації: ідеї С. Гантінгтона як її персоніфікація.

- *Соціально-політична та інтелектуальна ситуація в світі у 1960-1970-х роках.*
- *Гантінгтонова критика першої фази дослідницької програми модернізації: політичний занепад versus політичний розвиток.*
- *Гантінгтонова концептуальна схема: розвиток versus стабільність.*
- *Ідеї Гантінгтона сьогодні: занепад Заходу або просвітницький оптимізм?*
- *Висновки*

3.1. Соціально-політична та інтелектуальна ситуація в світі в 1960-1970 роках.

Інтелектуальний та політичний клімат 60-70-х років минулого століття у західних – переважно американських – інституціях, які переймалися розробкою теорії та політики модернізації, значною мірою формувався під впливом подій у В'єтнамі. Дж. Кеннеді виграв президентські вибори 1960 року багато в чому завдяки своїй критиці пасивності політики «масованого удару у відповідь», яку проповідувала республіканська адміністрація Д. Ейзенгауера та президентський кандидат від республіканської партії Р. Ніксон. Ескалація насилля в Індокитаї та потенційна загроза, що В'єтнам наслідує приклад Китаю та Куби, зробили б тепер адміністрацію Кеннеді уразливою до звинувачень у нездатності зупинити «комуністичну» навалу у третьому світі. Лейтмотивом стратегічного мислення академічних та політичних кіл, наближених до адміністрації, став заклик В. В. Ростоу досягнути успіху у В'єтнамі, позаяк традиційна доктрина стримування втратила свою привабливість у світлі факту дифузії ідей та практик ленінізму до третього світу. Очікувалося, що В'єтнам стане найслабшою ланкою ленінської «світ-імперії», а ключова роль у зміні світового status quo відводилась, за словами держсекретаря Д. Раска, об'єднаним зусиллям із заохочення модернізації та антикомунізму⁹⁵.

Навіть Ростоу, який змалював картину невпинного технологічного прогресу у своєму трактаті «Стадії зростання», змушений був визнати, що «подібно до будь-якої революції, революція модернізації теж має дестабілізуючий вплив. Індивіди «розриваються» між старим знайомим способом життя і принадами модерного стилю життя. Влада старих соціальних

⁹⁵ Див.: Blaufarb D. S. The Counterinsurgency Era: US Doctrine and Performance, 1950 to the Present. N.Y.: Free Press, 1977. P. 71.

груп – особливо землевласників, які зазвичай домінують у традиційному суспільстві – зменшується. Натомість влада переходить до тих, хто може взяти під свій контроль сучасні технології. Чоловіки й жінки у сільській місцевості та у містах відчувають, що старий спосіб життя хитається, одночасно для них відкриваються нові можливості, тому вони виказують як старі образи, так і нові сподівання»⁹⁶. Для Ростоу комуністично налаштовані антиурядові повстанці у країнах третього світу були не більше ніж паразитами, які завдячували своїм існуванням нестабільності, породженій переходом від традиції до модерну; успішне протистояння цим силам вимагало пришвидшення темпів суспільного прогресу. Комуністи, на думку Ростоу, усвідомлюють, що вони мають обмаль часу, щоби здобути владу у слаборозвинених країнах, тому достатньо буде лише «розв'язати фундаментальні проблеми, успадковані від традиційного суспільства – і шанси захоплення ними влади зменшаться»⁹⁷.

Очікувалося, що процес модернізації стане засобом здобуття підтримки з боку народів третього світу, особливо представників непривілейованих верств, у боротьбі зі світовим комунізмом. Перемогу в цій війні ідеологічних орієнтацій можна було досягнути за умови одночасного надання матеріальних ресурсів населенню та трансформації локальних культур⁹⁸. Один із представників дослідницької програми модернізації, фахівець з економічного планування, викладач Стенфордського університету Ю. Стелі вважав, що світ опинився перед дилемою: або переваги модерної цивілізації у вигляді кращих умов життя й піднесення людської гідності стануть доступними для незахідних суспільств, або Захід, який історично першим заволодів цими перевагами та продовжує ними насолоджуватись, втратить свої «привілеї»⁹⁹.

Аналізуючи ситуацію у Південному В'єтнамі, теоретики та практики модернізації дійшли висновку, що ключем до перемоги у війні з комуністичними партизанами – Національним фронтом визволення або В'єтконгом – є перетворення соціально пасивних, політично ізольованих та ментально стереотипізованих селян на національно свідомих громадян, які б

⁹⁶ Rostow W. W. Countering Guerilla Attack. *Modern Guerilla Warfare* / Ed. by F. M. Osanka. – N.Y.: Free Press, 1962. – P. 464.

⁹⁷ Там само. P. 465.

⁹⁸ Там само. P. 468. Як бачимо, структурна перебудова культури, яку проповідують сьогоденні прибічники доктрини модернізації, має тривалу передісторію.

⁹⁹ Див.: Latham M. *Modernization as Ideology*. Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. P. 172. У 1962 році, тобто через вісім років після промови Стелі, адресованої студентам Стенфордського університету, президент Дж. Кеннеді повторив ту саму думку, звертаючись до слухачів Американського університету у Вашингтоні: «Якщо вільне суспільство не зможе допомогти тим численним людям, які сьогодні злидарюють, воно не зможе врятувати і тих небагатьох, кому випало стати багатими» (цит. за: Иноземцев В. Л. *Пределы «догоняющего развития»*. М.: Экономика, 2000. С. 271).

ідентифікували себе з державою, а не локальною спільнотою та були здатні до розбудови демократичного самоврядування у поєднанні з досягненням економічної самостійності. Спираючись на досвід британських військових у боротьбі з малайськими комуністичними партизанами, теоретики модернізації із захопленням прийняли ідею стратегічних поселень, виказуючи суто фуколдіанське розуміння модерну як форми постійного контролю за індивідом. Відповідно до задуму керівника служби розвідки держдепартаменту Р. Гілсмана, кожне таке поселення мало захищатись ровом, колючим дротом, а також «сторожовою вежею задля контролю як можливого проникнення ззовні, так і мешканців поселення. До цих поселень мали переміщуватися селяни, які мешкали у районах найвищої активності В'єтконгу. Від переселенців також вимагалась постійна наявність посвідчення особи, у багатьох випадках локальна адміністрація з метою полегшення ідентифікації населення та виявлення немісцевих фотографувала всіх членів родин, які мешкали у стратегічному поселенні, примушуючи селян вивішувати фотографії на видному місці у своїх оселях. Така політика мала на меті покращити комунікацію між центральним урядом і сільськими спільнотами, демонструючи чутливість національної держави до потреб селян та прищеплюючи їм нову політичну культуру членів нації. Єдиною проблемою було те, що «набуття статусу модерного громадянина Південного В'єтнаму... передбачало втрату особистої свободи»¹⁰⁰, позаяк «стратегічні поселення» заселялись переміщеними особами у насильницькій спосіб: їхнє житло здебільшого руйнувалось військовими, аби ускладнити повернення до звичного місця проживання, а саме переселення також відбувалось під контролем армії.

Вважалося, що «стратегічні поселення» полегшать доступ до економічних благ та допоможуть досягнути вищого ступеня інституціоналізації суспільного життя за умов партизанської війни. Також очікувалося, що за фінансової та організаційної допомоги південнов'єтнамського уряду селяни, переселені до нового компактнішого місця проживання, матимуть більш ефективний захист із боку армії, а зі свого боку організовуватимуть сили самооборони для протидії партизанам. Оскільки модернізація виконувала не лише функції наукової концепції, але й слугувала інструментом смислотворення, зближуючись у такий спосіб з ідеологією, зіткнення її постулатів з реальністю продукувало не стільки сумнів щодо коректності засновків теорії, скільки незадоволення тим, як саме політика модернізації впроваджується у життя. Так, у 1962 році американські вчені Дж. Донел та Дж. Гікі у своєму звіті для корпорації «Ренд», який аналізував досвід функціонування стратегічних поселень, поставили такий

¹⁰⁰ Latham M. *Modernization as Ideology*. Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. P. 184.

обнадійливий діагноз: «певне незадоволення неукінене на початкових стадіях подібного проекту. Втім, це незадоволення не має розглядатись як серйозна політична проблема для уряду доти, доки переміщення людей та розбудова стратегічних поселень відбуваються ефективно, а також доки в'єтнамський уряд дотримується своїх обіцянок відновити та розширити адміністративні послуги, а також сприяти економічному відродженню сільських регіонів»¹⁰¹. Реальність стратегічних поселень, які зсередини нагадували концтабори, змодельовані за приписами Бентамового «Паноптикону», а ззовні – безлюдну роздільну смугу між сторонами військового конфлікту, мала переконливо продемонструвати, що «опір модернізації був більш ніж короткозорим; він також був небезпечним для життя»¹⁰².

Але війна у В'єтнамі стала лише одним елементом загальної турбулентної ситуації світу 1960-х років, яка аж ніяк не вписувалася в обнадійливу картину, змальовану представниками першої фази дослідницької програми модернізації. Криза та нестабільність охопили всі три світи, досягнувши кульмінації у подіях 1968 року, схарактеризованих І. Валерстайном та його послідовниками як світова революція. За цих обставин «тактичне» визнання існування ускладнень на шляху до модерну як лише тимчасових не могло відновити авторитет та довіру до модернізаційного дискурсу. Щоби продовжити своє функціонування у якості дослідницької програми, а не самого лише ідеологічного конструкту, завданням якого є не стільки пояснення та інтерпретація соціальної реальності, скільки надання їй смислу, концепція модернізації вимагала суттєвої ревізії.

3.2. Гантінгтонова критика першої фази дослідницької програми модернізації: політичний занепад versus політичний розвиток.

Яскравою відповіддю на ситуацію, що змінилася, стали дослідження американського дослідника Семюела Гантінгтона. Саме низка його розвідок про політичний розвиток та занепад, що побачила світ у 60-х роках минулого століття, і стала тією віхою, яка позначила зародження другої фази дослідницької програми модернізації. Гантінгтон запропонував вихід з теоретичних закутків, де опинились його попередники, лаконічно підсумувавши спрямованість сформованого ним нового руху в зумисно провокативній фразі:

¹⁰¹ Цит. за: Latham M. *Modernization as Ideology*. Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 2000. P. 185.

¹⁰² Там само. P. 185.

«Модерн породжує стабільність, натомість модернізація продукує нестабільність»¹⁰³.

Як це часто трапляється в історії соціологічного та політичного теоретизування, Гантінгтон став «жертвою» власної слави, яка, своєю чергою, є результатом надзвичайної популярності його трактату «Зіткнення цивілізацій»¹⁰⁴, який у жодному разі не може вважатись вищим інтелектуальним досягненням американського вченого. Теза про зіткнення цивілізацій здобула свою репутацію епохального дослідження через вплив позанаукових факторів, найсуттєвішим з яких стало завершення холодної війни, а відтак припинення чіткого ідеологічного протистояння між наддержавами та поява нових вимірів соціального розвитку у світовому масштабі, зовнішньою кульмінацією яких стали події 11 вересня 2001 року у США¹⁰⁵. Гантінгтон забезпечив політичних лідерів спрощеним концептуальним словником, який, будучи публіцистично-партійним у своєму наголосі на унікальності та ціннісній перевазі Заходу в порівнянні з Рештою, надав оманливо легкі відповіді на складні запитання, паралельно функціонуючи у формі квазіакадемічного дискурсу, насамперед покликаною легітимувати політичні кроки – глобальну війну з тероризмом, яку проголосили лідери США та Великої Британії. Хоча заглиблення в аналіз соціологічних витоків атаки на США та подальшої глобальної війни з терором (або, радше, на зовнішню політику США, як коректно зауважив американський дослідник Ч. Джонсон¹⁰⁶) не є предметом цієї книжки, принагідно зауважимо, що події у світі після 11 вересня 2001 року варто концептуалізувати у термінах зіткнення фундаменталізмів, а не зіткнення цивілізацій. Не зайве у цьому

¹⁰³ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 4.

¹⁰⁴ Див.: Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – N.Y.: A Touchstone Book, 1997.

¹⁰⁵ Гантінгтон вперше сформулював свою версію методології цивілізаційного аналізу в 1987 році, але вона не дістала ніякого резонансу (див.: Huntington S. *The Goals of Development. Understanding Political Development* / Ed. by M. Weiner, S. Huntington. Boston; Toronto: Little and Brown, 1987. P. 3–32).

¹⁰⁶ Johnson C. *Blowback: The Costs and Consequences of American Empire*. L.: Time Warner Paperbacks, 2002. P. VIII. Варто порівняти захоплення Гантінгтоновим апокаліптично-апологетичним трактатом із прохолодно-скептичним сприйняттям набагато більш реалістичної та водночас профетичної розвідки Ч. Джонсона, один з рецензентів якої порівняв цю книгу з коміксом (цит. за.: Johnson C. *Blowback: The Costs and Consequences of American Empire*. L.: Time Warner Paperbacks, 2002. P. VIII), а Г. Дж. Ікенбері у своєму огляді іншої книги Джонсона – «Скорбота імперії» – назвав її продовженням попередньої сумнівної лінії цього автора, не наводячи жодних аргументів на користь свого твердження (див.: Ikenberry G. J. *Illusions of Empire: Defining the New American Order*. *Foreign Affairs*. 2004. Vol. 83. № 2. P. 144–154).

зв'язку звернути увагу на просякнуті лексикою релігійного пафосу промови як Дж. Буша, так і Осами бін Ладена, котрі різко контрастували з секулярною риторикою справедливої мети, до якої апелював Т. Блер, обґрунтовуючи атаку на Афганістан. Фраза «Хай Господь і надалі благословляє Америку» Дж. Буша ідентична за змістом заклику Осами бін Ладена «хай мир та милість Господня зійде на вас»¹⁰⁷.

Не будучи прихильниками редуцціоністської інтерпретації природи ідеології (теорії напруження, якщо скористатись назвою, запропонованою К. Гірцем), ми водночас не можемо обминути асоціацій, які викликає порівняння світогляду доби холодної війни й ери глобальної війни з тероризмом. Радянська загроза використовувалась американським істеблішментом для посилення істеричної складової американської політичної культури, яка мала полегшувати отримання бюджетних асигнувань на боротьбу з «комунізмом» та, своєю чергою, підкріплювалась пролиттям крові у процесі антикомуністичного «хрестового походу». Іноземних союзників США переконували у тому, що консолідація та розширення американської потуги у світовому масштабі відповідає їхнім національним інтересам. Сьогодні глобальна терористична загроза використовується як засіб дисциплінарного впливу на режими-вигнанці та аргумент на користь необхідності не лише збереження, але й подальшого посилення американської гегемонії.

Така інтелектуальна та ідеологічна атмосфера останніх років не могла не сприяти бестселеризації праць Гантінгтона, витриманих у дусі протиставлення цивілізацій. Таке зростання впливу американського дослідника відбувається якоюсь мірою за рахунок його досліджень минулих десятиріч, які є значно оригінальнішими, а головне, більш адекватними для досягнення соціального та політичного розвитку. Залишаючись незаперечною класикою, Гантінгтонові студії 1960-х років опинились на другому плані у порівнянні з його «публіцистикою» 1990-х. Серед вітчизняних дослідників доробок американського вченого, який зосереджується на концептуалізації суперечностей, що постають у процесі політичної модернізації, переважно залишається без уваги. У тих же небагатьох випадках, коли згадуються ім'я Гантінгтона та його праці вказаного періоду, вони зазнають таких «інтерпретативних» деформацій, що від оригінального змісту ідей американського дослідника фактично нічого не залишається. Парадигматичним прикладом такої тенденції слугує робота Г. Зеленько під претензійною назвою «Навздогінна модернізація»¹⁰⁸, яка не спромоглася використати не лише

¹⁰⁷ *The Guardian*. – 2001. – 7 October.

¹⁰⁸ Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. К.: Критика, 2003.

Гантінгтонову теоретико-методологічну спадщину, але й доробок дослідницької програми модернізації у цілому.

Саме Гантінгтонів трактат «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються», який, згідно з опитуванням американських викладачів, найчастіше цитувався у порівнянні з усіма іншими виданнями щодо проблематики політичної модернізації¹⁰⁹, став однією з найвпливовіших праць минулого століття у цій царині як з точки зору сили аргументації, так і з огляду на широту дослідницького фокусу. Навіть І. Валерстайн, який дотримується докорінно відмінної теоретико-ідеологічної орієнтації, оцінив «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» як роботу, котру мають прочитати усі, хто займається проблемою соціальних змін у сучасному суспільстві. Це й не дивно: Гантінгтон вибудовує ідеальні типи для пояснення різних шляхів політичного розвитку, які обирали суспільства Заходу та Решти за останні 400 років, вдало використовує доробок як класичних мислителів від Платона до Сталіна, так і своїх сучасників, а також аналізує розмаїті політичні системи – від масштабних ліберальних демократій на кшталт США до маленьких постколоніальних монархій зразка Руанди. Стилю Гантінгтона притаманна афористична гра слів задля посилення полемічного ефекту аргументації; наприклад, підсумовуючи зміст доктрини про Божественну санкціонованість монархічної влади, він зауважує, що ця теорія «забезпечувала могутніх схваленням Всемогутнього»¹¹⁰, або, пояснюючи особливість американських політичних інституцій, римує: «they are unique because they are antique» – «вони унікальні завдяки тому, що вони такі антикварні»¹¹¹. Але, хоча естетична привабливість наукової аргументації є, згідно з Дж. Александером, важливим компонентом досягнення нею класичного статусу, Гантінгтон завдячував своїм впливом на соціально-наукову спільноту не лише риторичним окрасам та зумисне провокативним метафорам свого *magnum opus*, але й своїй переконливій логіці, а також вчасною реакцією на зміни в інтелектуальній кон'юктурі та на перебіг «реальної модернізації», яка не вписувалась у прогресистські формули теоретиків першої фази цієї дослідницької програми. Вочевидь, Гантінгтон був не єдиним автором, який вчасно усвідомив потребу в ревізії засновків модернізаційної теорії. Численні Гантінгтонові колеги відчували на власному досвіді впродовж проведення польових досліджень у країнах третього світу, що ідеальний тип Лернерового агента модернізації – турецький торговець овочами, який з надією дивився у майбутнє та з ентузіазмом

¹⁰⁹ Kenski H. C., Kenski M. C. Teaching Political Development at American Universities: A Survey. Tucson: Institute of Government Research, 1974. P. 9–10.

¹¹⁰ Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P.101.

¹¹¹ Там само. P. 98.

виказував готовність скористатись перевагами модерну, трансформувавши свою ятку в супермаркет за американським зразком – має доповнюватися соціально «депресивнішими» персонажами.

Конфліктний підхід Гантінгтона та другої фази дослідницької програми модернізації в цілому став реакцією не лише на соціально-економічні та політико-ідеологічні, але й на інтелектуальні тенденції епохи. Саме впродовж 60-х років минулого століття теоретикам конфлікту вдалося істотно похитнути гегемонію Парсонсової схеми соціального світу. В очах соціологів на кшталт Р.Дарендорфа, теорія порядку, яку будімо розробляв автор «Соціальної системи», була не більше як наукоподібною утопією, а тому Парсонсів наголос на гомеостазі мав поступитись місцем усвідомленню центральності конфліктів у розвитку суспільства. Стиль мислення, подібний до Гантінгтонового, демонстрували такі дослідники, як Р. Бендікс, К. Гірц, Ш. Ейзенштадт, Б. Мур, Г. О'Доннел, Л. Пай, Н. Смелзер, Р. Такер, але саме Гантінгтону належить пальма першості з огляду не лише на діагностування ним кризи теоретизування у термінах модернізації, але й на систематичне формулювання альтернативного підходу. Розмаїтість дослідницьких інтересів, здатність до теоретичних інновацій та узагальнень здобули Гантінгтону статус скептичного «Вольтера» дослідницької програми модернізації та започаткували її другу фазу, *differentia spēsīfīca* якої стало усвідомлення неунікненності не лише функціональних, а й дисфункціональних конфліктів у процесі соціально-політичних змін¹¹².

¹¹² Вибір Гантінгтона у якості ідеально-типового представника другої фази дослідницької програми модернізації не означає, що його внесок оцінюється як більш масштабний та оригінальний у порівнянні з вченими, які попередньо згадувались. Репрезентативність поглядів Гантінгтона по відношенню до панівних тем дискурсу другої фази дослідницької програми модернізації визначається на основі чіткості його формулювань за паралельного поєднання заглибленості у теорію з політично-релевантними міркуваннями. Відтак, інші мислителі з плеяди дослідників модернізації 60-х років минулого століття не виконують подібної функції репрезентативності по відношенню до «конфліктного» підходу до вивчення соціальних / політичних змін або через крайню оригінальність свого теоретизування, що ускладнює ідентифікацію їхніх поглядів із конкретно інтелектуальною традицією, або через граничну абстрактність свого мислення, що робить їх індіферентними по відношенню до практичних вимірів політичного розвитку та емпіричних подій у конкретних суспільствах. Показовим для першого типу ситуації є випадок Б. Мура, який працював у межах кількох дисциплін одночасно, а аргументи та висновки кожної його нової роботи майже ніколи не мав опертя на знахідки попередніх дослідів. Прикладом дослідницького стилю, що належить до другої категорії, слугує Ш. Ейзенштадт: основним прагненням ізраїльського вченого завжди залишається аналіз соціальних тотальностей та розробка загальної теорії соціальних формацій за рахунок емпіричних студій. Last but not least, популярність пропонованих Гантінгтоном ідей є результатом його здатності своєчасно реагувати на запити духу епохи, втім, ця перевага іноді може мати негативні наслідки, заохочуючи науковий дискурс до сервілізму стосовно кон'юнктурних тенденцій.

Визначаючи основні підходи до концептуалізації модернізації, Гантінгтон виокремлює такі напрями: **системно-функціональне теоретизування, парадигму соціальних процесів та порівняльно-історичний підхід**. Варто взяти до уваги, що Гантінгтонові дистинкції мають умовний характер: у практиці своїх досліджень він послуговується теоретико-методологічними знахідками всіх згаданих підходів. Гантінгтон концептуалізує, як це притаманно представникам системно-функціонального напрямку, розробляючи категорії політичної інституціоналізації та політичної участі; корелює, як це роблять прихильники акценту на соціальних процесах (так, він пов'язує відносно високий рівень освіти населення з готовністю до прийняття ідей комунізму, ілюструючи це положення на прикладі перемоги комуністів в індійському штаті Керала¹¹³); здійснює порівняльно-історичні дослідження, аналізуючи досвід політичної модернізації США, Англії та континентальної Західної Європи. Розпочавши свій аналіз за допомогою концепції соціальної мобілізації, яку К. Дойч визначав як «процес, під час якого основні кластери старих соціально-економічних та психологічних прихильностей послаблюються та руйнуються, а індивіди стають відкритими до нових зразків соціалізації»¹¹⁴, Гантінгтон згодом модифікує термінологію свого попередника, впроваджуючи категорію **політичної участі**¹¹⁵, що не заважає йому і надалі послуговуватись поняттям мобілізації: «Модернізація означає масову мобілізацію; масова мобілізація означає підвищення політичної участі; підвищення політичної участі є

¹¹³ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 49.

¹¹⁴ Deutsch K. *Social Mobilization and Political Development* *American Political Science Review*. 1961. Vol. 55. № 3. P. 494.

¹¹⁵ Варто зауважити, що неофіти модернізаційного дискурсу в Україні часто не усвідомлюють усю глибину індиферентності до питання про демократичність засобів модернізації, яку виказував не лише Гантінгтон, але й численні його колеги. Така індиферентність укорінена у засновках другої фази цієї парадигми, що не дозволяє розглядати її як позицію лише окремих теоретиків. Одним із небагатьох винятків із правила став трактат Б. Мура, присвячений саме питанню про соціальну ціну модернізації (див.: Moore B. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press, 1993). Натомість, наприклад, для К. Дойча соціальна мобілізація означала здатність політичних інституцій інтегрувати населення до загальнонаціональних інституцій (освіта, збройні сили тощо) з подальшою його гомогенізацією та скеровуванням на реалізацію масштабних проєктів на кшталт індустріалізації. Саме у такий спосіб відбувався розвиток Японії після реставрації Мейдзі та Радянського Союзу, після встановлення лєнінського режиму. Мобілізаційну політичну формулу також віднайшла путінська Росія (див.: Kagarlitsky B. *Russia Under Yeltsin and Putin: Neo-liberal Autocracy*. L.: Pluto, 2002).

ключовим елементом політичного розвитку. Участь відрізняє модерну політику від традиційної політики»¹¹⁶.

Зовсім не випадково, що *найсуттєвішим моментом розбіжностей між представниками першої фази дослідницької програми модернізації і Гантінгтоном стає заперечення американським ученим ототожнення політичного розвитку з модернізацією, яке імпліцитно та експліцитно простежується у роботах його попередників*. За Гантінгтоном, таке поєднання двох різнорідних явищ редукує політичний розвиток до побічного результату соціальних реформ та економічного зростання. До ключових недоліків першої дослідницької фази модернізації Гантінгтон також відносить намагання її прибічників представити процес суспільних змін як кумуляцію позитивних зрушень майже рівночасно в усіх підсистемах соціальної системи. З точки зору Гантінгтона, *не існує жодних підстав вважати, що досягнення «вищого рівня участі та вищого рівня структурної диференціації має відбуватись паралельно»*¹¹⁷. Саме тому Гантінгтон пропонує розглядати модернізацію соціально-економічну й політичну – останню він часто продовжує позначати терміном «політичний розвиток» – як автономні процеси. Соціально-економічна модернізація, на його думку, є незаперечним фактом життя третього світу: «урбанізація відбувається швидкими темпами; письменність поступово зростає; здійснюється індустріалізація; валовий національний продукт на душу населення хоча й повільно, але зростає; накладі засобів масової інформації збільшуються; політична участь розширюється. ...Усупереч цьому, прогрес у напрямку досягнення цілей, які асоціюються з політичним розвитком – демократія, стабільність, структурна диференціація, зразки досягнення, національна інтеграція – у кращому разі сумнівний. Однак вчені часто припускають, що за наявності процесу модернізації, повинен мати місце і політичний розвиток»¹¹⁸. Гантінгтон звертає увагу на те, що модернізація часто вимірюється суто за критерієм зростання міст, натомість мешканці сільської місцевості стикаються з новими проблемами, породженими модернізацією, яка зменшує прірву між містом і селом, але не знищує її повністю. *Принципова відмінність між селом і містом полягає у контрасті між найтрадиційнішими й наймодернішими секторами суспільства. Соціальна диференціація та фрагментація між цими двома сегментами соціуму стають на заваді національній інтеграції та суспільній єдності*. Водночас Гантінгтон далекий від того, щоби локалізувати джерела протесту та нестабільності у суспільстві, що

¹¹⁶ Huntington S. Political Development and Political Decay. *World Politics*. 1965. Vol. 17. № 3. P. 388.

¹¹⁷ Там само. P. 390.

¹¹⁸ Huntington S. Political Development and Political Decay. *World Politics*. 1965. Vol. 17. № 3. P. 391.

модернізується, у його найбідніших та найвідсталіших регіонах, натомість «вони майже завжди розташовані у найбільш просунутих секторах суспільства»¹¹⁹, – постулює він. Міські середні верстви професіоналів вимагають від традиційних панівних еліт можливості для участі у політиці, перетворюючи місто на осередок протесту та опозиції соціальній системі, все ще підпорядкованій аристократичним групам, а останні ґрунтують свою владу на експлуатації селянства. Зміщення центру влади з села до міста у ситуації кількісної переваги селянства внаслідок «міського прориву» (urban breakthrough), як називає цей феномен Гантінгтон, вимагає відтворення стабільності за допомогою альянсу між міськими групами і селянськими масами. Гантінгтон називає мобілізацію мешканців сільської місцевості «зеленим повстанням» за аналогією з терміном «зелена революція», який використовується для опису наслідків проникнення нових технологій і ринкових відносин до традиційного аграрного сектору. *Нездатність політичного істеблішменту – цивільного або військового – очолити та врегулювати процес політичної мобілізації селян породжує ситуацію, коли ініціатива переходить до міських інтелектуалів, які здійснюють політичну мобілізацію та організацію селянства, спрямовуючи його проти існуючої системи.* Принагідно зауважимо, що саме за таким сценарієм розвивались події у Російській імперії на початку XX століття¹²⁰. Якщо правлячим колам вдається уникнути революції, міський середній клас стає більш консервативним мірою свого кількісного збільшення, натомість робітничий клас або занадто слабкий, або поділяє консервативні цінності середнього класу. Політична система стає більш залежною від міста, і тепер настає черга села протестувати проти перспективи опинитись під владою міста. Реакцією на подібний стан речей стає селянська непокора, яка набуває фундаменталістських форм та прагне підірвати владу міста і зупинити поширення міської культури. *Лише із ліквідацією останніх паростків сільського протесту ми маємо підстави говорити про завершення політичної модернізації: «як місто, так і село знову стають стабільними, але панівна влада знаходиться у місті, а не в селі. Суспільство,*

¹¹⁹ Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 74.

¹²⁰ На думку Р. Такера, за відсутності буржуазії, здатної трансформувати суспільство, ліберальна ідеологія конкуренції та індивідуалізму не може спонукувати до модернізації. Щоби зрушити слаборозвинену країну з місця, необхідні колективні зусилля, які надихаються національно усвідомленою колективною метою. Саме тому інтелігенція у таких країнах прихилиється до соціалістичної ідеології (див.: Tucker R. The Marxian Revolutionary Idea. L.: Allen and Unwin, 1970. P. 112–122).

яке колись об'єднувалося сільською традиційною культурою, тепер об'єднується модерною міською культурою»¹²¹.

Гантінгтон протиставляє твердженням про незворотність та апіорну прогресивність процесу модернізації (останню тезу засадничо сформулював В. В. Ростоу за допомогою своєї концепції стадій зростання) свою візію циклічної природи цього процесу, який має свої підйоми та спади. Тому такий процес, як секуляризація суспільного життя, котру часто розглядали як закономірний та бажаний вислід поступу модерну, може замінюватися стійкою тенденцією до дезінтеграції та примітивізації¹²². Соціально-політичні зміни у реальних суспільствах (зникнення ленінізму та його проекту «розвитку» слугує напролюд красномовним прикладом) неодноразово демонстрували, як відбувається крах проектів модернізації, котрим або не вдавалося подолати порочне коло відтворення / поглиблення недорозвитку й традиціоналістських принципів організації суспільства, або їхній успіх на цьому шляху був нетривалим.

Прикметно, що у 1964 році – тобто паралельно з появою Гантінгтонової розвідки про політичний розвиток та занепад – Ейзенштадт також фіксує зміну настрою серед наукової спільноти дослідників модернізації: «Оптимізм, який скеровував більшість досліджень слаборозвинених регіонів або нових націй і який виходив із припущення про поступ цих країн – хай навіть повільний і спорадичний – у напрямку повної модернізації та постійного зростання, поступився останнім часом набагато більш обережній, ба навіть песимістичній позиції»¹²³. У манері, подібній до Гантінгтонової, Ейзенштадт воліє розглядати модернізацію не лише як сукупність показників соціальної мобілізації та структурної диференціації, але також як «розвиток соціальних, економічних або політичних систем, що не лише продукують постійні зміни, але у супереч багатьом іншим типам соціальних або політичних систем також здатні абсорбувати зміни поза своїм початковим інституційним потенціалом»¹²⁴. Саме неспроможність виробити інституційні зразки, здатні розв'язувати проблеми, породжені соціально-демографічними та структурними змінами, породжує – особливо у політичній сфері – менш диференційовані та менш гнучкі інституції, часто автократичного або авторитарного гатунку, які можуть адекватно реагувати на значно вужчий спектр проблем. Ізраїльський соціолог ілюструє свої думки про провали модернізації (breakdowns of modernization) за

¹²¹ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 78.

¹²² Huntington S. *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics. Comparative Modernization* / Ed. by C. Black. N.Y.: Free Press, 1976. P. 39.

¹²³ Eisenstadt S. N. *Breakdowns of Modernization. Economic Development and Cultural Change*. 1964. Vol. 12. № 4. P. 345.

¹²⁴ Eisenstadt S. N. *Tradition, Change, and Modernity*. N.Y.: John Wiley, 1973. P. 25.

допомогою посилення на такі загальновідомі приклади, як мілітаризації Японії й піднесення фашизму у 20–30-х роках минулого століття.

Хоча Гантінгтонові попередники на кшталт Д. Лернера усвідомлювали неоднозначність зв'язку між соціально-економічною модернізацією і політичним розвитком, саме Гантінгтон зробив підставовий висновок про політичний занепад як не лише можливий, але й почасти закономірний вислід модернізації. За Гантінгтоном, «концепція політичного розвитку має набувати такої форми, яка дозволила б здійснити її «реверс». Вона повинна визначати умови, сприятливі як для політичного розвитку, так і для *політичного занепаду*. Зміна акцентів, здійснена Гантінгтоном, допомогла вченим пріоритизувати питання розбудови інституцій, спроможних долати наслідки радикальних соціальних трансформацій та політичних криз. Саме цим пояснюється заклик Гантінгтона взагалі відмовитись від поняття «політичного розвитку» через його ідеологічну навантаженість та замінити його більш нейтральною концепцією «змін»¹²⁵. Утім, у практиці своїх досліджень Гантінгтон не лише реалізує методологічні принципи, які спонукають до аналізу змін, але й прагне визначити способи встановлення політичного порядку. Ця проблема набуває у нього статусу ключового питання соціальної та політичної теорії, стаючи відповідником платонівсько-аристотелівського пошуку шляхів до благого суспільства.

3.3. Гантінгтонова концептуальна схема: розвиток versus стабільність.

Конче необхідною передумовою підтримки політичного порядку є централізація влади. Саме така централізація є актуальним завданням для монархій минулого: вона необхідна, аби розтрощити старий порядок, зруйнувати привілеї та обмеження феодалізму й розчистити дорогу як для піднесення нових соціальних груп, так і для розвитку нових способів економічної діяльності. Інтереси абсолютистських монархів і середніх класів, що переживали піднесення, почасти збігалися. Тому європейські ліберали часто схвально розглядали концентрацію влади в руках абсолютистського монарха

¹²⁵ Див.: Huntington S. *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics. Comparative Modernization* / Ed. by C. Black. N.Y.: Free Press, 1976. P. 25-61. Варто також зважити на те, що така нейтральність є відносною, адже, за відомим висловом Парсонса у його «Соціальній системі», саме концептуалізація «процесу зміни у соціальній системі в цілому, тобто у суспільствах, є проблематичною. ...На теперішньому рівні нашого знання ми не маємо у своєму розпорядженні загальної теорії процесів зміни в суспільствах у цілому» (Parsons T. *The Social System*. N.Y.: Free Press, 1951. P. 533–534). Відповідно, більшість постпарсонсівських зусиль розвинути загальну теорію соціальних змін так і не пішли далі формулювання часткового пояснення певних елементів змін.

подібно до того, як сьогоденні модернізатори часто схвалюють концентрацію влади одною «масовою» партією¹²⁶. З цього випливає, що *Гантінгтон редукує політичний порядок до феномена політичної стабільності та перетворює його із засобу досягнення суспільного блага на самодостатню мету*.

У контексті «централізаторського» ухилу Гантінгтона варто проаналізувати історію абсолютизму в такій країні, як Іспанія. Успіхи іспанської монархії на шляху централізації влади незаперечні, але саме ця політика, яка реалізовувалась у таких формах, як впровадження цензури за безпосереднього контролю інквізиції, заборона навчатися за кордоном, що набула чинності у 1558 році, а також створення однієї з найефективніших армій у Європі, мала довготривалі деструктивні наслідки для розвитку суспільства та публічної сфери. Іспанський гуманіст Луїс Вівес проникливо схарактеризував дух епохи у своєму листі до Еразма Роттердамського: «Ми живемо у складний час, коли стало так само небезпечно і висловлювати свої думки, і зберігати мовчання»¹²⁷. Спираючись саме на випадок іспанського абсолютизму, В. Перес-Діас робить висновок про безпосередній зв'язок між відсутністю інституційних обмежень діям монарха та збільшенням вірогідності, що правитель ставитиметься до своїх підданих по хижацькі та з думкою лише про короткотермінову вигоду¹²⁸. Подальша консолідація монархії в Іспанії після переходу престолу до династії Бурбонів спричинила посилення етатизації суспільства і навіть церкви, натомість економічне зростання країни стимулювалося не стільки несміливими діями уряду в дусі *laissez faire*, скільки вдалим збігом обставин, сприятливих для спонтанної еволюції економіки¹²⁹.

Під цим оглядом логічним стає наступний крок, що його робить Гантінгтон, класифікуючи політичні режими за ступенем їхньої здатності контролювати суспільства, якими вони керують / правлять¹³⁰. Так, Гантінгтон відносить СРСР, з одного боку, та Велику Британію і США – з іншого, до однієї категорії політичних систем, об'єднуючи ці країни на основі ефективності їхніх

¹²⁶ Див.: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 126.

¹²⁷ Цит. за: Pérez-Díaz V. *State and Public Sphere in Spain during the Ancient Regime*. *Daedalus*. 1998. Vol. 127. № 3. P. 258.

¹²⁸ Див.: Там само. P. 259.

¹²⁹ Див.: Pérez-Díaz V. *State and Public Sphere in Spain during the Ancient Regime*. *Daedalus*. 1998. Vol. 127. № 3. P. 269.

¹³⁰ На жаль, Гантінгтон не чинить дистинкції між керівництвом (*governance*) і правлінням (*rule*). Якщо перший феномен притаманний політичним режимам, які зорієнтовані на безособові правила та досягнення консенсусу, тобто ліберальним системам, то другий характеризує режими, які роблять наголос на масштабному застосуванні насилля та / або примусу.

інституцій врядування, які реально здійснюють свої функції. За умови наявності у політичній системі таких рис, як консенсус, політична спільнота, легітимність, організація, ефективність та стабільність, відмінності між демократією і диктатурою несуттєві. Такий підхід несподівано зближує Гантінгтона із теоретиками лівого спрямування, для яких демократичність політичного режиму рідко коли конститує предмет самостійного аналізу чи стає основою їхніх типологій політичних форм через сприйняття ними політики як епіфеномена економіки. Саме економіка за допомогою механізмів на кшталт індустріалізації або динаміки ринку в межах світ-системи (вибір конкретних концепцій залежить від програмової орієнтації вченого) висуває стандартизовані вимоги до соціальних, політичних та культурних систем, відповідно детермінуючи уніформну реакцію з їхнього боку¹³¹. Відповідно, головною проблемою політики стає подолання відставання політичних інституцій від темпу соціально-економічних змін.

Гантінгтонова одержимість політичним порядком та його емпіричним виявом – стабільністю – істотно ускладнює адекватну локалізацію проблеми легітимності в ієрархії дослідницьких пріоритетів вченого, який строго дотримується методологічних імперативів американського автора. Підхід такого гатунку перетворює масові революційні рухи проти диктаторських режимів, військові заклоти проти демократично обраних урядів та фашистські перевороти на явища одного порядку, які мають дестабілізаційний вплив, а отже, мають приборкуватися. Через це проблема легітимності та її кризи – тема, яка посідала центральне місце у теоретизуванні Ю. Габермаса у 60–70-х роках минулого століття – завжди залишається другорядною з точки зору Гантінгтона. Більше того, у якості чинника політичного занепаду розглядається майже будь-яка спроба підпорядкованих верств кинути виклик правлячим елітам, позаяк саме терор сил, що контролюють державу, набував упродовж XX століття масового характеру, становлячи чи не найбільшу загрозу суспільному порядку (найяскравішими прикладами можуть слугувати сталінський СРСР, гітлерівська Німеччина, маоїстський Китай та полпотівська Кампучія¹³²). Тому практично-

¹³¹ Таким alter ego Гантінгтона на лівому ідеологічному фланзі може бути Дж. Аррігі, який, досліджуючи динаміку історичного капіталізму на Сході та Заході, свідомо не включає демократію до змінних свого аналізу, що дає йому змогу уникнути диференційованої оцінки розвитку капіталізму в контексті ліберальних та авторитарних політичних інституцій. Винятком із загальної тенденції підпорядкування демократії принципу економічного детермінізму на рівні узагальненого дискурсу та досягненню соціальної рівності у площині практичних завдань у лівому таборі є П. Андерсон, К. Касторіадіс та К. Лефор.

¹³² За авторитетним свідченням Р. Румпеля, впродовж XX століття дії держав спричинилися до загибелі 151 млн. осіб (чоловіків, жінок та дітей). Ця цифра не включає жертви міжнародних та громадянських військових конфліктів. Понад 80% усіх жертв припадає на

політичною імплікацією Гантінгтонових теоретичних побудов стасє солідаризація із можновладцями незалежно від природи їхнього правління¹³³.

Принагідно зауважимо, що Гантінгтонове поєднання тем порядку і конфлікту антиномічне. Перша проблема посідає місце у ядрі його теорії, водночас виконуючи функцію соціально-політичного ідеалу, натомість друга виступає у якості дороговказу емпіричного аналізу. Інакше кажучи, надаючи Гоббсовій проблемі порядку, як називає цей вимір теоретизування Дж. Александер, хронологічної первинності (тобто, залишаючись у колі імперативів Парсонсового дискурсу і водночас модифікуючи їх, оскільки для автора «Структури соціальної дії» пріоритетний статус порядку мав *логічну*, а не історичну природу), американський дослідник зосереджується на факторах, які спричиняють злами політичного порядку (реалізуючи тут рекомендації соціологів¹³⁴). Гантінгтонове усвідомлення проблематичності творення порядку та всебічне дослідження ним факторів, які призводять до політичного занепаду, належать до найевристичніших концептуальних побудов сучасного суспільствознавства, тоді як ідеалізація стабільності часто унеможлиблює відокремлення наукового аналізу від ідеологічних оцінок та політичних

тоталітарні режими (див.: Rummel R. J. Power, Genocide and Mass Murder. *Journal of Peace Research*. Vol. 31. № 1. P. 2).

¹³³ Теза В. Гавела про «силу безсилив» є адекватною відповіддю Гантінгтоновому захопленню силою status quo. Втім, варто зауважити, що до подібної самоідентифікації з «владною елітою» тяжіли численні колеги Гантінгтона, серед яких були М. Вейнер, С. Верба та Л. Пай. Теоретичною альтернативою такої позиції виступає концепція поліархії Р. Даля, яка зосереджується на взаємній безпеці уряду та опозиції, тобто передбачає як участь у політичному процесі, так і опозицію до нього. Рівночасно не можна не визнати, що Гантінгтоновим поглядам притаманний такий ступінь послідовності, на який рідко коли натрапляємо у суспільних науках. Починаючи зі свого п'яну консерватизму 50-х років (див.: Huntington S. P. Conservatism as an Ideology. *American Political Science Review*. 1957. Vol. 51. № 2. P. 454–473) і закінчуючи публікаціями останнього десятиліття, американський мислитель неухильно просуває Гоббсову модель соціального порядку та висловлює скептицизм щодо реалістичності Локкової ліберальної візії.

¹³⁴ Свого часу Р. Дарендорф, затаврувавши Парсонсову соціологію та проголосивши «теорію порядку» неадекватною цілям наукового аналізу, несподівано визнав її легітимним елементом соціологічного дискурсу, за умови доповнення її «теорією конфлікту» (див.: Dahrendorf R. Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis / Dahrendorf R. *Essays in the Theory of Society*. L.: Routledge, 1968. P. 128). У манері, ідентичній Дарендорфовій, Гантінгтон постулює, що «теорія політичного розвитку має спарюватись (needs to be mated) із теорією політичного занепаду» (Huntington S. Political Development and Political Decay. *World Politics*. 1965. Vol. 17. № 3. P. 393); як наслідок, предметом його трактату про політичний порядок є безпорядок.

приписів¹³⁵. Некритична інкорпорація Гантінгтонової теоретико-ідеологічної системи координат позбавляє дослідника можливості досягнути, що інтегрованість та функціональність соціальної системи у жодному разі не передбачає її благої / справедливої природи, оскільки цілком можливе існування інтегрованої та ідеально функціональної системи тиранії, нерівності або експлуатації¹³⁶.

Важливість наявності розгалуженої мережі інституцій для підтримки рівноваги у суспільстві неможливо поставити під сумнів, водночас варто звернути увагу на такий неоднозначний вислід інституціоналізації, як посилення соціального контролю. З точки зору П. Бергера і Т. Лукмана, «сказати, що частина людської діяльності була інституціоналізованою – вже означає сказати, що частина людської діяльності зазнала соціального контролю»¹³⁷. Цей вимір проблеми повністю ігнорується Гантінгтоном, ба більше, зростання соціального й політичного контролю над індивідом розглядається як універсально-позитивне явище, притаманне модерному соціальному порядку¹³⁸. Інший класик соціологічного дослідження модернізації Б. Мур вважав, що співчуття з боку суспільствознавців до жертв процесу суспільного розвитку в поєднанні зі скептичним ставленням науковців до пропонованих переможцями версій подій допомагає долати пута панівної міфології, створюючи передумови для об'єктивного пізнання¹³⁹. Позиція Гантінгтона діаметрально протилежна: *він апріорно солідаризується з партикулярними інтересами правлячих еліт, репрезентуючи їх у якості універсальних інтересів суспільства, виправдовуючи порушення індивідуальних і групових прав та свобод у «нових державах» заради досягнення стабільності*. Поза концептуальною мапою світу американського вченого залишається той факт, що загроза існуючому політичному, ба навіть соціальному порядку може

¹³⁵ Так, Гантінгтон вважає, що ті політичні діячі, які спромоглися посилити повноваження своєї посади, зазвичай сприймаються громадськістю як захисники суспільного блага та національних інтересів. Знов-таки, він схильний розглядати у межах однієї категорії президентів США та провідників КПРС, погоджуючись із думкою, що «інституційні інтереси вищого органу комуністичної партії віддзеркалюють громадські інтереси Радянського Союзу» (Там само. Р. 413).

¹³⁶ Див.: Stretton H. The Political Sciences: The Principles of Selection in Social Sciences and History. L.: Routledge, 1969. P. 178.

¹³⁷ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Медиум, 1995. С. 93.

¹³⁸ Е. Гідденс ідентифікує удосконалення засобів нагляду (surveillance) над індивідом як одну з найсуттєвіших рис модерну, але для нього, а ще більшою мірою для М. Фуко подібна тенденція має загрозливий характер.

¹³⁹ Див.: Moore B. Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. Boston: Beacon Press, 1993. P. 523.

походити з боку правлячих верств, які у будь-який спосіб воліють зберегти та консолідувати своє правління. Порівняльно-історичний аналіз спрямованих проти розвитку дій панівних верств корумпованих держав демонструє що «еліти» такого гатунку з легкістю жертвують довготривалими інтересами не лише політичних інституцій, але й суспільства у цілому, підбиваючи тим самим легітимність політичної системи заради захисту своїх егоїстичних інтересів¹⁴⁰. Дії численних авторитарних диктатур третього та колишнього другого світів, які, послуговуючись гаслом захисту стабільності, обмежують демократичні процедури, є яскравим прикладом цієї тенденції.

Отже, Гантінгтоновим еквівалентом Контової соціальної статистики стає політичний порядок, який операціоналізується ним у термінах стабільності. Натомість пояснення політичних аспектів соціальної динаміки покликана запропонувати концепція політичної модернізації. Гантінгтон визначає модерну політичну систему як таку, що характеризується *«раціоналізованою владою, диференційованою структурою, масовою участю і як наслідок – здатністю до реалізації широкого кола цілей»*¹⁴¹. На переконання Гантінгтона, політична модернізація є тривалим процесом, що розпочався у XVI столітті. Модернізація, на його думку, вимагає влади для впровадження змін, а фундаментальні зміни у суспільстві та політиці випливають із цілеспрямованих дій людей. Відповідно, владу традиції має заступити влада людей. Гантінгтон вважає, що у той час правителі використовували традиційні за формою концепції (наприклад, доктрину Божественного права монархів) задля досягнення модерних цілей, оскільки «модернізація, яка розпочалась у XVI столітті на європейському континенті та у XVII столітті в Англії, вимагала нових концепцій влади, найбільш значущою з яких була ідея суверенітету, котра у Боденовому формулюванні постулювала існування «верховної влади над громадянами та підданими, що не обмежується правом»»¹⁴².

3.4. Ідеї Гантінгтона сьогодні: занепад Заходу або просвітницький оптимізм?

Позицію Гантінгтона щодо витоків модернізації можна досягнути лише у контексті консенсусу, що існував у західній спільноті суспільствознавців у 60–

¹⁴⁰ Наприклад, див.: Kutuev P. V. Between Modernity and Neopatrimonialism: The Development of the State and Political Society in Contemporary Ukraine. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Політичні науки. 2001. Т. 19. С. 23–30.

¹⁴¹ Huntington S. The Change to Change: Modernization, Development, and Politics / Comparative Modernization: A Reader / Ed. by C.Black. N.Y.: Free Press, 1976. P. 30.

¹⁴² Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P.101.

70-х роках та провіщав XVI–XVII століття точкою відліку західноєвропейської модернізації. Саме такий погляд розпропагували у своїх науково-популярних брошурах, присвячених цій тематиці, такі впливові теоретики, як Т. Парсонс та Ш. Ейзенштадт¹⁴³. Принагідно зауважу, що деякі новітні українські автори й досі продовжують некритично відтворювати ці постулати, незважаючи навіть на відмову того ж Ейзенштадта від своєї євроцентристсько-еволюціоністської перспективи на користь ідеї про численні модерни¹⁴⁴. Не має жодних сумнівів, що на XVI–XVII століття припадає низка подій, ключових для виникнення модерного порядку. Так, Г. Ласкі вбачав у 1600 році віху, що позначила народження нового морального світу, ознаками якого стали нова соціальна дисципліна, окремішна від релігійного ідеалу, усвідомлення того, що обмеження пізнання обмежує також і владу, з'явилися нові картини світу (фізична, географічна та ідеологічна), розпочалося формування нового, утилітарно зорієнтованого класу, який виказував готовність взяти у свої руки відповідальність за долю суспільства¹⁴⁵. Але всі ці явища мали характер ембріональних тенденцій, яким судилося розвинутися набагато пізніше, причому не як вислід послідовної еволюції, а завдяки контингентній взаємодії гетерогенної констеляції факторів. Есенціалістська ж інтерпретація ідеального типу ранньомодерного суспільства перетворює інтелектуальну утопію, якою є ментальний конструкт такого штибу, в досягнення історичної необхідності, яка набуває рис ентелехії соціально-політичного процесу.

У світлі цих міркувань, визначення дій монархів XVII століття як модернізаторських фундаментально хибне: політична сфера як підрозділ соціальної системи, зосереджена на *ціледосягненні*, передбачає існування певного бачення кінцевого стану речей, до якого ініціатори змін прагнуть (як засвідчує цитований вище пасаж самого Гантінгтона, він беззастережно поділяв останнє твердження). Більш ніж сумнівним є припущення, що монархи вказаного періоду вбачали свій ідеал у модерному суспільстві, яке ще мало розвинутих у прийдешньому внаслідок взаємодії капіталізму, раціональної бюрократії, націоналізму й національної держави, демократичних процедур, публічної сфери та структурування за класовою ознакою всупереч становій диференціації. Таке «осучаснення» минулого (монарх XVII століття навіть розглядається Гантінгтоном як функціональний еквівалент партії ленінського

¹⁴³ Див.: Parsons T. The System of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1971; Eisenstadt S. N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966.

¹⁴⁴ Наприклад, див.: Eisenstadt S. N. The Challenge of Multiple Modernities / New Horizons in Sociological Theory and Research: The Frontiers of Sociology at the Beginning of the Twenty-First Century / Ed. by L. Tomasi. Aldershot: Ashgate, 2001. P. 99–126.

¹⁴⁵ Див.: Laski H. The Rise of European Liberalism. New Brunswick: Transaction Publishers, 1997. P. 57–58.

гатурку¹⁴⁶) спричинилося до того, що американський дослідник робить два помилкові висновки. Він заявляє, що «у 1600 році середньовічний світ все ще був реальністю у континентальній Європі; у 1700 році він поступився *модерному світові національних держав*»¹⁴⁷. Цей висновок випливає з Гантінгтонового твердження, що на той час «традиційне розпорошення влади у континентальній Європі було фактично знищене. *Модернізатори* та будівничі держав виявились *тріумфаторами*»¹⁴⁸. Вердикт американського вченого неадекватний емпіричній соціальній реальності, «насичений опис» (К. Гірц) якої ми маємо у своєму розпорядженні завдяки дослідженням формування націй та національних держав такими вченими як Б. Андерсон, Е. Геллнер, Е. Гобсбаум та Р. Шпорлюк¹⁴⁹. Річ у тім, що Гантінгтонова концепція унеможливорює адекватну інтерпретацію природи абсолютистської держави. Методологічна помилка Гантінгтона полягає у тому, що він чинить проекцію у минуле мобілізаційного потенціалу соціальних та політичних інституцій ХХ століття. Саме впродовж минулого століття потенціал примусу політичних інституцій досяг такого безпрецедентного рівня, що представник філософської та соціологічної школи, яка гуртувалась навколо журналу «Праксис», С. Стоянович навіть дійшов висновку про доцільність трансформації Гегелевої діалектики пана і раба у діалектику пана і речі задля більш точного опису реальності, породженої Освенцимом та ГУЛАГом¹⁵⁰.

За авторитетним свідченням Ф. Фюре, перемога абсолютизму навіть у Франції – країні, яка вважається класичним прикладом такого устрою – мала

¹⁴⁶ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 342.

¹⁴⁷ Там само. P. 95.

¹⁴⁸ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 103. Навіть якщо і послуговуватись «модернізаторською» інтерпретацією політики монархічного уряду Франції, яку пропонують наративи А. де Токвіля, а особливо С. Шами, підстави говорити про інституціоналізацію просвітницького деспотизму з'являються тільки на кінець XVIII століття: лише тоді королівський уряд формулює план зруйнування такого символу старого порядку, як Бастилія, та побудови на її місці колони із написом «Людовік XVI – відновлювач громадської свободи» (див.: Schama S. *Citizens. A Chronicle of the French Revolution*. N.Y.: Knopf, 1989. P. 398). Загальновідома подія, яка сталася за кілька тижнів після появи плану в надрах королівської канцелярії – штурм Бастилії 14 липня 1789 року – завадила матеріалізації цієї ідеї.

¹⁴⁹ З огляду на процеси формування нації, навіть у ХХ столітті ми не завжди маємо підстави говорити про існування сформованих націй. Так, для Д.Лейвена «навіть у 1914 році росіяни ще не були нацією» (цит. за: Szporluk R. *The Making of a Modern Ukraine: The Western Dimension*. *Harvard Ukrainian Studies*. 2001. Vol. 25. № 1/2. P. 74).

¹⁵⁰ Див.: Стоянович С. От марксизма к постмарксизму. *Вопросы философии*. 1990. № 1. С. 151.

характер компромісу¹⁵¹. На думку цього впливового історика, французька монархія не була абсолютною у сучасному значенні цього терміна, який має смислові конотації з тоталітаризмом. Абсолютизм спирався на «засадничі закони» королівства, які жоден суверен не мав права змінити: «Король Франції не розбудовував свою владу на руїнах традиційного суспільства. Навпаки, монархи розбудовували її за рахунок конфліктів та взаємодії з традиційним суспільством, яке, внаслідок цього, мало численні нерозривні зв'язки з новою Державою. ...Король Франції так і залишився першим серед рівних, навіть тоді коли він став на чолі версальської канцелярії»¹⁵². Все це дозволяє Фюре визнати французьку монархію лише «так званім абсолютизмом», який закріпив хиткий компроміс між розбудовою модерної держави і збереженням принципів соціальної організації, успадкованої від феодалізму. Будучи амальгамою патримоніальних, традиційних та бюрократичних інгредієнтів, «старий порядок» постійно підштовхував суспільство до підриву позиції режиму; таким чином, він «був занадто архаїчним для своїх модерних аспектів та занадто модерним для своїх архаїчних аспектів»¹⁵³.

З цього огляду, заслуговує на увагу аналогічна оцінка мислителями марксистського спрямування процесу консолідації монархічних абсолютистських держав як еквівалента модернізації, незважаючи на їхній рівночасний скептицизм стосовно пресупозицій та ідеологічних орієнтацій теорії модернізації. Так, для соціолога троцькістського забарвлення М. Буравого колапс ленінізму та ринкові реформи у Росії з кінцевою метою розбудови капіталізму є третьою спробою цієї країни подолати провалля між відсталістю і

¹⁵¹ Думка французького історика тим більш заслуговує на увагу, що між ним та Гантінгтоном відсутня як ідеологічна, так і теоретична контрверза: обидва мислителі належать до табору «антикомуністів» і погоджуються з тезою про реалістичність та евристичність дихотомії «традиція versus модерн», послуговуючись словником дослідницької програми модернізації.

¹⁵² Furet F. *Interpreting the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. P. 109. В. Н. Малов також засвідчує, що французька монархія на чолі з «королем-сонцем» більш упевнено відчувала себе у царині реставраторства, аніж у «широкомасштабному раціональному коригуванні структури суспільства» (див.: Малов В. Н. Ж.-Б. Кольбер. Абсолютистская бюрократия и французское общество. М.: Наука, 1991. С. 123), і навіть вищі посадовці королівства не мали жодних сумнівів, що «вимога виконувати (королівський. – Авт.) ординанс, незважаючи на кутюми (coutume), що йому суперечать, несуголосна із загальновизнаними нормами політики у Франції, де королі повідомляють про свою волю з м'якістю та затверджують її з любов'ю» (Там само. С. 102).

¹⁵³ Furet F. *Interpreting the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. P. 110. Інший чільний дослідник динаміки абсолютизму із соціологічної перспективи Т. Скочпол дотримується схожого погляду на цю проблематику (див.: Skocpol T. *States and Social Revolutions: Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. P. 52).

модерном. Першою такою спробою в очах американського соціолога була «вестернізаторська фантазія» Петра І, тоді як другою стала більшовицька «екстравагантна візія трансформації», яка надихалась марксизмом¹⁵⁴. Не заперечуючи самоочевидне положення про Захід як джерело цих трансформативних ідей, ще раз акцентуємо, що вестернізаторські реформи Петра І, які, попри всю їхню масштабність, загалом мали поверховий характер, не можуть розглядатись як політика модернізації. Водночас, варто окремо наголосити, що діяльність «царя-теслі» безумовно певною мірою спричинилася до *формування* передумов виникнення модерну на теренах Російської імперії. До того ж, зосереджуючись на політичній історії, яка постачає емпіричні дані для верифікації подібних тверджень, прибічники погляду на модернізацію як на майже чотирьохсотлітній «проект» ігнорують набуток не лише вчених, які працюють у галузі порівняльно-історичної політичної соціології, але й цілих дисциплін на кшталт соціальної історії та історії ментальності. А саме вони дозволяють досягнути всю глибину розриву між ідеями «елітних» верств, які на рівні теоретичної рефлексії у деяких окремих випадках можуть відповідати візії модерну та модернізації (достатньо навести приклад Н.Макіавеллі), і практичним глуздом так званої мовчазної, переважно селянської, більшості. Традиціоналістська ментальність санкціонувала оцінку «модернізатора» Петра І як Антихриста, заохочувала згодовування Святих Дарів домашній худобі задля відвернення від неї хвороб¹⁵⁵ та толерувала судові процеси проти тварин, які завдали шкоди здоров'ю або майну людини (показово, що подібні процеси остаточно припинились тільки у ХІХ столітті).

Така сама суголосність поглядів на хронологічні витoki модерну простежується при порівнянні позиції Гантінгтона із світ-системним аналізом. Незважаючи на фундаментальні розбіжності між дослідницькими програмами світ-системного аналізу і модернізації, міркування Гантінгтона збігаються з висновком І. Валерстайна про географічну та хронологічну локалізацію капіталістичної світ-економіки, яка є світ-системною термінологічною відповіддю на поняття «модерн». Паралелі між дискурсами Гантінгтона й іншого чільного представника світ-системного аналізу Дж. Аррігі є не менш очевидними. Аррігі як соратник Валерстайна не має жодних сумнівів щодо завершення формування національних держав на кінець громадянської війни в

¹⁵⁴ Див.: Burawoy M. The Soviet Descent into Capitalism. *American Journal of Sociology*. 1997. Vol. 102. № 5. P. 1430.

¹⁵⁵ Подібний звичай зафіксував у 1781 році – тобто у момент апогею віку Розуму – Фрідріх Великий, який з обуренням писав бреславльському єпископу: «Католики... дають своїй худобі спожити власного Бога!» (цит. за: Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. М.: Искусство, 1990. С. 292).

Англиї, тобто у середині XVII століття¹⁵⁶. Отже, всіх цих дослідників, попри позірну несумісність їхніх ідеологічних та методологічних орієнтацій, об'єднує суто структурний погляд на національну державу, який пріоритизує наявність територіальної та інституційної єдності коштом уваги до питання про спільну ідентичність. За такого підходу усуваються фундаментальні відмінності між домодерними й модерними державами, адже, на думку історика, термін «поляк» у добу Хмельниччини – «це не етнонім, а поліонім, причому дотичний тільки до шляхти, й то будь-якого етнічного походження, тоді як люди нижчих станів дізналися, що й вони теж «поляки», либонь на пару століть пізніше...»¹⁵⁷. Так само і факт спільного використання турецької мови панівною елітою Османської імперії та селянами Анатолії у кожному разі не сприяв соціальному зближенню цих верств. Свого часу Ленін виказав набагато вищий ступінь чутливості до специфіки сучасних національних держав, локалізуючи межі їхнього формування на відтинках часу з 1789 до 1871 року¹⁵⁸.

Гантінгтон не обмежується самим лише розрізненням традиційних і модерних політичних систем, доповнюючи цю класифікацію дихотомією між слаборозвиненими і розвиненими системами. *Розмежування між традиційними і модерними політичними системами узалежнюється від ступеня наявної політичної участі (низький versus високий), натомість слаборозвинені й розвинені політичні системи диференціюються співмірно зі своїм рівнем політичної інституціоналізації*. Формулою визначення політичної стабільності є відношення інституціоналізації до участі: «Із зростанням політичної участі також має зростати складність, автономність, адаптивність та внутрішня упорядкованість політичних інституцій суспільства задля підтримки політичної стабільності»¹⁵⁹. Застосування пропорції «політична інституціоналізація / політична участь» дозволяє Гантінгтону запропонувати ще одну типологію політичних систем – у тих випадках, коли рівень участі бере гору над рівнем інституціоналізації, формуються преторіанські системи (цей термін залучив до наукового обігу американський дослідник Д. Рапопорт у своїй дисертації, захищеній у 1960 році в університеті Каліфорнії, Берклі), натомість у ситуаціях перевищення темпів інституціоналізації над ритмами зростання участі виникають громадянські системи. Знов-таки не важко помітити, що вживання

¹⁵⁶ Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. L.: Verso, 1994. P. 198.

¹⁵⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К.: Критика, 2002. С. 373.

¹⁵⁸ Див.: Ленин В. И. О праве наций на самоопределение. Избр. соч.: В 10 т. М.: Политиздат, 1985. – Т. 6. – С. 123.

¹⁵⁹ Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 79.

Гантінгтоном епітету «громадянський», беззмислово та вводять в оману, позаяк він розглядає у межах цієї категорії конституційно-демократичні США, з одного боку, і СРСР, який він сам визначає як комуністичну диктатуру – з іншого. Гантінгтон навіть не вважає за доцільне задатися питанням, як феномен громадянства і антитетична йому за своєю природою ленінська система (остання базувалась на поєднанні раціональних, харизматичних та традиційних елементів) могли гармонійно допасовувати одне одного. Аналогічний висновок співмірний із Гантінгтоновим розумінням легітимності, яка ототожнюється ним із простою покорою. Американський вчений тим самим однаковою мірою віддаляється і від «безконфліктної» Парсонсової інтерпретації цього феномена, і від Веберового дискурсу, який наголошував вибірккову спорідненість примусу та добровільної згоди із пануванням, що передбачається легітимними відношеннями¹⁶⁰.

На цьому тлі підставовий висновок Гантінгтона про наявність масової та інституціоналізованої участі населення у політиці як в СРСР, так і в США виглядає цілком закономірним стосовно його засновків. Ця теза впливає зі своєї ідентичної інтерпретації Гантінгтоном поняття політичної участі, яку він розуміє не у термінах волюнтаристської дії (якщо скористатись концептуальним словником Парсонса), а як здатність політичних інституцій контролювати колективні дії у раціональний спосіб. Однак питання, хто саме визначає критерії раціональності, які аж ніяк не мають апіорного характеру, знаходиться поза дужками аргументів американського вченого. Відповідно, «участь народних мас у політиці не обов'язково означає їхній контроль над урядом»¹⁶¹. Саме така недовіра до творчого потенціалу соціальної дії – недовіра, яка є дзеркальним відображенням ентузіазму теоретиків лівого спрямування, які саме у «живій творчості мас»¹⁶² знаходять відповідь на питання про джерело «прогресивних» соціальних змін – спонукає Гантінгтона ототожнювати інфраструктурні та

¹⁶⁰ Показовим є слушне спостереження Дж. Поггі про природу легітимності за нинішніх умов: «...Моральний ідеал, який і забезпечує легітимацію модерної держави, полягає у *приборкуванні* (курсив наш. – Авт.) влади за допомогою деперсоналізації її втілення» (Poggi G. *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction*. – Stanford: Stanford University Press, 1978. P. 101).

¹⁶¹ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P.89.

¹⁶² За спостереженнями М.Буравого високий рівень самостійної мобілізації шахтарів Воркути якоюсь мірою компенсував занепад публічних інституцій: «Шахтарі не могли подолати домінуючу тенденцію, якою стала «економічна інволюція», але надзвичайно високий рівень їхньої мобілізації уповільнив темпи занепаду та надав спільноті більше часу для пристосування до нових умов» (цит. за: Evans P. *Government Action, Social Capital, and Development: Reviewing the Evidence on Synergy / State-Society Synergy: Government and Social Capital in Development*. Berkeley: IAS, 1997. P. 207).

деспотичні виміри влади, з одного боку, та ідентифікувати більшу ефективність деспотичного примусу із модернізацією, з іншого¹⁶³. За такого підходу питання про агента процесу модернізації – чи є ним абсолютистський монарх, безособові інституції ліберальних режимів або ж безособово-харизматична ленінська партія – втрачає будь-яку релевантність.

Отже, як бачимо, реальною основою Гантінгтонової типології стає абсолютизована ним стабільність – саме вона робить політику громадянських систем передбачуваною всупереч хаотичності преторіанських режимів, які навіть розглядаються як такі, що не піддаються суворому концептуальному аналізу через свою нестабільність. В очах Гантінгтона найсуттєвішою вадою преторіанських режимів є створення ними умов для мобілізації індивідів та груп за одночасної неспроможності забезпечити адекватну потребам масової участі соціалізацію.

Полеміка з Гантінгтоном не має на меті повністю заперечити слушність його міркувань про доцільність зосередженості – як наукової, так і практично-політичної – на феномені політичного порядку. Подібна дослідницька / політична стратегія може бути виправданою за умови свого адекватного застосування. У своїй розвідці, присвяченій аналізу політичної ситуації у В'єтнамі кінця 60-х років XX століття та впливу американської збройної участі на цей конфлікт, Гантінгтон демонструє, у який спосіб його теорія може застосовуватись до аналізу політичного порядку у конкретному суспільстві, що змінюється. Передусім Гантінгтон виразно формулює низку оригінальних гіпотез, які підтвердились подальшим перебігом подій, верифікуючи, таким чином, окремі положення його теорії. Гантінгтон уважав, що успіх Національного фронту визволення (НФВ) Південного В'єтнаму ґрунтувався не

¹⁶³ Американський соціолог британського походження М. Манн, який є автором дистинкції між деспотичними й інфраструктурними вимірами влади – перший тип означає владу державних еліт над суспільством, натомість другий означає здатність держави проникати та централізовано координувати суспільство за допомогою своєї інфраструктури – справедливо зауважив, що тоталітарні режими (нацистська Німеччина та СРСР) частково принесли інфраструктурний вимір у жертву деспотичному, що обмежило їхню здатність до соціальної мобілізації під час Другої світової війни у порівнянні з ліберальною Великою Британією, легітимність держави якої спиралась на принцип участі (див.: Mann M. *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*. Oxford: Blackwell, 1988. P. 7-8). Ми використали Маннову концепцію, аналізуючи випадок сучасної України (див.: Kutuev P. V. *Between Modernity and Neopatrimonialism: The Development of the State and Political Society in Contemporary Ukraine*. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: Політичні науки. 2001. Т. 19. С. 23-30). Власне, Манн убачає у конфлікті між деспотичними імперіями і недеспотичними містами-державами (який особливо інтенсивно фіксувався впродовж першого тисячоліття до н.е.) віддзеркалення певної історичної закономірності: держава втрачає монополію на використання організаційних прерогатив, які забезпечували їй владу над суспільством.

на економічній депривації населення, а на його політичній депривації, тобто «відсутності ефективної структури влади»¹⁶⁴. На перший погляд, позиція Гантінгтона ідентична з поглядами представників першої фази дослідницької програми модернізації – останні також розглядали організаційний вакуум як чинник популярності В'єтконгу. На відміну від своїх попередників, які вважали, що спонсорований спільними зусиллями урядів США та Південного В'єтнаму процесу модернізації позбавить партизанський рух соціальної бази, Гантінгтон реалістично поставив під сумнів можливість повалення влади НФВ у сільській місцевості. Водночас він зауважив, що безпосередня участь американських збройних сил у війні впродовж 1965–1968 років спричинила масову міграцію (приблизно 3 млн. осіб) сільського населення до міст, де новоприбулі опинялись під «егідою» сайгонського уряду. Така «революція урбанізації»¹⁶⁵ позбавляла НФВ можливості успішної реалізації маоїстської стратегії, яка передбачала ізоляцію міст за допомогою сільського населення. На думку Гантінгтона, наприкінці 60-х років минулого століття ситуація у В'єтнамі зайшла у глухий кут, і її не можна було розв'язати силою: НФВ був неспроможний здійснити успішну революцію, яка б охопила міста, а сайгонський режим був не в змозі поширити свій контроль поза містами. Звідси випливав логічний висновок – утім, проігнорований оптимістично-агресивно налаштованими представниками американського «військово-політичного комплексу» – що єдиною можливістю мирного розв'язання конфлікту у В'єтнамі є залучення НФВ до політичного процесу за допомогою участі цієї організації у виборах (спершу на місцевому, а пізніше і на національному рівні).

Можлива перемога НФВ, хоча і сприймалась Гантінгтоном як небажаний результат, все ж таки була привабливішою альтернативою у порівнянні з вакуумом влади, який створював живильний ґрунт для успішної революції радикально-маоїстського штибу. Парадоксально, але погляди Гантінгтона на

¹⁶⁴ Huntington S. The Bases of Accommodation. *Foreign Affairs*. 1968. Vol. 46. № 4. P. 644.

¹⁶⁵ Гантінгтон у жодному випадку не сприймав цей процес як ідилію: «Швидка урбанізація призводить до соціальної дислокації та політичної нестабільності у містах. Утім, ці соціальні та політичні негаразди є дрібницями у порівнянні із тим, що могло б трапитись у сільській місцевості за відсутності подібної урбанізації» (Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 299). Гантінгтон вважає, що ніщо не може перевершити ступінь революційності ситуації, за якої селянин не лише усвідомлює самий факт своїх страждань, але й розуміє, що подібний стан речей можна виправити (Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 298). У цілому ж, якщо мотто американських військових у в'єтнамській війні лаконічно сформулював генерал К. Лемей: «Ми заженемо їх (в'єтнамців. – Авт.) бомбардуваннями до кам'яного віку», то представники дослідницької програми модернізації в особі Гантінгтона вважали, що бомбардування приведуть до модернізації В'єтнаму, хай і насильницької.

антиреволюційну, стабілізуючу роль ленінських рухів та режимів збігаються з оцінкою функції «соціалістичних» режимів теоретиками світ-системного аналізу. Так, для Валерстайна СРСР був лише «агентом впливу» гегемона ядра капіталістичної світ-системи, який допомагав США блокувати революційні рухи третього світу.

Сприйняття реформаторських програм у якості утопій укорінене у його «підозрілому» ставленні до демократії як механізму контролю громадськості за діями політичних інституцій. Утім, Гантінгтону варто віддати належне з огляду на його «послідовність» – він не лише вважає, що демократичні інституції породжують нестабільність у суспільствах, що модернізуються, але й трактує «надлишок» демократії як чинник кризи врядування вже модернізованих західних суспільств, які «перевантажені» вимогами з боку громадян¹⁶⁶. Неважко помітити, що демократія в очах Гантінгтона втрачає статус еволюційної універсальї Парсонсового гатунку та стає ознакою не стільки модерності, скільки життєздатності традиціоналізму. У межах подібної теоретичної системи координат американське суспільство концептуалізується як модерний соціум, що зберіг традиційні політичні інституції, притаманні Англії за доби монархів із династії Тюдорів. Політичною формулою Тюдорів було об'єднання функцій та розподіл влади; така сама тенденція спостерігається у сучасних США. Тому, з точки зору Гантінгтона, «тактика Генріха VIII або Єлизавети I стосовно парламенту мало чим відрізнялась від... тактики Дж. Кеннеді або Л. Джонсона стосовно конгресу»¹⁶⁷, оскільки для американського дослідника «сьогодні Америка все ще має короля (в особі президента. – Авт.), натомість Британія – лише корону»¹⁶⁸. Гантінгтон, таким чином, ототожнює модерні політичні спільноти, тобто об'єднання громадян, які, згідно з класичною Ренановою дефініцією, воліють мати спільне прийдешнє, з монархіями, що розбудовували абсолютистські режими, увіковічені А. де Токвілем під назвою «старий порядок». Ідентифікуючи політичну модерність із жорстко фіксованим набором інституцій, які сприяють посиленню централізації, Гантінгтон віднаходить реакційні тенденції навіть в американській революції: добровільне колоніальне ополчення, на його думку, представляло традицію, тим часом як постійна армія Георга III – яка включала також і значний контингент солдат, колишніх селян-кріпаків, яких *продавали* правителі німецьких князівств британському уряду –

¹⁶⁶ Див.: Crozier M., Huntington S. P., Watanuki J. The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission. N.Y.: New York University Press, 1975.

¹⁶⁷ Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 119.

¹⁶⁸ Там само. P. 115.

репрезентувала модерність¹⁶⁹. Наголос на визначальній ролі формальної диференціації політичних функцій лідера правлячої партії, глави держави та керівника уряду, перетворює країну Рад упродовж нетривалого правління тріумвірату Брежнєв – Подгорний – Косигін на більш модерну політичну спільноту, ніж США, де президент частково об'єднує всі три функції¹⁷⁰. В очах Гантінгтона домодерність інституції американського президентства посилюється тим, що його відповідником у європейській політичній історії є обмежений правом монарх доабсолютистської доби, натомість абсолютистський монарх – деміург модернізаційного процесу – стояв над законом.

¹⁶⁹ Навіть без тіні іронії Гантінгтон називає президентські вибори 1963 року в Південній Кореї, на яких, спираючись на підтримку новоствореної Демократичної республіканської партії, переміг лідер військової хунти Пак Чон Хі, найбільш чесними в історії країни (див.: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 260), і це при тому, що на попередній сторінці свого трактату американський дослідник у деталях аналізує, як саме ця партійна інституція створювалась: уряд військових спрямовував бюджетні кошти на розбудову партії, а роботу з її створення очолив колишній керівник ЦРУ Південної Кореї генерал Кім Чанг Піл, який уважно вивчав досвід партійного будівництва комуністів з Півночі та укомплектував партію найбільш здібними армійським офіцерами – кількість цих кадрів дорівнювала 1200 осіб (див.: Там само. P. 260). За такої масштабної нерівності стартових можливостей здобуття Пак Чон Хі перемоги з перевагою лишень у 2% засвідчує не стільки факт дотримання демократичних процедур, скільки непопулярність військової диктатури.

¹⁷⁰ Хоча Гантінгтон і звинувачує Сталіна у консолідації своєї персональної влади за рахунок інституційної когерентності та авторитету партії, ідеалізований образ постсталінської політичної системи як взірця легально-раціонального панування є далеким від реальності. Дослідження Й.Горліцького, спираючись на архівні дані, які стали доступними лише після розпаду СРСР, демонструє, що такий орган, як Політбюро, у період 1939–1952 років (тобто між XVIII і XIX з'їздами партії) насправді існував у трьох іпостасях: Політбюро *de jure*, обране XVIII з'їздом партії, яке однак, ніколи у повному складі не функціонувало, Політбюро зі Сталіним, яке включало лише частину членів Політбюро *de jure* – цей орган можна назвати Політбюро *de facto* – та Політбюро без Сталіна, яке здійснювало керівництво країною за відсутності вождя у Москві. Політбюро не лише формувало політику в найважливіших сферах суспільно-економічного й політичного життя та займалося кадровими питаннями, але й компенсувало особисту потребу Сталіна у спілкуванні. З огляду на «свій внутрішній механізм прийняття рішень та реальне членство, Політбюро в останні роки життя Сталіна мало характер гнучкої інституції, профіль якої, першою чергою, визначався схильностями та перевагами вождя. Водночас для тих, хто знаходився за межами цього внутрішнього кола, Політбюро залишалось носієм незаперечного авторитету» (Gorlizki Y. *Stalin's Cabinet: The Politburo and Decision Making in Post-War Years. Europe-Asia Studies*. 2001. Vol. 53. № 2. P. 300). Незважаючи на безсумнівну трансформацію режиму після смерті Сталіна та спроби виробити більш формалізований механізм прийняття рішень, Гантінгтон значно перебільшує ступінь раціоналізації постсталінської системи. Його помилка не може пояснюватися самим лише браком архівних даних, вона криється у нездатності утилізувати Веберові поняття патримоніалізму та султанізму, чию евристичність підтвердили Джавітові студії ленінізму.

Послугуючись поняттям держави-зразка¹⁷¹, яке запропонував британський історик Дж. Кларк, Гантінгтон вбачає в абсолютистській монархії Бурбонів XVII століття взірць для інших правителів тієї епохи; у XVIII–XIX століттях аналогічний статус здобув британський парламентаризм. Заявивши про потребу аналізувати способи досягнення політичної стабільності за допомогою методів, подібних до досліджень економічного розвитку, які широко використовують статистичні дані та «об’єктивні» показники на кшталт ВВП на душу населення, Гантінгтон часто послуговується економічною термінологією задля опису / концептуалізації соціально-політичних процесів. Відповідно, найактуальнішим завданням політичних систем країн третього світу стає *накопичення та концентрація* ними влади – але аж ніяк не її розпорошення. Тому для Гантінгтона «масова участь рухається пліч-о-пліч із авторитарним контролем»¹⁷², а останній виступає інструментом боротьби централізму з традиційним плюралізмом. Демократія у країнах, що розвиваються, є для Гантінгтона лише залишком традиційного соціального й політичного плюралізму, тому політична модернізація і демократія виключають одне одного, адже пріоритетом має стати підвищення сукупного рівня влади у системі¹⁷³. Відповідно, у другій половині XX століття політичну формулу-зразок «новим державам», які постали на уламках колоніальних імперій, пропонували не Вашингтон, а Москва та Пекін, тобто однопартійні режими ленінського штибу¹⁷⁴. Саме ленінська партія здатна упоратись із першочерговими

¹⁷¹ К. Джавіт пізніше використовуватиме це поняття у своїх студіях ленінізму, але з невідомих нам причин без посилання на джерело свого натхнення.

¹⁷² Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 136.

¹⁷³ Див.: Crises and Sequences in Political Development / Ed. by L. Binder. Princeton: Princeton University Press, 1971. P. 140. «Дисципліна та розвиток крокують разом», – лаконічно та недвозначно окреслює свою позицію Гантінгтон (Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 24).

¹⁷⁴ Кремль є «найрелевантнішою моделлю для багатьох країн, що модернізуються», – безапеляційно висловлюється Гантінгтон (Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 137). Американський дослідник Р. Такер у стилі, близькому до Гантінгтонового дискурсу про політичний занепад та нестабільність як висліди модернізації, пропонує поняття «призупиненої модернізації», яке описує результати випередження інтеграції диференціацією. Ці категорії є суголосними з Гантінгтоновими поняттями політичної інституціоналізації та участі, тому не дивно, що Такер вважає, що нерівномірний розвиток цих двох феноменів підвищує революційний потенціал суспільства (див.: Tucker R. The Marxian Revolutionary Idea. L.: Allen and Unwin, 1970. P. 112–122). Н. Смелзер, у своїй розвідці, вперше опублікованій у 1963 році, застосував аналогічну дихотомію, яка концептуалізувала конфлікт, що породжується модернізацією, у термінах нерівномірності темпів диференціації та інтеграції (див.: Smelser N. Essays in Sociological Explanation. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1968. P. 125–146).

завданнями цих країн, тобто одночасною потребою у централізації політичних систем, диференціації структур та розширенні участі.

Але подібно до того, як перша фаза економічного зростання сприяє посиленню нерівності із послабленням цієї тенденції лише на пізніших стадіях, так і самий факт накопичення влади не гарантує ані її ефективного використання, ані її справедливого розподілу в межах соціальної системи¹⁷⁵. Гантінгтон не проводить чіткої різниці між деспотичною і інфраструктурною владою, хоча така дистинкція дає змогу відокремити оцінку успіху режиму у справі накопичення влади від аналізу ефективності її застосування. Через таку концептуальну засліпленість публіцисти та політики на пострадянських теренах час від часу звертаються до військової диктатури А. Піночета як прикладу позитивного внеску репресій до розвитку. Однак нестабільність, притаманна економічній динаміці Чилі доби авторитарного режиму, спростовує цю тезу: якщо за 7 років після військового перевороту (тобто у 1981 році) ВВП на душу населення у цій країні виріс на 569 доларів США, з 3561 до 4130 доларів США, то вже у 1983 році цей показник зменшується до 3199 доларів США (тобто падає, у порівнянні з показником останнього року перебування С. Альєнде при владі, наслідки політики адміністрації якого часто бездумно оцінюються як економічна катастрофа, на 362 долари США!)¹⁷⁶. Промовистим виглядає досвід Китаю, де політична стабільність та швидке економічне зростання співіснують з політично репресивним режимом й неефективністю у таких сферах, як соціальна політика та захист довкілля¹⁷⁷.

Незважаючи на своє скептичне ставлення до апріорного застосування ідеї політичного розвитку та наголос на конфліктній природі політичного процесу, який часто продукує занепад, Гантінгтон, подібно до своїх численних колег – прибічників мислення у термінах модернізації, ігнорує вплив спадщини колоніальної залежності на сьогодення суспільств третього світу, уникаючи включення таких понять, як імперіалізм, неокolonіалізм або холодна війна до свого дискурсу¹⁷⁸. Попри всю свою позірну евристичність, поняття держави-

¹⁷⁵ Див.: Kuznets S. Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*. 1955. Vol. 45. № 1. P. 1–28; Chenery H. Structural Change and Development Policy. N.Y.: Oxford University Press, 1979.

¹⁷⁶ Див.: Przeworski A., Limongi F. Modernization: Theories and Facts. *World Politics*. 1997. Vol. 49. № 2. P. 162.

¹⁷⁷ Детальніше про кризу китайської авторитарної моделі розвитку із присмаком навздогінних амбіцій див.: Иноземцев В. Л. Пределы «догоняющего развития». М.: Экономика, 2000. С. 214–232.

¹⁷⁸ Подібний закид можна адресувати і Б. Муру, пояснювальна схема якого оминає фактор наявності або відсутності колоніальної передісторії у країн, що стають предметом його дослідницької уваги. Водночас самий список держав, які досягли модерну, згідно з Муровими критеріями, вказує на позитивний зв'язок відсутності колоніального минулого з

зразка гіпертрофує здатність країн, що розвиваються, до автономного вибору моделі політичного устрою та «модернізації», яку вони втілюватимуть, оскільки їхня самостійність обмежена економічною залежністю від зовнішніх сил. Вочевидь, було б помилковим ігнорувати роль ендегенних констеляцій соціальних і політичних сил у визначенні перебігу політичного розвитку та / або занепаду, які акцентує Гантінгтон, та надавати першорядного значення екзогенним факторам у дусі світ-системного аналізу, але суто ізоляціоністська інтерпретація «еволюції» національної держави не менш недоречна та малопродуктивна¹⁷⁹. Як США, так і СРСР не просто слугували пасивними зразками соціально-політичного та економічного порядку й ідеологічних орієнтацій для країн третього світу (а також своїх «соціалістичних» сателітів у випадку СРСР), але й безпосередньо втручались у вибір моделей розвитку правлячими верствами залежних суспільств. Саме політика надпотуг стосовно третього світу в багатьох випадках ставала джерелом занепаду останніх, сприяючи, наприклад, диспропорційному розвитку збройних сил за рахунок інших інституцій, таких як політичні партії, профспілки, діловий сектор або навіть адміністративні органи держави. Така інституційна консолідація військових та зростання їхніх політичних амбіцій у країнах третього світу знаходились у різкому контрасті з політичною історією США та Великої Британії, позаяк ці країни рухались від обмеженого ліберального режиму до демократії за умови відносної слабкості своїх збройних сил¹⁸⁰. Але для теоретиків Гантінгтонового гатунку, моделі розвиненого світу не поширювалися на світ, що розвивається. Приміром, представник другої фази дослідницької програми модернізації Л. Пай прагнув обґрунтувати погляд на військових як на силу, здатну підвищити ефективність виконання державою своїх адміністративних функцій, незважаючи на наявність емпіричних даних

просуванням шляхом модернізації: з восьми окремих суспільств, проаналізованих у «Соціальних витоках диктатури та демократії» (Англія, Франція, Німеччина, США, Китай, Росія, Японія та Індія), лише два – Індія та США – мали колоніальне минуле, причому у випадку США колоніалізм не спричинився до формування традиціоналістської (феодальної або бюрократичної) аграрної структури. На противагу Гантінгтону та Муру, С.Блек виокремлює колоніальне минуле як один із п'яти критеріїв, на основі яких він вибудовує свою власну типологію суспільств, яка ґрунтується на оцінці їхньої готовності до модернізації (див.: Black C. *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. N.Y.: Harper and Row, 1966).

¹⁷⁹ Транснаціональні економічні зв'язки долають кордони національних держав, перетворюючи бразильське Сан-Паулу на найбільше промислове місто Німеччини (див.: King A. *Urbanism, Colonialism and the World-Economy*. L.: Routledge, 1990. P. 69).

¹⁸⁰ У випадку Британії малочисельність постійної сухопутної армії компенсувалась глобальною гегемонією її військово-морських сил.

про реальне функціонування військових режимів, які суперечили цій моделі¹⁸¹. Подібний погляд експліцитно відкидав позицію першої фази дослідницької програми модернізації, яка проповідувала не лише бажаність та можливість, але й неунікненність проникнення західних принципів соціальної організації та цінностей до країн, що розвиваються. Гантінгтон і не виказував подібного недиференційованого захоплення роллю військових у політиці, розглядаючи специфічні форми участі збройних сил у процесі модернізації як вислід не стільки формальної організації армії, скільки соціально-політичних умов. Водночас він вважав, що у відсталому суспільстві роль військових загалом прогресивна (військові-реформатори в його очах набувають рис функціонального відповідника пуританськи налаштованих підприємців-протестантів Західної Європи¹⁸²), натомість у розвиненому – консервативна, ба навіть реакційна.

Гантінгтон справедливо potwierджує, що без сильних політичних інституцій суспільство не матиме у своєму розпорядженні засобів визначення та реалізації своїх загальних інтересів. Здатність творити політичні інституції є здатністю творити публічні інтереси. Публічні інтереси, за Гантінгтоном, не породжуються апіорним природним правом, вони також не є виявом волі народу; до цієї категорії можна віднести все те, що посилює урядові інституції. Публічні інтереси США або Великої Британії – це проста сукупність інтересів гілок влади політичних систем цих країн (тобто, президента, конгресу, верховного суду та корони, кабінету та парламенту відповідно). Тому для американського вченого відомий вислів «те, що добре для General Motors, добре і для Америки» має лише часткову істинність, натомість ступінь істинності судження «те, що добре для інституту президентства, добре і для Америки» значно вищий¹⁸³.

Гантінгтон цитує Аристотеля, який постулював, що найкращим державним устроєм є такий, що бере до уваги загальні інтереси, але робить

¹⁸¹ Pye L. *Armies in the Process of Political Modernization. The Role of the Military in Underdeveloped Countries* / Ed. J. Johnson. Princeton: Princeton University Press, 1962. – P. 89. Р. Прайс запропонував альтернативний підхід, який продемонстрував усю безпідставність ідеалізації ролі військових у політиці на матеріалі Африки (див.: Price R. *A Theoretical Approach to Military Rule in New States: Reference-Group Theory and the Ghanaian Case*. *World Politics*. 1971. Vol. 23. № 3. P. 399–430).

¹⁸² Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 203. «Впродовж XX століття, – пише Гантінгтон, – професіоналізація офіцерського корпусу генерувала ще більшу відданість модернізації та національному розвитку...» (Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 203).

¹⁸³ Див.: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 26.

фундаментально хибний висновок із засновка автора «Політики», розглядаючи принципово несумісні за своєю будовою політичні системи – американську, британську та радянську – в якості маніфестацій Аристотелевого ідеалу. Показово, що сам Аристотель був набагато чутливішим стосовно підставових відмінностей між хибними (тиранічними) і справедливими системами. У тому випадку, коли соціальна структура складається суто із заможних та незаможних верств, за одночасної маргіналізації середніх «класів», можливою є лише держава з рабів та панів. Пани не здатні підкорятися жодній владі, пануючи над усіма іншими як над рабами; натомість друга група взагалі не здатна панувати і підкоряється лише владі, яку чинять над рабами¹⁸⁴. Тому цілком природно, що ідея Декларації незалежності про легітимність повалення несправедливого уряду не знаходить у Гантінгтона ніякого відгуку.

Безумовно, неможливо заперечити істинність позірного твердження про більшу адаптованість та життєздатність інституціоналізованих політичних систем у порівнянні із менш інституціоналізованими. Рівночасно неможливо погодитися із Гантінгтоновим зведенням публічних інтересів до емпіричних – хоча б і довготривалих – інтересів правлячих інституцій. За такого підходу, і сильна інституція президентства в США¹⁸⁵, і сильна комуністична партія Радянського Союзу однаковою мірою обслуговували інтереси відповідних суспільств у цілому. Гантінгтон обминає принципову різницю між легітимацією на основі представництва – випадок США – і легітимацією на основі визначення й реалізації політичними інституціями своїх окремішніх інтересів *vis-à-vis* суспільства. Не важко помітити, що Гантінгтонова спроба адаптувати до своєї теоретичної системи координат міркування Парсонса про розподіл влади в американському суспільстві, які теоретик соціальної дії та системи розвинув у полеміці із Міллсовою тезою про владну еліту, виявляється невдалою. Ідеальне суспільство американського вченого набагато ближче до візії марксистськи налаштованого Ч. Р. Міллса (яка, втім, в очах останнього, була хоча й похмурою, але репрезентативною картиною політичної системи США), аніж до поглядів фундатора структурного функціоналізму, який завжди підкреслював роль переваг (*commitments*) громадськості у визначенні цілей, заради яких відбувається мобілізація людських та економічних ресурсів підсистемою ціледосягнення.

Дослідження П. Еванса, Д. Старка та Л. Бруста переконливо демонструють, що автономні інституції держави здатні формулювати ефективну політику лише за умови своєї соціальної вкоріненості, іншими словами, за

¹⁸⁴ Див.: Аристотель. Политика. Соч.: В 4 т. М.: Мысль, 1984. Т. 4. С. 507.

¹⁸⁵ Детальніше про цю інституцію та її взаємодію із законодавчою гілкою влади див.: Кутуєв П. В. Конгрес США в межах президентської системи. *Віче*. 2000. № 1. С. 153–159.

наявності синергетичних взаємин між державою і суспільством¹⁸⁶. Однак ототожнення легітимності інституцій із їхніми власними інтересами змушує Гантінгтона зробити логічний стосовно його засновків – але хибний, з точки зору відповідності реальності, висновок, що влада президента США «є похідною не від репрезентації ним класових, регіональних або масових інтересів, а радше від того, що він *нікого* не репрезентує»¹⁸⁷. Тип розвитку суспільства (більшою або меншою мірою революційний) залежить, головним чином, від рішень, які приймають політичні лідери та їхні опоненти – мешканці міст – такою є обмежена соціологічна формула Гантінгтона. Не треба бути ортодоксальним марксистом à la Н. Пулансас або Р. Мілібенд, аби зауважити безпідставність такого радикального відокремлення політичної влади від впливу соціальних класів, але подібне нехтування зв'язку між класами та поведінкою політичних еліт типове для дискурсу Гантінгтона¹⁸⁸. На противагу своєму сучаснику Б. Муру, який увиразнює фашизм як окремий шлях до модерну, Гантінгтон взагалі не розглядає феномен нацизму – останній не вписується у його модель політичної модернізації континентальної Європи, яка, на думку американського автора, досягла раціоналізації влади та диференціації структур раніше, ніж США. І хоча Б. Мур, на наш погляд, надмірно перебільшив модерність фашизму, адже останній являв собою синтез модерних елементів (переважно інституційно-технологічних) із етосом відчаю, породженого суспільними катаклізмами початку XX століття, його підхід вигідно

¹⁸⁶ Детальніше див.: Evans P. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation*. Princeton: Princeton University Press, 1995; Evans P. *Government Action, Social Capital, and Development: Reviewing the Evidence on Synergy / State-Society Synergy: Government and Social Capital in Development*. Berkeley: IAS, 1997. P. 178–209; Stark D., Bruzst L. *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

¹⁸⁷ Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 28. Прикметно, що концепція репрезентації, розроблена П. Бурдьє, нагадує Гантінгтонову теорію, але французький соціолог позначає такий стан речей протилежним – від'ємним – знаком. Гантінгтон робить лише поодинокі спроби ідентифікувати інтереси класових сил як основу політичних дій, пояснюючи, наприклад, повалення монархії у Бразилії переходом влади з рук цукрових плантаторів з північного сходу країни до кавових плантаторів та комерційних елементів Сан-Паулу та Ріо-де-Жанейро (див.: Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 202).

¹⁸⁸ Як слушно зауважив М. Буравой у полеміці із прибічниками елітного потрактування переходу до капіталізму в постленінському контексті як процесу, що запроваджується з гори, з точки зору класової перспективи ініційований з гори (*made from above*) означає виштовхнутий знизу (*shouldered from below*) (див.: Burawoy M. *Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes*. *American Journal of Sociology*. 2001. Vol. 106. № 4. P. 1105).

відрізняється від Гантінгтонового своєю багатовимірністю, яка враховує далекосяжні наслідки взаємодії основних суспільних груп домодерного суспільства для майбутніх політичних конфігурацій: класу землевласницької аристократії, селянства, міської буржуазії та бюрократії.

Що ж стосується питання про вірцеву наближеність конкретного суспільства до політичного ідеалу Гантінгтона, то таким соціумом могли б бути Афіни доби Перікла. Цей поліс, зберігаючи демократичні процедури, хоча й патерналістського стибу – політичну участь для вільних громадян – водночас підкорявся одноосібному авторитету правителя, тобто, виявляв високий ступінь інституціоналізації. Але вже Плутарх не мав сумнівів щодо усієї згубності подібної політики у довготривалій перспективі: задля збереження аристократичного по суті державного устрою, який лише мав назву демократії, «Перикл привчив народ до клерухій, отримання грошей на видовища, отримання винагород; внаслідок цієї поганої звички народ із скромного та працелюбного... став марнотратним та норовистим»¹⁸⁹. З точки зору теоретичних витоків, погляди Гантінгтона є новітньою версією ідей Гоббса, який сконструював «ідеальний тип» законослухняного та продуктивного члена політичної спільноти: «добročинність підданого полягає у послуку перед законами держави. Підкорятись законам держави – це справедливість, тобто закон природи і, відповідно, громадянський закон у всіх народів. Ніщо не є несправедливістю, якщо воно не суперечить закону. Таким же чином покора перед законом є розсудливість підданого, оскільки без такої покори держава (яка являє собою безпеку та захист кожного підданого) не може існувати. ...Розсудливість чесних людей полягає також у справедливому та поміркованому збагаченні...»¹⁹⁰

Утім, було б недоречним відкидати Гантінгтонові концептуальні вибудовування лише на підставі його антидемократичних інтенцій. У багатьох випадках скептицизм цього дослідника щодо перспектив та наслідків демократизації ґрунтується на історичному досвіді політичного й соціального розвитку, а сьогодні підтверджується тенденціями еволюції постленінських суспільств¹⁹¹. На Заході процес надання виборчих прав дедалі ширшим сегментам населення – спершу білим чоловікам, незалежно від їхнього майнового та освітнього стану, а пізніше жінкам / національним / расовим меншинам – відбувався поступово впродовж відносно тривалого часу. Навіть у випадку сконденсованої політичної історії США процес *формального* залучення

¹⁸⁹ Плутарх. Избранные жизнеописания : В 2 т. М.: Правда, 1990. Т. 1. С. 291.

¹⁹⁰ Гоббс Т. Бегемот, или Долгий парламент. Соч. : В 2 т. М.: Мысль, 1991. Т. 2. С. 618.

¹⁹¹ Цей висновок переважно дотичний країн, які підпадають під дію Геллнерової категорії сімдесятирічних ленінських режимів.

усіх індивідів незалежно від раси та статі до політичної спільноти закінчився лише у 1920 році, водночас надання змістовних виборчих прав усім громадянам незалежно від кольору шкіри далеке від повної реалізації, попри здійснення «прориву» рухом за громадянські права у 50–60-х роках минулого століття. Незважаючи на формально-універсальне виборче право, яке характеризує пострадянські суспільства, ми спостерігаємо феномен виключення певних груп – які визначаються на основі майнових, гендерних, вікових, національних ознак – з процесу змістовної участі, яка здатна впливати на прийняття рішень¹⁹². Гантінгтон та плеяда дослідників, які поділяли його скептичний прагматизм, витіснили на певний час панглосівський оптимізм щодо перспектив модернізації, карикатурно персоніфікований Ростоу. Водночас Гантінгтон у манері, традиційний для більшості теоретиків модернізації, часто робить свій аналіз додатком до Realpolitik. Відверто визнаючи, що у протистоянні з Радянським Союзом більшість країн під владою традиційних монархій опинилася на боці США, Гантінгтон сподівався, що за підтримки Америки монархічні автократії зможуть уникнути «революції, хаосу, нестабільності або радикально націоналістичних режимів»¹⁹³. Збереження та стабільність цих режимів мали сприяти захисту американських інтересів, позаяк майже чверть світового видобутку нафти у 60-ті роки XX століття припадала на абсолютистські монархії. Гантінгтон наголошує, що здатність монархій, які модернізуються, послідовно проводити радикальні реформи перевищує потенціал націоналістичних режимів, що прийшли до влади внаслідок перемоги над західним імперіалізмом. Не маючи у своєму розпорядженні «переваг» модерної легітимності, яка спирається на демократичні процедури, монархії змушені потверджувати свою дієздатність, а відтак і право на існування за допомогою ефективної політики. Тим самим вони немов прямують шляхом просвітницького деспотизму XVII–XVIII століть та монархів-реформаторів XIX століття. Щоправда, ретроспективний погляд на модернізаторські досягнення монархій XX століття дає підстави твердити, що Гантінгтонові сподівання у цілому не справдилися; найяскравішим прикладом слугує доля іранського режиму, поваленого фундаменталістським релігійним рухом. Тим самим спроба повторення політики «захисної модернізації»¹⁹⁴, як Гантінгтон доречно називає

¹⁹² Модель змістовної участі набуває різних назв у демократичній теорії: від змістовної (substantive) до дискурсивної та дорадчої (deliberative) демократії. Надзвичайно інформативний огляд практик політичного устрою такого ґатунку міститься у журналі «Economist» (див.: Full Democracy. *The Economist*. 1996. –1996. 21 December. P. 3–14).

¹⁹³ Huntington S. Political Order in Changing Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P.153.

¹⁹⁴ «Політична модернізація, – афористично висловлюється Гантінгтон, – таким чином, часто породжується військовою поразкою» (Huntington S. Political Order in Changing

реформи згори, ініційовані монархами у ХІХ столітті внаслідок військових поразок, у ХХ столітті скінчилась такою самою невдачею, як і зусилля більшості необмежених правителів позаминулого століття. Врешті-решт, той факт, що «доба імперій», як називає період з 1875 до 1914 року Е.Гобсбаум, не пережила потрясінь Першої світової війни, є вельми промовистим щодо здатності автократичних монархій адаптуватись до імперативів модерну. Падіння Китайської імперії у 1911 році розпочало процес поступового зникнення династичних імперій з політичної карти світу. Невдовзі Австро-Угорщину, Німеччину, Росію та Оттоманську Порту спіткала доля Піднебесної. Сьогодні у світі залишився тільки один монарх із титулом імператора, за умови виключення з розгляду монархів, які є носіями титулу султана; це японський «Син неба». Априорно приписуючи монархам модернізаційні інтенції, Гантінгтон повністю ігнорує Веберові спостереження щодо неможливості для монарха, який не спирається на підтримку політичної організації, здійснювати ефективний контроль за бюрократією. Політичні амбіції монарха можуть становити – і, як продемонструвала історія, таки становлять – загрозу не лише його правлінню, але й існуванню держави як такої. Єдиним можливим шляхом подолання подвійної загрози узурпації панування бюрократією та монархічного свавілля для Вебера було посилення ролі парламенту, здатного впровадити у життя принцип підзвітності чиновництва політичним лідерам, які обираються

195

Висновки

Проведений аналіз дає цілком легітимні підстави для інтерпретації позиції Гантінгтона як такої, що виправдовує жертвування демократією заради інших цілей розвитку, які отримують пріоритетніше місце в ієрархії американського вченого (найвищою серед цих цілей стабільно залишається політична стабільність). Однак, як уже зазначалося, така мало не маніакальна фіксація на стабільності за рівночасної зумисної неувagi до проблеми легітимності може призвести до протилежного результату, тобто підірвати стабільність. Така думка має певний сенс, причому як стосовно країн третього світу, так і стосовно американського суспільства: Гантінгтонів заклик на підтримку стабільності за будь-яку ціну виправдовує розростання «держави

Societies. New Haven: Yale University Press, 1968. P. 155). Гантінгтон ще раз виказує свою симпатію до авторитарних методів керування суспільними трансформаціями, ототожнюючи модернізацію із централізацією; остання, своєю чергою, має підвищувати шанси на військовий успіх.

¹⁹⁵ Див.: Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 1406.

національної безпеки»; остання ж, з точки зору В. Гадсона, становить чи не найбільшу загрозу сьогоденній американській демократії¹⁹⁶.

Усі ці критичні зауваження не мають на меті заперечення наукової цінності Гантінгтонової концепції інституціоналізації, яка, за умови її адекватного застосування, може стати у пригоді як потужний інструмент соціологічного аналізу. Хоча сам Гантінгтон не спромігся скористатися із власної концепції політичного занепаду при аналізі СРСР, ідеалізуючи інституційні переваги ленінізму, це завдання успішно реалізував З. Бжезинський. Досліджуючи радянську політичну систему, З. Бжезинський дійшов обґрунтованого висновку, що в СРСР політична дегенерація заступила інституціоналізацію, позаяк набули поширення такі явища, як погіршення якості суспільного таланту, рекрутованого до керівних позицій, конфлікти всередині верхівки партії у поєднанні з її нездатністю визначати й інституціоналізувати цілі політичної системи, а також посилення організованих груп інтересів у радянському суспільстві¹⁹⁷.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте основні чинники формування інтелектуального та політичного клімату 1960-1970-х років.
2. Проаналізуйте основні положення концепції модернізації У. Ростоу.
3. Охарактеризуйте позитивні і негативні риси процесу модернізації Південного В'єтнаму.
4. Визначте вплив С. Гантінгтона на формування II хвилі дослідницької програми модернізації.
5. Охарактеризуйте причини популярності публіцистичної спадщини С.Гантінгтона.
6. Визначте три основні підходи до концептуалізації модернізації за С.Гантінгтоном.
7. Порівняйте I і II хвилю дослідницької програми модернізації, проаналізуйте їх суттєві розбіжності.
8. Дайте визначення категорії «стабільність» у дослідницькій програмі модернізації С. Гантінгтона.
9. Проаналізуйте бачення С. Гантінгтоном політичного порядку.
10. Обґрунтуйте зв'язки між політичним порядком і демократією у дослідницькій програмі модернізації С. Гантінгтона.

¹⁹⁶ Див.: Hudson W. E. *American Democracy in Peril. Seven Challenges to America's Future*. Chatham: Chatham House Publishers, 1998. P. 275–276.

¹⁹⁷ Див.: Brzezinski Z. *The Soviet Political System: Transformation or Degeneration? Problems of Communism*. 1966. Vol.15. № 1. P. 1–15.

11. Проаналізуйте внесок С. Гантінгтона у розвиток дослідницької програми модернізації.

Рекомендована література

1. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія XX віку / Ерік Гобсбаум. – Київ : Альтернативи, 2001. – 544 с.
2. Кутуєв П. В. Новітні соціологічні теорії: модерн в континуумі «Схід-Захід»: навч. посібник / П. В. Кутуєв. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 292 с.
3. Кутуєв П. В. Соціологія розвитку поміж лібералізмом та державоцентризмом: історико-соціологічний аналіз / П. В. Кутуєв, Д. Л. Герчанівський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» : Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т України «КПІ». – Київ: Політехніка, 2013. – № 3. – С. 58–66.
4. Кутуєв П. В. Політична модернізація як виклик і проблема: погляд С.Хантінгтона / П.В.Кутуєв. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – Київ : Київський університет, 2003. – Вип. 19. – С. 4–7.
5. Ростоу В. В. Стадии экономического роста [Электронный ресурс] / В. В. Ростоу. – Нью-Йорк: Издательство Фредерик А. Прегер, 1961. – 236 с. – Режим доступа: https://vtoraya-literatura.com/pdf/rostou_stadii_ekonomicheskogo_rosta_1961__ocr.pdf
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [Электронный ресурс] / Самюэль Хантингтон. – Москва : АСТ, 2014. – 576 с. – Режим доступа к книге: http://loveread.ec/view_global.php?id=44377
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах [Электронный ресурс] / Самюэль Хантингтон. — Москва: Прогресс-Традиция, 2004. — 480 с. — Режим доступа к книге: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/huntington-polit_poryadok-ru-a.htm
8. Huntington S. Political Order in Changing Societies / S. Huntington . – New Haven: Yale University Press, 1968. – 488 p.

Розділ 4. «Ленінський феномен» та проект модерну. Від мобілізаційної консолідації до занепаду безособової харизми в ленінських режимах.

- *Ленінський феномен як інтелектуальний виклик соціології розвитку та модернізації*
- *Ленінські режими: differentia specifica*
- *Ленінізм та проблема революційних проривів (напів)периферії.*
- *Ленінізм та проект модерну: динаміка взаємодії*
- *Стадії трансформації та консолідації: від революційного прориву до розбудови політичної спільноти*
- *«Модернізаційні» зусилля ленінських режимів: стадія інтеграції*
- *Неотрадиціоналізм versus безособова харизма: організаційний занепад ленінських режимів*
- *Висновки*

*Диктатура пролетаріату неможлива інакше,
як через комуністичну партію більшовиків.*

В.Ленін

4.1. Ленінський феномен як інтелектуальний виклик соціології розвитку та модернізації.

Для розуміння суперечностей ленінського феномену, модерну та модернізації необхідним є дослідження ленінізму не лише як політичної форми суспільного життя, але і як принципу його соціальної організації, що стає інтелектуальним викликом для будь-якої дослідницької програми соціології розвитку та модернізації, адже жодна з них, взята окремо, не може претендувати на розкриття «закону його руху». Неупереджений спостерігач не може оминати парадоксальну ситуацію: незважаючи на те, що ленінізм, який у моменти свого найвищого розвитку охоплював понад третину населення земної кулі¹⁹⁸, а в 50–60-ті роки XX століття продемонстрував вельми швидкі темпи економічного зростання, що змусило багатьох західних дослідників почати розмірковувати про кризу капіталізму та можливу конвергенцію двох систем, і врешті-решт

¹⁹⁸ Так, у 1955 році населення земної кулі становило 2,5 млрд. осіб, із яких 955 млн. проживали у країнах під владою ленінських режимів (див.: Brzezinski Z. The Politics of Underdevelopment. *World Politics*. – 1956. Vol. 9. № 1. P. 56).

зник як соціальний «вид»¹⁹⁹, залишивши після себе фантастично багате поле для палеозоологів від суспільствознавства, – значущість цієї суспільної системи потребує уважного вивчення, особливо з огляду на те, що нашому суспільству необхідне розроблення політики, скерованої на досягнення суспільного блага.

Завдання дослідження ленінізму «без гніву та пристрасті» ускладнюється тим, що ця система породжувала діаметрально протилежні емоції. За часів свого піднесення ленінізм, у його сталінській версії, зокрема, спромігся досягнути надзвичайної популярності і продовжує активно впливати на шляхи розвитку постленінських суспільств, особливо радянського ареалу, заперечуючи, таким чином, спроби розглядати цю спадщину суто в історико-архівному аспекті.

Через свою комплексність та багатовимірність ленінський феномен є «запрошенням» до інтелектуального синтезу в контексті соціології розвитку та модернізації, оскільки спроба концептуалізації цієї політичної форми суспільства за допомогою аналітичного інструментарію якоїсь окремої дослідницької програми приречена на невдачу. Водночас синтез не тотожний з еклектичною мішаниною різнорідних концептуальних елементів.

Свою релевантність при дослідженні ленінізму продемонстрували Веберові ідеї про типи раціональності та панування, міркування Маркса про природу громадянського суспільства в умовах капіталізму, спадщина Т. Парсонса та її оновлення неофункціоналістами, доробок представників традиції «центральності держави», Джавітова і Шпорлюкова версії дослідницької програми модернізації та праці представників аналізу світ-систем. Вивчення ленінізму вимагає подолання монополії окремих дослідницьких програм на аналітичний інструментарій, який кожна з них розробляє. Відтак, уможлиблюється використання концепцій на кшталт периферії і напівпериферії, залежності, недорозвитку, традиції і модерну як таких, що інтерпретують різні виміри однієї реальності – ленінського феномена – у такий спосіб доповнюючи одна одну.

Як слушно зауважив один із найпроникливіших дослідників ленінських систем К. Джавіт, «у переважній більшості випадків історичний процес має «протестантський» характер, що втілюється у розмаїтості політичних, культурних, соціальних та економічних інституцій. Саме тому «католицькі» моменти історії, за яких внутрішня розмаїтість суспільного життя підпорядковується авторитетним та стандартним інституційним формам,

¹⁹⁹ Навіть такий палкий прибічник лівих ідей, як Е. Гобсбаум змушений був визнати: «Тепер все це скінчилося... Ми є свідками не просто кризи певного типу руху, режиму та економіки, а його кінця. Ті з нас, хто вірив у те, що Жовтнева революція була воротами до майбутнього світової історії, переконалися у власній помилці» (Hobsbawm E. Goodbye to All That. After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Socialism / Ed. by R. Blackburn. L.: Verso, 1991. P. 117).

подібним до ісламу, християнства, ліберального капіталізму або радянського ленінізму, є нечастими, надзвичайно впливовими, а тому особливо значущими»²⁰⁰. Незважаючи на свій відносно короткий життєвий цикл, ленінізм спромігся створити стандартизовані інституційні форми, які, хоча і з варіаціями, що відбивали локальні соціокультурні констеляції, відтворювали інваріантну організаційну ідентичність.

Ленінізм є ідеологією, політичним рухом та інституційною формою, які стали спробою відповіді на виклики²⁰¹ умов національної відсталості та залежності, в яких перебувала напівпериферійна, традиціоналістська Російська імперія. Ленінізм засадничо відрізнявся від націоналістичних режимів, які прийшли до влади у більшості країн третього світу внаслідок деколонізації, хоча і перші, і другі проголошували захист суверенітету та розвиток ключовими елементами своїх політичних формул. Ідеологія ленінізму мала консенсусний характер, тобто вимагала внутрішньої згоди щодо політичних поглядів та дій у поєднанні з ліквідацією розбіжностей. Вона також мала яскраво виражені революційні, трансформативні ознаки, натомість націоналістичні режими переважно керувалися кооперативною ідеологією, яка толерує розбіжності та вимагає згоди лише стосовно дій, розв'язуючи проблеми в такий спосіб, який уможливорює існування навіть фундаментальних відмінностей²⁰². На противагу ленінцям націоналісти проповідували реформаторську стратегію, покликану поєднати імпульси до перетворення та збереження існуючого порядку.

Відомо, що однією з ключових ідеально-типових ознак західних *ліберально-капіталістичних суспільств*²⁰³ стало вироблення ними як безособової, цілераціональної, формально-інструментальної й калькульованої орієнтації соціальної дії, так і відповідного набору інституцій, що уможлилював реалізацію дії такого типу.

Ленінізм, на відміну від переважної більшості національно-визвольних рухів та відповідей на залежність від ядра капіталістичної світ-системи, не просто прагнув відтворити зовнішні ознаки західного модерну, а намагався

²⁰⁰ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. VII.

²⁰¹ Детальніше про ці категорії див.: Тойнбі А. *Постижение истории*: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1991. С. 106–142.

²⁰² Детальніше див.: Horowitz I. L. *Consensus, Conflict, and Cooperation: A Sociological Inventory*. *Social Forces*. 1962. Vol. 41. № 2. P. 177–188.

²⁰³ Наголос на предикаті «ліберальні» не випадковий, оскільки західний капіталізм виявився здатним генерувати не лише раціональну безособовість, але й персоналістські режими на кшталт фашистських. Лише цей факт європейської історії робить безглуздою тезу про органічність західної модернізації.

запропонувати безособову орієнтацію соціальної дії, яка б рівночасно радикально відрізнялася від легальної раціональності ліберальних режимів.

Необхідно зазначити відмінності між ленінськими / революційними і націоналістичними / реформаторськими режимами детальніше. І. Валерстайн, аналізуючи ленінську стратегію революційного прориву, пропонує розглядати її як класичний шлях навздоганяння за допомогою індустріалізації²⁰⁴. Але такий погляд проходить поза специфічним форматом цієї стратегії, форматом, який забезпечив її безпрецедентний масштаб, системність та ступінь руйнації не лише «старого політичного ладу», але й соціокультурних його підвалин.

Сталін у своїх «Питаннях ленінізму» висловив думку, що для ленінців головною проблемою є не стільки питання реформ та компромісів, скільки те, як вони використовуються²⁰⁵. З установленням «диктатури пролетаріату», тобто зміною політичного порядку навіть реформаторські дії можуть вести до руйнації ворожих суспільних сил, паралельно надаючи режиму можливість накопичити ресурси для вирішального революційного прориву, який унеможливило повернення до «старого порядку». Такі риси ленінізму, як культивування класової боротьби, рівномірне акцентування ролі індивідів і програм у виробленні стратегії, а також постійна зосередженість на одній конкретній програмі – індустріалізації – були складовими успішного досягнення цими режимами вирішального прориву²⁰⁶.

Тому ленінізм не був простою спробою пришвидшеної соціально-економічної модернізації, яку просуває держава, що сприяє розвитку, навіть якщо й назвати радянський режим гіпертрофовано-брутальною реалізацією концепції Ч.Джонсона.

За такого підходу причини перемоги та соціальної закоріненості ленінських режимів залишаються незрозумілими: темпи економічного зростання за часів прем'єрства С. Ю. Вітте мало чим поступалися сталінській індустріалізації²⁰⁷, а Румунія мала б змогу конкурувати з Італією вже в 50-ті

²⁰⁴ Wallerstein I. Social Science and the Communist Interlude, or Interpretation of Contemporary History. *Polish Sociological Review*. 1997. № 1. P. 9.

²⁰⁵ Цит. за: Jowitt K. Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965. Berkeley: University of California Press, 1971. P. 106–107

²⁰⁶ Навіть така радикальна течія, як фашизм, виявилась менш успішною з огляду на свої трансформативні досягнення, ніж ленінізм, через свій наголос на класовій кооперції, пріоритетності індивідів над програмами та поєднання двох конфліктних орієнтацій: на зміни та на збереження status quo (див.: Jowitt K. Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965. Berkeley: University of California Press, 1971. P. 108–109). Вельми корисною для осягнення фашизму, як політичного руху є книжка М. Манна «Фашисти» (Mann M. Fascists. Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

²⁰⁷ Як приклад такої позиції див.: Z. (Malia M.) To the Stalin Mausoleum. *Daedalus*. 1990. Vol. 119. № 1. P. 311.

роки ХХ століття²⁰⁸ (звичайно, якби «еволюційний» розвиток цієї країни – який включав, до речі, й фашистський режим часів Другої світової війни – не було перервано «зловмисним» втручанням ленінців). Інакше кажучи, Валерстайн та його послідовники нездатні провести розмежувальну лінію між реформаторськими і революційними режимами. Водночас релевантнішим є інше досягнення Валерстайна: на думку американського соціолога, ленінська стратегія могла сподіватись на успіх лише у напівпериферійній країні. Пролетаріат ядра – в усякому разі у більшості випадків – мав у своєму розпорядженні варіанти не лише «лояльності», але й «голосу». Валерстайн також мусив визнати, що масова мобілізація на користь повстання, яка апелює суто до класових гасел, малоімовірна. Задля свого успіху програмові гасла революції мають звертатися до націоналістичних емоцій, виплечаних у антиімперіалістичній боротьбі. Успішне повстання також вимагає наявності значного сектору людської інфраструктури, пролетаріату та інтелігенції²⁰⁹. Російська імперія відповідала усім цим вимогам, навіть понад те, імперська держава переживала жорстоку кризу внаслідок фіскального тягара Першої світової війни, а інтелігенція залишалася традиційно відчуженою від держави.

Не можна ігнорувати той факт, що одним із засадничих чинників краху Російської імперії була неспроможність узгодити політику економічної модернізації із розвитком політичних структур (нації та національної держави), здатних адекватно відповісти на функціональні імперативи модерного суспільства, інституціоналізувавши масову участь у політиці. Р. Суні авторитетно вважає, що «перетворення селян різних національностей на «росіян» було поза можливостями царизму саме тому, що останній здійснив спробу зберегти структури та практики імперії з її диференціацією та ієрархіями, привілеями й нерівними можливостями, вмурованими до цих структур, з її відвертою дискримінацією та експлуатацією»²¹⁰. Поза всяким сумнівом, саме нерівномірність темпів змін у політичній, культурній, соціальній та економічній сферах спричинила невдачу еволюційної трансформації «старого порядку» Російської імперії в раціональний капіталізм ліберального гатунку²¹¹.

²⁰⁸ Gallagher T. Ceausescu's Legacy. *The National Interest*. 1999. № 56. P. 108.

²⁰⁹ Wallerstein I. *Geopolitics and Geoculture: Essays on Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 88.

²¹⁰ Suny R. G. Book Review: Weeks T. R. *Nation and State in Late Imperial Russia: Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. De Kalb, 1996. *Journal of Modern History*. 1999. Vol. 71. № 2. P. 513.

²¹¹ Розвиваючи ідеї М. Вебера, ми зазначаємо несумісність наукових розвідок з футурологічно-спекулятивними вправами на тему «що було б, якби...», але деякі дослідники (наприклад, М.Манн) із задоволенням вибудовують гіпотетичні сценарії подій. Згідно з Маннвою візією альтернативного розвитку, якби не «колективне самогубство» Німеччини

Рівночасно криза старого порядку та нездатність правлячих кіл імперії здійснити успішні реформи пояснювалася не лише ендегенними чинниками – короткозорою егоїстичністю правлячого класу в поєднанні з традиціоналізмом більшості населення переважно селянської імперії – але й напівпериферійним, узалежненим статусом країни. Моральна економія традиціоналізму фатально збіглася у часі та просторі з політичною економією залежності й недорозвитку; ця вибухонебезпечна сама по собі суміш була готова спалахнути від іскри, якою і стала Перша світова війна²¹².

4.2. Ленінські режими: *differentia specifica*

Як уже попередньо згадувалося, лише ленінські та ліберальні режими спромоглися виробити безособову систему координат соціальної дії та інституційної структури, яка протистояла орієнтації дії у традиціоналістських суспільствах. Виникнення та генеза західного ліберально-капіталістичного соціального порядку неодноразово фігурували як предмет аналітичних реконструкцій мислителів від К. Маркса та М. Вебера до І. Валерстайна, Дж. Аррігі та Ч. Тіллі. Стосовно ленінських режимів необхідно підкреслити: попри те, що вони стали предметом аналізу у велетенському масиві західної наукової літератури з радянських студій, у цілому ця література пропонувала вкрай неадекватні концептуальні схеми для опису, пояснення та інтерпретації ленінізму. Ще раз варто відзначити, що ленінізм або викликав глибоке моральне обурення у своїх дослідників, які палко засуджували його тоталітарну природу, або, навпаки, породжував наївне захоплення «прогресом» модернізації інституцій Радянського Союзу, прогресом, який мав скінчитися конвергенцією СРСР і Заходу²¹³.

у 1914 році, сьогодні ця країна економічно домінувала б світ, натомість Російська імперія продовжувала б існувати. Не пристаючи на історичні спекуляції про те, як розвивалася б Російська імперія, якби не Перша світова війна, потрібно завважити, що впевненість М. Манна у тому, що вона існувала б і сьогодні, малообґрунтована.

²¹² Іншою спробою протесту проти модерну став фашизм. Цей протест було спричинено не лише неприйняттям ідей та інституцій, характерних для «ліберальної, секулярної та індустріальної цивілізації» (Stern F. *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the Germanic Ideology*. Berkeley: University of California Press, 1961. P. XVII–XIX), цей страх та втеча від модерну стали продуктом глибокої кризи інституцій західного суспільства. Ф. Фюре, критикуючи войовничу боротьбу ленінців із загрозою війни, неспроможний побачити, що агітація комуністів потрапляла на поживний ґрунт «втраченого покоління», яке пережило травматичні потрясіння краху «першого видання» глобалізованого капіталізму, ознаками падіння якого стали Велика війна та Велика депресія.

²¹³ Hough J. *Russia and the West: Gorbachev and the Politics of Reform*. N.Y.: Simon and Schuster, 1988. P. 234.

3. Бауман став одним із найвідоміших речників позиції, згідно з якою ленінізм, або комунізм, якщо дотримуватися лексики цього дослідника, розглядався як послідовно модерний феномен. Бауман не мав жодних сумнівів, що комунізму було властиве притаманне модерну «переконання, що благо суспільство може бути тільки старанно сконструйованим, керованим та послідовно індустріалізованим соціумом», отже «комунізм був модерністю в її найрішучішому настрої та поставі; модерністю, вдосконаленою та очищеною від останніх залишків хаотичного, ірраціонального, спонтанного, непередбачуваного»²¹⁴. Інакше кажучи, ленінізм створив «радянський фордизм», застосувавши «організаційні форми капіталістичного фордизму»²¹⁵. Тому Бауман вважає доречнішим розглядати ленінізм і лібералізм як ідентичні феномени: «Радянські диктатори й західні демократи могли використовувати різні стратегії, але вони мали спільну кінцеву мету: заможний світ, який би пропонував своїм підданим безпеку та свободу від страху; разом вони її й досягли»²¹⁶. Гітлер та Сталін в обмін на покору визволили своїх підданих від жаху невизначеності. Втім, така оцінка досягнень тоталітарних режимів має мало спільного з реальністю їхнього функціонування, яка характеризувалася саме небаченим рівнем невизначеності, спричиненої безперервними репресіями та скерованістю на війну. Навіть ліворадикально налаштований соціолог М. Буравой, якому притаманна амбівалентність принагідно ленінських суспільств, рівночасно засуджує їхню репресивність і оспівує досягнуту ними рівність та автономію пролетаріату, вважаючи, що ленінізм найпослідовніше проповідував раціональну ідею сучасності, цебто централізованого планування²¹⁷. Для Д. Конрада та І. Селені ленінські суспільства були проектом нового класу – інтелектуалів – які також тяжіли до інструментально-раціонального переустрою суспільства. Ще один угорський дослідник Г. Тамаш взагалі розглядає «соціалізм» не просто як варіант модерну, а як його єдину глобальну версію²¹⁸. «Соціалізм», за Тамашем, народився з розпачу і втрати ілюзій про ліберальний гуманізм та альтруїстичний патріотизм, спричинених Першою світовою війною.

²¹⁴ Bauman Z. *Intimations of Postmodernity*. L.; N.Y.: Routledge, 1992. P. 166–167.

²¹⁵ Ray L. J., Reed M. *Max Weber and Dilemmas of Modernity. Organizing Modernity: New Weberian Perspective on Work, Organization and Society* / Ed. by L.J. Ray, M. Reed. L.; N.Y.: Routledge, 1994. P. 167.

²¹⁶ Bauman Z. *The 20th Century: The End or a Beginning?* *Thesis Eleven*. 2002. № 70. – P. 22.

²¹⁷ Твердження про централізоване планування як ознаку раціональності є досить дискусійним; та сприйняття М. Буравим ленінських соціальних систем як таких, що керувалися принципом раціональності, вартують уваги.

²¹⁸ Див.: Tamas G. M. *Socialism, Capitalism, and Modernity*. *Journal of Democracy*. 1992. Vol. 3. № 3. P. 60–74; Tamas G.M. *Paradoxes of 1989. East European Politics and Societies*. 1999. Vol. 13. № 2. P. 353–357.

Але коректно поставивши діагноз чинникам ленінізму, Тамаш хибно ототожнює прогресистську риторичу ленінських режимів і акцентацію на відтворенні технологічних вимірів модерну, з ентузіазмом щодо проекту модерну в цілому. Відтак, поза дослідницькою увагою Тамаша залишається той факт, що ознакою ленінських суспільств став не «модернізм», а синтез модерних, традиціоналістських і харизматичних елементів у новому форматі.

Протилежним полюсом стали «негативістські» моделі тоталітарного режиму, що перебував у перманентному стані дегенерації і, врешті-решт, закономірно припинив своє існування, позаяк завжди був лише картковим будиночком, зведеним на хисткому фундаменті.

Варто також згадати третє угруповання дослідників ленінізму, до якого належать ліві мислителі, котрі визначають цей устрій як недостатньо радикальний з огляду на втілення ним у життя марксистських ідеалів. Як висловився представник цього напрямку С. Амін, радянська ідеологія з її економічною візією, що зосереджувалася на навздогінній стратегії, була лише різновидом буржуазної ідеології, своєрідною мрією про капіталізм без капіталістів. Відтак, падіння ленінських систем не було, на його думку, ані демократичною революцією (погляд транзитологів), ані антисоціалістичною контрреволюцією (позиція сталіністів); цей крах став логічним продуктом природної еволюції буржуазного проекту, який не міг не завершитися «нормальним» капіталізмом²¹⁹.

Не буде перебільшенням твердження, що з огляду на маргіналізованість радикальних лівих теоретиків та відносно недовге домінування тоталітарної парадигми, саме «модернізаторська» школа у західному суспільствознавстві стала гегемоністичною. Це було вислідом спроби спільноти «советологів» зробити предмет свого дослідження – ленінізм – інтелігібельним для решти вчених, залучивши його до стандартного дискурсу суспільних наук. Акцентація на таких показниках, як індустріалізація, урбанізація, масова освіта та моделі лідерства, вмотивовувалася прагненням зробити ленінські студії спів мірними із соціальними дослідженням західних країн. Сподівання визнання з боку колег, які займалися «модерними» соціумами, спонукало дослідників ленінізму некритично сприймати «автобіографію» системи як надійне джерело даних про її розвиток; показовим у цьому сенсі є оцінка Сталінового вислову «жити стало

²¹⁹ Див.: Amin S. On Development: For Gunder Frank. *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. L.: Sage, 1996. P. 57–86.

краще, жити стало веселіше» як коректного відображення дійсного стану речей у СРСР першої половини 30-х років минулого століття²²⁰.

Але, як слушно відзначав блискучий теоретик Л. Троцький – мислитель, котрого Б.Джессоп поставив в один ряд із такими представниками класичного марксистського дискурсу про державу як Маркс, Енгельс, Ленін і Грамші²²¹ – дуже часто така спроба «врятуватися від незнайомих явищ за допомогою знайомих понять»²²² продукує хибну інтерпретацію феномена.

Специфікою ленінізму, ключовою для інтелектуального осягнення чинників як його поширення у світовому масштабі в якості інституційного зразка та орієнтації дії, так і несподіваного зникнення, було витворення ним *безособової харизматичної орієнтації*. Оригінальність ленінізму полягала у його спроможності, зберігаючи харизматичну обіцянку, вийти за межі повсякденного часу, створити також харизматичні бюрократичні та соціально-економічні інституції²²³. Ленінізм із самого початку був зорієнтований як на революційну трансформацію існуючих суспільних інституцій, зразків поведінки, цінностей та орієнтацій, так і на розбудову *політичної спільноти*, визначення її кордони якої змінювалися залежно від стадії розвитку режиму, але соціальною основою якої завжди залишалися професійні партійні кадри.

Саме веберівська методологія конструювання ідеальних типів легітимного панування, акцентуація харизми як революційної сили – рушія суспільних змін і заперечення історичного телеологізму / монізму / есенціалізму за допомогою поняття «вибіркової спорідненості» – доводять свою релевантність, за певного розвитку і модифікації, для аналізу ленінських систем і дозволяють досягнути якісної специфіки цього феномена. Наголос на ролі харизми не означає ухилу в бік методологічного індивідуалізму. Вебер вважав, що харизма виникає у моменти напруження, тобто з незвичної політичної або економічної ситуації, з екстраординарних психічних, зокрема релігійних, станів. Харизма «постає з колективного захоплення, спричиненого незвичайними подіями...»²²⁴

Харизматична безособовість ідентифікувалася з партією професійних революціонерів – партією, що мала характер організаційної зброї й намагалася

²²⁰ Suny R. G. Stalin and His Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union, 1930–1953. Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison / Ed. by I. Kershaw, M. Lewin. P. 45.

²²¹ Jessop B. State Theory: Putting the Capitalist State in its Place. University Park: Pennsylvania State University Press, 1990. P. 25.

²²² Trotsky L. The Revolution Betrayed. N.Y.: Merit Publishers, 1965. P. 245.

²²³ Hanson S. Time and Revolution: Marxism and The Design of Soviet Institutions. Chapel Hill; L.: University of North Carolina Press, 1997. P. 19.

²²⁴ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G.Roth, C.Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 1121.

зруйнувати цінності, інституційні структури та зразки поведінки, котрі сприймалися революційною елітою як такі, що утворюють або підтримують альтернативні ленінському режиму центри влади. Таким чином, «революційний підхід відзначається своєю невідкладністю, системним характером та цілеспрямованим використанням насильства... задля мінімізації своїх зобов'язань стосовно суспільства, а також задля мінімізації можливостей для самовизначення у політично релевантних термінах, які мають у своєму розпорядженні контреліти»²²⁵. Масштаб та характер цих завдань робить мету революціонера не менш складною за цілі реформіста. Ознакою партій ленінського типу стало намагання (і в багатьох випадках успішне досягнення) «ефективного політичного проникнення до суспільства та його включення до нових, експліцитно політичних форм»²²⁶. Акцент на ролі «агентності» у революції вочевидь не може трактуватися як недооцінка ролі об'єктивних структурних передумов у породженні революційної кризи та подальшому приході до влади ленінських партій. Але спосіб функціонування постреволуційного режиму принципово варіює залежно від типу інституції, яка була агентом революції. Яскравою наочною ілюстрацією останнього твердження є засаднича різниця у масштабі перетворень, досягнутих китайськими ленінцями й індійськими націоналістами.

Революційним нововведенням Леніна було створення політичної інституції, спроможної втілити ленінську інтерпретацію теоретичного проекту Маркса. Цією інституцією стала партія більшовиків, тобто організація професійних революціонерів. Як відзначає С. Гансон, «будучи як «професіоналом» (тобто підкоряючись дисципліні часу), так і «революціонером» (постійно готовим до харизматичної дії), член партії більшовиків діяв, маючи своїм опертям обидва виміри марксистської ідеї харизматично безособового часу»²²⁷. Саме такий погляд на харизму пропонував і Вебер, який наголошував, що харизма перебуває поза рутинною повсякденного життя: «Віра в харизму революціонізує індивідів «зсередини» й формує матеріальні та соціальні умови згідно зі своєю революційною волею»²²⁸.

Леніну вдалося об'єднати фундаментально протилежні явища: поняття індивідуального героїзму і безособової організації у новому форматі організаційного героя – у партії більшовиків (переконливим доказом такого

²²⁵ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. Berkeley: University of California Press, 1971. P. 9.

²²⁶ Там само. P. 17.

²²⁷ Hanson S. Gorbachev: The Last True Leninist Believer? *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D. Chirot. Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 38.

²²⁸ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 1116.

поєднання несумісного є ленінська ідея демократичного централізму). Ленінська інновація – це створення організації та принципів членства у ній, спрямованих на реалізацію конфліктних практик: «командування та покори за наявності дебатів та дискусій; віри у невблаганні закони історичних змін із емпіричним дослідженням суспільного розвитку; героїчних вчинків із послідовною орієнтацією на наукове і «тверезе» керування економікою і суспільством; акцентації на індивідуальному революційному героїзмі із наголосом на надзвичайному безособовому авторитеті Партії, котра сама є головним героєм-діячем і центром емоційної відданості»²²⁹.

Категорія безособової харизми також допомагає провести розмежувальну лінію між ленінізмом і нацизмом як політичними рухами (попри те, що розмах «культу особи» Сталіна нічим не поступався статусу Гітлера). Не можна оминати увагою того факту, що нацистський рух не сприймається окремо від постаті Гітлера, натомість ленінізм продемонстрував здатність до відтворення власних суспільних форм упродовж тривалішого відтинку часу²³⁰. Проте значно важливішим з точки зору ідеологічних принципів та структури партійної організації був сталінський культ кадрів, лапідарно сформульований самим вождем у фразі: «кадри вирішують все». Подібно нацизму, партія мислилася як ієрархічна організація «героїв» (цим пояснюється незбагненна з марксистської перспективи схильність Сталіна до зіставлення більшовицької партії з лицарським орденом або середньовічною фортецею). Обидва політичні рухи були харизматичними, однак між ними існувала засаднича відмінність: нацизм відзначався харизматичністю постаті лідера, натомість ленінізм пріоритизував харизматичність своєї політичної програми і, лише як можливий наслідок, лідера²³¹. В емпіричній площині ці відмінності простежуються на рівні

²²⁹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 3.

²³⁰ Ми не можемо розглядати зникнення нацистського режиму як вислід військової поразки, зумовленої втручанням зовнішніх сил, та протиставляти його зникненню ленінізму, буцімто спричиненому внутрішньою динамікою суспільства. Орієнтація на війну була вмурована у нацистську ідеологію із самого початку, ба більше – нацизм проповідував соціал-дарвіністську ідею про війну як критерій життєздатності раси. Відтак, поразка у війні стала логічним наслідком внутрішньої політики нацизму, який виявився невправним у сфері, на домінування в якій він монополюно претендував – на полі бою.

²³¹ Попри реалії культу особи Сталіна, вельми прикметними є його слова з листа «соратнику»: «Ви говорите про Вашу «відданість» мені. ...Я би радив Вам відкинути геть «принцип» відданості особам. Це не по-більшовицьки» (Сталин И. В. Письмо тов. Шатуновскому/ Сочинения. М.: Госполитиздат, 1951. Т. 13. С. 19). Своєю чергою, Гітлер так сформулював політичне кредо свого режиму: «Для нас Ідеєю є фюрер, і кожен член партії має підкорятися фюреру» (цит. за: Kershaw I. «Working Towards the Führer»: Reflections on

організації лідерства: нацизм конституювався як рух, підпорядкований «вождю» (так званий *Führerprinzip*), тимчасом як навіть Сталін не спромігся формалізувати аналогічний статус, якого він *de facto* досяг.

Персональна харизма лідерів (яка була притаманна і Леніну, і Сталіну) водночас створювала загрозу Партії як первинному джерелу й носію харизми. Попри досягнення Сталіним необмеженого султаністського домінування (яке, за Вебером, характеризується перетворенням адміністративного та військового апарату на «персональний інструмент правителя...»)²³², він був змушений робити поступки інституційній харизмі партії. Цей феномен дістав своє втілення у понятті «правильної лінії». «Правильна лінія» партії не тотожна з програмою політичної партії, котра діє в координатах ліберального режиму; ця категорія є «аналітичним та емпіричним відображенням стадій національного й міжнародного розвитку, набором політичних дороговказів, а також авторитетно-обов'язковою й винятковою за своїм статусом політико-ідеологічною програмою, яку необхідно прийняти і якої треба дотримуватися»²³³.

Концептуалізація ленінізму була б неповною без розгляду динаміки взаємодії між харизмою і традицією у розбудові режимів цього типу. Ленінізм, що постав як реакція на умови національної залежності у напівпериферійних соціумах, а пізніше був перенесений до периферійних, статусних суспільств, запропонував програму розвитку, яка атакувала принцип «припису» як орієнтацію дії. Водночас заперечення припису не означало автоматичного відтворення ситуації формально-класової соціальної диференціації, характерної

the Nature of the Hitler Dictatorship/ *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* / Ed. by I. Kershaw, M. Lewin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. P. 94.

²³² Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 231. Веберівська концепція султанізму, творче використання якої у сучасній політичній соціології та соціології розвитку й модернізації розпочав К. Джавіт, переживає сьогодні відродження у західній спільноті суспільствознавців завдяки роботам Х. Лінца та А. Стіпена (Linz J., Stepan A. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. – Baltimore; L.: Johns Hopkins University Press, 1996; *Sultanistic Regimes* / Ed. by H. E. Chehabi, J. Linz. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988). Хоч праці Лінца пропонують дещо звужене розуміння султанізму як режиму, що передбачає лояльність до правителя без оперття на його персональну, харизматичну або ідеологічну кваліфікацію, що вмотивовується поєднанням страху та очікуванням нагороди за співпрацю (*Sultanistic Regimes* / Ed. by H. E. Chehabi, J. Linz. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1988. P. 7), евристичність цієї концепції – особливо в її класичному, Веберовому варіанті – для дослідження широкого спектра політичних режимів є незаперечною.

²³³ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 10.

для переважної більшості суспільств Заходу²³⁴. Застосування Парсонсової категоріальної матриці допомагає дійти висновку, що випадки незбалансованої диференціації не поодинокі (Японія слугує за найочевидніший зразок). За такої ситуації «менш генералізовані» цінності / логіка однієї диференційованої сфери підпорядковують собі цінності / внутрішню логіку інших підсистем, інституціоналізуючи диференціацію у партикуляристський спосіб. Так, японська «модернізація» сприяла інтеграції суспільства не шляхом узагальнення цінностей, а через адаптацію партикуляристського, патріархального етосу, що був накинтий іншим підсистемам, включно з економікою.

Попри антитетичний характер харизматичного і традиційного панування, ці два чисті типи можуть змішуватися. Згідно з осягненням Вебера, яке невинувато рідко згадується дослідниками, влада як традиції, так і харизми «впливає не з дотримання цілорациональних правил, але з віри у «святість» влади індивіда... Як харизма, так і традиція спираються на лояльність та обов'язок, котрі завжди мають релігійну ауру. Зовнішні форми цих двох структур панування дуже часто є подібними, якщо не ідентичними. Іноді важко визначити, який характер має оточення військового ватажка – патримоніальний чи харизматичний; останнє залежить від духу, яким просякнута спільнота, а це означає залежність від того, яким є підґрунтя легітимності правителя: або влада, що освячується традицією, або віра в особу героя. Перехід між ними може бути надзвичайно легким»²³⁵.

²³⁴ Дисциплінуюча роль інструментальної раціональності капіталістичного космосу, що набуває рис «сталевий панцир» (М. Вебер), дістала блискучий аналіз, починаючи від Г. Зіммеля та М. Вебера і закінчуючи розвідками Чарльза і Кріса Тіллі (див.: Tilly C., Tilly C. *Work Under Capitalism*. Boulder: Westview Press, 1998). Задля уникнення двозначності, пов'язаної з Веберовою метафорою «сталевий панцир» як символу капіталістичного порядку, яка в англійській соціологічній традиції (завдяки перекладу «Протестантської етики» Т. Парсонсом) інтерпретувалася як «залізна клітка», доречно здійснити стислу екзегезу веберівського пасажу. Дослідження британського соціолога Д. Челкрафта переконливо довело, що Вебер мав на увазі саме «панцир (мається на увазі панцир слимака, а не елемент обладунку. – Авт.) / життєвий простір, у межах якого відбувається людська діяльність і формування цінностей... Індивід народжується у великому світі капіталізму, але переживає його на індивідуальному рівні. Панцир, твердий як сталь, створює мікрооточення, у межах якого індивід розвиває власний панцир свого буття. ...Чим сильніше відчувається сталевий панцир на індивідуальному рівні, тим менше автономії існує для розвитку альтернативних стилів життя всередині системи» (Chalcraft D. *Bringing the Text Back In. Organizing Modernity: New Weberian Perspective on Work, Organization and Society* / Ed. by L. J. Ray, M. Reed. L.; N.Y.: Routledge, 1994. P. 31).

²³⁵ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 1122.

Застосування веберівських ідей у контексті вивчення феномену ленінізму дозволяє дослідити дві взаємопов'язані проблеми – «сумісність» безособової харизми партії із традицією в процесі політичної мобілізації, з одного боку, і можливість «атаки» на інституційний та соціокультурний базис статусних суспільств – з іншого. Як слушно зауважив Джавіт, харизматичний лідер або організація мають шанси проникнути усередину суспільства, яке вони бажають зруйнувати й трансформувати завдяки наявності *традиційних* рис, котрі є формально-конгруентними з певними вимірами селянського статусного суспільства. Малоімовірно, що візія харизматичного лідера матиме підтримку з боку більшості суспільства через свою революційність та скерованість на фундаментальну зміну ідентичності й організації індивідів та груп. Для досягнення критичної маси послідовників, достатньої для здійснення радикальних змін в умовах революційної нестабільності, харизматик не тільки потребує присутності соціальних груп, готових до мобілізації, але й мусить виявити власну «сумісність» із суспільством, яке він покликаний трансформувати. Якщо ми знову скористаємось класичним прикладом Гітлера, то побачимо, що саме досвід участі у Першій світовій війні зробив його інтелігібельним для традиційно налаштованих німецьких націоналістів та військових; однак діставши соціальне підґрунтя для втілення свого плану трансформації суспільства, Гітлер досяг результатів, які, по суті, були прямо протилежними баченню націоналістів²³⁶.

Ленін спромігся вписатися у традиційний контекст російської історії завдяки своєму органічному зв'язку з «революційно-демократичною» спадщиною в цілому та ідеями Петра Ткачова зокрема²³⁷. Окрім того, ленінізм найбільш послідовно й ефективно синтезував статусні (традиційні) і класові (сучасні) елементи в межах своєї харизматично-безособової організації. До інших традиціоналістських рис ленінських партій, услід за Джавітом, ми можемо залучити: «а) політичну тенденцію розрізнювання тутешніх (тобто членів партії) і сторонніх; б) акцентацію на безпеці та захисті тих, хто належить до закритої групи із чітко окресленими кордонами; в) надання влади кадрам, центральність персональної ролі яких завжди виразно наголошується, особливо

²³⁶ Останнє твердження не заперечує того, що харизматик дуже часто є маргінальною особою, котра страждає на комплекс нарцисизму, а також є носієм стигми (цю ідею висунув професор Віденського економічного університету Йоганес Штаєр під час розмови з автором. – Авт.).

²³⁷ «Революціонер не готує, а *робить* революцію» – так сформулював своє кредо П. Ткачов (цит. за: Блюм Р. Н. Поиски путей к свободе. Таллин: Ээсти раамат, 1985. С. 196); вочевидь діяльність ленінської партії є парадигматичним втіленням цього ідеалу.

на початкових фазах розвитку ленінських режимів»²³⁸. Порівняльно-соціологічні дослідження пропонують емпіричні дані на підтримку Джавітової концептуалізації соціально-політичної організації, що орієнтується на модерний етос, натомість функціонує у середовищі традиціоналістського гатунку.

Традиціоналістські риси ленінської організації мають не стільки змістовний, скільки структурний / формальний характер²³⁹, оскільки внутрішня діяльність партії вибудовувалася на засадах модерної (класової) орієнтації, яка зробила центральним критерієм мобільності й соціального визнання індивідуальну відповідальність членів за виконання завдань, заперечуючи тим самим селянську (статусну) орієнтацію на припис. Партія також більше схилялася до раціональної, на відміну від магічної, установки стосовно світу. Водночас харизматична безособовість ленінізму ніколи не набувала ідеальнотипових рис нейтральної системи координат, в межах якої відбувався розвиток західного ліберального порядку. Звідси Ленінове (вдало підмічене А. Потресовим) різке розмежування між «своїми» й «чужими» має не стільки індивідуально-психологічний, скільки організаційний характер²⁴⁰. Відтак, «науковий соціалізм», або «марксизм-ленінізм», зі своєю акцентацією на героїчній ролі кадрів та значущості партійного лідера, зі своєю патерналістською зосередженістю на добробуті та змістовною, а не процедурною орієнтацією, краще вписувався до африканського традиційного й колоніального досвіду, ніж процедурний та індивідуалістичний наголос

²³⁸ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 16.

²³⁹ Класична веберівська дихотомія змістовної і формальної раціональності показує нам, що: «термін формальна раціональність економічної дії використовується для позначення ступеня кількісної калькуляції, або обліку, які є технічно можливими й застосовуються в реальності»; на той же час термін «змістова раціональність» вживається тоді, коли економічно орієнтована соціальна дія відбувається під впливом абсолютних цінностей» (Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 85). Таким чином, результати дії в останньому випадку оцінюються за шкалою «ціннісної раціональності».

²⁴⁰ А. Потресов у своїх спогадах засвідчив, що «Ленін знав лише дві категорії людей: своїх і чужих. Свої – ті, хто так чи інакше, входить до сфери впливу його організації, і чужі – ті, хто до цієї сфери не входить, а відповідно, вже тільки через це трактується як ворог. Між цими полярними протилежностями, між товаришем-другом і інакомислячим-ворогом для Леніна не існувало всієї проміжної гами суспільних та індивідуальних взаємовідносин» (цит. за: Ахизер А. С. *Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России)*. 2-е изд. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1997. Т. 1: От прошлого к будущему. С. 393–394).

ліберальних або соціал-демократичних політичних й економічних «ідеологій»²⁴¹.

К. Маркс, наголосивши необхідність емпіричного, історико-порівняльного дослідження капіталізму з метою відкриття природно-історичних закономірностей його функціонування, забезпечив наукове підґрунтя для революційної дії, покликаної повалити капіталістичний устрій і трансцендентувати людську спільноту поза безособові формально-легальні інституції буржуазного суспільства, підпорядковані лінійній темпоральності. Цей революційний розрив із минулим, яке асоціювалось з ідеєю лінійного часу (остання, своєю чергою, відіграла напрочуд важливу роль у заміні традиціоналістського соціального порядку модерним капіталістичним устроєм), за стилем свого дискурсу подібний до християнської есхатології. На відміну від орієнтації на град Божий теологічних систем, ленінізм передбачає реалізацію трансцендентного проекту, будучи налаштованим на діяльність у світі²⁴². Проте, незважаючи на секулярні засоби досягнення поставлених цілей – небезпідставно Ч. Джонсон вважав, що ленінізму притаманна культура мети²⁴³ – самі цілі часто формулювалися за допомогою теологічної лексики та засобів експресії і таке цілесплетіння несумісних елементів у фігурі Леніна є не випадковим. Успішна реалізація революційного проекту потребує не лише суспільної дезорганізації, яка постачає індивідів, котрі втратили звичні соціальні зв'язки й готові до соціальної мобілізації, але й інституції, яка може скористатися цією ситуацією.

Інституція, яка очолює революцію та пропагує суцільну реструктуризацію суспільства, будучи спрямованою проти традиції, також повинна бути інтелігібельною в очах цього соціуму (тобто вона не може цілком позбавитися традицій мертвих поколінь, які обтяжують, немов жах, розум живих²⁴⁴). Суголосність ленінізму з російським суспільством була можливою завдяки

²⁴¹ Див.: Jowitt K. Scientific Socialism Regimes in Africa: Political Differentiation, Avoidance, and Unawareness. *Socialism in Sub-Saharan Africa: A New Assessment* / Ed. by C. G. Rosberg, T. M. Callaghy. Berkeley: Institute of International Studies, 1979. P. 143.

²⁴² Див.: Кантор К. Два проекта всемирной истории. *Вопросы философии*. 1990. № 2. С. 76–86; Hanson S. Gorbachev: The Last True Leninist Believer? *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D. Chirot. Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. P. 33–59.

²⁴³ Див.: Johnson C. Revolution and the Social System. Stanford: Hoover Institution, 1964. P. 25.

²⁴⁴ Див.: Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. М.: Политиздат, 1987. С. 8. М. Вайскопф приписує заслугу традиціоналізації марксизму Сталіну: «Сталін набагато розумніше, точніше, зібраніше, ніж його конкуренти, адаптувався до партійного середовища, яке еволюціонувало та формувалося ним самим, чутливо схоплюючи та пристосовуючи до своїх потреб «православно-абсолютистські» флюїди, що виходили з цього середовища, та його тяжіння до духовної однорідності» (Вайскопф М. Писатель Сталин. 2-е изд. М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 241). У реальності Сталін був лише продовжувачем Леніна.

наявності релігійної та національної складових у більшовизмі. Що було втрачене у традиції, надолужується розмахом революції, писав Троцький ²⁴⁵. Водночас ленінізм не можна розглядати як своєрідну дифузцію традиціоналістської селянської картини світу, як це робить Клермон. Організаційною рисою ленінізму, яка протистоїть «селянській соціальній організації, є модерна орієнтація Партії на соціальний клас»²⁴⁶.

В ідеалі діяльність ленінської партії покликана мати не стільки ритуальний (магічний, у термінах Вебера), а радше більш емпіричний характер. Проте харизматично-безособові виміри ленінської організації суттєво відрізняються від формально-інструментальних норм модерних ліберальних режимів – вони обмежують та визначають розвиток модерних, диференційованих за формальною класовою ознакою елементів. У контексті ленінізму індивідуалізм дістає вираження у неокорпоративній формі колективу (в партійному осередку або у робочому колективі); принцип досягнення як орієнтація дії конфліктує з харизматичною основою членства у партії; науковий соціалізм зі своєю акцентацією на емпіричному, абстрактному та критичному способі мислення опонує концепції наукового соціалізму як інструменту трансцендентування історії. Відтак, ленінська партія та режим чинять новаторський синтез харизматичних, традиційних і модерних елементів, переформулюючи визначення та зв'язки між ними у такий спосіб, який дозволяє партії поєднувати безособові та афективні елементи й ефективно, якщо не логічно, апелювати до певних індивідів та груп у нестабільному суспільному оточенні; причому ці індивіди та групи самі є сумішшю героїчних, статусних та світських орієнтацій²⁴⁷.

На думку Г. Тамаша, ленінізм сполучив два імперативи, що виключали одне одного: бажання досягнути розвитку і зберегти спільноту. Ленінські режими вправно скористалися ненавистю до острівців капіталізму, які залишалися слабко інтегрованими до суспільства в цілому й у багатьох випадках – особливо на теренах Центральної та Східної Європи – базувались на етнічній та релігійній ізоляції своїх носіїв. У такий спосіб ленінізм «пообіцяв модерн, який би заступив як стагнуючий *ancien régime*, так і існуючі всередині нього ненависні острівці буржуазного ладу. Соціалізм пообіцяв зробити

²⁴⁵ Троцький Л.Д. К истории русской революции. М.: Политиздат, 1990. С. 234–235.

²⁴⁶ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 17.

²⁴⁷ Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 18–19.

динаміку капіталістичного гатунку сумісною зі старим, ба навіть архаїчним потягом до пригноблення множинності»²⁴⁸.

Здобувши владу, ленінці не обмежилися заміною інституційної інфраструктури суспільств, керованих ними. Вони активно прагнули змінити природу взаємодії між індивідами, стандартизувавши її. Стандартизовані інтеракції між «товаришами» в ідеалі мали заступити місце персоналізованих стосунків щільно пов'язаних між собою «друзів»²⁴⁹. Сприймаючи самоорганізацію індивідів у групи як загрозу своєму режиму, ленінці – з погляду ретроспективної оцінки їхніх практик – воліли реалізувати теоретичну модель тоталітарного панування, розроблену Г. Арендт. Остання, як відомо, вбачала сутність тоталітаризму в мобілізації атомізованих індивідів, котрі об'єднуються у деполітизовані маси: «Тоталітарне правління не лише позбавляє людей їхньої спроможності діяти, радше воно... перетворює їх – немов би вони насправді були однією особою – у спільників усіх дій та злочинів, що чиняться тоталітарним режимом»²⁵⁰. Подібні заходи спонукають до орієнтації на соціальну роль індивіда, котра розглядалася відчужено від її носія, збільшуючи у такий спосіб як автономію ленінського режиму *vis-à-vis* суспільства, так і «комбінаторний» контроль над індивідами. М. Герцфельд блискуче продемонстрував взаємозв'язок між політичними патронами і їхніми клієнтами в традиціоналістських спільнотах, де соціальна дія конструюється за схемою «лояльність отримує захист, і захист отримує лояльність»²⁵¹.

Ленінізм здійснив спробу радикального зруйнування саме такої взаємозалежності режиму і його підданих (ця політика виявилася успішною в короткотерміновій перспективі, але невдалою – у довгостроковій). Ленінізм пішов значно далі Токвілевого бачення деспотизму, який, за визначенням французького мислителя, «через свою природну підозрілість вбачає в ізоляції підданих найкращу гарантію свого вічного існування. Тому він зазвичай робить все, аби ізолювати їх. ...Деспот із легкістю пробачить своїм підданим відсутність любові до нього за умови, що вони не люблять нікого іншого»²⁵². Ленінські режими передбачали, вимагали й ефективно здійснювали

²⁴⁸ Tamas G. M. Socialism, Capitalism, and Modernity. *Journal of Democracy*. 1992. Vol. 3. № 3. P. 67.

²⁴⁹ Детальніша розробка та протиставлення понять «дружба» versus «товаришування» міститься у розвідці Е. Вогеля (див.: Vogel E. V. From Friendship to Comradeship: The Change in Personal Relations in Communist China. *China Quarterly*. 1965. № 21. P. 46–60).

²⁵⁰ Цит. за: Habermas J. Hannah Arendt's Communications Concept of Power. *Power* / Ed. by S. Lukes. – Oxford: Blackwell, 1994. – P. 80.

²⁵¹ Herzfeld M. The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy. N.Y.: Berg, 1992. P. 175.

²⁵² Tocqueville A. de. Democracy in America. N.Y.: Vintage, 1988. P. 509.

переорієнтацію емоційної та афективної прив'язаності індивіда від персональних зв'язків до безособової партії.

4.3. Ленінізм та проблема революційних проривів (напів)периферії

Ортодоксальна марксистська інтерпретація процесів суспільних змін у напівпериферійній, селянській країні логічно спричинилася до теоретично помилкового економічно-редукціоністського пояснення соціальної диференціації селянства, зазначає К. Джавіт. Рівночасно цей редукціонізм виявився політично продуктивним з огляду на реалізацію цілей ленінського режиму, що, на думку Джавіта, і дозволяє кваліфікувати «атаку» на селянство як «геніальну помилку». Джавіт вочевидь раціоналізує дії ленінських режимів *post factum*: він потрактовує колективізацію сільського господарства як майже суто позитивний феномен з огляду на руйнацію селянського опору режиму, але повністю уникає питання про людську ціну такої політики та її наслідки для економічної ефективності. Тому, якщо і пристати на образ «геніальної помилки», яким оперує Джавіт стосовно колективізації, ми, услід за Наполеоном, маємо всі підстави сказати, що подібна помилка гірша за злочин.

Вебер, який неодноразово висловлював своє захоплення релевантністю марксистського аналізу за умови використання категорій останнього в якості ідеальних типів, все-таки вважав за необхідне ідентифікувати небезпечні наслідки послідовного застосування історико-матеріалістичного монізму. За Вебером, надзвичайно рідко зустрічаються соціальні групи, які повністю уникають економічних детермінантів. Однак ступінь цього впливу великою мірою варіює, а найголовніше – на противагу припущенням історичного матеріалізму – економічна детермінація соціальної дії є дуже нечіткою. Усупереч ідеї класової боротьби між різними верствами селянства (куркулями, тобто кулаками, і незаможними) сільські спільноти функціонували як домогосподарства, у яких мала місце радше вертикальна інтеграція та соціальна мобільність, ніж класовий конфлікт. Ленінці помилково сприйняли статусні відмінності як класові: економічна диференціація витлумачувалася як «свідчення соціальної поляризації та наявності «класового союзника»»²⁵³. Але цей хибний засновок уможливив реалізацію ленінськими партіями заходів, які так і залишалися мріями для націоналістичних реформаторських режимів країн третього світу, позаяк ленінці розгортали атаку не просто на еліти селянського суспільства, а на його інституційні основи.

²⁵³ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 27.

Реальні процеси соціальної диференціації виявилися значно складнішими за марксистську політико-економічну інтерпретацію: кулак не є кимось ворожим для сільської спільноти; він є ключовою фігурою у домогосподарстві й сільській системі соціальної ідентифікації, організації та влади. Ленінізм помилково розуміє характер та роль кулака, але він робить це у такий спосіб, який веде до застосування стратегії й політики, яка підриває кулака, селянське домогосподарство та сільську спільноту як визначальні інститути селянського суспільства, що ґрунтується на статусних взаєминах. Політика колективізації мала за мету не тільки економічні перетворення, але й заміну корпоративної групи як суспільного й культурного підґрунтя соціальної дії та ідентичності (останньому також прислужилися політика індустріалізації та програми масової освіти).

Колективізація виявилася дієвим засобом мобілізації населення, звичайно, якщо абстрагуватися від її економічної неефективності, величезної кількості жертв та недовготривалості мобілізаційного «успіху», який швидко поступився місцем занепаду. Оскільки подібна соціальна мобілізація вмотивовувалася переважно політико-сакрально, а не економічно, її відтворення відразу опинялося під загрозою, варто було режиму почати профанізуватися / рутинізуватися.

Рівночасно ленінські режими стикалися з такою проблемою: за відсутності автономної публічної сфери, яка могла б здійснювати контроль за діями держави «знизу», відмова від революційної атаки на соціокультурні (а не лише політико-економічні) механізми традиціоналістського статусного суспільства не сприяла «вростанню» кулака в соціалізм, як на це розраховували Бухарін та його прибічники. Радше навпаки, соціально-економічні агенти неомеркантилістського суспільства започаткували «успішне використання нової організаційної форми, що висувалася партією задля розширення й захисту соціальних та культурних вимірів... корпоративно організованого суспільного порядку»²⁵⁴, й, таким чином, радикально сповільнювало трансформацію статусного суспільства у класово-стратифіковане²⁵⁵.

²⁵⁴ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 30–31.

²⁵⁵ У цьому моменті варто запропонувати пояснення змісту терміна «класове суспільство» і його протиставлення статусному характеру традиціоналістських спільнот. Не заперечуючи існування класів у традиційному суспільстві, я роблю наголос на політико-юридичній і культурній формах репрезентації та самоусвідомлення, які й перетворюють ту або іншу соціальну групу на «уявну спільноту» певного типу. Якщо ідеально-типовий *Gemeinschaft* є «органічною» ознакою суспільства традиційного ґтибу, то клас є продуктом «уяви» модерного ліберального капіталістичного соціального порядку. Як проникливо зауважив Е. Тіріак'ян, «основна теза Андерсона про використання друкарського капіталізму для створення «уявної спільноти» (тобто нації. – Авт.) рівною мірою може застосовуватися до

«Великий терор» другої половини 30-х років минулого століття став ефективною, хоч і короткостроковою – в історичній перспективі – відповіддю на ревіталізацію традиціоналістської картини світу в периферійних спільнотах Радянського Союзу. Терор став також спробою відновлення вертикального контролю за партією, яка з плином часу поступово феодалізувалася.

Відомо, що Вебер витлумачував феодалізм та патримоніалізм як принципи політичної організації, існування яких не обмежується середньовіччям, а простежується і в сучасних суспільствах. Веберова дистинкція між феодалізмом і патримоніалізмом мала своїм опертям досягнення Н. Макіавеллі, який постулював два альтернативні принципи організації суспільства та політичної влади у ньому: в першому випадку правитель персонально контролює своїх урядовців та рабів, які формують адміністративний апарат держави суто завдяки милості володаря; у другому випадку – правитель співіснує з «баронами», влада яких спирається не на милість володаря, а на їхню родовитість і які мають власні територіальні володіння та підданих²⁵⁶. Розвиваючи ці думки великого флорентійця, Вебер визначає патримоніалізм як здатність правителя організувати свою політичну владу над екстрапатримоніальними територіями та політичними суб'єктами... у такий самий спосіб, як він реалізує свою патріархальну владу. За максимальної концентрації влади у лідера ленінської партії режим здобуває рис султанізму, який, за Вебером, є крайньою формою патримоніалізму, вивільненою від обмежень традиціоналізму.²⁵⁷

Ленінські режими тимчасово спромоглися досягти успіху у зведенні статусних практик та орієнтацій до неформального рівня, захищаючи в такий спосіб формальні інституції та цілі нової політичної спільноти. Водночас впровадження та накидання на суспільство нових інституцій ленінськими режимами спричинилося до формування не процедурної раціональності, притаманної «дискурсу модерну», а харизматично-неокорпоративістського варіанта класового суспільства. Подібному суспільству властивий принципово вищий ступінь соціальної та ресурсної мобільності у зіставленні із соціумами традиціоналістського гатунку.

Під неокорпоративістським суспільством мається на увазі така соціальна організація, яка спирається не на індивіда у якості економічного агента і громадянина, котрий діє у межах ринку та публічної сфери, а на набір

використання радикальної преси для розвитку класової свідомості англійського робітничого класу...» (Tiryakian E. *The Wild Cards of Modernity. Daedalus*. 1997. Vol. 126. № 2. P. 178).

²⁵⁶ Див.: Machiavelli N. *The Prince and Other Works*. Chicago: Packard and Company, 1946. P. 104.

²⁵⁷ Див.: Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. Berkeley: University of California Press, 1971. P. 132.

інституцій із офіційно-політичним статусом (організації на кшталт «народних фронтів», що об'єднували «дружні» ленінцям партії, офіційні профспілки, «творчі спілки» тощо). Таким чином, на противагу модерному способу та напрямку розвитку (який передбачає структурну диференціацію аналітично відокремлених сфер – публічної, приватної і офіційної)²⁵⁸, ленінські режими вимагали повного розчинення публічно-політичної сфери в офіційній сфері, позаяк режим дозволяв тільки один можливий осередок *політичної* діяльності – партію. Вочевидь, саме «успішна» реалізація ленінськими режимами своїх програмових засад і заклала підвалини їхньої дегенерації та подальшого зникнення як соціального «виду».

4.4. Ленінізм та проект модерну: динаміка взаємодії

Чіткість та визначеність програм трансформації суспільства, які висували революціонери-ленінці, не означали, що ленінські режими упродовж свого існування залишалися незмінними сутностями, які лише механічно відтворювалися на нових географічних теренах, не зазнаючи якісних змін. Будучи закоріненими у різнорідних суспільствах, ленінські режими водночас переважно стандартизовано дотримувалися певних стадій розвитку. Ідентифікація стадій розвитку ленінських режимів сприятиме не лише кращому розумінню їхньої внутрішньої динаміки, але також і досягненню взаємодії між режимами, які належали до різних ступенів розвитку (приміром, конфлікт між СРСР і Китаєм). Окрім того, аналіз еволюції ленінських режимів уможливорює спростування сприйняття їх як суцільно модернізаторського проекту. Саме такий підхід був популярним поміж західних суспільствознавців у 60-ті роки минулого століття. Так, Ч. Вілбер, визнаючи, що соціальна ціна розвитку в Радянському Союзі була високою (через чистки, сталінський терор, примусову працю, голодомори та відсутність свободи), рівночасно акцентував проблемний характер капіталістичного розвитку, який спирався на такі методи, як рабство, колоніалізм, геноцид корінного населення та обмеження свободи. На думку цього вченого, ступінь зв'язку між причиною і наслідком неможливо встановити: видається, що конкретні історичні умови, а не процес розвитку як такий є джерелом найбільших людських втрат. Отже, «людська ціна капіталістичного або комуністичного розвитку виглядає меншою, ніж ціна, пов'язана із збереженням недорозвиненості»²⁵⁹. За наявності емпіричних даних

²⁵⁸ Eisenstadt S. N., Schluchter W. Introduction: Paths to Early Modernities. *Daedalus*. 1998. Vol. 127. № 3. P. 10.

²⁵⁹ Wilber C. The Soviet Model and Underdeveloped Countries. Chapel Hill: University of North Press, 1969. P. 131. Д. Енгерман запропонував детальне історичне дослідження оцінки західними спостерігачами радянського економічного розвитку в 30-ті роки, тобто індустріалізації та колективізації, а також катастрофічних наслідків останньої. На думку

про кількість жертв голодомору в Україні така схильність розглядати «розвиток» як іманентно більш благий, ніж консервація відсталості, втрачає своє монологічно переконливе підґрунтя. Але сьогодні рефлексії про радянський ленінський режим як модернізатора, що автоматично перетворює пострадянські суспільства на модерні, є доволі поширеними поміж вітчизняних дослідників. Так, для Є. Головахи проблематичною є навіть сама постановка питання про потребу українського суспільства в модернізації: «Радянський Союз етап модернізації пройшов раніше, ніж виникла незалежна Україна, яка дістала у спадок чимало соціальних та економічних рис модернізованого суспільства. Саме тому Україну жодною мірою не можна порівнювати ані з країнами, що розвиваються, ані навіть із передовими державами Латинської Америки (курсив наш. – Авт.). Можна, ясна річ, говорити про спотворену природу модернізаційних процесів за умови державної економіки й монопольної ідеології, проте навряд чи варто розглядати приватизацію як початок модернізації в Україні»²⁶⁰. Подібні погляди на ленінізм як творення

цього вченого, уява переважної більшості західних кореспондентів, які висвітлювали події в СРСР у вказаний період, знаходилась під впливом «захоплення економічним розвитком» (Дж.Кеннан). Відтак вони були схильні виправдовувати будь-які жертви, принесені заради індустріалізації. До ідеалізації прогресу технологічного додавалося стереотипізоване сприйняття радянського суспільства, яке розглядалося крізь призму уявлень про Росію, які наглошували такі незмінні культурні характеристики «росіян», особливо селян, як пасивність та консерватизм. Навіть спостерігачі, критично налаштовані до радянського режиму (такі, як кореспондент *Christian Science Monitor* та *Manchester Guardian* В. Г. Чемберлін і кореспондент *United States wire service* Ю. Ліонс), хоч і згадували голодомор 1932–1933 років у своїх репортажах, пояснювали його у спосіб, який нагадував мислення їхніх колег В.Дюранті (*New York Times*) та Л. Фішера (*The Nation*), котрі фактично або оминали цю тему, або занижували масштаб катастрофи (одна із статей Дюранті, надрукована у *New York Times* 31 березня 1933 року), мала характерну назву «Росіяни голодні, але не вмирають з голоду»). Величезна людська ціна колективізації (понад 8 млн. осіб в Україні, Казахстані, на Поволжі та Північному Кавказі) пояснювалася «азіатським», тобто відсталим, характером суспільства. Рівночасно «азіатськість» соціуму слугувала виправданням найжорстокіших дій режиму, зорієнтованого на економічний поступ. За словами Л. Фішера, які підсумовували його ставлення до проблеми голодомору два роки після самих подій, навіть якщо голодомор і був штучно зорганізованим (man-made), саме «селяни й були тими особами, які його спричинили (the peasants were the men who made it)» (див.: Engerman D. C. *Modernization from the Other Shore: American Observers and the Costs of Soviet Economic Development. American Historical Review*. 2000. Vol. 105. № 2. P. 383–416). У 1949 році Фішер змушений був визнати, що він «прославляв сталь та кіловати, забуваючи про людину» (*The God That Failed: Six Studies in Communism* / Ed. by R. Crossman. N.Y.: Harper, 1949. P. 189). Про СРСР як модель розвою для відсталих країн див.: Bowles W. D. *Soviet Russia as a Model for Underdeveloped Areas. World Politics*. 1962. Vol. 14. № 3. P. 483–504.

²⁶⁰ Головаха Є. Щоб дістатися джерел, треба пливати проти течії (Коментар соціолога до статті економіста про соціально-економічні наслідки приватизації). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2003. – № 4. – С. 87. Цілком протилежної думки дотримується Дж.Аррігі, який закликає порівнювати ленінські режими – антисистемну напівпериферію, за

раціонально налаштованих технократів, які керували переходом від *Agraria* до *Industria*, ігнорують антагоністичну природу цього режиму. Останній, як уже попередньо зауважувалося, досяг певних структурних вимірів модерну (індустріалізації, урбанізації, освіти, соціального забезпечення) за рахунок пригнічення інституційних елементів модерності (ринку, демократичних інституцій, автономної публічної сфери). Врешті-решт, інструментальність дії не гарантує її імунітету щодо фанатизму та ірраціоналізму.

К. Джавіт увиразнює три стадії розвитку, притаманні ленінізму; кожна стадія також пов'язана з набором конкретних далекосяжних завдань режиму: «першою є трансформація старого суспільства; другою – консолідація революційного режиму; третьою ...є включення»²⁶¹. Хоча Джавіт іменує останню стадію «включенням», я більше схильюся до терміна «інтеграція», який, на мою думку, адекватніше відбиває суть процесів, що відбуваються на цій фазі ленінізму: партійна еліта прагне розширити внутрішні кордони політичної спільноти режиму, розвинути його систему прийняття рішень, інтегруватися із неофіційними (прикладом, неапаратними) секторами суспільства та зрестися жорсткої ізоляції від суспільства.

Безумовно, найбільш релевантною для нашого обговорення є остання стадія режимів ленінського типу – інтеграція, позаяк вона передувала зникненню ленінізму як політичного типу, а з іншого боку, детермінувала та продовжує впливати на розвиток постленінських суспільств. Проте дві перші стадії – трансформація та консолідація – вимагають стислої характеристики, яка дозволить зіставити та протиставити ці ступені розвитку ленінізму.

4.5. Стадії трансформації та консолідації: від революційного прориву до розбудови політичної спільноти.

Основним завданням трансформаційного режиму є спроба повністю усунути або радикально змінити цінності, структури та поведінку еліт, які мисляться ленінською партією як такі, що реально створюють або можуть

його термінологією – не з країнами ядра, а з просистемною напівпериферією, тобто Латинською Америкою та Південною Європою. На думку цього інтелектуального партнера Валерстайна, обидва підрозділи напівпериферії виявилися успішними з огляду на подолання злиднів периферійного гатунку та неуспішними з огляду на навздоганяння багатства ядра. Однак відносна закритість антисистемної напівпериферії під проводом революційних режимів *vis-avis* світ-економіки (на противагу відкритості просистемної напівпериферії) відіграла важливу роль у просуванні військово-політичної потуги цих країн у світ-системі та забезпеченні соціальної справедливості своїх національних суспільств. Попри всю релевантність цих Аррігієвих міркувань, його редукаціоністсько-економізований ухил у трактуванні політичних інституцій ленінізму має коригуватися з метою визнання факту автономної динаміки останніх.

²⁶¹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 88.

претендувати на створення альтернативних центрів політичної влади. Трансформація передбачає конфлікт між режимом і суспільством, яке має бути реконструйоване.

Бурхливість соціально-політичних умов, за яких більшовики прийшли до влади, вимагала від партії реагування на конфлікти як всередині партії, так і *vis-à-vis* суспільства. Всередині самої партії простежується спроба примирення централізму з автономією партійних діячів на місцях; принагідно суспільства партія повинна не лише здобути соціально-політичну підтримку, але й поставити його під свій контроль. Така констеляція факторів зумовлює підвищення організаційного впливу індивідуальних кадрів – «харизматиків» (таких, як герої громадянської війни) та спонукає до пошуку альянсів із соціальними верствами, які є стратегічно важливими для перемоги над «класовим ворогом» (використання послуг «воєнспеців» і тимчасовий союз із військово-політичною організацією селянства – махновцями – є емпіричною підтримкою цієї тези). Трансформаційні режими метафорично можна порівняти із військовим табором, а образ бронепоезда Троцького промовисто ілюструє цю аналогію²⁶².

Порівняння революційних режимів із реформаторськими політичними рухами знову допомагає висвітлити неповторні риси трансформаційної стадії ленінізму. Ці два типи режимів вирізняються за ступенем налаштування «на ведення переговорів, досягнення компромісів та інкорпорування традиційних елементів доти, доки не буде повністю трансформовано соціальну, культурну та політичну ролі останніх. ...Революційні режими намагаються заперечити структурну цілісність традиційних елементів, хоча й погоджуються з їхньою індивідуальною асиміляцією»²⁶³. Хоча обидва типи режимів не відкидають можливості «змішування певних аспектів традиції та модерності»²⁶⁴, засаднича різниця між ними полягає в тому, що у межах революційних політичних систем традиційні елементи спершу трансформуються, і лише потім відбувається їх вибіркова реінтеграція. Сам К. Джавіт тяжіє до захисту доволі радикальної тези про те, що за умов антитетичності традиційних цінностей та інституцій, з одного боку, і орієнтацій на досягнення та секулярно-егалітарних норм – з іншого, послідовна та повноцінна розбудова політичної спільноти є неможливою без здійснення революційного прориву, впродовж якого старі цінності та інституції

²⁶² Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 221.

²⁶³ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. Berkeley: University of California Press, 1971. P. 63.

²⁶⁴ Там само. Р. 64. На цьому етапі еволюції своїх поглядів на ленінізм Джавіт – у дусі авторитарно орієнтованих засад дослідницької програми модернізації – іноді абсолютизує зв'язок між ленінськими революційними режимами і модерном. Він також перебільшує ступінь самостійності ленінських режимів у межах капіталістичної світ-економіки.

втрачають свою здатність суттєво впливати на формування соціальних процесів. Як вислід – реформатори ризикують втратити свій «революційний динамізм» ще до того, як вони спроможуться створити нову національну парадигму, нову політичну формулу, прийнятну для стратегічних сегментів громадськості, новий розподіл політичної влади, новий набір соціальних і політичних інституцій та нову політичну культуру²⁶⁵.

Друга стадія розвитку ленінських режимів – консолідація – слідує за трансформацією та має на меті створення політичної спільноти (вкрай нелегке завдання, враховуючи, що наприкінці громадянської війни кількість більшовиків у «Росії» приблизно дорівнювала 500 тисячам) та розбудову інституцій політичної системи нового режиму. Політична спільнота (ефективно зведена до партійних кадрів) має ізолювати себе від нереконструйованого ще дотепер суспільства. Отже, відтепер зусилля партії скеровані на унеможливлення впливу «ворожих» суспільних сил на інститути, цінності та практики, які захищаються режимом.

На своїй консолідаційній стадії ленінський режим набуває системних ознак. Ідея диктатури пролетаріату стає визначальною у формуванні взаємодії як між режимом і суспільством, так і всередині самого режиму. Цей політичний принцип реалізується у явних та послідовних діях із відокремлення та протиставлення еліти й режиму суспільству; в активному використанні надзвичайно поширеного примусу та насильства за значно меншої ролі переконування; у монополізації ленінськими партіями публічної сфери; у прийнятті повної та безпосередньої відповідальності за суспільний розвиток і відповідній концентрації прийняття рішень у межах партії. Цілком природно, що системно зорієнтовані режими переймаються швидким розвитком своїх суспільств та постійною мобілізацією ресурсів²⁶⁶.

Зміна акцентів із боку режиму на стадії консолідації спричиняє також і переформулювання вимог до партійних кадрів – партія намагається запропонувати себе в якості єдиної референтної групи (представником якої виступає її керівництво), що вимагає беззастережної лояльності з боку функціонерів. Революційні партії не були організаціями, які першими скористалися практикою самоізоляції для розбудови свого інституційного ядра: подібними техніками послуговувалися ще монастирі, які «у своєму прагненні

²⁶⁵ Див.: Там само. Р. 64. Усупереч реформаторам, як нацизм, так і ленінізм послідовно заперечували можливість інституційного компромісу з ворогами та з союзниками (детальніше див.: Mann M. *The Contradictions of Continuous Revolution. Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* / Ed. by I.Kershaw, M.Lewin. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. Р. 135-157).

²⁶⁶ Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. Р. 59–60.

творення кадрів із мінімумом відданості до зовнішнього оточення... так само переймалися проблемою індоктринації»²⁶⁷, тобто «ідеологічної обробки» ченців.

Загалом стадія консолідації не обмежується військово-політичним знищенням конкуруючих еліт – що було завданням трансформаційного періоду – та має на меті зруйнувати соціальні, економічні та культурні інституції «старого порядку».

Метафоричним образом ленінського режиму на такій стадії є фортеця середньовічного лицарського ордену – улюблена аналогія «консолідатора» ленінізму в СРСР Сталіна. Правління ленінської партії виходить за межі звичної інтерпретації політичних структур панування як «уряду» або «бюрократії». Ленінський режим встановлює нормативний порядок сакрального гатунку, який нагадує принцип індонезійського (індуїстського, за своєю суттю) керування державою: двір повинен бути копією космосу, а царство – копією двору. У межах такого світогляду «правитель розташовується на «порозі сприйняття» між богами і людьми та є тим образом, що опосередковує обидва світи; а двір розбудовується майже у повній відповідності до геометричної діаграми. У центрі та нагорі знаходиться король; навколо нього і біля його ніг – палац і столиця – «надійні та смиренні»; навколо столиці – королівство – «безпомічно схилилося, виявляючи свою шанобу»; навколо королівства – зовнішній світ, «який готується до демонстрації своєї покори». Всі елементи розміщені відповідно до сторін світу та є конфігурацією кіл, що знаходяться одне в одному та змальовують не просто структуру суспільства, а політичну мандалу, тобто універсум як ціле»²⁶⁸.

Якщо ж іти за Дюркгеймовим концептуальним словником, консолідаційна фаза ленінізму стала втіленням механічної солідарності, причому це й висновок стосується не лише внутрішньополітичної, але й зовнішньополітичної постави режиму. Попри варіативність термінології, що виникла у 1945–1949 роках, щоби зафіксувати становлення інтернаціональної ленінської спільноти, невідлучним було слово *табір*: «антиімперіалістичний демократичний табір», «табір країн народної демократії», «соціалістичний табір»²⁶⁹. Беручи до уваги ту ключову роль, яку відігравала система таборів у соціалізації індивідів та відтворенні соціального порядку всередині Радянського Союзу, самоочевидними є смислові конотації такого слововживання на міжнародній арені.

²⁶⁷ Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. Berkeley: University of California Press, 1971. P. 62.

²⁶⁸ Geertz C. *Negara: The Theater State in Nineteenth Century Bali*. Princeton: Princeton University Press, 1981. P. 130–131.

²⁶⁹ Див.: Научный коммунизм: Учеб. пособие для вузов / Е. А. Ануфриев, И. В. Бестужев-Лада, Е. Л. Богина и др. – М.: Политиздат, 1988. С. 111.

Безсумнівним є те, що консолідація режиму мала важливі імплікації для соціальної структури суспільства. Упродовж цього періоду відбулося формування не лише «нового класу» (влучний термін М. Джиласа, який, утім, не дістав адекватної концептуалізації у його дещо спрощеній інтерпретації ленінізму²⁷⁰), але й нового «мікросуспільства», панівної спільноти, розбудованої на залишках ущент зруйнованого старого соціуму. «Новому класу» консолідаційної доби, на переконання Джавіта, були властиві такі риси: командний підхід до розв'язання соціально-політичних проблем; цей підхід виявився конгруентним із поведінкою та установками «чиновництва» на більшій частині Східної Європи між двома світовими війнами. Орієнтація на припис, персоналізм та дифузність як критерії компетентності, будучи сумісними з міжвоєнними цінностями та поведінкою, посилюються структурою та засадничими принципами персоналістської системи прориву. Політичний режим є переважно патримоніальним та характеризується домінуванням апарату над партією²⁷¹. Імпульсом, що спонукає до політики інтеграції, стає конкуренція з боку нового «середнього класу», який сам є продуктом режиму та орієнтується на професіоналізм, зробившись потенційним ядром нової соціалістичної спільноти з вимогою визнання.

Політика інтеграції означала підсилення акценту на ролі партії на противагу патримоніальному маніпулюванню репресивними органами з боку султаністського правителя (Сталіна у радянській негарі²⁷² та його «клонів» поза сакральною територією СРСР), заміну партійних бюрократів партійними менеджерами, розширення соціальної бази «нового класу», що раніше рекрутувався суто з робітниче-селянських верств, за допомогою залучення артикульованіших спільнот. Але така політика швидко вичерпує себе через одвічну дихотомію між розширенням кордонів інтеграції і збереженням безособово-харизматичного мобілізаційного завдання. Визнання Хрущовим принципу поваги до самовизначення націй (одного з гасел Бандунгської конференції), попри всю свою декларативність, створило передумови для еволюції деяких ленінських режимів (приміром, румунського) у бік національної «автономії» у межах радянської світ-імперії. Як логічний вислід

²⁷⁰ Див.: Djilas M. *The New Class*. N.Y.: Praeger, 1963.

²⁷¹ Див.: Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944-1965*. Berkeley: University of California Press, 1971. P. 187.

²⁷² «Негара» – це тип держави, що існував у малайському світі, головним чином, на острові Балі, характеризувався, за словами Кліфорда Гірца, «церемоніалізмом двору, що був рушійною силою політики двору; масовий ритуал був не засобом зміцнення держави, радше держава... була інструментом реалізації масового ритуалу. Влада обслуговувала помпезність, а не помпезність владу» (Geertz C. *Negara: The Theater State in Nineteenth Bali*. Princeton: Princeton University Press, 1981. С. 13). Суттю такої держави є не лише самий розподіл, але й церемонії.

було зруйновано взаємини, вибудовані на основі відносин між «патроном» («впливова людина»), яким був харизматичний лідер символічно й географічно «серединної» сакральної політичної сутності (Сталін та СРСР під його проводом) і його «клієнтами» («маленькі» Сталіни, більшість прийшла до влади завдяки підтримці радянських спецслужб та збройних сил).

Радянську світ-імперію повоєнного періоду варто концептуалізувати як централізовану версією того, що С. Тамбіа визначив як «галактичну політичну систему»²⁷³. Її можна уявити у вигляді набору концентричних кіл, які відбивають відносини між центром і периферією. У центрі – столиця монарха, а також регіон, що перебував під його персональним контролем. Центр оточений колом провінцій, правителі яких призначаються монархом. Коло залежних провінцій знаходиться у середовищі з більш-менш незалежних держав, які сплачують данину центрові. Кожен менший елемент такої системи відтворює та імітує більший політичний підрозділ. Така репродукція зразкового центру уможливорюється завдяки використанню засобів як символічного, так і фізичного насилля. У такий спосіб формується система, подібна до галактики: центральна «планета» оточена «сателітами», які є відносно автономними одиницями, що знаходяться в орбіті та сфері впливу центру. Варто, втім, провести розмежувальну лінію між традиційними імперіями і ленінською політичною системою: щодо інституцій першого типу, центр часто мав можливість зберігання своєї символічної переваги навіть у випадку політичного й економічного занепаду. Така ситуація була зумовлена тим, що подібні політичні утворення у багатьох випадках залишалися «зразковими» з огляду на розвиток своєї «матеріальної цивілізації», інституційної структури та ідеології / релігії. З усуненням інструментів безпосереднього насилля з політичного поля стала очевидною відсутність «зразкового» статусу в ідеології та інститутів ленізму. На відміну від негативного досвіду радянського ленізму, інституції, розбудовані у Кореї та В'єтнамі періоду залежності цих держав від Китаю доби ранньої династії Тан, продовжували існувати й після припинення данницької підпорядкованості цих держав Піднебесній імперії. Паралелі між радянською і східно-азійською галактичними системами цим не обмежуються. Прагнучи стати центром східно-азійського виміру світ-економіки, заступивши місце американського гегемона, Японія активно заохочувала індустріалізацію територій, які опинилися під її контролем. Так, у 1945 році Корея мала найрозвиненішу – хоч і з мілітарним ухилом – індустріальну базу в усьому третьому світі.

Радянській ленінській режим по завершенні Другої світової війни діяв подібно до імперської Японії довоєнних і воєнних часів, заохочуючи

²⁷³ Tambiah S. World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background. N.Y.: Cambridge University Press, 1976.. P. 112–113.

індустріалізацію своїх сателітів. Безумовно, далеко не завжди цей процес відбувався без тертя, викликаного або бажанням місцевих лєнінцїв враховувати «національну» специфіку (приміром, обережне ставлення китайського режиму до пріоритетного розвитку важкої промисловості), або протидією з боку «Московського центру» (як це було у випадку з Румунією, яку радянський уряд волів би залишити своїм аграрносировинним придатком). У будь-якому випадку східно-азійські та східноєвропейські країни стали не стільки клином гусей, що летять у напрямі економічного розвитку під проводом своїх регіональних гегемонів (цю метафору запропонував японський економіст Канаме Акамацу, який вважав, що індустріалізація Східної Азії, ініційована Японією, нагадуватиме політ гусей клином), скільки метеликами, що летять на вогонь.

К. Касторіадіс запропонував соціологізоване пояснення природи нового класу лєнінських режимів на стадії консолідації, яке дозволяє розглядати «комуністичні» політичні системи у порівняльному контексті з фашистськими. За Касторіадісом, зв'язок між міфологіями лєнінізму і фашизму був очевидним. Фашизм обіцяє робочі місця та суспільну дисципліну, він також удає, що спирається на «справжніх робітників» та обіцяє емансипацію середнього класу. Але усі ці заяви є чистою демагогією. Вітаючи боротьбу із трєстами, фашизм насправді є їхнім інструментом. Обіцяючи тріумф середнього класу, фашизм розчавлює його після здобуття влади; тільки тонкий його шар включається до військовополітичної бюрократії режиму. Натомість сталінізм насправді воює із трєстами та знищує великих капіталістів. Рівночасно реалізуючи свою економічну політику (яка залежить від постійного зростання держави) та здійснюючи свою соціальну політику (яка вимагає широкого базису підтримки як проти буржуазії, так і проти пролетаріату), сталінізм насправді готує тріумф нових страт, покликаних сформувати його політичну та економічну бюрократію²⁷⁴.

Розвиваючи своє бачення «нового класу» далі, Касторіадіс аналізує економічне підґрунтя його функціонування, виокремлюючи той факт, що ані планове виробництво, ані «націоналізація» засобів виробництва самі по собі не мають нічого спільного із колективізацією економіки. Колективізація економіки означає надання колективам робітників реальної власності, управління та розпорядження плодами економічної діяльності (причому всі вказані моменти є

²⁷⁴ Див.: Castoriadis C. *The Problems of the USSR and the Possibility of a Third Historical Solution* / Castoriadis C. *Political and Social Writings*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. Vol. 1. P. 63. Аргументацію стосовно природи радянського режиму, яка підпорядкована логіці, аналогічній Касторіадісовій, розвиває і Дж. Аппігі. В Аппігієвій системі координат радянський режим демократизував багатство, знищивши його олігархічну форму (див.: Arrighi G. *The Developmental Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. Semiperipheral States in the World-Economy* / Ed. by W. G. Martin. N.Y.: Greenwood Press, 1990. P. 29).

взаємопов'язаними). Реалізація цих умов стає можливою тільки у разі наявності у пролетаріату політичної влади. Вочевидь СРСР не відповідав жодній із цих умов²⁷⁵.

Проте було б помилковим зводити – як це притаманно багатьом лівим критикам теорії та практики ленінізму (таким, як Валерстайн та Касторіадіс) – визначення радянського суспільства до державного / бюрократичного капіталізму, позаяк такі підходи нехтують суттєвими відмінностями між принципами суспільної організації ліберальних і ленінських режимів.

Ленінські режими створили нове «замкове суспільство» (К. Джавіт), яке ізолювало себе від решти соціуму, рівночасно домінуючи над ним. Позаяк суспільство залишалося ворожим і потенційно ідеологічно отруйним, поставала потреба у захисті від нього за допомогою інституційного еквіваленту «рову» середньовічної фортеці, функцію якої виконували органи внутрішніх справ та безпеки²⁷⁶.

З точки зору історичної перспективи, дискурс, подібний до ідеології ленінізму доби консолідації, був властивий тій інтерпретації християнства, яке обстоював святий Августин у своїй концепції двох, протилежних за своєю суттю, градусів. Проте, успішна реалізація завдань «консолідаційного» періоду як християнською церквою, так і ленінізмом продукує парадоксальні наслідки. Досягнення західним католицизмом такого ступеня, коли церква і суспільство мали фактично тотожне членство, і створення ленінізмом «артикульованої соціалістичної інтелігенції, розвиток індустріальної бази та військової потуги»²⁷⁷ суттєво ускладнює репродукування як церквою, так і режимом суспільних відносин, «органічно» притаманних консолідаційній фазі.

4.6. «Модернізаційні» зусилля ленінських режимів: стадія інтеграції

Відповіддю ленінського режиму на зміни в оточенні стає політика інтеграції – істеричний наголос на класовій боротьбі з її пошуком «ворогів народу», акцент на ідеологічних розбіжностях, політичній дистанції та насильстві стосовно суспільства більше не пріоритизуються; «режим фортецю» заступає «режим-двір» і, попри невідому від своєї монополії на владу, починає приділяти більшу увагу проблемі легітимації. Достоту як Фома Аквінський запропонував нову християнську антропологію, котра дозволяла розглядати

²⁷⁵ Див.: Castoriadis C. *Stalinism in France* / C. Castoriadis *Political and Social Writings*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. Vol. 1. P. 51.

²⁷⁶ Див.: Jowitt K. «Moscow Centre». *Eastern European Politics and Societies*. 1987. Vol. 1. № 3. P. 312.

²⁷⁷ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 90.

людину як природну істоту, а не тільки у якості члена церковної спільноти, «Хрущов (ініціатор стадії інтеграції в СРСР. – Авт.) усунув ідеологічне підґрунтя сталінського догматичного протиставлення квазісакрального режиму і ворожого, «забрудненого» суспільства²⁷⁸. «Августинівські» недовіра та напруження поступилися місцем «аквінівській» упевненості в тому, що радянський режим міг взаємодіяти – а не просто дистанціюватися – зі своїм оточенням (національним, блоковим та міжнародним) без загрози миттєвого «забруднення»²⁷⁹. Інакше кажучи, рух радянського режиму від консолідації до інтеграції означав відмову від практики верховенства апарату безпеки над партією, руйнацію статусу співробітників органів внутрішніх справ як елітних агентів «султаністського» правителя та їхню інтеграцію до рамок партійного організаційного контролю. Ці зміни у статусі та ролі перетворили апарат безпеки, за влучним висловом Джавіта, з опонента партії у її невідлучний компонент. Ленінські режими на стадії інтеграції також тяжіли до розширення своєї соціальної бази у такий спосіб, який створив би можливість політично інкорпорованим елітам суспільства (новому професійному класу) зберігати свою соціальнопрофесійну ідентичність (на противагу вимозі трансформаційного режиму офірувати професійний статус задля набуття політичного статусу та відповідальності), рівночасно зберігаючи інституціоналізований харизматичний статус партійного апарату.

Трагічний «успіх» ленінської моделі розвитку²⁸⁰ спричинився до формування нового середнього класу («звісно, не в розумінні буржуазної

²⁷⁸ Закриті, «забарикадовані», за висловом К. Джавіта, спільноти постійно відчують загрозу «забруднення» при взаємодії із своїм оточенням (див.: Jowitt K. *Ethnicity: Nice, Nasty, and Nihilistic. Ethnopolitical Warfare: Causes, Consequences, and Possible Solutions* / Ed. by D. Chirot, M. E. P. Seligman. Washington, D.C.: American Psychological Association, 2001. P. 28; Douglas M. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. L.: Routledge, 1966).

²⁷⁹ Jowitt K. «Moscow Centre». *Eastern European Politics and Societies*. 1987. Vol. 1. № 3. P. 316. Фома Аквінський ставив собі за мету інтеграцію політичного порядку з ідеалами релігійного блага; під час реформації аналогічне завдання мав на меті Кальвін (див.: Wolin S. *Calvin and the Reformation: The Political Education of Protestantism* // *American Political Science Review*. 1957. Vol. 51. № 2. P. 451).

²⁸⁰ Катастрофічна амбівалентність вислідів саме успішної реалізації ленінського проекту суспільного розвитку полягала в тому, що він був спробою відповіді як на реальні умови відсталості та залежності «Росії, як суспільства, що розвивалось» (Т. Шанін), так і на повний крах традиційних політичних еліт. Останнім Ленін виніс характерний для нього полемічно загострений вердикт: «чи знайшовся б на світі хоча б один дурень, який пішов би на революцію, якби ви (меншовики та есери в тексті Леніна, але ми можемо екстраполювати цей висновок і на імперський уряд до революції. – Авт.) насправді почали б соціальну реформу?» (Ленін В. И. Доклад на I Всероссийском съезде трудовых казаков 1 марта 1920 года. Полн. собр. соч. М.: Госполитиздат, 1963. Т. 40. С. 166–167. З іншого боку, ленінська альтернатива соціальній реформі – соціальна революція – трактувалася ним як поєднання політичних умов, тобто «пролетарської держави» із великокапіталістичною технікою та планомірною організацією в економіці. Парадигматична форма такого синтезу існувала, на

власності, – слушно зауважує Д. Широ, – але у сенсі культури, освіти та стилю життя»²⁸¹), що також сприяло зміні постави режиму щодо професіоналів: неохоче-підозріле використання «спеців» поступається місцем спробам їх інкорпорації.

З точки зору структури організації самого режиму, відбувається перехід від командного, волюнтаристського та догматичного способу дії до політичного лідерства і процедурно-емпіричної орієнтації. У площині ідеологічного дискурсу інтегративні тенденції простежуються у відмові від тези про загострення класової боротьби у процесі побудови соціалізму, у розробці концепцій мирного співіснування та «загальнонародної держави». Остання покликана заступити ідею та практику «диктатури пролетаріату».

У контексті цих міркувань конфлікт двох ленінських режимів – радянського і китайського – витлумачується як зіткнення політичних утворень, які перебували на різних стадіях розвитку: інтеграції та консолідації, відповідно. Прикметно, що для Августина «колективне життя політичної спільноти проходило у середовищі, якому було властиве відчуття глибокого напруження між натуралізмом повсякденної життєдіяльності спільноти і надприродною суттю Граду Божого»²⁸². Так само і для «августинівської» інтерпретації соціальної та політичної реальності китайських ленінців було притаманне усвідомлення наявності глибокого провалля між «квазісакральною диктатурою партії та суспільним і міжнародним оточенням, що несе у собі загрозу (ідеологічного. – Авт.) «забруднення»²⁸³.

Однак варто окремо наголосити, що трансформація консолідаційного ленінського режиму в інтеграційний порядок зовсім не тотожна лібералізації та демократизації. Інтеграційний режим зберігає акцентацію на партії як провідній політичній інституції, хоча й передбачає реструктуризацію її керівництва. Відбувається перехід від султаністського типу панування (класичне веберівське визначення ідентифікує султанізм як крайній випадок патримоніалізму, «коли традиційне панування розвиває адміністративний апарат та збройні сили, які є

тверде переконання Леніна, в юнкерсько-буржуазній, імперіалістичній Німеччині: «Поставте на місце держави військової, юнкерської, буржуазної, імперіалістичної теж державу, проте державу іншого соціального типу, іншого класового змісту, державу радянську, тобто пролетарську, і ви дістанете всю ту суму умов, яка дає соціалізм» (Ленін В. І. О продовольственном налоге. Избр. Соч.: В 10 т. М.: Политиздат, 1987. Т. 10. С. 65).

²⁸¹ Chirot D. What Happened in Eastern Europe in 1989? The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D. Chirot. Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. P. 20.

²⁸² Wolin S. Politics and Vision. Boston: Little and Brown, 1960. P. 125.

²⁸³ Jowitt K. «Moscow Centre». *Eastern European Politics and Societies*. 1987. Vol. 1. № 3. P. 326.

суто персональними засобами правителя»²⁸⁴) до олігархічної моделі (так зване «повернення до ленінських норм колективного керівництва»). Також одновимірним є пояснення засадничих чинників заміни консолідаційної фази режиму інтеграційною потребою в економічній модернізації (такий погляд суголосніший із вульгарно-економічним тлумаченням марксистського принципу детермінізму, до якого прихилився П. Лафарг).

Якщо взяти китайський режим за ідеально-типовий приклад, дійдемо висновку, що саме «підвищення статусу емпіричної реальності Ден Сяо Піном, його наголос на «навчанні на основі фактів» є типовими для інтеграційного заперечення догматичної епістемології режиму, яка за часів культурної революції Мао вважала «сакральну реальність» істиннішою за будь-яку емпіричну констатацію соціально-економічних проблем... Відмова від класової боротьби як ідеологічної складової китайського політичного життя більше, ніж будь що інше, є свідченням інтегративної природи режиму Ден Сяо Піна»²⁸⁵.

Виникнення у суспільствах під проводом ленінських режимів міських, освічених та артикульованих верств, які цілком легітимно могли претендувати на визнання себе як такого, що заслуговує на довіру, інтегрального елементу суспільства, спонукала перехід від чисто примусових практик режиму до «синтезу» примусу із маніпуляцією. Відтак режим починає враховувати позицію «артикульованого суспільства», яке заступило «мовчазний соціум» консолідаційної доби сталінізму. Переведення ідеологічних імперативів у сферу практичної політики спричинилося до вироблення позитивнішої постави до національної держави, що контрастувало із консолідаційною стадією, під час якої переважно «партія розглядалася як носій харизми»²⁸⁶ та основний агент внутрішньої й зовнішньої політики.

Проте, як коректно відзначає Джавіт, структурні трансформації ленінських режимів та їхній розвиток у напрямку інтеграційних політичних систем у 60-70-х роках XX століття у жодному разі не означав зникнення харизматичної орієнтації партії, яка залишалася радикальною, мобілізаційною й утопічною інституцією та першою чергою воліла «творення активістів, а не просто громадян»²⁸⁷. Мобілізаційна постава ленінців, яка вимагала не тільки контролю над формальними вимірами суспільного розвитку, але й керування «змістовними» процесами, спиралася на руйнацію режимом визначеної рутини

²⁸⁴ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 231.

²⁸⁵ Jowitt K. «Moscow Centre». *Eastern European Politics and Societies*. – 1987. – Vol. 1. – № 3. – P. 336.

²⁸⁶ Jowitt K. «Moscow Centre». *Eastern European Politics and Societies*. 1987. Vol. 1. № 3. P. 312.

²⁸⁷ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 11.

– суспільної, персональної, інституційної та психологічної²⁸⁸. Це, своєю чергою, постійно становило загрозу та руйнувало формальні й передбачувані процедурні норми.

На думку уважного спостерігача-культуролога, «нові люди», які мобілізувались (політично та соціально) революційним режимом, дуже часто були «свіжими», неписьменними або напівписьменними. Але неписьменність – це не просто невміння читати й писати, це й недостатній розвиток самосвідомості та критичного мислення, переважання афективного над рефлексивним»²⁸⁹. Як дотепно й точно зауважив Е. Неізнаний, еліту радянського режиму становили люди передмістя, які розмовляли особливою мовою – «не українськими, але сленгом ракла («рвани» – російською мовою оригіналу. – Авт.)»²⁹⁰. Носії таких соціокультурних рис мали вибірккову спорідненість із властивою ленінським режимам «виробничою ментальністю» (К. Джавіт). Остання робила наголос на вторинності культурної трансформації у порівнянні із змінами у політичній, економічній та соціальних сферах. Г. Тамаш, який однозначно ототожнює ленінізм із модерном, приписує доленінським соціумам виключно традиціоналістські риси, натомість нехтуючи існуванням у їхніх межах інституціоналізації таких вимірів модерного порядку, як публічна сфера або підприємництво, що вони пізніше були зруйновані ленінізмом. Попри акцентування того, що ленінські режими сприяли поширенню наукової картини світу, впровадженню сучасних засобів масової комунікації, інституцій охорони здоров'я та гігієни, відокремленню роботи від домівки та плануванню родини, Тамаш супутньо змушений визнати, що «науково-соціалістична просвіта» населення здійснювалася людьми, які опанували доктрини Ньютона, Дарвіна та Маркса зовсім недавно, часто поєднуючи віру в розум із вірою у відьом та перевертнів²⁹¹. Відтак, після Другої

²⁸⁸ Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 118.

²⁸⁹ Козлова Н. Н. Упрощение – знак эпохи? *Социологические исследования*. 1990. № 7. С. 15.

²⁹⁰ Неизвестный Э. Катакомбная культура и власть. *Вопросы философии*. 1991. № 10. С. 5.

²⁹¹ Див.: Tamas G. M. *Socialism, Capitalism, and Modernity*. *Journal of Democracy*. 1992. Vol. 3. № 3. P. 68. Вельми подібну позицію захищає і Д. Гофман, який відмовляється убачати принципову різницю між ліберальними модерними режимами і ленінізмом у його сталінській, консолідаційній інкарнації, наголошуючи модернізаційну місію більшовиків. В очах Гофмана сталінізм не був ані відходом від ленінської візії соціалізму, ані поверненням до дореволюційного російського консерватизму. Якщо Сталін і використовував традиційні інституції та символи, він робив це заради модерних цілей (див.: Hoffman D. L. *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917-1941*. Ithaca; L.: Cornell University Press, 2003). За такого підходу Гофман неспроможний усвідомити утопічність цілей ленінського режиму – досягнення комунізму за допомогою творення нового типу особистості – а відтак нездатний осягнути динаміку системи, яка заохочувала відродження та укорінення різних

світової війни Радянська Армія принесла на своїх багнетах до Східної Європи багато рис модерну – але не цілісний проєкт модерну як такого. Дослідники гатунку Тамаша та Гоффмана ігнорують Веберову максиму, яка слугує ключовим критерієм модерності суспільства: у соціумі такого типу вибір цінностей стає справою індивідуального рішення. У схемі Вебера наука також позбавляється статусу арбітра між богами у сучасному політеїстичному світі. Лише пророки та спасителі – тобто харизматики – здатні бути носіями послання про те, яким богам індивід має поклонятися. Ленінські режими інтерпретували такі феномени, як наука та ідеологія, у квазірелігійний спосіб, намагаючись надати світові сакрального смислу та претендуючи на роль абсолютного морального авторитету. Марксизм у цілому, за словами М. Полані, «надає модерній свідомості, яка страждає на моральну невіру у власні сили, можливість зануритися у моральні пристрасті у термінах, які задовольняють пристрасть до безжалісної об'єктивності»²⁹².

Водночас не варто недооцінювати «успіх» ленінців не лише у справі поточення існуючих культурних форм, але й у витворюванні нових зразків культури, які змінювалися залежно від стадії розвитку режиму. Культурна трансформація мала стати для ленінізму тим, чим була пуританська «революція святих», яка, на думку М. Волцера, сприяла перетворенню зовнішнього тиску у внутрішній самоконтроль²⁹³. За парадигматичний приклад еволюції ленінського *Kulturkampf* можуть правити зміни у поставі режиму стосовно літературного процесу. Так, відмінності між трансформаційною / консолідаційною і інтегративною стадіями простежуються у двох літературознавчих виданнях – сталінськоконсолідаційній «Літературній енциклопедії» з її істерично-войовничим пафосом та брежнєвсько-інтегративній «Короткій літературній енциклопедії», яка демонструє гнучкішу установку принагідно літературних творів, чия ідеологічна ідентичність не вкладалася у межі офіційного естетико-ідеологічного канону. Літературознавство інтегративної доби також прагнуло здійснити проєкцію у минуле толерантнішої постави нової стадії розвитку

форм традиціоналістських практик та інституцій. Врешті-решт, сам Сталін позбавив майбутніх дослідників необхідності сумніватися щодо важливості сакральної складової ленінського соціального порядку, двічі згадавши у своїй промові під час параду на честь Жовтневої революції 7 листопада 1941 року дух великого Леніна (потрактовуваний як еквівалент Святого духу християнської теології), який надихає Червону Армію на перемоги, та висловивши таке побажання на адресу військових: «Хай осінить вас переможне знамено великого Леніна!» (Слово товарищу Сталину. М.: Эксмо, 2002. С. 202). Світський символ політичної єдності війська – прапор – набуває у Сталіновій візії значення відповідника хреста, що побачив на сонці Костянтин Великий під час переможної для його армії битви при Мільвієвому мості 28 жовтня 312 року).

²⁹² Polanyi M. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. Chicago: University of Chicago Press, 1974. P. 228.

²⁹³ Walzer M. *Puritanism as a Revolutionary Ideology. The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View* / Ed. by S.N.Eisenstadt. – N.Y.: Basic Book, 1968. – P. 112.

режиму. Наведемо характерний приклад: літератор, затаврований під час сталінської доби через його прихильність до буржуазного націоналізму та походження з родини фабриканта, перетворювався на прогресивного письменника, фундатора соціалістичного реалізму у татарській літературі, який до того ж походив із родини селянина-кустаря²⁹⁴.

К. Джавіт ще у 1975 році далекоюсжно сформулював проблему, з якою мали зіткнутися ленінські режими у своєму розвитку на інтеграційній стадії: «Не лише ці позиції – мобілізація та включення – конфліктують між собою; не існує жодної гарантії, що ленінські режими зможуть ефективно поєднати ці два імперативи»²⁹⁵. Подальші події переконливо засвідчили, що ленінські режими не спромоглися рівночасно зберегти «ексклюзивний» характер своєї політичної організації й релятивізувати свою політичну «конституцію». «Партійні кадри» і «громадяни» виявилися антитетичними спільнотами, позаяк режим, налаштований на системні перетворення, у супереч своїм програмовим засадам, «стимулював серію неформальних адаптаційних відповідей – на рівні поведінки та установок – які були сумісними із деякими основними елементами традиційної політичної культури»²⁹⁶. Визначальними рисами такої сумірності були формалізм у взаємодії режиму із суспільством, розчинення публічної сфери в офіційній та гостре протиставлення останньої приватній сфері за одночасного відокремлення статусних (престижних) елементів посадових позицій у межах режиму від рольових (поведінкових) вимог: «Подібно до того, як бояри (у монархічній Румунії. – Авт.) і піддані історично були статусами, які виключали одне одного, кадри і громадяни стали антиномічними статусами, а не ролями, що мають взаємодоповнювати одна одну»²⁹⁷.

Теза про існування інтеграційної стадії режиму зовсім не тотожна ідеї про «суспільний договір» між авторитарною державою, що забезпечує соціально-економічну стабільність, і суспільством, яке делегує реалізацію політичних функцій режимові в обмін на забезпечення своїх матеріальних інтересів. Ленінські режими завжди воліли діяти відповідно до моделі «Левіафана», тобто відчували себе вільними від довгострокових зобов'язань та угод із суспільством. Отже, певний ступінь автономії суспільства доби інтеграції толерувався режимом доти, доки ця «самостійність» не ставила під загрозу візію ленінців. Подібна позиція режиму містила суперечливі вимоги – панування та маніпуляцію суспільством ускладнювало можливе «примирення

²⁹⁴ Див., відповідно: Кутуй Гадельша. Литературная энциклопедия / Под. ред. А.В.Луначарского. М.: Изд-во Коммунистической академии. Т. 5. С. 773.

²⁹⁵ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 119.

²⁹⁶ Там само. Р. 86–87.

²⁹⁷ Там само. Р. 64.

еліти з громадськістю (public) на основі взаємовизнання» (Jowitt K. *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965*. – Berkeley: University of California Press, 1971. – Р. 68). Це, своєю чергою, породжувало «легітимаційну кризу» режиму навіть після досягнення та закріплення ним революційного прориву.

4.7. Неотрадиціоналізм versus безособова харизма: організаційний занепад ленінських режимів

Ленінізм як реакція на формально-класову диференціацію модерну не спромігся на вибудування модерного суспільства з точки зору орієнтації соціальної дії²⁹⁸. Потенційна загроза постання автономних громадянських елементів (яка пізніше реалізувалася у польській «Солідарності») спонукала до перегляду інтеграційної стратегії, розкривши її внутрішні ліміти. Так, ключовою проблемою інтеграційного режиму в сьогоденному Китаї не є питання економічного розвитку. Перспективи Китаю в цьому сенсі виглядали вже наприкінці 90-х років минулого століття настільки привабливо, що суто «капіталістичний» Гонконг опинився під загрозою перетворитися на азійське Торонто чи, в кращому разі, Чикаго і поступитися «соціалістичному» Шанхаю своїм статусом азійського Нью-Йорка²⁹⁹. Навіть проблема примирення приватної власності з ідеологічними вимогами марксизму-ленінізму була успішно розв'язана: приміром, Всекитайські народні збори більшістю у 98% ухвалили конституційну поправку, яка означала визнання того, що приватний сектор є не просто «додатковою», а «важливою частиною» економіки ще у кінці ХХ сторіччя³⁰⁰. Натомість збереження мобілізаційного потенціалу партії та організаційної ідентичності її як єдиного осередку політичної приналежності – а саме цим вимірам режиму загрожує розмивання в ринковому оточенні – постає як найактуальніший виклик партійному пануванню. На думку фахівців із китайської політики, організаційна ерозія комуністичної партії Китаю «не є вислідом серйозної кризи, політичного маневрування або вибору еліт; вона радше походить від нового соціально-економічного оточення, сформованого

²⁹⁸ Соціологи-компаративісти звернули увагу на те, що модернізаторські зусилля африканських революційних режимів мали пристосовуватися до традиціоналістського соціального та культурного довкілля; попри активне використання примусу, насильства та маніпулювання їм не вдалося подолати «пріоритет етнічних, племенних, кланових інтересів над загальнонаціональними» (Мальковская И. А., Осокин Е. П. «Социалистическая ориентация» сквозь призму социологического анализа. *Социологические исследования*. 1990. № 7. С. 29).

²⁹⁹ Див.: Clouds Over Hong Kong. *The Economist*. 1999. August 14–20. P. 57–58.

³⁰⁰ Bell D. A. From Mao to Jiang: China's Transition to Communism. *Dissent*. 1999. – Summer. P. 20.

ринковими реформами, які попри своє бажання ревіталізувати легітимність партії спрацювали проти партійної ідеології та її способу функціонування»³⁰¹.

Трансформація автократичного султанізму консолідаційної стадії ленінізму в олігархічну політичну систему інтеграційного штибу суттєво вплинула на загальний профіль режиму. Надзвичайно цікаву та адекватну історичну аналогію ленінським режимам пропонує Ківельсонова розвідка коливань політичної системи Московського царства у XVII столітті між двома полюсами – автократії (султанізм, в термінології Веберової соціологічної традиції, на яку я пристаю) і олігархії та боротьби між цими двома організаційними принципами³⁰². Посилення елементів традиційної політичної культури статусного суспільства ускладнило субординацію неформальних суспільних та економічних практик цілям і завданням режиму. Проблематичність підтримки організаційної ідентичності маніфестувала себе у феномені політичної корупції, яка відбиває «втрату організацією її специфічної компетентності через неспроможність увиразнити завдання та стратегію, які б практично диференціювали... (окремих) членів від (загальних) інтересів організації»³⁰³.

Підтримка організаційної ідентичності ленінської партії вимагає постійного відтворення такого мобілізаційного етосу партійних кадрів, який уможлиблював би їхнє функціонування за патримоніальною моделлю (на кшталт корпусу яничарів в Османській імперії³⁰⁴) та перешкоджав би перетворенню апаратників у напівавтономних партійних «феодалів». Як відзначав Вебер, «повністю розвинений феодалізм є крайнім випадком систематично децентралізованого панування... позаяк упровадження сюзереном «дисципліни» стосовно васалів є обмеженим»³⁰⁵. Знов-таки хочу наголосити, що тут я послуговуюся веберівськими категоріями як ідеальними типами. Останні мисляться як аналітична реконструкція значущих елементів дійсності і не розглядаються як «реальні» соціальні системи. Саме це дозволяє застосовувати поняття традиційного панування для аналізу, здавалося б, сучасного феномена, яким виглядає ленінізм. Але, як ми вже попередньо зауважували, інноваційністю ленінізму був синтез безособової харизми з елементами

³⁰¹ Fen Cheng, Ting Gong. Party versus Market in Post-Mao China. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 1997. Vol. 13. № 3. P. 150.

³⁰² Див.: Kivelson V. A. *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford: Stanford University Press, 1996.

³⁰³ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 121.

³⁰⁴ Див.: Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 1017.

³⁰⁵ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G. Roth, C. Wittich. – Berkeley: University of California Press, 1978. P. 1079.

модерного соціального порядку з одночасним узалежненням останніх організаційній харизмі партії, яка структурувала всі інститути суспільства за своїм зразком. На переконання лівого теоретика політичних форм сучасності К. Лефора, тоталітаризм (або ленінізм на стадії консолідації, в термінології, якої ми дотримуємося) «не є політичним режимом, він є *формою суспільства...*»³⁰⁶

Суспільно-політичні зміни в країнах ленінського блоку в 70–80-ті роки минулого століття стали блискучим потвердженням веберівської концепції рутинізації харизми. У цьому контексті варто згадати Веберів опис цього процесу: «Коли *приплив*, що підняв харизматично скеровану групу над повсякденним життям, відкочується назад у напрямку буденної рутини, принаймні «чиста» форма харизматичного панування зникає та перетворюється на «інституцію». Після первинного припливу харизматична група або механізується, або її заступають інші структури, або вона змішується з ними у найрізноманітніших формах... В цьому випадку харизма дуже часто *трансформується за межі пізнаваності й може бути ідентифікованою лише на аналітичному рівні*»³⁰⁷. Більше того, послідовники харизматичного лідера підпадають під вплив «повсякденного життя, зокрема економічних інтересів. *Поворотний момент досягається тоді, коли харизматичні послідовники та учні стають... державними службовцями, партійними чиновниками..., тими, хто воліє жити за рахунок харизматичного руху*»³⁰⁸. Такі самі зміни відбуваються і з харизматичним посланням, яке стає доктриною, догмою, або заціпенілою *традицією*. У процесі такого розвитку антагоністичні традиція і харизма змішуються, оскільки «як харизма, так і традиція опираються на відчуття лояльності та обов'язку, яке завжди має релігійну ауру»³⁰⁹. Для партій ленінського типу цей процес мав своїм наслідком перетворення «Глеткіних» консолідаційної фази режиму (які раніше знищили трансформаційний тип «Рубашових») на «патронів та «впливових людей» («big men») традиціоналістського гатунку»³¹⁰.

Культивований образ харизматичних партійних кадрів мав аристократичну поставу, спрямовану проти методичної економічної діяльності та накопичення (архетипні образи – латаний одяг Леніна, аскетичні френчі

³⁰⁶ Lefort C. The Political Forms of Modern Society. Cambridge: MIT Press, 1986. P. 79.

³⁰⁷ Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 1121.

³⁰⁸ Там само. P. 1121–1122.

³⁰⁹ Там само. P. 422.

³¹⁰ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 127.

Сталіна та Мао³¹¹). Подібно до того, як середньовічний нобілітет, котрий «жив за рахунок грабіжництва, данини... та сплачуваних селянами податків»³¹², кадровий партійний нобілітет харизматичного періоду вороже сприймає підприємницьку діяльність не тільки через те, що остання загрожуватиме матеріальним інтересам партійних кадрів, у центрі яких розташована влада, але також і тому, що партія сприймає себе як героїчну організацію, політична еліта якої має «вищий» статус і є «новим» правлячим класом, а не просто функціональною елітою, що визначається за допомогою набору «виконавчих» (executive) ролей³¹³.

Отже, задоволення економічних потреб харизматичної спільноти «політичних віртуозів» у принципі не може набути форми раціонального методичного підприємництва, а має відповідати героїчному баченню діячів, орієнтованих на збереження свого статусу. Такою прийнятною діяльністю в ленінських країнах (і СРСР, безумовно, є зразковим прикладом) виступає промисловість, зокрема машинобудування та військово-промисловий комплекс. С. Гансон потверджує такий погляд, акцентуючи, що, незважаючи на свій страхітливо-примусовий характер, основні економічні інституції сталінської насильницької індустріалізації СРСР – п'ятирічні плани на макроекономічному рівні та ударна праця й стахановський рух на мікроекономічному – були вражаючими інноваціями, які уможливили третій цикл марксистсько-ленінського розвитку: встановлення харизматичного безособового використання часу в соціально-економічній сфері³¹⁴.

Іншими ключовими рисами політичної економії ленінського режиму виступають арифметичний підхід до господарської діяльності (а таке досягнення економіки є «співмірним із традиційною онтологією, яка наголошує дискретну й фізичну якості соціальної реальності»³¹⁵) та домінування неформальної соціальної взаємодії (блат) між діячами із нерівним статусом. Якщо перша

³¹¹ Один із соратників Троцького згадував: «Я пам'ятаю, як товариш Ленін франтував тоді у подертих штанах, як справжній коваль пролетарської держави у робітничому одязі» (цит. за: Вайскопф М. Писатель Сталин. 2-е изд. М.: Новое литературное обозрение, 2002. С. 212). На витоки такої акцентуованої скромності натрапляємо у біблійній традиції. Остання пророкувала появу Спасителя світу, який зовнішні був, «мов галузка, / і мав корінь сухої землі, — / не мав він принади й не мав пишноти; / і ми Його бачили, / та краси не було, щоб Його пожадати!» (Іс. 53:2).

³¹² Khodorkovsky M. Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550–1800. *Journal of Modern History*. 1999. Vol. 71. № 2. P. 401.

³¹³ Див.: Keller S. *Beyond the Ruling Class*. N.Y.: Random House, 1963.

³¹⁴ Див.: Hanson S. Gorbachev: The Last True Leninist Believer? *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D. Chirot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 39.

³¹⁵ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 132.

характеристика уможлиблює зведення планування господарської діяльності до підрахунку фізичних одиниць продукції, водночас виключаючи можливість застосування принципів ефективності та оптимальності, то друга стає заміником безособової передбачуваності взаємодії індивідів у межах ринкової економіки та електоральної політичної системи.

Результатом накидання на суспільство ленінсько-сталінської інноваційної системи координат, яка поєднувала та підпорядковувала модерні інституції, практики та орієнтації харизматичній безособовості, став набір конфліктних постав: методична економічна дія визнавалася, але як другорядна стосовно «героїчної» штурмовщини; професіонали отримували високу оцінку, будучи паралельно підпорядкованими партійному «нобілітету»; розвиток сучасної промисловості відбувався на тлі «арифметичної» економічної політики.

Всі вказані тенденції різко посилилися в період інтеграційної стадії режиму, що дозволяє констатувати перетворення радянської економіки на *oikos*, тобто такий тип господарювання, панівним мотивом якого, за Вебером, «є не капіталістичне нагромадження», а «організоване задоволення потреб, хоча б навіть із залученням ринково зорієнтованої економічної діяльності»³¹⁶. Заперечення спершу султаністських методів контролю за кадрами та економічною системою, властивих правлінню Сталіна, а пізніше і невдалої спроби впровадження Хрущовим плебісцитарної альтернативи авторитарному свавіллю скерували розвиток партії у патріархальному напрямку, в межах якого лідер має реалізовувати своє панування «як спільне право в загальних інтересах членів спільноти»³¹⁷. Відтак діяльність партії втрачає абсолютну автономію. На переконання Джавіта, той успіх, якого досягли радянські елітні кадри у зіставленні із класом «пролетарів» – саме кадрові верстви спромоглися стати групою «в собі і для себе» – є наочним аргументом на користь їхньої здатності визначати, а часто просто плутати, загальні інтереси партії із своїми партикуляристськими статусними інтересами (подібно до кар'єри, особистої безпеки, привілейованої матеріальної та політичної позицій). «Діючи таким чином, – робить висновок Джавіт, – вони запобігали постанову такої політичної сили як усередині партії, так і поза нею, котра змогла б продемонструвати відносний (на противагу абсолютному. – Авт.) характер інтересів кадрів»³¹⁸.

Небажання та нездатність партійної еліти визначити мобілізаційне завдання і скерувати людські та матеріальні ресурси на його досягнення

³¹⁶ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G.Roth, C.Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 381.

³¹⁷ Там само. P. 231.

³¹⁸ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 143.

означали механічну ритуалізацію³¹⁹ харизматичних якостей партії. «Ритуалізації» політичної практики режимів відповідала і ритуалізація його ідеологічного бачення. Як різко акцентував К.Касторіадіс, відбулася «руйнація класичного марксизму як *конкретної системи думки*, що має якийсь зв'язок із реальністю. За винятком декількох абстрактних ідей, нічого з того, що є суттєвим у «Капіталі», не трапляється у сьогоденній реальності»³²⁰. Бурхливий розвиток тіньової економіки в пізньому СРСР був найпромовистішим свідченням того, як ленінська партія, що вже втратила своє мобілізаційне покликання, але не бажала відмовитися від статусу політичної винятковості, адаптувалася до умов «загальнонародної держави» (яку вона сама створила за допомогою політики інтеграції), намагаючись рівночасно примирити різні широкого спектра суспільні інтереси. Варто також зважити на те, що тіньова економіка радянського зразка стала ідеально типовим еквівалентом політичного капіталізму, засадничо відрізняючись від раціонального підприємницького капіталізму інституційною системою координат економічної діяльності (адміністративна ієрархія *versus* ринок), етосом такої діяльності (невизначеність, яка є результатом свавільності політичних патронів *versus* більшої передбачуваності позаперсональних ринкових регуляторів) та основними агентами підприємництва (фіскально зорієнтовані корпорації *versus* індивідуальний підприємець).

Є безсумнівним, що фундаментальною проблемою будь-якої політичної системи або інституції ленінського типу завжди залишалася принципова неможливість здійснення жаданого стрибка «із царини необхідності у царину свободи», де навіть політичні функції не матимуть політичного характеру (К. Маркс). Це, своєю чергою, впливає на організаційний потенціал режиму, адже, як зауважує К. Касторіадіс, апарат може підтримувати своє існування доти, доки «соціальна та історична ситуація пропонує реальний «шанс», об'єктивну ймовірність, що Апарат спроможеться досягти своєї мети»³²¹.

Харизматична безособовість політичної організації ленінського типу так ніколи і не стала еквівалентом відносно ціннісно нейтральної системи координат, у межах якої відбувався розвиток західного ліберального порядку.

³¹⁹ Ми використовуємо термін «ритуал» у його повсякденному значенні; детальніший розвиток цієї теми міститься у новаторській праці В. Н. Топорова, який наголошує на прагматичності ритуалу та його центральності у житті архаїчної людини (див.: Топоров В. Н. О ритуале. Введение в проблематику / Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 7–60).

³²⁰ Castoriadis C. Recommencing the Revolution. *Political and Social Writings*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. Vol. 3. P. 28.

³²¹ Castoriadis C. The Evolution of the French Communist Party. *Political and Social Writings*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. Vol. 3. P. 292.

Тому «чуттєво-надчуттєві» (К. Маркс) соціальні факти ленінізму набувають перетвореної форми: «Індивідуалізм дістає своє втілення у неокорпоративістській формі колективу (партійному осередку, робітничому колективі); принцип досягнення як основа та імператив (соціальної дії. – Ав) конфліктує із героїчною якістю харизматичної природи членства в партії...»³²².

Упродовж консолідаційної стадії радянського ленінського режиму Сталін був інкарнацією як партії, так і суспільства в цілому, абсолютизувавши, таким чином, політичну спільноту у своїй особі. Хрущовський «томістський» розвиток включав розширення кордонів політичної спільноти, котра мала залучати партію в цілому та «найактивніші» елементи суспільства, натомість брежнєвська неотрадиціоналістська версія інтеграційної стадії базувалася на апараті: партію було «розширено» до апарату, який абсолютизував владу у своїх руках. Інакше кажучи, ключове для будь-якого ленінського режиму питання «хто–кого?» було розв'язане, як влучно-іронічно висловився К. Джавіт, «на користь Санчо Панси»³²³. Проте К.Касторіадіс мав рацію, коли зауважив у Токвілевій манері, що «чим більше сталіністи «лібералізуються», тим сильніше руйнується їхній вплив»³²⁴.

Суттю брежнєвської трансформації політичної системи було впровадження соціополітичного «конкубінату». Цей термін запозичено з історії католицької церкви; його зміст полягає в тому, що у певні періоди свого розвитку католицизм змушений був миритися із порушенням принципу celibату священиками, які створювали «неформальні» родини, бо, як сказав святий Боніфатій у VIII столітті, «якщо покарати всіх винних так, як того вимагають канони, не залишиться нікого для здійснення хрещень та інших церковних треб»³²⁵. Такий «конкубінат» із його сумішшю «приватних та офіційних пільг і власності, довгострокового обіймання політичних посад, фізичної безпеки та

³²² Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 18.

³²³ Jowitt K. Really Imaginary Socialism. *East European Constitutional Review*. 1997. Vol. 6. № 2/3. P. 46.

³²⁴ Castoriadis C. The Evolution of the French Communist Party. *Political and Social Writings*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. Vol. 3. P. 295. Парсонс наводить проникливе спостереження в аналогічному дусі, постулюючи, що зменшення ступеня «надзвичайності» ленінської системи може поставити під загрозу її стабільність (див.: Parsons T. *The Social System*. N.Y.: Free Press, 1951. P. 532). Через те, що «надзвичайний» стан здатний продукувати інтеграцію суспільства, яка, безумовно, відбувається на основі механічної солідарності, суспільна інтеграція послаблюється із відмиранням бойового завдання режиму. Невдача ленінського режиму із впровадженням політики інтеграції, що базується на органічній солідарності, стала наочною ілюстрацією зазначених тверджень.

³²⁵ Цит. за: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. – P. 226.

привілейовано стабільного доступу до кар'єри»³²⁶ ефективно обслуговував інтереси організаційно корумпованої статусної еліти ленінського режиму.

Логічно задатися питанням – яке є релевантним стосовно правонаступників ленінських режимів (таких, як сучасна Україна): чи не може легалізація (або хоча б легітимація) організаційної корупції зумовити виникнення соціальної системи, де приватна власність заступить політичний статус як основу суспільної організації? Такий погляд висловив вітчизняний дослідник В. Ларцев, який вважав, що «оскільки в Україні корупція є реакцією громадян на неспроможність держави забезпечити нормальне функціонування суспільства, потрібно не стільки боротися із нею, скільки навчитися нею користуватися»³²⁷. Подібний підхід на перший погляд здається сумісним із концепцією Ч. Тіллі про державне будівництво та ведення війни як організовану злочинність або Олсоною типологією держав, заснованих мандрівними та осілими бандитами (останні, за М. Олсоном, є набагато сприятливішим чинником для довгострокового економічного розвитку, аніж перші, через свою зацікавленість у стабільному надходженні податків)³²⁸. Утім, варто наголосити, що в моделі Ч. Тіллі процес формування західноєвропейських абсолютистських держав, які намагалися запровадити «раціональні» адміністративні та військові інституції, конкуруючи із альтернативними центрами фізичного насильства у межах своїх кордонів, детермінувався необхідністю адекватного реагування на зовнішні загрози. За відсутності загроз такого штибу малоімовірно, що корупція спроможеться стати каталізатором модерного розвитку. В порівняльно-історичній перспективі досвід «давнього режиму» у Франції та сучасного Марокко підводять до думки, що корупція сприяє *розширенню та посиленню*, «але не зникненню статусного упорядкування політичного, економічного і суспільного життя»³²⁹. Водночас необхідно визнати, що східно-

³²⁶ Там само. Р. 147.

³²⁷ Ларцев В. Украинский путь: Соединить азиатское прошлое с евразийским настоящим во имя европейского будущего. *Зеркало недели*. 1999. 23 августа.

³²⁸ Див.: Tilly C. State Making and War Making as Organized Crime. Bringing The State Back In / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. – Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 1985. – Р. 169-191; Olson M. Dictatorship, Democracy, and Development. *American Political Science Review*. 1993. Vol. 87. № 3. Р. 567–576.

³²⁹ Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction. Berkeley: University of California Press, 1993. Р. 149. Відповідно до гегелівсько-марксівської формули про іронію історії, фатальним наслідком перетворення організаційної корупції ленінського режиму із соціальної патології на «нормальний» соціальний факт стало постання «громадянського суспільства» у надрах партії. Але на противагу моделі А. Сміта який, хоча і вважав вільну взаємодію користолюбних індивідів значущим фактором створення «цивільного» соціального порядку, всеж-таки обмежував її за допомогою принципу «справедливості» (див.: Schmidt J. Civil Society and Social Things: Setting the Boundaries of the Social Sciences. *Social Research*. 1995. Vol. 62. № 4. Р. 909), радянський режим спонукував до виникнення соціальних форм, які радше відповідали Марксовому критичному баченню сутності

азійська формула поєднання корупції і розвою витворила феномен корупції, що сприяє розвитку, але такий стан справ не скасовує загрози постання дегенеративної корупції, вислідом якої є хижацька клептократична держава, позаяк саме ця форма корупції є домінантною (останнє засвідчується тим, що вислідами високого рівня корупції у країнах, що розвиваються, є хижацьке плюндрування економіки державою). Позиція американських соціологів Дж. Ейал, І. Селені та Е. Тоунслей є виваженішою у зіставленні з тезою про корупцію як двигун розвою, та попри те цим авторам властивий імпліцитний оптимізм, який простежується у їхньому висновку, що пострадянські країни перейшли від соціуму, заснованого на статусі, до суспільства, яке опирається на власність (assets).

У реальності новим суспільним формам притаманний гібридний характер за рівночасного збереження важливості фактора статусу (політичного капіталу) для здобування капіталу економічного.

Як переконливо аргументує Д. Старк, природа такого феномена, як неформальна / тіньова економіка, засадничо відрізняється за умов капіталізму і «соціалізму». В першому випадку тіньовий сектор функціонує за правилами ринку, які є панівними й у разі легальної сфери економічної активності, натомість у контексті ленінських систем тіньова економіка суперечить фундаментальним принципам панівної бюрократичноперерозподільчої системи³³⁰. Відтак, *de facto* примирення ленінських режимів із організаційною корупцією – звичайно, настільки, наскільки це не створювало загрози збереженню нерівності у статусі партійних кадрів і «громадян» – мало вкрай негативні наслідки, які не останньою чергою спричинилися до краху ленінізму: подібна система стимулювала соціальне незадоволення верств, позбавлених привілейованого доступу до практики партійного патронату. Ще одним її вислідом стає втрата партією здатності адекватно задовольняти свою потребу в мобільності кадрів за паралельного відчуження «громадян» від системи через порушення нею ідеальних інтересів – права на політичне визнання – останніх.

Спроба відродити мобілізаційний потенціал партії виявилася рівночасно складною та небезпечною справою: «складною через те, що із досягненням «повної та остаточної перемоги соціалізму в окремій країні» стало доволі важко визначати й виправдовувати необхідність «бойового» завдання. Небезпечною, позаяк впровадження «бойових», мобілізаційних відносин ставить під загрозу стабільність надійно захищених персональних та родинних інтересів кадрів

буржуазного / громадянського суспільства, яке, на думку фундатора марксизму, перетворює індивіда на відірвану від життя спільноти самодостатню егоїстичну монаду, яка, розглядаючи інших як засіб своєї інструментальної дії, сама є іграшкою в руках незалежних від неї сил.

³³⁰ Stark D. Bending the Bars of the Iron Cage: Bureaucratization and Informalization in Capitalism and Socialism. *Sociological Forum*. 1989. Vol. 4. № 4. P. 637–664.

режиму»³³¹. Запровадження та крах горбачовської політики перебудови стали переконливим потвердженням зазначених гіпотез.

Започатковуючи «перебудову», Михайло Горбачов, імовірно, міг би разом із К. Касторіадісом задатися питанням: «...чому Революція змогла подолати своїх зовнішніх ворогів тільки для того, щоби відбувся колапс зсередини, чому вона «дегенерувала» у такий спосіб, який призвів до влади бюрократії?»³³². Відповідь, яку запропонував сам К. Касторіадіс – «формування... бюрократії як управлінської верстви виробництва (разом із економічними привілеями, неминуче асоційованими із цим статусом) було, із самого початку, *свідомою, прямолінійною та відвертою політикою партії більшовиків, яку очолювали Ленін і Троцький*»³³³ – не може нас влаштувати повністю. Попри фіксацію засадничих характеристик ленінського режиму Касторіадісова концептуалізація ігнорує специфіку ленінізму порівняно із легально-раціональними формами бюрократії.

Економічний занепад³³⁴ «реального соціалізму», попри всю його важливість у спричиненні кризи ленінізму, також не може розглядатись як вирішальний чинник соціально-політичної смерті ленінізму.

На противагу «плюралістичним» капіталістичним державам – на кшталт США – де приватні інтереси здатні конкурувати з військовопромисловим комплексом, а інститути демократії дозволяють змінювати домінуючий стиль політичного життя, структура влади та економіки суспільств під проводом ленінських режимів не залишала простору для такої гнучкості. Відповідно суспільства ліберального гатунку мали змогу конкурувати із ленінськими у сферах, які виходили за межі військово-індустріальної царини. Зіткнення між лібералізмом і ленінізмом як принципами суспільної організації поширилося на такі галузі, як економіка, а також ідеологія масового споживання й масової культури: «Ані радянська олімпійська збірна, ані балет Большого театру не могли зменшити загальний вплив західної масової культури на радянську міську молодь. Загалом, Червону Армію перемогли рок та джинси (а радше відсутність цих товарів – символічних та споживчих – на радянському «ринку». Фестиваль

³³¹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 151.

³³² Castoriadis C. *The Role of Bolshevik Ideology in the Birth of Bureaucracy. Political and Social Writings*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. Vol. 3. P. 92.

³³³ Там само. P. 99.

³³⁴ Як дотепно зауважив Д. Широ, «трагедією комунізму була не його невдача, а його успіх... Це було щось на зразок того, якби Ендрю Карнегі дістав можливість керувати США і примусив усю країну стати гігантською копією US Steel, а менеджери тієї самої US Steel продовжували керувати країною в 1970–1980-х роках!» (Chirot D. *What Happened in Eastern Europe in 1989? The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D. Chirot. Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. P. 5–6).

рок-музики у Вудстоку виявився привабливішим емансипаторським проектом, ніж героїчні діяння на фронті важкої промисловості та комсомольських будівництвах. – Авт.)»³³⁵. Підтримання самого лише військового паритету із Заходом не спромоглося забезпечити ідеологічну цілісність та когерентність режиму і суспільства доби пізнього ленінізму.

Кульмінацією всіх цих кризових рис ленінізму стала поява «Солідарності» у Польщі, коли вочевиднилася неефективність «бонапартистського» підходу до проблеми польських ленінців³³⁶. «Солідарність» стала найсерйознішим викликом ленінізмові як типові суспільно-політичної організації; реформи, ініційовані Горбачовим стали спробою відповіді на цю небезпеку. Значущою інновацією «Солідарності» стало вироблення цим рухом альтернативної орієнтації соціальної (колективної) дії, яка, заперечивши легітимність харизматичностатусної організації ленінізму, позначила формування прошарку, визначеної М. Вебером як «громадяни держави». За Вебером, цей феномен є принципово важливим для політичного дискурсу та практики модерного суспільства: «З точки зору суто політичних концепцій, зовсім не випадково, що вимога виборів згідно з правилом «одна людина – один голос» є такою популярною всюди, позаяк механічна природа *рівного* права голосу відповідає суттєвій природі сьогоденної держави. Модерна держава першою висунула концепцію «громадянина держави». Рівне голосування означає, першою чергою, тільки те, що в цьому моменті суспільного життя індивід *не* розглядається, на противагу всім іншим ситуаціям, з точки зору його професійної та родинної позиції або відмінностей його матеріальної та соціальної ситуації; він розглядається тільки і просто як *громадянин*. Це радше символізує політичну єдність нації, аніж вододіли, які виокремлюють різноманітні сфери життя»³³⁷.

Неприйнятність «мілітаристської» відповіді на кризу режиму, спровоковану «Солідарністю», полягала в тому, що «ленінці завжди розглядали «бонапартизм» як надзвичайно серйозну загрозу політичній та ідеологічній ідентичності Партії... Військові та Партія є «героями-конкурентами», героями із

³³⁵ Derlugian G. M. The Process and the Prospects of Soviet Collapse: Bankruptcy, Segmentation, Involution. Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing WorldSystem / Ed. by G. M. Derlugian, S. L. Greer. Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. P. 213.

³³⁶ За даними Дж. Ейала, І. Селені та Е. Тоунслей, контроль та вплив польської компартії на процес призначення на номенклатурні посади військових та співробітників органів держбезпеки не був вагомим у порівнянні з практиками інших країн «соціалістичного табору», приміром, Угорщини (див.: Eyal G., Szelényi I., Townsley E. Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe. L.; N.Y.: Verso, 2000. P. 202).

³³⁷ Weber M. Political Writings. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. P. 103; див. також: Tilly C. Trust and Rule. *Theory and Society*. 2004. Vol.33. № 1. P. 1–30.

протилежними сферами компетенції³³⁸, позаяк «героїзм» партії був зорієнтований не стільки на саму війну, скільки на героїчну суспільну боротьбу. Втім, «героїчна» постава партійних кадрів із легкістю могла адаптуватися до вимог бойових дій – достатньо згадати швидку «перекваліфікацію» партійних кадрів у членів військових рад армій та фронтів із подальшим поверненням їх на партійну роботу (кар'єра Брежнєва є зразковою в цьому плані) або культ учасників громадянської війни в Іспанії 1936–1939 років, що існував у Німецькій Демократичній Республіці³³⁹. Нездатність «ленінців-бонапартистів» завдати поразки «Солідарності» також яскраво засвідчила, що ресурс політики інтеграції було вичерпано і вона втратила свою адекватність завданням інкорпорації найактивніших верств суспільства до системи координат режиму за рівночасної підтримки монополії партії.

На середину 1980-х років партія перетворилася на «корумпованого, лінивого, політичного монополіста (поняття «лінива монополія» було в деталях розроблене А. Гіршманом. – Авт.³⁴⁰), який ритуалістично наполягав на своєму героїчному характері та відкидав можливість відмови від свого ексклюзивного правління суспільством, інтерпретуючи його як соціально прийнятне й потрактовуючи як політично нерівне. ...Паразитична ленінська партія керувала грабіжницькою (а не плановою) економікою та правилами (не керувала) «паразитичним» (цим терміном метафорою – «scavenger» англійською мовою – позначене створіння, що живиться відходами. – Авт.) (негромадянським) суспільством»⁶⁸³.

М. Горбачов зробив спробу відмовитися від неотрадиціоналістських практик Л. Брежнєва, скориставшись цілим набором політичних стратегій, покликаних ревіталізувати, революціонізувати та трансформувати режим у

³³⁸ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 154.

³³⁹ За даними А. Крамера, ветерани війни в Іспанії обіймали ключові посади у партійному та державному апараті. Збройні сили, органи держбезпеки та внутрішніх справ тривалий час очолювалися колишніми інтербригадівцями, а серед відповідальних працівників партійного апарату їх налічувалося 110 осіб (див.: Krammer A. *The Cult of the Spanish Civil War in East Germany*. *Journal of Contemporary History*. 2004. Vol. 39. № 4. P. 538).

³⁴⁰ Див.: Hirschman A. *Exit, Voice and Loyalty*. Cambridge: Harvard University Press, 1970.

⁶⁸³ Jowitt K. *Really Imaginary Socialism*. *East European Constitutional Review*. 1997. Vol. 6. № 2/3. P. 45–46. Варто зауважити, що уважний текстологічний аналіз виопуклює необґрунтованість заяв В. Полохала про новаторський характер запропонованої ним концепції «негромадянського суспільства» (див.: Полохало В. *Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії*. *Політична думка*. 1998. № 2. С. 9–22.). К. Джавіт і К. Ханн висунули концептуально і навіть термінологічно подібні категорії ще в 1990 та 1997 роках відповідно (див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 220–247; Hann C. *The Nation State, Religion, and Uncivil Society: Two Perspectives from the Periphery*. *Daedalus*. 1997. Vol. 126. № 2. P. 27–46).

харизматичному напрямку. Суттю горбачовських реформ було підвищення «ролі *індивідуального* члена партії на противагу *корпоративній* верстві апаратників; підвищення ролі безособових процедур усупереч *персональному* свавіллю... партійних «впливових людей» (*big men*)...»³⁴¹ Інакше кажучи, програма М. Горбачова містила заперечення соціального егоїзму відповідальним індивідуалізмом (блискуча концептуалізація засадничої різниці між «егоїзмом» і «індивідуалізмом» була запропонована А. де Токвілем³⁴²), сподівання вирватися з порочного кола сталінсько-брежнєвської дилеми: партійний терор більшовицької «фортеці» versus партійна корупція неотрадиціоналістської «негари».

Горбачовське бачення відродження ленінізму включало такі імперативи, як розширення соціальної бази політичного членства та влади в межах режиму. Виконання цих вимог заперечувало абсолютизацію партії, реалізовувану за допомогою абсолютизації або особи «вождя», або «апарату». Релятивізація влади партії передбачала радикальне розширення рамок радянської політичної спільноти. Намагаючись у такий спосіб послідовно втілити ідеї ленінізму, «горбачовська перебудова мислилася як спроба швидкої трансформації радянської культури у харизматичному напрямку. Її метою було вибудовування не просто соціально-економічних структур (вважалося, що це завдання було розв'язане у сталінську добу. – Авт.), а культури, яка б ґрунтувалася на масовій та повсякденній інтерналізації норм трансцендентування часу»³⁴³. Дотримання цих принципів призвело до втрати партією сталінсько-більшовицького профілю «фортеці» та перетворення її на меншовицький «бенкет»³⁴⁴. Заперечення ідеї загострення класової боротьби у радянському суспільстві Н. Хрущовим дістало продовження у горбачовській заміні поняття коректної лінії партії політично «правильним» суспільством, яке мало позбавити партію монопольної самоідентифікації з політичною спільнотою як такою. Релятивізація абсолютистського за своєю природою режиму (аналогічного за своїм соціально-інституційним профілем таким культурно-історичним утворенням, як Католицька Церква або Османська імперія) та втрата ним мобілізаційних завдань означали зникнення ленінізму в якості принципу соціальної організації, що пропонував альтернативу цивілізації ліберально-демократичного капіталізму.

³⁴¹ Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 231.

³⁴² Див.: Tocqueville A. de. *Democracy in America*. N.Y.: Vintage, 1988. P. 506.

³⁴³ Hanson S. *Gorbachev: The Last True Leninist Believer? The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D. Chirot. Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. P. 40.

³⁴⁴ Див.: Jowitt K. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 233.

Релятивізація абсолютної ролі апарату стосовно суспільства та надання останньому можливості контролю за раніше автономними кадрами спричинилися до відчуження апарату – зокрема на регіональному / республіканському рівні – від центру та делегітимували два головних табу, покликаних контролювати дії «нового класу»: «націоналізм та приватне нагромадження»³⁴⁵. Вислідом зникнення цих табу стала адаптація лєнінських кадрів до вимог національних громадянських суспільств, що постали у таких республіках, як Білорусь, Україна та Росія, із подальшою субординацією енергії цих рухів логіці акумуляції економічного та політичного капіталів. «Радикальні зміни на рівні риторики та символів влади, – аргументує Г. Дерлуг'ян у спосіб, суголосний із напрямком Джавітового та мого мислення, – не повинні затьмарювати той факт, що економічні, соціальні та політичні тенденції пострадянських 90-х років вирости із жахливих «викривлень» брежнєвського періоду: корупції та визрівання бюрократичних клік (останній феномен коректніше окреслюється із залученням Веберового протиставлення патримоніалізму і феодалізму. – Авт.), кримінальне підприємництво, ідеологічний та моральний занепад. Це не означає, що соціальні зміни були мінімальними. Завдяки знищенню центрального ідеологічного та політичного механізмів, було створено цілком нові умови. ...Ключовим елементом нової ситуації стали сегментація та привласнення елітою раніше об'єднаних сфер бюрократичного контролю. Радянський блок буквально розпався дощенту...»³⁴⁶.

Висновки

«Масове зникнення» лєнінізму не стало автоматичним потвердженням теоретичної істинності та гарантією практичного успіху фукуямівської оптимістичної тези про «кінець історії». Адже будь-яка інноваційна суспільно-політична або культурна форма, яка може зумовити виникнення нових принципів соціальної організації та орієнтації дії, породжує *партійний*, але не тотальний, зразок поведінки: «абсолютизм мав двір (Версаль); лібералізм – ринок і парламент; лєнінізм – партію і план», відповідною соціальною базою яких були «придворні в абсолютистських державах, аскетичні підприємці в ліберальних капіталістичних державах, більшовицькі кадри в лєнінських режимах, СС у третьому рейху»³⁴⁷. Саме через свою партійну ідентичність перемоги ліберального капіталізму над альтернативними способами суспільної

³⁴⁵ Derluguian G. M. The Process and the Prospects of Soviet Collapse: Bankruptcy, Segmentation, Involution. Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing WorldSystem / Ed. by G. M. Derluguian, S. L. Greer. Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. P. 215.

³⁴⁶ Там само. P. 216.

³⁴⁷ Jowitt K. The Leninist Extinction. The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D.Chiot. – Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. – P. 85.

організації (Католицькою Церквою, фашизмом, ленінізмом) мають партикуляристський характер; тому, попри «прогресивність» та функціональність деяких з його вимірів, він зовсім не «приречений» на успіх у світовому масштабі. Модерна ліберальна цивілізація може та буде породжувати альтернативні спроби заперечення свого матеріалістичного ухилу та акцентування на принципі досягнення, зокрема через свою раціональну безособовість³⁴⁸. Остання контрастує з реальністю функціонування світ-системи, у межах якої надання запрошення до розвитку країнам третього та колишнього другого світів залежить від постави держави-гегемона. Окрім того, визнання «капіталізму «кінцем історії» означає антиісторичну самовпевненість, яка принижує безмежно творчі та трансформаційні сили людства»³⁴⁹.

Фукуямова візія 1990-х років яскраво продемонструвала свою непридатність у контексті постленінського суспільного «розвитку недорозвитку», якому властиве домінування політичної культури гетто³⁵⁰. Таким чином, «внутрішнє місто», типове для американських мегаполісів, приміром, Гарлем у Нью-Йорку, може розглядатися як аналог постленінської України з точки зору панівних інституційних форм і етосу³⁵¹.

Як пишуть американські дослідники соціальних проблем гетто, Гарлем, який фактично є містом у місті, має населення, еквівалентне Атланти. Більша частина району і досі або не заселена, або зруйнована. І хоча посадові особи, які налаштовані на зміни, засуджують програми, які породжують ментальність узалежненості від державної системи соціального захисту, вони виявляються неспроможними запропонувати суто ринковий підхід. Вони переконані, що попри всі конкурентні переваги Мангетена впливовий бізнес не прийде до Гарлема без втручання уряду, але активна роль держави автоматично створює можливості для патронажу, корупції та хибних рішень. Розташований на відстані лише трьох зупинок метро від центру Мангетена, Гарлем довго був окремішнім економічним світом. Расизм (звісно, у випадку України ми маємо

³⁴⁸ Там само. Р. 87.

³⁴⁹ Coulter J. Why I Am Not a Right-Winger. *New Political Science*. 1998. Vol. 20. № 1. Р. 115.

³⁵⁰ Зіставляючи «якість» осягнення суспільно-політичних феноменів М.Вебером і сучасними соціальними теоретиками, К. Джавіт гостро-іронічно зауважив, що «на щастя, Вебер мав можливість не читати Фукуяму і Хафа...» (Jowitt K. *The Leninist Extinction. The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* / Ed. by D. Chirot. Seattle; L.: University of Washington Press, 1991. Р. 98).

³⁵¹ У своїй екстраполяції мікросоціологічних характеристик на макросоціологічний рівень ми спираємося на М. Шифтера, який використав таку аналогію, аналізуючи ситуацію в Колумбії – суспільство, яке варте порівняння з Україною, позаяк наслідки «наркотизації» економіки у «поєднанні з повністю корумпованою політичною системою, яка упродовж тривалого періоду сприяла відчуженню громадян від політичного життя, розкрили жахливі інституційні проблеми країни» (Shifter M. *Colombia on the Brink: There Goes the Neighborhood. Foreign Affairs*. 1999. Vol. 78. № 4. Р. 16).

говорити не про расову дискримінацію, а про *соціальний* апартеїд первинного накопичення капіталу), страх перед злочинністю та військовим конфліктом на сході України стримують зовнішні інвестиції; а відсутність доступу до капіталу підриває підприємництво чорного населення.

Масове зникнення ленінізму як культурного та інституційного типу залишило країни, що входили до його ареалу, наодинці з проблемою «ленінської спадщини», яка і дотепер залишається загадковою для деяких вчених. Так, Ф.Фукуяма витратив 1990-ті роки на доведення своєї ліберально-капіталістичної парадигми до абсурду («лібералізація економічної політики зумовить економічне зростання, яке, своєю чергою, спричинить розвиток демократичних політичних інституцій...»³⁵²), змушуючи своїх тодішніх прибічників дивуватися, чому суспільства постленінської доби або обирають недемократичний капіталізм, як це сталося із Китаєм, або, як у випадку Угорщини здійснюють відступ від демократії³⁵³, надаючи перевагу агресивній версії націоналізму.

Транзитологи модерністсько-фукуямівського гатунку безупинно оспівували творчу природу капіталізму³⁵⁴, натомість представники лівого табору (приміром, мислителі парадигми аналізу світ-систем) зосереджуються на «темному боці» постленінської трансформації. Водночас структуралістський та антикапіталістичний ухил аналізу світ-систем не дозволяє помітити радикальні зміни, які відбуваються за лаштунками «переходу». М. Буравой пропонує несподівану реінтерпретацію цих понять, що принципово суперечить їхньому звичному значенню. В 90-х роках минулого століття ті дослідники, які оперували поняттям «трансформація», наголошували реалістичність свого бачення перебігу змін у постленінському просторі, заперечуючи тим самим телеологічний оптимізм «транзитологів» та переконання останніх у адекватності схеми лінійного прогресу від плану до ринку та від диктатури партії до демократії. Натомість Буравой вбачає корінь проблеми у тому, що відбувається перехід (транзит) до капіталізму за відсутності трансформації, яку заступила інволюція³⁵⁵. Безумовно, протилежний погляд на пострадянські країни як на втілення нормальності, у Дюркгеймовому сенсі, також важко обґрунтувати, але

³⁵² Fukuyama F. Second Thoughts: The Last Man in a Bottle. *The National Interest*. 1999. № 56. P. 19.

³⁵³ Див. наприклад виступ угорського політолога А. Бозоки на конференції «Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю», яка відбулася 30-31 травня 2016 року в НТУУ «КПІ» на базі факультету соціології і права. URL: <http://www.sociology.kpi.ua/conference-of-sociology-2016>.

³⁵⁴ Втім, як ми зауважуємо у цьому підручнику, останніми роками Фукуяма еволюціонував у бік більш структурно та конфліктно налаштованої теорії, яка є сумісною зі стилем мислення С. Гантінгтона та Ч. Тіллі.

³⁵⁵ Див.: Burawoy M. Transition without Transformation: Russia's Involuntary Road to Capitalism. *East European Politics and Societies*. 2001. Vol. 15. № 2. P. 269–290.

повне заперечення здатності суспільства адаптуватися до умов, що постійно змінюються, так саме безпідставне. Після більш як декади вільного падіння суспільства на кшталт Росії та України віднайшли формулу, придатну для ефективнішої – у короткотерміновій перспективі – експлуатації своєї одновимірної індустріалізації, інтеграції до світового ринку, хоча б і в якості сировинного придатку, та «Гантінгтонової» стабільності авторитарного штибу за збереження формально-демократичних процедур. Попри те, що така ситуація є далекою від «рожевих» сценаріїв громадських активістів кінця 1980-х років та транзитологів 1990-х, схоже, що більшість населення готова з нею змиритися. Якоюсь мірою ситуація, що склалася в українському суспільстві, описується словами Танкредо Фальконері – одного з героїв роману італійського письменника Дж. Томазі ді Лампедузи, в якому йдеться про Сицилію доби пізнього Рісорджименто (тобто 60-х років XIX століття): «Для того, щоб усе залишилося по-старому, треба, щоб спочатку все змінилося». Але такий висновок був би занадто одновимірний та співмірний лише із засновками теоретиків лівої орієнтації. Усупереч Буравому, ми маємо підстави potwierджувати, що зміни на постленінському просторі заторкнули не лише «спосіб обігу», але й сферу виробництва; це, зокрема, стосується Центральної Європи³⁵⁶. Трансформація стала не лише імітацією та інволюцією, вона парадоксально долучає до цих форм і інновацію. Навіть обмежені інституції ринку та демократії виказали здатність до продукування синергетичного ефекту із позитивними вислідами для суспільства в цілому; врешті-решт, крах ленінізму та зміни у постленінських країнах стали ще одним підтвердженням формули Шумпетера щодо творчої руйнації як способу суспільного розвитку.

Отже, критичні «інвективи» на адресу ліберального світогляду не є його повним запереченням – доволі важко піддати сумніву та опонувати ліберальному постулату про легітимність у парадигматичному формулюванні Д. Роулза, згідно з яким «реалізація політичної влади є цілком прийнятною тільки тоді, коли вона реалізується відповідно до конституції та коли від громадян можна резонно очікувати, що вони підтримуватимуть її суттєві елементи у світлі принципів та ідеалів, які є прийнятними для їхнього спільного людського розуму»³⁵⁷. Рівночасно ідея публічного розуму (public reason) не повинна відвертати від реальних проблем суспільного розвитку, що виникають за умов кризи легітимації (тобто зіткнення формальної і змістовної демократії³⁵⁸), тільки цього разу не західного, пізнього варіанта капіталізму, а його новітніх

³⁵⁶ Навіть Буравой, схильний до ідеалізації та міфологізації ленінізму, змушений визнати більшу ефективність форм організації виробництва у сучасній Угорщині у зіставленні із практиками ленінської доби.

³⁵⁷ Rawls J. Political Liberalism. 2nd ed. N.Y.: Columbia University Press, 1996. P. 137.

³⁵⁸ Див.: Habermas J. Legitimation Crisis. Boston: Beacon, 1975. P. 36.

постленінських варіацій. Західні суспільства переймаються завданням, як «поставити капіталістичну державу на місце» (Б. Джессоп), натомість постленінським соціумам необхідно дати відповідь на аналогічний за змістом, але набагато гостріший за формою, виклик.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає інтелектуальний виклик для соціології розвитку та модернізації ленінського феномену?
2. Як ви можете охарактеризувати ленінську стратегію революційного прориву?
3. У чому фіксуються відмінності між ленінськими (революційними) і націоналістичними (реформаторськими) режимами?
4. Що поєднує ленінські та ліберальні режими у виробленні ними координат соціальної дії та інституційних структур?
5. Визначеність та невизначеність у соціальних взаємодіях тоталітарних режимів: наведіть приклади.
6. Чому саме «модернізаторська» школа у західному суспільствознавстві стала гегемоністичною?
7. Як співвідносяться традиціоналістська трансформація та дегенеративні процеси у процесі функціонування партії «нового зразку»?
8. Спільне і відмінне у нацизмі та ленінізмі: історичні, економічні, культурні контексти.
9. Яким чином можуть виявляти себе взаємовпливи антитетичних режимів харизматичного та традиційного панування?
10. Які історичні наслідки є логічними для режимів, що припускають наявність політичної діяльності лише у межах правлячої партії?
11. Назвіть основні риси ленінізму.
12. Назвіть основні стадії розвитку, що притаманні ленінізму.
13. Визначте основні характеристики та специфіка радянського ленінського режиму?
14. Яка стадія розвитку ленінського режиму є модернізаційною?
15. В чому полягає роль демократії в становленні ленінського режиму?
16. Що стало причиною кризи та занепаду ленінського режиму?

Рекомендована література

1. Бергер П.Л. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / П. Л. Бергер. – Київ: Вища школа, 1995. – 247 с.

2. Головаха Є. Щоб дістатися джерел, треба пливати проти течії (Коментар соціолога до статті економіста про соціально-економічні наслідки приватизації) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 86–88.
3. Козлова Н.Н. Упрощение – знак эпохи? // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 11–20.
4. Коммунизм, террор, человек. Дискуссионные статьи на тему «Черной книги коммунизма» / сост.: С. Кройцбергер, В. Швед. – Киев : Оптима, 2001. – 195 с.
5. Кутуєв П. В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 136–148.
6. Кутуєв П. В. Модерн(и): історії, теорії та практики. Соціологічна інтерпретація / Павло Кутуєв. – Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с.
7. Ленин В.И. О праве наций на самоопределение / В. И. Ленин // Избр. соч.: В 10 т. – Москва: Политиздат, 1985. – Т. 6. – С. 113–168.
8. Ленин В.И. О продовольственном налоге / В. И. Ленин // Избр. соч.: В 10 т. – Москва: Политиздат, 1987. – Т. 10. – С. 60–95.
9. Ленин В.И. Один из коренных вопросов революции / В. И. Ленин // Избр. соч.: В 10 т. – Москва : Политиздат, 1986. – Т. 7. – С. 359–365.
10. Ленин В.И. Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу победы над Деникиным / В. И. Ленин // Избр. соч.: В 10 т. – Москва : Политиздат, 1987. – Т. 9. – С. 152–158.
11. Ленин В.И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве / В. И. Ленин // Избр. соч.: В 10 т. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 1. – С. 193–353.
12. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии [Електронний ресурс] / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Режим доступа до книги // <http://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm>
13. Arrighi G. The Developmental Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery / Semiperipheral States in the World-Economy / Ed. by W.G. Martin. – New York.: Greenwood Press, 1990. – P. 29.
14. Derluguian G. Under Fond Western Eyes // New Left Review. – 2003. – № 24. – P. 142).
15. Fukuyama F. The End of History and the Last Man / F. Fukuyama – New York.: Perennial, 2002. – 464 p.
16. Hobsbawm E. Goodbye to All That / E. Hobsbawm // After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Socialism / Ed. by R.Blackburn. – Los Angeles: Verso, 1991. – P. 117.

17. Jowitt K. New World Disorder: The Leninist Extinction / K. Jowitt. – Berkeley: University of California Press, 1993. – P. VII.
18. Jowitt K. Really Imaginary Socialism / K. Jowitt // East European Constitutional Review. – 1997. – Vol. 6. – № 2/3. – P. 43–49.
19. Jowitt K. Scientific Socialism Regimes in Africa: Political Differentiation, Avoidance, and Unawareness / K. Jowitt // Socialism in Sub-Saharan Africa: A New Assessment / Ed. by C. G. Rosberg, T.M. Callaghy. – Berkeley: Institute of International Studies, 1979. – P. 133–173; 391–396.
20. Jowitt K. The Leninist Extinction / K. Jowitt // The Crisis of Leninism and the Decline of the Left / Ed. by D. Chirot. – Seattle; Los Angeles: University of Washington Press, 1991. – P. 74–99.
21. Mann M. Fascists / M. Mann. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 429 p.
22. Parsons T. The System of Modern Societies / T. Parsons – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1971. – 152 p.
23. Sen A. Development as Freedom / A. Sen. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 366 p.

Розділ 5. Конфлікт «модернізація versus розвиток недорозвитку»: відповідь периферії на інтелектуальну гегемонію Заходу.

- *Дискурс Андре Гундера Франка: ідеологія або теоретизування?*
- *Дослідницька проблематика А. Г. Франка та залежність у сучасному світі.*
- *Розвиток недорозвитку: метрополія versus третій світ.*
- *Динаміка кризи світової капіталістичної системи.*
- *Висновки*

Дотримуватися буржуазного стилю життя означало перейматися порядком, моральними чеснотами, ввічливістю, співпрацею, освітою, фінансовим успіхом, комфортом, повагою з боку інших, гордістю власними нащадками, але, понад усе, домашнім спокоєм та злагодою. В очах Конрада все це нагадувало рай.
Т. Вулф

Недорозвиток є неукиненим продуктом чотирьох століть капіталізму.
А. Г. Франк

5.1. Дискурс Андре Гундера Франка: ідеологія або теоретизування?

Вочевидь, у жодному разі не буде перебільшенням твердження, що дослідницька програма залежності та розвитку недорозвитку першою чергою асоціюється з іменем Андре Гундера Франка. Переважна більшість інших чільних dependentistas зосереджувалися на Латинській Америці (приміром, Ф. Кардозо, С. Фуртадо), натомість Франк пропонує справді глобальну перспективу, яка виходить за межі одного регіону й аналізує взаємодію усіх трьох світів у межах єдиної світової системи. Запропонована у 60-х роках минулого століття, ця теорія революціонізувала погляди на чинники відсталості третього світу і навіть деякий час правила за «дороговказ» для лівих інтелектуалів, які намагалися пояснити витоки такого недорозвитку та шукали

шляхи його подолання. Хоча поняття недорозвитку використовувалося і представниками школи модернізації, Франкова інтерпретація була засадничо відмінною. Теоретики модернізації, витлумачуючи «underdevelopment», акцентували «development», тобто «розвиток», хоча і слабкий, натомість Франк зосередив свою увагу на приставці «under», яка мала чітко окреслити вектор руху залежних суспільств у протилежний бік від ідеалів розвитку. Саме тому традиційний переклад терміна «underdevelopment» як «слаборозвиненість» – варіант, яким послуговувалися в радянській науковій літературі – відповідає значенню цього поняття лише у контексті мислення у категоріях модернізації й абсолютно не передає пафос Франкової керигми. Від інших соціологів, яким стала у пригоді концепція залежності, Франка відрізняє більша послідовність та відданість гіпотезі про розвиток недорозвитку як закономірний вислід панування першого світу над Рештою, що власне є визначальним для його інтелектуального горизонту. Всупереч Франку, такі дослідники, як Ф. Кардозо і Е. Фалетто, оперують поняттями як залежності, так і розвитку³⁵⁹, а американський соціолог П. Еванс назагал розглядав залежний розвиток на прикладі Бразилії і цей термін для нього не є оксюмороном. Еванс сприймав феномен залежного розвитку як самостійну форму соціальних змін, що можуть ініціюватися державою, налаштованою на розвиток (developmental state)³⁶⁰. Як засвідчила подальша політико-ідеологічна та інтелектуальна еволюція Ф. Кардозо, його погляди гатунку 1960–1970-х років були не такими вже й несумісними з неолібералізмом: саме впродовж його президентства бразильська економіка досягла небаченої відкритості, й ця відкритість розцінюється деякими науковцями як джерело проблем, що постійно виринають у цій країні, позаяк вона консервує відносини залежності від ядра³⁶¹.

Реконструкція та оцінка релевантності інтелектуального доробку Андре Гундера Франка можливі лише за рівночасної уваги до соціально-політичного контексту, в межах якого функціонувала та функціонує дослідницька програма, яку він зафундував. Не можна також оминати щільне переплетіння ідеології і наукового дискурсу у Франковій соціології розвитку недорозвитку. Врешті-решт, взаємодія двох гетерогенних вимірів соціального теоретизування спричинила перетворення його дослідницької програми на ідеологію. Відтак, я не можу обмежитися зведенням історії соціології до вивчення динаміки ідей *per se*, позаяк за такого підходу повністю нехтується заклик Р. Мертонна приділяти увагу *оточенню*, у якому ідеї виникають та функціонують. Корисним

³⁵⁹ Див. їхній трактат: Cardoso F. E., Faletto E. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley: University of California Press, 1979.

³⁶⁰ Evans P. *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil*. Princeton: Princeton University Press, 1979. 384 p.

³⁶¹ Див.: Rocha G. M. Neo-dependency in Brazil. *New Left Review*. 2002. № 16. P. 5–33.

прикладом такого типу дослідження може слугувати реконструкція Ч. Каміком соціальних чинників, які вплинули на рішення Т. Парсонса *не включати* до «Структури соціальної дії» економістів-інституціоналістів, незважаючи на подібність їхньої аргументації до його бачення теорії соціальної дії³⁶².

Навіть проста дескрипція доробку Франка є напрочуд складним та масштабним завданням через цілий ряд чинників. По-перше, не може не вражати розмаїтість наукових інтересів цього вченого, які охоплюють соціологію, економіку, глобальну макроісторію, археологію, міжнародну політичну економію та аналіз злободенних проблем сучасної політики. По-друге, навіть спроба політико-географічної ідентифікації Франка за такими звичними субкатегоріями національної держави, як громадянство та етнічність (у стилі – «англійський мислитель Герберт Спенсер» або «німецький соціолог Макс Вебер»), виявляється майже неможливою з огляду на його бурхливу біографію, яка беззаперечно має вибірккову спорідненість із теоретико-методологічним та ідеологічним спрямуванням інтересів Франка як науковця та політичного активіста. (Симптоматично, що українська Вікіпедія безапеляційно визначає Франка, як німецького мислителя, хоча він творив переважно англійською мовою, попри знання щонайменше 7 мов). По-третє, безпрецедентною є здатність Франка до продукування «іконоборчих» ідей і до радикальної ревізії власних поглядів у відповідь на зміни соціальних, політичних та ідеологічних умов (навіть суто кількісний аспект його продуктивності вражає: з 1955 до 1995 року він опублікував 36 книг, які перекладались дванадцятьма мовами, 160 розділів у книгах та понад 350 статей. У 1983 році індекс цитування статей Франка перевищив показник Нобелівського лауреата з економіки за цей рік Ж.Дебре³⁶³). По-четверте, не менш незвичайними були й залишаються сприйняття та оцінка Франкових ідей – від беззастережного захоплення і сліпого копіювання (насамперед це стосується статусу його теорії залежності та розвитку недорозвитку в ліворадикальному середовищі 60–70-х років минулого століття) до замовчування та ігнорування його доробку в американській академічній спільноті у той самий період. Навіть колишні Франкові колеги-співавтори (С. Амір, Дж. Аррігі, І. Валерстайн) свого часу прилучалися до хору нищівних критичних атак проти нього, бурхливо реагуючи у такий спосіб на пропозицію Франка зректися поняття капіталізм.

³⁶² Див.: Camic C. Reputation and Predecessor Selection: Parsons and the Institutionalists. *American Sociological Review*. 1992. Vol. 57. № 4. P. 421–445.

³⁶³ Chew S. C., Denemark R. A. On Development and Underdevelopment. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. L.: Sage, 1996. P. XIII.

Але як я вже наголошував, Франк є унікальною фігурою в історії соціальної теорії. Він одночасно виступає і як фундатор дослідницької програми (він сформулював концепції розвитку недорозвитку, про яку йтиметься у цьому розділі, у 1960-х рр.), що стала підмурівком світ-системного аналізу (останньому присвячено Розділ 5 цієї книжки), так і підходу, що мав на меті перерости світ-системний аналіз та заснувати вповні нову парадигму соціологічної теорії сходуцентричної світової системи. Ба більше, один з класиків світ-системного підходу Джованні Аррігі – мислитель, про якого Г. Дерлуг'ян сказав, що він встиг зробити все за свою інтелектуальну кар'єру³⁶⁴ – свою останню книжку «Адам Сміт в Пекіні» присвятив Франкові³⁶⁵. Дж. Аррігі так висловлювався про Франка: «Гундер доводив мене до кипіння. Якщо він щось винаходив, то обов'язково доводив ідею до абсурду. Але ідеї у Гундера були настільки важливими, що з ними треба було працювати»³⁶⁶.

Андре Гундер Франк народився у 1929 році у родині відомого німецького письменника Леонгарта Франка. Твори його батька неодноразово видавалися у Радянському Союзі, він також був лауреатом Національної премії НДР. Л.Франку належить автобіографія «Серце б'ється зліва», яка надихнула колишнього члена керівництва німецьких соціал-демократів О.Лафонтена на написання мемуарів з аналогічною назвою.

Через принциповий пацифізм Л. Франка (першу світову війну він провів в еміграції у Швейцарії) одразу ж після приходу А. Гітлера до влади він та його родина були змушені залишити Німеччину, потрапивши врешті-решт до США у 1940 році. Після закінчення школи та коледжу А. Г. Франк вступає до Чиказького університету на докторську програму з економіки, де його викладачем з економічної теорії був Мілтон Фрідмен³⁶⁷. Утім, взаємодія з майбутнім фундатором Чиказької школи не спричинилася до навернення Франка до ортодоксально-ліберального символу віри: попри успішно складені менш як за рік іспити, він отримує листа від адміністрації університету із

³⁶⁴ Дерлуг'ян Г. Джованни Арригі, 1937–2009. Человек, успевший все сделать. Некролог учителю. *Прогнозис*. 2009. № 1. С. 234-237.

³⁶⁵ Див. мою рецензію на цю книжку: Кутуев П. Адам Смит меняет прописку: Размышления над книгой Джованни Арриги «Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век». *Газета 2000*. 2011. 13-19 мая. URL: http://www.2000.ua/v-nomere/aspekty/slovo/adam-smit-menjaet-propisku_arhiv_art.htm.

³⁶⁶ Цит. за: Дерлуг'ян Г., Харрис К. Эволюция командных высот капитализма: Венеция – Амстердам – Лондон – Нью-Йорк / Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. С. 24.

³⁶⁷ Про ранні роки феномену, який пізніше стане Чиказькою школою див. інформативну розвідку: Van Horn R., Klaes M. Chicago Neoliberalism Versus Cowles Planning: Perspectives on Patents and Public Goods in Cold War Economic Thought. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 2011. Vol. 47, № 3. P. 302-321.

пропозицією припинити свої студії через свою «невідповідність» вимогам університету. Франк перевівся до університету штату Мічиган; там він пише магістерську роботу, яка доводила, що ефективність розміщення ресурсів нерозривно пов'язана з рівними можливостями щодо розподілу доходів. Незважаючи на схвальні відгуки викладачів з Мічигану, йому вдається захистити свій магістерський диплом у Чикаго лише з оцінкою «задовільно». Франк проводить 50-ті роки XX століття у Чиказькому університеті, де він співпрацює із науковим осередком, у якому зароджувалась парадигма модернізації – Дослідницьким центром з економічного розвитку та економічної культури (Research Center on Economic Development and Cultural Change) та його друкованим органом – журналом *Economic Development and Cultural Change*. Захистивши докторську дисертацію з економіки (її предметом була економіка сільського господарства України – Франку доручили займатися аналізом суспільно-економічного розвитку цієї республіки СРСР для потреб військового відомства США³⁶⁸), він у 1957 році повертається до Мічигану як викладач економіки. У своїй дисертації та одній із подальших публікацій Франк закладає підвалини теорії людського капіталу (офіційно репутація творця цієї теорії належить Т.Шульцу, який став лауреатом Нобелівської премії за цей внесок до економіки³⁶⁹).

У 1958 році Франк проходить тримісячне стажування у центрі міжнародних досліджень Массачусетського інституту технологій (MIT), де він познайомився з В. В. Ростом – останній саме тоді розпочав роботу над своїм знаменитим «некомуністичним маніфестом», яким були «Стадії зростання». MIT був ще одним осередком, де розвивалася перша фаза дослідницької програми модернізації: Д. Лернер у 1958 публікує свою монографію «Традиційне суспільство, яке минає», а Д. МакКлеланд працював над книжкою «Суспільство, що базується на досягненні». Всі ці дослідники, за словами Франка, «перекладали цинічну ортодоксію холодної війни мовою евфемізмів ринково прийнятних соціально-наукових відповідей»³⁷⁰.

³⁶⁸ Див.: Frank A. G. General Productivity in Soviet Agriculture and Industry: The Ukraine, 1928–55. *Journal of Political Economy*. 1958. Vol. 66. № 6. P. 498–515.

³⁶⁹ Frank A. G. The Underdevelopment of Development. *The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. L.: Sage, 1996. P. 23; Frank A.G. Human Capital and Economic Growth // *Economic Development and Cultural Change*. 1960. Vol. 8. № 2. P. 170–173.

³⁷⁰ Frank A. G. The Cold War and Me. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*. 1997. Vol. 29. № 3. P. 80. Я піддав критичному аналізу засадничі припущення та ідеологічні орієнтири повоєнної теорії модернізації у своїй розвідці (див.: Кутуєв П. В. Класична парадигма модернізації в соціологічній теорії: критичний аналіз теоретико-методологічних та ідеологічних засад // *Соціальні виміри суспільства*. Зб. наук. пр. Київ: Інститут соціології НАН України, 2004. Вип. 7. С. 68–80). Не можна не відзначити, що попри свою різкість

У 1960 році Франк здійснює подорож до СРСР під егідою американського Інституту міжнародної освіти та відвідує Москву і Київ. Утім, дискусія з українськими економістами щодо негативного впливу колективізації на сільське господарство України мала своїм наслідком те, що його друга подорож до країни, яка репрезентувала інший полюс ідеологічного протистояння у системі координат холодної війни, відбулася лише через 30 років. У 1961 році Франк залишає роботу в університеті штату Мічиган – у своєму листі-заяві про звільнення він написав, що не міг із чистою совістю продовжувати працювати у царині дослідження розвитку в США, позаяк наукова робота в американських університетах була лише частиною проблеми, але в жодному разі не її розв'язанням. У ретроспективному коментарі свого рішення Франк зауважує, що «вся сфера «розвитку» і переважна більшість пов'язаних із нею суспільних «наук» знаходилися під широким і глибоким впливом *ідеології* (курсив наш. – Авт.), хоча, імовірно, цей вплив був менш помітним. На них також позначилися холодна війна та «національні / імперіалістичні» інтереси... Загалом теорія «модернізації», яка ґрунтувалась на Веберовій соціології, у тому вигляді, в якому її переніс (до США. – Авт.) Парсонс, була, по суті, віддзеркаленням американської ідеології «доктрини Сінатри»³⁷¹: роби це так, як хочемо ми; те, що добре для «General Motors», добре і для країни; а те, що добре для США, добре і для світу, зокрема для тих, хто хоче «розвиватися так, як це зробили ми»³⁷². Активна участь ЦРУ в заколотах проти урядів третього світу (деякі з них були навіть демократично налаштованими) тільки поглиблювала переконання Франка у тому, що посилення на радянську загрозу лише правило за маскування імперіалістичних інтересів, які блокували, а не сприяли «розвитку» третього світу.

На підтвердження цих тез Франк цитує такі положення з «Доповіді комісії з оборонних суспільних та поведінкових наук», яку підготувала Рада з

Франкова критика у багатьох аспектах мала рацію. Д. Блекмер у своєму детальному історичному дослідженні діяльності Центру міжнародних студій – дослідженні, яке ґрунтується на великій кількості архівних документів – визнає, що логіка фактів змушує його дати ствердну відповідь на такі три питання щодо діяльності центру: 1) чи впливав факт постановня центру у відповідь на потреби холодної війни на вибір методів та предметів досліджень його співробітниками; 2) чи не впливало останнє на те, що центр часом більше переймався здійсненням впливу на прийняття політичних рішень, аніж якістю досліджень; 3) чи мав зв'язок центру з ЦРУ негативні наслідки (див.: Blackmer D. L. M. *The MIT Center for International Studies: The Founding Years 1951–1969*. Cambridge: The MIT Center for International Studies, 2002. Р. XII). Рівночасно, категоричність Франкових вердиктів унеможлиблює інкорпорацію релевантних вимірів дослідницької програми модернізації.

³⁷¹ Франка надихнула на таку назву фраза з однієї з пісень Ф. Сінатри.

³⁷² Frank A. G. *The Cold War and Me*. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*. 1997. Vol. 29. № 3. Р. 80.

оборонних дисциплін Національної академії наук США у 1967 році: «Минув той час, коли збройні сили були задіяні лише у військових операціях. Відтепер їхніми завданнями є пацифікація, допомога, «битва ідей» тощо. Всі ці завдання вимагають розуміння з боку сільського і міського населення як у новій «мирній» діяльності, так і на полі бою. Міністерство оборони досягло значних успіхів у мобілізації підтримки групи визначних дослідників у галузі біхевіоральних наук у більшості дотичних ділянок»³⁷³. Те, що викликало палку підтримку Ростоу та інших дослідників – прихильників дослідницької програми модернізації, яких К. Лейс називає «справжніми воїнами холодної війни», однозначно витлумачувалося Франком як продукт імперіалізму.

За Франком, як свого часу антропологія «народилась» у відповідь на потреби колоніалізму та імперіалізму, так і дискурс про розвиток став «дитям» неокolonіалізму та неоімперіалізму. Концепції розвитку еволюціонували «як інструмент нової повоєнної гегемонії США. ...Комуністична перемога китайських селян у 1949 році у країні, де проживала чверть людства, пробудила страх Божий у багатьох. Вони боялися її поширення або автохтонного повторення в Індії, яка щойно здобула незалежність, у Кореї, яка визволилася, або будь-де. Десять років по тому революція на Кубі поновила ті самі страхи»³⁷⁴. Запропонувавши таку критику західних підходів до розвитку третього світу, Франк створив передумови для постання парадигми построзвитку, яка вповні пориває з ідеєю розвитку³⁷⁵.

Не приставши на пропозицію Лейпцігського університету ім. Карла Маркса обійняти посаду викладача історії Латинської Америки, умотивувавши це тим, що його знання як марксизму, так і Латинської Америки є недостатніми, Франк вирішує переїхати до однієї з країн третього світу для дослідження впливу західної теорії та практики розвитку на цю частину світу. Отже, у 1962 року Франк переїздить до Латинської Америки (він живе і працює головним чином у Бразилії, Мексиці та Чилі). Кілька років по тому Франк знову зіткнеться з обома полюсами ідеологічних екстремумів холодної війни: йому буде заборонено в'їзд до США (він все ще залишався громадянином ФРН, а тому потребував дозволу служби імміграції та натуралізації на перебування в США) на підставі його

³⁷³ Frank A. G. The Cold War and Me. Bulletin of Concerned Asian Scholars. 1997. Vol. 29. № 3. P. 81.

³⁷⁴ Frank A. G. The Underdevelopment of Development. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. L.: Sage, 1996. P. 21.

³⁷⁵ Я критично аналізую цей напрям у своїй статті: Кутуєв П. В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.* К.: Український центр духовної культури, 2003. Вип. 32. С. 149–159.

марксистських переконань та симпатії до поглядів китайської компартії на світову революцію. Сам Франк пізніше засвідчував, що у той період його знайомство з марксизмом було поверховим; що ж до політичних симпатій, то він і справді схилявся у бік маоїстського Китаю, позиція якого стосовно «третього світу» виглядала прийнятнішою, тобто революційнішою. У 1967 році відповіддю на його запит про працевлаштування стала депортація Франка з Куби.

Теоретики модернізації розглядали боротьбу із «марксистським» впливом на країни третього світу як легітимне академічне завдання. Франк, своєю чергою, продовжував свою безкомпромісну критику американського істеблішменту (як політико-економічного, так і інтелектуального), відкидаючи будь-яку можливість підтримки «імперіалістичної» сторони у цій боротьбі ідей. Саме на 60-ті роки XX століття припадає розвиток теоретичного підґрунтя поглядів Франка – він формулює тези своєї широко популярної концепції «розвитку недорозвитку», яка пояснює «відсталість» третього світу як вислід колонізації Заходом решти світу.

Франк завжди чітко і послідовно висловлювався стосовно як своєї політичної орієнтації, так і завдань дослідницької роботи – остання мала прислужитися справі революції в Латинській Америці та в усьому світі. Так, у передмові до збірки своїх статей «Латинська Америка: недорозвиток або революція» Франк проголошує, що ці «нариси виникли із спроби автора, як і мільйонів інших, асимілювати латиноамериканську революцію і те натхнення, яке вона знаходить у кубинській революції, чию славу десятку річницю я святкую, пишучи ці рядки»³⁷⁶. Саме через таку безкомпромісну заангажованість численні нариси Франка видавалися із затримкою або розповсюджувалися підпільно.

Працюючи в якості професора соціології та економіки в університеті Чилі в 1968–1973 роках, Франк активно пропагує соціалістично зорієнтовані реформи адміністрації С. Альєнде. Ретроспективно Франк оцінить політику Альєнде так: «З'ясувалося, що покращення показників рівності за допомогою перерозподілу доходів було не так уже й легко досягнути. Зміни у структурі запитів споживання не були закріплені у новій структурі виробництва. Таким

³⁷⁶ Frank A. G. *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy*. N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. P. IX. Рівночасно варто пам'ятати, що революційні умовиводи з концепції залежності не є її єдиним логічним вислідом. Власне, одне з перших формулювань тези про нерівний обмін між «центром» і «периферією» та узалежненість «відсталих» країн від «індустріальних» належало профашистськи налаштованому румунському вченому й політику М. Манолеску, який був членом сенату від партії «Всі за країну» – правонаступниці ультраправої «Залізної гвардії» – та обіймав посаду міністра зовнішніх справ Румунії у 1940 році (див. детальніше: Love J. L. *Crafting the Third World: Theorizing Underdevelopment in Romania and Brazil*. Stanford: Stanford University Press, 1996).

чином, за винятком зниження безробіття, не відбулось зростання ефективності. Втім, рівні можливості та соціальний розвиток прогресували дуже швидко мірою того, як люди набували самоповаги до себе та здобували масову освіту. Політична участь та демократія розквітли як ніколи»³⁷⁷. Франк також прискіпливо переглянув засади своєї теорії залежності та розвитку недорозвитку і дійшов висновку, що попри дотеперішнє існування феномена залежності як об'єктивної реальності, теорія втратила свою корисність для політичної дії, зорієнтованої як на боротьбу із принциповими та безпосередніми ворогами, так і на соціалістичну революцію.

Підсумовуючи розвиток своєї теорії залежності у 1972 році у статті, яка побачила світ лише п'ять років по тому, Франк зауважив: «Я ніколи не був настільки нахабно-самовпевненим, аби називати себе марксистом; утім, я не мав бажання і заперечувати заяви інших про мій марксизм»³⁷⁸, а тому критика Е. Лакло, який звинувачував Франка у відхиленні від марксистського канону, просто не влучила у ціль³⁷⁹. Цей висновок можна екстраполювати і на Франкове потрактування капіталізму – услід за Валерстайном він потверджував, що *differentia specifica* капіталізму полягає у способі обміну, а капіталістичний спосіб виробництва формується у відповідь на вимоги обміну. Франк свідомо не обмежує себе путами ідентифікації з конкретною парадигмою, натомість Валерстайн, у всякому разі, під час праці над своєю монументальною «Модерною світ-системою», усвідомлював себе як неомарксиста, що дає підстави для критики його ревізії Маркса.

Усупереч численним лівим інтелектуалам Заходу, Франк не був схильний до ідеалізації практики радянського ленінізму, який дуже часто дотримувався імперативів *Realpolitik* у своїх взаєминах із третім світом. На підтримку останньої тези Франк подає відповідь співробітника радянського посольства в Мексиці, який під час бесіди з Франком так відреагував на його запитання про чинники інтенсифікації радянсько-бразильських економічних відносин після встановлення військового режиму у Бразилії у 1964 році (переворот відбувся за підтримки ЦРУ): «*Business is business*» (Франк наголошує, що ці слова

³⁷⁷ Frank A. G. *The Underdevelopment of Development. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. L.: Sage, 1996. P. 32.

³⁷⁸ Frank A. G. *Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics*. *World Development*. 1977. Vol. 5. № 4. – P. 363.

³⁷⁹ Див.: Laclau E. *Feudalism and Capitalism in Latin America*. *New Left Review*. 1971. № 67. P. 19–38. Рівночасно не усі заяви Франка заслуговують на беззастережну довіру, позаяк у 60-ті роки він закликав до використання саме марксистського методу (див.: Frank A. G. *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy*. N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. P. 363).

прозвучали англійською мовою, хоча розмова велася іспанською)³⁸⁰. Поведінка представників істеблішменту СРСР неодноразово виказувала суперечності між ідеальними і матеріальними інтересами – так, під час президентських виборів 1974 року у Франції посол СРСР здійснив офіційний візит до Ф. Ж. д’Естена, водночас проігнорувавши кандидата від комуністичної партії Франції та не надавши йому очікуваної моральної підтримки³⁸¹.

Знайомство із майбутнім чільним представником світ-системного аналізу Дж. Аррігі посприяло долученню Франка до Кондратьєвих циклів, і він проголошує у 1972 році початок циклу Б (тобто, кризового) та формулює теорію світового капіталістичного накопичення, яка мала заступити концепцію залежності. Внаслідок військового перевороту А. Піночета Франк і його родина змушені були покинути Чилі й переїхати до Німеччини, де через спротив міністерства освіти він так і не зміг обійняти університетську посаду попри запрошення від учбових закладів. Після кількох років стажування в Інституті Макса Планка Франк приймає пропозицію обійняти посаду професора досліджень розвитку в соціальних змінах в університеті Східної Англії (1978–1983).

Через расистську дискримінацію стосовно його дружини Марти Фуентес (у співавторстві з нею Франк видав численні розвідки з проблематики соціальних рухів) він приймає рішення перейти на роботу до Амстердамського університету, де і працює до 1994 року. Після цього Франк обіймає позиції професора-візитера у численних канадських та американських університетах; з 2002 року він був співробітником (senior fellow) Північно-східного університету в Бостоні. Саме на 80–90-ті роки минулого століття припадає радикальний перегляд Франком власних ідей про «національний або капіталістичний / соціалістичний розвиток», які заступила теорія розвитку світової системи. У цей період Франк взагалі відмовляється від ідеї про стадіальність розвитку суспільства і розглядає способи виробництва у якості способів ідеології, акцентуючи, що ми живемо впродовж останніх п’яти тисяч років у *тій самій* світовій системі, хоча ця система і не залишається *такою самою*). Остання книга Франка «ПереОРІЄНТація»³⁸², яка побачила світ 1998 року, є продуктом реконцептуалізації світової історії та декларує відхід від телеології телеологічно потрактованого євроцентризму – Франк убачає його у своїй теорії залежності та розвитку недорозвитку, так само як і у світ-системному аналізі Валерстайна – за

³⁸⁰ Frank A. G. The Cold War and Me. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*. 1997. Vol. 29. № 3. P. 81.

³⁸¹ Див.: Tiersky R. The French Communist Party and Détente. *Journal of International Affairs*. 1974. Vol. 28. № 2. P. 188–206.

³⁸² Див.: Frank A. G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. Berkeley: University of California Press, 1998.

рівночасної переорієнтації соціології на Схід (Орієнт), який був гегемоном світової системи до кінця XVIII століття³⁸³.

На противагу Франковим роботам періоду теоретизування про залежність, які ігнорувалися провідними американськими соціологічними та політологічними журналами (вони, переважно, рецензувалися вузькоспеціалізованими часописами, що зосереджувалися на проблемах Латинської Америки), монографія «ПереОРІЄНТація» стала предметом обговорення у більш як п'ятдесяти періодичних виданнях – від США до Індії, а також здобула дві престижні премії: від Асоціації всесвітньої історії та Американської соціологічної асоціації (Комітет з політичної економії світ-систем). Франк убачає тенденцію сучасного розвитку в тому, що відбувається зміщення гегемонії від Заходу під проводом США назад до Азійського регіону, а тому вважає, що боротьба США за її збереження приречена на поразку (тут його висновки збігаються з вердиктом Аррігі щодо долі гегемонії США³⁸⁴).

Ми можемо висунути низку *тверджень, які пропонують інтерпретацію* попередньо згаданих фактів інтелектуальної та персональної біографії Франка з точки зору взаємовідношення академічного дискурсу та ідеології у його мисленні. Як Франк, так і представники першої фази дослідницької програми модернізації продукували свої ідеї у стилі конфліктного теоретизування, яке передбачало повне заперечення дослідницької програми опонента. Це було вислідом перетворення академічного соціологічного дискурсу на *ідеологію*: ліберальну у випадку першої фази дослідницької програми модернізації та ліворадикальну (із соціалістичним забарвленням) у випадку Франка. Така поляризація та ідеологізація часто були не лише результатом свідомого вибору індивідами «таборів» холодної війни, але й наслідком функціонування ідеології як соціального феномена, що продукує значення та «ідентифікує (або ускладнює бачення) соціальних категорій, стабілізує (або руйнує) соціальні очікування, підтримує (або підриває) соціальні норми, посилює (або послаблює) соціальний консенсус, зменшує (або посилює) соціальну напругу»³⁸⁵. Хоча Гірцова дефініція, яка дозволяє розглядати ідеологію як культурну систему, більш адекватна, ніж чисто інструментальне теоретизування, яке зводить цей

³⁸³ Вердикт Франка на адресу євроцентризму суворий та безапеляційний: він порівнює спроби західної соціальної теорії ідентифікувати ендогенні фактори розвитку із схоластичною дискусією про те, скільки янголів може розміститись на вістрі голки (див.: Frank A. G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. Berkeley: University of California Press, 1998. P. 337).

³⁸⁴ Arrighi G. The Social and Political Economy of Global Turbulence. *New Left Review*. 2003. № 20. P. 69–71.

³⁸⁵ Geertz C. The Interpretation of Cultures: Selected Essays. N.Y.: Basic Books, 1973. P. 202–203.

феномен до віддзеркалення класових інтересів або викривленої картини об'єктивного світу, варто зауважити, що «культуралістська» акцентація Гірца на ідеології як механізмі продукування значень позбавляє його бачення історичності та ізолює динаміку ідеології від впливу структур панування.

Доречнішим є погляд на ідеологію як на феномен, що виконує кілька взаємопов'язаних функцій, найголовнішими з яких є інтеграція, легітимація та *викривлення* реальності³⁸⁶. Питання полягає у відносній важливості, яка приписується цим функціям: для Гірца первинною є функція інтеграції, відтворення та збереження спільнот, натомість Франк бере на озброєння бачення ідеології як хибної свідомості, але, звинувачуючи своїх опонентів у заангажованості, він сам стає жертвою власної інтерпретації, яка спричинилася до проникнення цінностей та *partisan agendas* у процес пізнання та деформації останнього³⁸⁷. Таким чином, я аргументую не на користь деідеологізації соціологічної теорії, що є неможливим у принципі, а пропоную *враховувати* вплив пов'язаних із ідеологією оцінок соціальної реальності на формування академічного дискурсу. Такий підхід дозволяє досліднику усвідомити засадничу партикулярність свого бачення і залежність останнього від цінностей та ідеології, а це, своєю чергою, створює можливість синтетичного теоретизування. Сприйняття ідеології виключно у якості «хибної свідомості», яка до того ж приписується лише опонентам, породжує конфліктний стиль теоретизування, фундаментальними вадами якого є одновимірність, редукціонізм та неадекватне подання позиції «іншого». За класичний приклад править антиномічне розуміння конфлікту і порядку Р. Дарендорфом у його роботах 50–70-х років XX століття. Лише докорінна зміна ним своєї інтелектуальної орієнтації упродовж останніх п'ятнадцяти років та перехід під

³⁸⁶ Не будучи прихильниками редукціоністської інтерпретації природи ідеології (теорії напруження, за висловом Гірца), ми водночас не можемо оминати асоціацій, які викликає зіставлення світогляду доби холодної війни та ери глобальної війни з тероризмом. Радянська загроза використовувалась американським істеблішментом для формування та посилення істеричної складової американської політичної культури, яка мала полегшувати отримання бюджетних асигнувань на боротьбу з «комунізмом», супроводжувану пролиттям крові у процесі цього «хрестового походу». Іноземних союзників США переконували в тому, що їхнім національним інтересам відповідає консолідація та розширення американської моці у світовому масштабі. Сьогодні загроза глобального тероризму використовується як засіб дисциплінарного впливу на режими, що претендують на автономію *vis-à-vis* США (режими-вигнанці, або парії, якщо послуговуватися лексикою вашингтонського офіціозу), та аргумент на користь необхідності не лише збереження, але й подальшого посилення американської гегемонії.

³⁸⁷ Детальніше про синтетичну інтерпретацію функцій ідеології див.: Chiapello E. Reconciling the Two Principal Meanings of the Notion of Ideology. *European Journal of Social Theory*. 2003. Vol. 6. № 2. – P. 155–171.

«егіду» теоретизування Парсонсового гатунку дозволили зробити німецько-британському соціологу незбагненний, з погляду послідовно-конфліктної парадигми, але цілком адекватний завданню встановлення каузальних зв'язків у соціумі, наголос на ролі громадянського суспільства – концептуальним еквівалентом якого слугує Парсонсова «соціетальна спільнота» – у відновленні моральних засад соціального порядку в постленінському контексті. Конфлікт у дослідженнях Дарендорфа поступився своїм центральним місцем цінностям та соціальній інтеграції. Ще одним промовистим прикладом ідеологізації та конфліктності мислення дослідника може бути кериґма одного з палких прихильників Франка, який майже з релігійним пафосом звинувачує ідею розвитку в тому, що вона «завжди була жорстоким євроцентричним розіграшем, замаскованою облудою та кмітливим крутіством та удавала з себе еліксир у кольорових ризах благочестя прогресивного гуманістичного універсалізму»³⁸⁸.

Отже, ідеологія як спосіб академічного дискурсу, хоч і не завжди виконувала роль зброї у цій *guerre de plume* (у пригоді стає вислів Гірца), дуже часто стимулювала антагоністичний стиль мислення основних учасників глобального зіткнення доби холодної війни, тобто ленінізму і лібералізму. Характерним для обох «таборів» було сприйняття третього світу не в якості рівноправного «гравця» та партнера, а лише як простору, в якому конфліктний потенціал надпотуг ефективно стримуваний у першому світі дією доктрини гарантованого ядерного взаємознищення (так званого «MAD» – *mutually assured destruction*), переходив із латентної стадії у явну³⁸⁹. Будучи традиційним, тобто ще не модернізованим, з точки зору світу першого, або докапіталістичним, а тому не завжди готовим до соціалістичного вибору з погляду «Московського центру», третій світ мусив лишень пасивно виконувати приписи, що надходили

³⁸⁸ Addo H. *Developmentalism. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. L.: Sage, 1996. P. 144.

³⁸⁹ Гострота протистояння між основними таборами холодної війни досягла такого напруження, що навіть дії нейтрального спрямування інтерпретувалися як стратегічні загрози та свідомі виклики гегемонії тої чи тої надпотуги. Так, приміром, хоча суб'єкти деколонізації – тобто рухи, спрямовані на визволення від панування колоніальних імперій – і могли б цілком правомірно вказати на Вільсонове бачення національного самовизначення як основу своєї політики, таке сподівання на автономію та визнання мало відповідало жорстко структурованим інституціям та практикам холодної війни. Навіть формування руху неприєднання на Бандунгській конференції у 1955 році, який лише проголосив свою відданість принципам, зафіксованим у хартії ООН (остання, своєю чергою, приймалася за ініціативою США), оцінювалося американським урядом як загроза хисткій рівновазі світового порядку холодної війни, ба більше – як комуністична димові завіса (див.: Schurmann F. *The Logic of World Power. An Inquiry into the Origins, Currents, and Contradictions of World Politics*. N.Y.: Pantheon, 1974. P. 296).

від західних або східних патронів, та задовольняти їхні потреби у природних ресурсах. Власне рішення США після завершення Другої світової війни підтримати Британію і Францію у їхній боротьбі за збереження колоніальних імперій піддається логічній інтерпретації у межах теорії залежності: американські лідери сподівалися, що експорт природних ресурсів із колоній допоможе Британії розрахуватися з боргами, накопиченими під час війни, водночас економічне оздоровлення Франція сприятиме послабленню впливу Французької компартії. Американські урядовці очікували, що Південно-Східно-азійський регіон «знову стане продуктивним і почне експортувати, як це було до війни, рис і природні ресурси та імпортувати з Японії і Західної Європи промислові товари»³⁹⁰.

Така «геополітична» ситуація залишала мало соціального простору мислителям на кшталт Франка, які намагалися бути рупором периферії та розглядали конфлікт Заходу зі Сходом лише як «димову завісу» реального конфлікту Півночі (до якої входили й країни «соціалістичного табору») і Півдня. Як вислід – інтелектуальні опоненти ідентифікувалися як носії несприйнятної ідеології і, відповідно, як політичні «вороги», що унеможливило продуктивне взаємопроникнення різних парадигм. З цього погляду, Франк характеризує більшість соціологів як євроцентристів, а їхнє теоретизування, на його думку, має за мету ідеологічну «легітимацію» теорії й практики лібертаризму і так само універсальної значущості Заходу за рівночасного захисту тези про унікальність цієї цивілізації³⁹¹. Природно, що «діалог» між прихильниками парадигми модернізації і їхніми опонентами з ліворадикального табору (приміром, школами залежності та світ-системного аналізу) за своєю структурою є тотожним із взаємодією ранньохристиянських мислителів і філософів пізньої античності. Попри обізнаність зі змістом вчення опонентів (детальний огляд доктрин античних філософів християнином Гермієм, знайомим навіть із утаємниченим піфагорейством, та Цельсові ремарки на адресу християнства³⁹² слугують за переконливий зразок їхньої компетентності й поінформованості), жодна із сторін не вважала за потрібне запозичувати та брати на озброєння знахідки й досягнення «конкурента». Висновок Гермія про відсутність будь-якої інтелектуальної цінності пошуку істини за умови, що цей пошук відбувається під егідою нехристиянських поглядів («все це морок невідання, чорна лжа, нескінченне омилання, безцільні домисли, безпросвітне

³⁹⁰ Rotter A. J. The Path to Vietnam: The Origins of the American Commitment to Southeast Asia. Ithaca: Cornell University Press, 1987. P. 6.

³⁹¹ Frank A. G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. Berkeley: University of California Press, 1998. P. 359.

³⁹² Див.: Хосроев А. П. Александрийское христианство по данным текстов из Наг Хаммади (II, 7; VI, 3; VII, 4; IX, 3). М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. С. 39.

незнання»³⁹³), править за анотацію критичних висловлювань сучасних «залежників» (*dependentistas*) та «модернізаторів» на адресу одне одного.

Показово, що численні представники першої фази дослідницької програми модернізації витлумачували самий процес модернізації як мобілізацію населення з метою індустріалізації, поширення освіти, урбанізації й, найголовніше, нових зразків цінностей, які б спонукали пасивно налаштованих селян орієнтуватися на *досягнення* (Парсонсове «досягнення *versus* припис») нових ролей у системі координат безособових соціальних, економічних та політичних інституцій. Своєю чергою, Франк розглядав специфічні суспільства із властивими для них інституціями, цінностями та культурними зразками як епіфеномени, не варті дослідницької уваги, яка мала зосереджуватися на гомогенній логіці акумуляції капіталу у світовому масштабі та експлуатації периферії метрополією. Подібно до своїх колег – захисників світ-системного аналізу – Франк дотримується методологічного підходу, який він сам метафорично називає «стілцем на трьох ніжках», та вважає, що дослідження світової системи має рівною мірою ґрунтуватися на екологічній / економічній, політичній та культурній / ідеологічній / етичній складових. Така схема подібна до Парсонсової чотирьохфункціональної моделі. Але, вочевидь, Франків аналіз культури завжди є редукціоністськи-функціоналістським і залишає мало простору для автономії «підсистем», яку захищав Парсонс. Усі відмінності між соціумами розчиняються у поняттях експлуатація, недорозвиток, криза, а починаючи з 90-х років минулого століття – у мегакатегорії світової системи, яка є абстракцією такого рівня, що навіть не передбачає диференціації на окремі стадії (чи то за критерієм способів виробництва, чи то за вододілом: традиція – модерн). За такого концептуального бачення, дистинкція між «модерним» суспільством і таким, що «модернізується» (або метрополією і периферією, якщо послуговуватися власне Франковою термінологією), полягає лише у кількісному вимірі *багатства* (*wealth*), яким вони володіють. Такий підхід нехтує культурними вимірами суспільного існування: адже ще для Солона, згідно з Плутархом, була очевидною неможливість зведення соціокультурної площини до економічної³⁹⁴. Новітні форми дослідницької програми модернізації стають об'єктом не менш палких інвектив з боку Франка.

³⁹³ Цит. за: Бычков В. В. Эстетика поздней античности (II–III вв.). М.: Наука, 1981. С. 83.

³⁹⁴ Див.: Плутарх. Избранные жизнеописания: В 2 т. М.: Правда, 1990. Т. 1. С. 184. У сучаснішому формулюванні Е.Тіріак'яна, який послуговується Парсонсовою концептуальною мовою, «суспільства-матиці» – давня Греція та Ізраїль – трансцендентувавши обмеження своєї історичної ситуації, здійснили прорив, який не змогли повторити інші, незрівнянно багатші цивілізації (див.: Tiryakian E. *Changing Centers of Modernity. Comparative Social Dynamics: Essays in Honor of S. N. Eisenstadt* / Ed. by E. Cohen, M. Lissak, U. Almagor. Boulder; L.: Westview Press, 1985. P. 131–147).

Так, у своїй останній монографії «ПереОРІЄНТація» він оцінює теоретизування у термінах зіткнення цивілізацій або «МакСвіту», що глобалізується, як ідеологічні діатриби, які наголошують відмінності та закорінені у некомпетентному запереченні ідеї єдиної глобальної історії. Тому така соціальна теорія, на думку Франка, є лише ідеологічною легітимацією та маскуванню європейської ідеології панування, якій він сподівається завдати потужного удару, оперуючи даними з реального процесу світової історії³⁹⁵.

Ми можемо пристати на думку Франка, що досвід західного модерну в цілому і американського зокрема сповнений суперечностей і, беззаперечно, не може сприйматися як соціальний еквівалент «благого суспільства», яке є взірцем для Решти світу. Але так само безпідставно заперечувати універсальну значущість емансипаторського потенціалу проекту модерну в його західному втіленні, який актуалізувався у суспільних практиках та інституціях цілком реальних суспільств. Ми виразно наголошуємо, що політичні інституції США є взірцевими з огляду обмеження автономії держави суспільством та забезпечення конкуренції між гілками влади, яка є доконечною передумовою ефективного функціонування механізму «стримувань і рівноваг»³⁹⁶. Не варто ігнорувати той факт, що Хо Ши Мінова візія устрою Демократичної Республіки В'єтнам надихалася розумінням благого суспільства американськими отцями-засновниками. Хо Ши Мін словами, близькими до Джефферсонових, проголосив: «Всі люди створені рівними, всі люди мають право на життя, свободу і щастя»³⁹⁷.

Водночас жодне суспільство не є повним втіленням усіх вимірів модерну – наприклад, США є одним з найбільш жорстко стратифікованих серед «розвинених» суспільств під кутом зору расового поділу³⁹⁸.

Доцільним є погляд на соціологічну теорію Франка скрізь призму аналізу ідей франко-американського соціолога Л. Вакана. Останній твердить, що «в межах всієї міської системи карного правосуддя (у США. – Авт.) формула «молода людина + чорношкіра + чоловічої статі» тепер відкрито прирівнюється

³⁹⁵ Frank A. G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley: University of California Press, 1998. P. 359. Реальність, звісно, є суттєво відмінною; Франк не стільки руйнує заідеологізований спосіб теоретизування, скільки витворює іншу його версію.

³⁹⁶ Див.: Кутуєв П. В. Конгрес США в межах президентської системи. *Віче*. – 2000. № 1. С. 153–159.

³⁹⁷ Цит. за: Harrison J. P. *Endless War: Vietnamese Struggle for Independence*. N.Y.: Columbia University Press, 1989. P. 96.

³⁹⁸ Див.: Wacquant L. *From Slavery to Mass Incarceration: Rethinking the «race question» in the US*. *New Left Review*. 2002. № 13. P. 41–60; Barlow D. E., Barlow M. H. *Racial Profiling: A Survey of African American Police Officers*. *Police Quarterly*. 2002. Vol. 5. № 3. P. 334–358; Wu F. H. *Yellow: Race in America Beyond Black and White*. N.Y.: Basic Books, 2002.

до «достатньої підстави», яка виправдовує арешти, допити, обшуки та ув'язнення мільйонів афроамериканських чоловіків щорічно»³⁹⁹. Ваканове судження має «абсолютистський» пафос, що підважує його коректний емпіричний зміст. Telos аргументації Вакана полягає у протиставленні емпіричної реальності такій «ідеально-типовій» характеристиці модерного суспільства, як принцип універсальності, й, таким чином, сподівається позбавити США статусу модерного соціуму та схарактеризувати цю країну в термінах суспільства-в'язниці (на відміну від суспільств, які просто мають в'язниці, але не структуровані за принципом цієї інституції)⁴⁰⁰. Ми не заперечуємо існування так званого racial profiling, тобто визначення ймовірності, з якою окремих представників певної расової групи можуть визначати як підозрілих індивідів, а відповідно, й потенційно підозрюваних у правопорушенні, екстраполюючи на них показники злочинності у генеральній сукупності, якою у цьому випадку виступає расова група (афроамериканець має 29% імовірності опинитися у в'язниці впродовж свого життя у порівнянні з 4% для білого чоловіка). Подібна практика використання расової належності як елементу соціального портрету ймовірного злочинця не є легальною в США, хоча її поширеність говорить про наявність певної легітимності такого етосу в середовищі правоохоронців. Мислення у термінах ідеологічного бачення зумовлює «тоталізуючу» інтерпретацію соціальних фактів, яким приписуються «системні» характеристики, внаслідок чого постає неадекватна картина соціальної реальності⁴⁰¹. Цей вердикт на адресу Вакана ми можемо екстраполювати й на Франка: його теоретизування часто ставало «жертвою» інтелектуальних обмежень, які накладалися, зокрема й ідеологічними кордонами, у розбудові яких Франк брав активну участь.

Підсумовуючи, логічно дійти такого висновку: визначення «переваги» того або іншого суспільства / устрою / цивілізації можливе лише в межах індивідуального ціннісного вибору, а тому будь-які спроби універсалізації партикулярного та перетворення його на гегемоністичний тип дискурсу і

³⁹⁹ Wacquant L. From Slavery to Mass Incarceration: Rethinking the «race question» in the US. *New Left Review*. 2002. № 13. P. 56.

⁴⁰⁰ М. Девіс змальовує аналогічну картину фашизоїдного Нью-Йорка під проводом Р. Джуліані, якому приписується сумнівне досягнення перетворення «департаменту поліції, що страждав від небезпечно високого рівня тестостерону», на міську агенцію з урбаністичного планування (див.: Davis M. The Flames of New York. *New Left Review*. 2001. № 12. P. 43).

⁴⁰¹ Як потвердив майже 30 років тому соціолог-теоретик П. Бергер у своєму есе про Нью-Йорк як ідеально-типове місто модерної доби, «модні сьогодні інтелектуали, які заперечують те, що Америка є носієм надії, перебувають у значно глибшому стані «хибної свідомості», ніж мільйони сповнених надії іммігрантів, які прибули та продовжують прибувати до Америки» (Berger P. Facing Up to Modernity: Excursions in Society, Politics and Religion. N.Y.: Basic Books, 1977. P. 216).

соціальної дії (і в «ідеалістичному» модернізаційному, і в «матеріалістичному» Франкових варіантах) приречені на невдачу. Як адекватна соціологічна концептуалізація процесів суспільного розвитку і модернізації, так і успішна у довгостроковій перспективі політика розвитку можуть бути лише синтетичними.

5.2. Дослідницька проблематика А. Г. Франка та залежність у сучасному світі.

У світлі попередньо наведених міркувань та критичних зауважень стосовно ідеологічної природи Франкових побудовань постає логічне питання: наскільки актуальним є його внесок до соціологічної теорії з огляду як на інтелектуальну цінність, так і на практичну значущість? Відповідь може бути лише однозначною: жодне дослідження історії та сучасного стану *загальної проблематики* теоретизування в межах соціології розвитку та модернізації не може не взаємодіяти із поглядами Франка на суспільний розвиток через той вплив на соціологічний дискурс, який вони справляли і продовжують справляти. Ба більше, Франкові ідеї є адекватними завданням розвитку і модернізації суспільств у порівняльно-історичній перспективі та України зокрема. Водночас систематична експлікація й актуалізація Франкового внеску до соціологічного теоретизування у вітчизняній літературі *не здійснювались* попри існування опублікованих радянськими науковцями вельми інформативних студій, присвячених Франковим ідеям⁴⁰². З погляду сьогодення, література радянської доби часто є неадекватною реаліям через радикальну зміну політико-економічного контексту дискурсу про залежність та недорозвиток. Лише 30 років тому СРСР як «ударна бригада» (І. Сталін) соціалістичної моделі розвитку міг претендувати на роль взірця для країн, що розвиваються, отримуючи такі енкомії на свою адресу від інтелектуалів третього світу: «вражає, що науковий стрибок Росії у 50-х роках супроводжувався не обмеженнями, а швидким розвитком демократичних інституцій та добробуту населення»⁴⁰³. Сьогодні, за слушним спостереженням як самого Франка, так і інших дослідників (зокрема, М. Буравого та П. Нолана), країни колишнього «другого світу» набирають рис світу «третього», і, відповідно, на них поширюються відносини залежності, які породжують розвиток недорозвитку. За М. Буравим та П. Ноланом, країни на кшталт Росії, здійснивши непідкріплений суспільною трансформацією перехід до ринку, виявилися менш конкурентоспроможними, ніж «поступовці»

⁴⁰² Наприклад, див.: Шестопа А. В. Леворадикальная социология в Латинской Америке. М.: Мысль, 1981.

⁴⁰³ Там само. С. 204.

китайського гатунку⁴⁰⁴. Учень Валерстайна Г. Дерлуг'ян, пишучи про сучасні пострадянські держави, послуговується словником, суголосним із Франковим: «Росія знову стала типовим периферійним виробником сировини із виробничим сектором, який має низьку конкурентоспроможність, та з примітивним рівнем індустрії послуг. Основними «товарами», які Росія сьогодні експортує, стали нафта – до Німеччини, газ – до Італії, повії – до Туреччини та капітал – до Кіпру. Якщо ця тенденція триватиме, режим Путіна, ймовірно, нагадуватиме великі латиноамериканські країни минулого: диктатор, який має електоральний фасад та оперує у неформальних кордонах американського впливу. Такий диктатор не обтяжує локальних «царьків» податками, позаяк має достатньо природних ресурсів, аби уникнути проблем із зарубіжними власниками цінних паперів, і може щедро наповнювати скарбницю центрального апарату примусу»⁴⁰⁵.

Франк є одним із найяскравіших представників ліворадикальної критичної соціології, який, відсторонюючись від жорсткої самоідентифікації з марксизмом, водночас тривалий час перебував під суттєвим впливом цієї традиції. Лише у 90-х роках минулого століття Франк скеровує вогонь своєї теоретичної критики проти Маркса, якого він звинувачує у «червоному орієнталізмі». Якщо взяти до уваги популярність сурогатних ідей західного (нео)лібералізму в середовищі дослідників постленінських країн, важливою видається оцінка дослідницької програми, яка зазнала нищівної критики з боку як західного – переважно американського – академічного істеблішменту, так і «радянського марксизму-ленінізму».

Інтелектуальна *актуальність* попередньо окреслених завдань посилюється тим фактом, що крах ленінізму як соціальної системи супроводжувався своєрідною «заміною віх» у теоретико-методологічній царині, вислідом якої стало перенесення ленінсько-сталінських процедур прочитання Маркса на його «буржуазного» опонента – М. Вебера. Місце «Богоносця-

⁴⁰⁴ Див.: Frank A. G. The «Third Worldization» of Russia and Eastern Europe. *Russia and Third World in the Post-Soviet Era* / Ed. by M. Mesbahi. Gainesville: University Press of Florida, 1994. P. 45–72; Frank A. G. Revolution in Eastern Europe: Lessons for Democratic Social Movements (and Socialist?). *The Future of Socialism* / Ed. by W. Tabb. N.Y.: Monthly Review Press, 1990. P. 36–52; Burawoy M., Krotov P. The Soviet Transition From Socialism to Capitalism. *American Sociological Review*. 1992. Vol. 57. – № 1. P. 16–39; Burawoy M. The State and Economic Involution: Russia Through China Lens. *World Development*. 1996. Vol. 24. № 6. P. 1105–1117; Nolan P. China's Rise, Russia's Fall. *Journal of Peasant Studies*. 1996/1997. Vol. 24. № 1/2; Burawoy M. Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. *American Journal of Sociology*. 2001. Vol. 106. № 4. P. 1099–1120; Burawoy M. Transition without Transformation: Russia's Involutionary Road to Capitalism. *East European Politics and Societies*. 2001. Vol. 15. № 2. P. 269–290.

⁴⁰⁵ Derluguian G. Recasting Russia. *New Left Review*. 2001. № 12. P. 30–31.

пролетаріату», який наділявся сакральними характеристиками та був позбавлений «профанних» рис, пов'язаних із його емпіричним існуванням, заступають інші соціальні утворення. Наприклад, у випадку російського веберолога-веберіанця Ю. Н. Давидова такою суспільною силою стають нижні верстви німецького середнього класу, які через свою роль у становленні сучасного промислового капіталізму дістають «соціологічний» імунітет та звільняються від будь-якої відповідальності за патогенезу німецького соціуму в напрямку нацизму. Sonderweg, тобто особливий шлях Німеччини переконливо аналізувався Е. Фромом, який через це стає об'єктом інвективи Давидова: «Як бачимо, саме та суспільна верства, яка, за М. Вебером, забезпечила своєю невинною працею процвітання Заходу, третирується Е. Фромом як споконвічно «фашизоїдна»»⁴⁰⁶. Позитивний внесок до економічного розвитку стає довічною індульгенцією – проти чого, за законом іронії історії, виступали ті самі «аскетичні буржуа» – та виправдовує таким чином будь-які злами соціального порядку, спричинені ірраціональними колективними діями тих або інших соціальних сил. Тому поза увагою Давидова залишається такий незаперечний соціальний факт, як підтримка, надана нацистському режиму опoетизованими російським соціологом середніми верствами, які становили понад половину членів націонал-соціалістичної робочої партії Німеччини⁴⁰⁷. Х. Лінц також наводить дані, які потверджують вибіркoву спорідненість між «білими комірцями» й нацистським режимом, а також «образ (нацистської. – Авт.) партії як виразу незадоволення нижчих верств середнього класу, які заперечували ототожнення їх із пролетаріатом»⁴⁰⁸. Такий саме чином російський дослідник повністю нехтує роллю колоніальної експансії у розвитку капіталізму. Давидов недооцінює неоднозначність Веберової постави щодо модерну і капіталізму зокрема: у жодному разі німецький мислитель не був налаштований протиставляти Марксовому апокаліптичному баченню капіталізму пeан на адресу цього типу соціального устрою (ще менше він тяжів до ідеалізації соціальної / економічної / політичної / культурної дійсності Німеччини⁴⁰⁹). Саме тверезість Веберових оцінок стану сучасного йому

⁴⁰⁶ Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. М.: Мартис, 1998. С. 281.

⁴⁰⁷ Див.: Левада Ю. Фашизм. Философская энциклопедия: В 5 т. М.: Советская энциклопедия, 1970. Т. 5. С. 307.

⁴⁰⁸ Цит. за: Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994. P. 491. Це, безперечно, не перетворює вказані соціальні верстви на єдиного «винуватця» перемоги нацизму.

⁴⁰⁹ Див., наприклад: Graf F. W. The German Theological Sources and Protestant Church Politics. Weber's «Protestant Ethic»: Origin, Evidence, Context / Ed. by H. Lehmann, G. Roth. N.Y.: Cambridge University Press, 1993. P. 29–30.

суспільства та перспектив розвитку останнього вигідно вирізняється на тлі Марксового хіліастичного очікування «стрибка до царства свободи». Сприйняття Вебера крізь гегелівсько-марксистську призму та приписування йому ідеї лінійно-прогресуючого розгортання активістської картини світу внеможливорює застосування власне веберівських соціологічних категорій до аналізу патологій модерну, залишаючи цю проблематику на відкуп лівим радикалам, чие трактування контрверсійних соціальних феноменів – починаючи від франкфуртців – часто (але, безумовно, не завжди) хибує на ідеологічну та політичну одновимірність.

Здійснення такого екскурсу до царини соціології знання є вкрай необхідною складовою реконструкції історії соціологічної теорії та усвідомлення ролі як *присутності* (маються на увазі персоналії соціологів-теоретиків), так і *відсутності* у соціологічному дискурсі⁴¹⁰. Ідентифікація мною соціальної основи осягнення ідей Вебера у пострадянському контексті виразно унаочнює необхідність *синтезу* дослідницьких програм, синтезу, який дозволяє вийти за обрії однієї парадигми та звільнити соціальний аналіз як від апологетичності, так і від безпідставного критицизму, а це, своєю чергою, вможливорює оминання апріоризму у визначенні ролі соціальних сил у розвитку суспільства. Лише підхід у дусі Гідденсового «поза правими та лівими» уможливорює подолання жорстких теоретичних / ідеологічних дихотомій, що залишилися у спадок від протистояння ленінських та ліберальних режимів доби холодної війни.

5.3. Розвиток недорозвитку: метрополія versus третій світ.

У працях періоду розробки дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку Франк пориває із поглядом на відсталість третього світу як на іманентний феномен, притаманний суспільствам географічного ареалу, який розпростерся поза Заходом. Відсталість – насправді недорозвиток – цих соціумів не є вислідом їхньої соціокультурної архаїчності, доіндустріальної економіки та структурної недиференційованості, зокрема у політичній сфері. Франк, у такий спосіб, усуває наріжний камінь теоретизування дослідницької програми модернізації, яка фактично ототожнювала «традиційне» і «відстале / слабозвинене». Під нищівним вогнем Франкової критики опиняються і марксистичні зі своєю теорією феодалізму як домінантного способу виробництва у багатьох регіонах третього світу, зокрема Латинської Америки, чим власне вони й пояснювали явище відсталості. Натомість Франк наполягає, що недорозвиток

⁴¹⁰ Детальніше див.: Кутуєв П. В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія. Філософська і соціологічна думка. 1995. № 1/2. С. 68–87.

продукується внаслідок впливу капіталістичного Заходу на Решту; впливу, який набув форми колонізації. Відповідно, Франк не пристає на рецепти подолання цієї відсталості / недорозвитку, що висувалися як першою фазою дослідницької програми модернізації (перехід до модерного суспільства шляхом копіювання західних зразків), так і марксизмом (боротьба за буржуазну революцію, що приведе до формування пролетаріату, який здійснить соціалістичну революцію). За Франком, всі ці припущення були помилковими, позаяк вони ігнорували факт високого ступеня розвитку багатьох неєвропейських цивілізацій, а також не брали до уваги неможливість імітації західної траєкторії розвитку за докорінно відмінних умов, створених колоніалізмом.

Не можна не відзначити, що зв'язок між марксизмом і дослідницькою програмою залежності та розвитку недорозвитку не є однозначним. Деякі послідовники концепції залежності / розвитку недорозвитку вважають, що Маркс сформулював засади цієї парадигми⁴¹¹. Не можна оминати увагою того факту, що таке ототожнення марксизму із школою залежності необґрунтоване. На переконання Маркса, капіталізм спричинюється до нового поділу праці, який відповідає розташуванню головних центрів машинного виробництва, яке перетворює одну частину земної кулі у переважно землеробський регіон для іншої частини земної кулі як області переважно промислового виробництва. Для Маркса ця ситуація була зумовлена конкурентною перевагою машинного виробництва над ремісницьким: «дешевина машинного продукту і переворот у засобах транспорту та зв'язку є засобом для завоювання іноземних ринків. Руйнуючи там ремісничє виробництво, машинне виробництво примусово перетворює ці ринки у місця виробництва відповідного сирого матеріалу»⁴¹². Отже, за Марксом, ситуація залежного недорозвитку досягається завдяки конкурентним перевагам машинного виробництва. Але попри ці відмінності між класичним марксизмом та дослідницькою програмою залежності та розвитку недорозвитку, обидві течії, згідно з підставовим спостереженням Дж. Коен, об'єднує «спільна нелюбов до інституцій модерного громадянського суспільства та обмеження ними цих інституцій лише буржуазною культурою й капіталістичними відносинами»⁴¹³.

Розробляючи свою концепцію, Франк сподівався, що дослідницька програма залежності та розвитку недорозвитку стане відповіддю периферії на інтелектуально-ідеологічну гегемонію Заходу. Суть осягнення феномена

⁴¹¹ Див.: Dependency and Marxism: Toward a Resolution of Debate / Ed. by R. H. Chilcote. Boulder: Westview Press, 1982.

⁴¹² Маркс К. Капитал. М.: Политиздат, 1988. Т. 1. С. 461.

⁴¹³ Cohen J. Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory. Amherst: University of Massachusetts Press, 1982. P. 5.

залежності у межах дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку передає дефініція цього феномена, запропонована бразильським соціологом Теотоніо Душ Сантушем: «Під залежністю ми розуміємо таку ситуацію, коли економіка певної країни визначається розвитком та експансією іншої економіки, при цьому перша підпорядкована другій. Відносини взаємозалежності між двома або більшою кількістю економік набирають форми залежності у тих випадках, коли деякі країни (панівні) можуть розширюватися та бути самодостатніми, тимчасом як інші країни (залежні) можуть робити це тільки у спосіб, який є реакцією на експансію першої групи країн, а це, своєю чергою, може мати як позитивний, так і негативний вплив на їхній розвиток»⁴¹⁴.

Франк сформулював положення своєї теорії на тлі глибокої кризи політико-економічної парадигми Економічної комісії ООН у справах Латинської Америки (ЕКЛА), яка була заснована у 1947 році й пік впливу якої припав на 50-ті роки минулого сторіччя. Ідеологом ЕКЛА став аргентинський політик та економіст Р.Пребіш, який був першим главою Центрального банку Аргентини. На цю посаду Пребіша призначив його далекий родич – глава аргентинської хунти генерал Хосе Урібуру. Він керував Центральним банком у 1935–1943 роках. Цю роботу він втратив як вислід так званого «перевороту полковників». Розпочавши свою співпрацю з ЕКЛА у 1949 році, Пребіш став автором доповіді «Економічний розвиток Латинської Америки та його головні проблеми», яку А. Гіршман пізніше «охрестив» маніфестом ЕКЛА. Починаючи з 40-х років ХХ століття, Пребіш використовує терміни «центр» та «периферія», запроваджені В. Зомбартом (паралельно із терміном «залежність») у трактаті «Модерний капіталізм». Власне Пребіш трансформував ці терміни у концепції, надавши їм популярності та вклавши у межі загальної теорії, покликаної пояснити взаємодію між цими двома складовими єдиної світової системи. Пребіш наполягав на необхідності протекціоністських тарифів на початковій стадії індустріалізації, а також на важливості імпорту капіталу.

Приписи ЕКЛА вимагали від урядів протекціоністської економічної стратегії та імпортозамінної індустріалізації. Втім, сподівання, що виконання цих рекомендацій забезпечить стабільне економічне зростання, добробут та демократизацію, не виправдалися. Гарячкова індустріалізація дуже часто спричинялася до нехтування традиційними видобувними галузями, зорієнтованими на експорт, а це зумовлювало негативний баланс платежів для більшості країн регіону. Імпортозамінна індустріалізація не поклала край залежності від імпорту. Залежність лише змінила свій характер: місце залежності від імпорту продуктів споживання заступила залежність від імпорту

⁴¹⁴ Dos Santos T. The Structure of Dependence. Development and Underdevelopment: The Political Economy of Global Inequality / Ed. by M. A. Seligson, J. T. Passé-Smith. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1998. P. 252.

капіталу. Щобільше, завважує Душ Сантуш, «імпортзамінна індустріалізація ставить промислове зростання у залежність від прибутків у вільно конвертованій валюті, отриманих від експорту»⁴¹⁵. Задля збільшення валютних резервів латиноамериканські держави запровадили політику «конфіскації» прибутків у вільно конвертованій валюті, компенсуючи їх у національній валюті та змушуючи землевласників й комерційних експортерів сировини й природних ресурсів до інвестування на внутрішньому ринку. Реформістськи налаштована ЕКЛА була щільно пов'язана з інтересами латиноамериканської буржуазії, а остання у жодному разі не була схильною до конфлікту з латифундістами та проведення політики земельної реформи, яка сприяла б більш рівному розподілу доходів сільського населення, а відповідно, підвищенню купівельної спроможності внутрішнього ринку. Початок 1960-х років ознаменувався глибокою економічною кризою у світовому масштабі, політичними імплікаціями якої стали зростання нестабільності у третьому світі та примноження військових авторитарних режимів, які ставили перед собою завдання приборкати масові протести. За справедливим спостереженням Д. Широ, такі події, як «американська поразка у В'єтнамі та вибух серйозних радикальних проблем у середині 60-х років XX сторіччя, супроводжуваних хронічною інфляцією та девальвацією долара США, а також втрата Америкою впевненості у своїх силах на початку 1970-х років, знищили моральні переконання, які становили підґрунтя модернізаційної теорії. Серед соціологів молодшого віку набув популярності новий тип теорії, яка переглянула всі старі аксіоми. Америка стала моделлю зла, а капіталізм, який раніше розглядався як чинник соціального прогресу, набирає рис зловісного експлуататора та головного агента злиднів майже у всьому світі. Імперіалізм, а не відсталість та відсутність модерну – от що стало новим ворогом»⁴¹⁶. Як вислід – різко змінилися дослідницькі орієнтації вчених, які займалися питаннями розвитку: за свідченням Ф. Баттела та Ф. МакМайкла, впродовж 1970-х років різні варіанти неомарксизму (або дослідницькі програми, що певною мірою перебували під його впливом), досягнувши значної популярності, починають визначати пріоритети розвитку соціології розвитку та модернізації⁴¹⁷.

⁴¹⁵ Dos Santos T. Latin American Underdevelopment: Past, Present, and Future. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. L.: Sage, 1996. P. 154.

⁴¹⁶ Chirot D. Changing Fashions in the Study of the Social Causes of Economic and Political Change // The State of Sociology: Problems and Prospects / Ed. by J. Short. – Beverly Hills: Sage, 1981. P. 259–260.

⁴¹⁷ Див.: Buttel F. H., McMichael P. Reconsidering the Explanandum and Scope of Development Studies: Toward a Comparative Sociology of State-Economy Relations / Rethinking Social Development: Theory, Research and Practice. L.: Longman, 1985. P. 42.

На тлі реформаторсько-поступової стратегії ЕКЛА та небажання ленінських режимів активно підтримувати радикальні революційні рухи, надто коли йшлося про збереження останніми власної ідентичності та автономії, починає формуватися нова дослідницька програма, яка прагнула аналізувати не стільки ситуацію всередині імперіалістичних країн Заходу, скільки їхній негативний вплив на решту світу. Заперечення буржуазної революції як передумови революції соціалістичної (така двоступенева модель мала своїм опертям генералізацію подій початку XX століття у Російській імперії) логічно вело до положення про готовність «нових держав» до революції, рушійною силою якої мав стати не урбанізований пролетаріат, а селянство, чийм ефективним засобом досягнення політичного домінування була партизанська війна. Вимога ортодоксального марксизму щодо обов'язкового «очікування» буржуазної революції, яка мала передувати соціалістичній, усувалась як така, що не витримала перевірки практикою з огляду на переможні революції у Китаї та на Кубі.

Спираючись як на досягнення ЕКЛА, так і на дослідження колоніального суспільства, аграрного питання й економічної історії регіону латиноамериканськими вченими, Франк почав розроблення дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, яка мала на меті два взаємопов'язані завдання: а) піддати критиці засади першої фази дослідницької програми модернізації; б) висунути теоретичну альтернативу останній. Франків «напад» на теорію модернізації похитнув конструкційні підвалини цієї школи; поза тим його висновки були інкорпоровані до дискурсу тих дослідників, які заперечують методологічну коректність зіставлення реалій третього світу з ідеальним типом Заходу (ідеальний тип, за визначенням самого Вебера, є не більш як утопією)⁴¹⁸. Франкові закиди вигідно відрізняються від поверхового полемізування з першою фазою дослідницької програми модернізації заради власне полемізування у стилі американського соціолога Дж. Гасфілда⁴¹⁹, який, залишаючись усередині теоретичної системи координат цієї парадигми, запропонував невдалу реінтерпретацію її ключових категорій, яка у жодному разі не сприяла подоланню кризи модернізаційного дискурсу через поверхову дескриптивність своєї аргументації.

⁴¹⁸ М. Герцфельд пропонує блискучі та проникливі міркування з цього приводу, завважуючи, що «хоч модерн і визначається, головним чином, за допомогою відданості раціональному менеджменту та імунітету до родинних інтересів, риторика держави (йдеться про модерну західну державу. – Авт.) вщерть наповнена метафорами спорідненості» (Herzfeld M. *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. N.Y.; Oxford: Berg, 1992. P. 12).

⁴¹⁹ Див.: Gusfield J. R. *Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change*. *American Journal of Sociology*. 1967. Vol. 72. № 4. P. 351–362.

На переконання Франка, категорії Парсонсової соціології, котрі являли собою пресупозиції першої фази дослідницької програми модернізації (зокрема, типові змінні дії), вочевидь не мають географічної «прив'язки», а тому не можуть розглядатися як ексклюзивне надбання лише одного типу суспільств (а таким зразком для Парсонса були Захід загалом і США зокрема). Франк доводить, що нібито традиціоналістська периферія у реальності виявляє здатність до універсалізму⁴²⁰ (проявом якого стають загальні страйки пролетаріату), натомість західна доктрина лібералізму є втіленням дифузності (хоча дифузність приписується саме «традиційним» суспільствам) і, безперечно, не може визначатися як індикатор функціональної специфічності, а звідси – культурної переваги Заходу. Щобільше, експорт доктрин економічного лібералізму, на думку Франка, є віддзеркаленням партикуляристських інтересів метрополії. Те саме стосується і такої унікально західної, з точки зору першої фази дослідницької програми модернізації, змінної, як орієнтація на успіх, що протистоїть традиціоналістському припису. Франк слушно potwierджує, що оцінка релевантності цієї концепції вимагає її аналітичної диференціації на такі субкатегорії, як «винагорода, відбір та мотивація. Прикметно, що передусім у США винагорода за виконання ролей суттєво узалежнена від досягнень їхніх носіїв. Проте відбір носіїв ролей, хоч, імовірно, і залежить від досягнення, коли це стосується середнього класу, здебільшого ґрунтується на приписі, й це властиве як вищим верствам, які керують бізнесом., так і незаможним масам, які формують так звану «іншу Америку»...»⁴²¹ У політичній площині західних суспільств Франк також констатує всеприсутність партикуляризму, припису та дифузності. За переконливий приклад, на його думку, править феномен, що дістав назву «привілейована позиція бізнесу» у прийнятті політичних рішень, та егоїстично-персоналістський ентузіазм американських вчених щодо можливості участі у реалізації політики стримання комунізму. Приміром, американський політолог Р. Пакенгем провів у середині 1960-х років опитування співробітників агенції з міжнародного розвитку США. Це опитування засвідчило, що для більшості з них політичний розвиток означав «антикомуністичну,

⁴²⁰ У цьому контексті знову будуть слушними міркування М. Герцфельда: «Підприємництво – чеснота на протестантському Заході – стає жадібністю та підступністю, якщо воно розглядається як частина образу екзотичного «іншого»» (Herzfeld M. *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*. N.Y.; Oxford: Berg, 1992. P. 9).

⁴²¹ Frank A. G. *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy*. N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. P. 26. Термін «інша Америка» увів до обігу американський дослідник соціальної нерівності М. Гарінгтон у своєму класичному трактаті під однойменною назвою (див.: Harrington M. *The Other America: Poverty in the United States*. Baltimore: Penguin Books, 1963).

проамериканську політичну стабільність»⁴²². Така ідеологічна орієнтація була суголосною із консервативною інтерпретацією соціології Парсонса. Своєю чергою, Майкл Манн так описує політику розвитку адміністрації Кеннеді щодо Латинської Америки і ця дескрипція реальних дій є суголосною з Гантінгтоноюю скаралізацією стабільності: «Гроші надходили до країн, але більша частка виводилася корумпованими елітами. Американські посадовці незрідка були неналаштовані співпрацювати з місцевими реформаторами, позаяк земельна реформа інтенсифікувала класовий конфлікт, а це могло загрожувати *стабільності, головній меті США в регіоні* (курсив наш. – Авт.)»⁴²³.

Розбудовуючи власну теорію, Франк спирався також на політико-економічні ідеї П.Берена, який зауважував, що західний капіталізм «ефективно поточив все те, що залишалося від «феодальної» цілісності *відсталих* (курсив наш. – Авт.) суспільств. Він (капіталізм) заступив патерналістські відносини, які зберігалися впродовж століть, ринковими контрактами. Він переорієнтував частково або повністю самодостатні економіки сільськогосподарських країн у напрямі вироблення товарів для ринку. Він пов'язав їхню економічну долю з ар'єргардом світового ринку та з температурною кривою міжнародного руху цін»⁴²⁴. Пасаж Берена відбиває амбівалентність позиції марксизму стосовно капіталістичного розвитку та ролі Заходу в цьому процесі: акцентуючи руйнівні соціально-економічні висліди проникнення Заходу до Решти світу, марксистки, водночас, розглядали глобальну (і таку, що глобалізує) експансію капіталізму як можливість стати на рейки «прогресу». Тому перенесення Маркса на адресу динамічної ролі капіталізму в «Маніфесті комуністичної партії», по суті, не відрізняється від картини британської гегемонії, змалюваної у приблизно ту саму епоху (1865 року) одним із творців теорії граничної корисності В. Джевонсом: «Рівнини Північної Америки та Росії є нашими хлібними полями; Чикаго та Одеса є нашими зернохосвищами; Канада та Прибалтика є нашим лісом; Австралія має наші овечі ферми, а в Аргентині та у західних преріях Північної Америки ми маємо наші череди рогатої худоби; Перу надсилає нам своє срібло, а золото Південної Африки й Австралії тече до Лондона; індійці та китайці вирощують для нас чай, а наші плантації кави, цукру та прянощів розкидані по всій Індії. Іспанія та Франція є нашими виноградниками; Середземномор'я – це наш фруктовий сад; наші бавовняні плантації, які тривалий час перебували на півдні

⁴²² Packenham R. Political-Development Doctrines in the American Foreign Aid Program. World Politics. 1966. Vol. 18. № 2. P. 213.

⁴²³ Mann M. The Sources Of Social Power. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. Vol. 4.: Globalizations, 1945–2011. P. 111.

⁴²⁴ Baran P. On the Political Economy of Backwardness. The Economics of Underdevelopment / Ed. by A. N. Agarwala, S. P. Singh. N.Y.: Oxford University Press, 1963. – P. 76.

Сполучених Штатів, відтепер поширюються по всіх теплих регіонах землі»⁴²⁵. Е. Гобсбаум продемонстрував усю евристичність концепції розвитку недорозвитку як висліді залежності у своїй аналітичній історії піднесення західного модерного суспільства та впливу цього процесу на світ. На його переконання, держави Латинської Америки, спеціалізуючись на виробництві обмеженого асортименту продукції, ставали узалежненими від ажіотажного попиту з боку метрополії, який вочевидь не був довготривалий. А відтак, попри всю рішучість, з якою «Латинська Америка у третій чверті XIX століття стала на шлях «вестернізації» у її буржуазно-ліберальній формі завзятіше, а іноді й жорстокіше, ніж будь-яка інша частина світу (за винятком Японії), результати були невтішними»⁴²⁶. Як вислід вестернізаторських зусиль та орієнтації – формально добровільної у випадку політично незалежних держав та примусової у колоніях – на потреби метрополії, назви країн стали синонімічними з продукцією, яку вони виробляли: «Малайя» стала означати каучук та олово; «Бразилія» – каву; «Чилі» – селітру; «Уругвай» – м'ясо; «Куба» – цукор та сигари. За Гобсбаумом, навіть колонії із білим населенням не спромоглися (за винятком США) завершити індустріалізацію в той період, позаяк вони потрапили до лещат спеціалізації. Деякі з них досягали дивовижного процвітання навіть за європейськими стандартами, надто коли їх населяли вільні, радикально налаштовані емігранти з Європи. Але всі ці досягнення існували завдяки європейській (головним чином, британській) промисловій економіці, яка зовсім не вітала індустріалізації інших країн. Функція колоній та залежних територій полягала у доповненні економіки метрополій, а не у конкуренції із нею. Вплив метрополій був сильним та глибоким навіть за відсутності безпосередньої окупації; натомість зворотний вплив залежних країн був незначним, у всякому разі зовсім не життєво важливим для метрополій. Так, «Куба повністю залежала від цін на цукор та від бажання США імпортувати його. Натомість будь-яка розвинена країна, навіть така «малорозвинена», як Швеція, не відчувала б особливих незручностей – навіть, якби весь цукор карибських країн раптово зник із ринку – тому що її імпорт цукру був пов'язаний не лише з цими країнами. Практично, весь імпорт та експорт будь-якої з країн був здебільшого пов'язаний із невеликою групою західних метрополій, тимчасом як торгівля останніх з Африкою, Азією та Океанією у 1870–1914 роках поступово ставала дедалі скромнішою, залишаючись для них другорядною справою. Майже 80% європейської торгівлі (враховуючи як імпорт, так і експорт) здійснювалося у XIX столітті безпосередньо між самими

⁴²⁵ Цит. за: Kennedy P. *The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict From 1500 to 2000*. L.: Fontana Press, 1989. P. 194.

⁴²⁶ Хобсбаум Э. *Век империи. 1875–1914*. Ростов-на-Дону: Феникс, 1990. С. 172.

розвиненими країнами; така сама ситуація склалася у сфері інвестицій європейських країн. Капітали, що скеровувалися за кордон, осідали, головним чином, у кількох країнах, які швидко розвивалися й були населені головно нащадками переселенців з Європи, тобто у Канаді, Австралії, Південній Африці, Аргентині та, безперечно, США»⁴²⁷.

Франк суттєво коригує позицію Берена та відмовляється від поняття *відсталості (backwardness)*. «Відсталість» є позбавленою змісту концепцією поза історичним контекстом: у XVIII столітті власне Індія і Китай абсолютно не підпадали під категорію відсталих суспільств (у 1800 році частка Китаю у світовому промисловому виробництві сягала 33,3%, тоді як частка Британії дорівнювала 5,6%. За сто років питома вага Британії зросла більш як у чотири рази, а Китаю – зменшилася більш як у п'ять разів⁴²⁸. Франк також заперечує «прогресивність» впливу західного капіталізму на периферію (Берен у своєму іншому дослідженні також переконливо довів причетність британського правління до занепаду Індії⁴²⁹). Франк відкидає ідею про внутрішні чинники недорозвитку, тобто погляд на недорозвиток як на продукт домінування принципу припису за рахунок досягнення та партикуляризму замість універсалізму, за моделлю теорії модернізації, або як на результат консервації феодалних відносин, за марксистським поясненням. Переважна більшість країн периферії відрізняється від Заходу тим, що вони зазнали колоніального панування з боку Заходу; натомість останній ніколи не мав подібного історичного досвіду. Колоніальна експансія західного капіталізму повністю реструктурувала суспільні відносини країн, які потрапили до його орбіти, та радикально змінила спосіб їхнього розвитку, спершу загальмувавши, а потім розвернувши напрямок еволюції колись цілком динамічних суспільств у бік недорозвитку. Деякі з цих Франкових тез дістають підтримку в інших дослідників. Так, індійський учений А. Багчі зауважує, що «колоніальне плюндрування Індонезії надзвичайно сприяло голландській індустріалізації та поверненню Нідерландів до західноєвропейського клубу заможних націй»⁴³⁰.

У своєму програмовому есеї «Розвиток недорозвитку»⁴³¹ Франк формулює базові припущення та гіпотези дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку. Фокусуючись на випадку Латинської Америки, Франк

⁴²⁷ Див.: Хобсбаум Е. Век империи. 1875–1914. Ростов-на-Дону: Феникс, 1990. С. 108.

⁴²⁸ Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict From 1500 to 2000. L.: Fontana Press, 1989. P. 190.

⁴²⁹ Див.: Baran P. The Political Economy of Growth. N.Y.: Monthly Review Press, 1957.

⁴³⁰ Bagchi A. K. The Past and the Future of the Developmental State. *Journal of World-Systems Research*. 2000. Vol. 6. № 2. P. 428.

⁴³¹ Frank A. G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. P. 3–20.

наполягає на тому, що цей регіон потерпає від колоніального недорозвитку, який має своїм вислідом залежність – економічну, політичну та культурну – його суспільств від зовнішньої метрополії (варто зауважити, що останньому елементу цієї «тріади» Франк приділяє недостатню увагу). Франк пояснює феномен постійного відтворення недорозвитку, який він термінологічно визначає як *розвиток недорозвитку*, послуговуючись моделлю «метрополія–сателіти»⁴³². Історія останньої бере свій початок від завоювання «Нового світу» та заснування конкістадорами міст із метою інкорпорування корінного населення до економічної системи, заснованої завойовниками задля скерування додаткового продукту з колонії до метрополії. «Відносини на кшталт «метрополія–сателіти», – пише Франк, – не обмежуються імперським або міжнародним рівнем. Вони є всепроникні та структурують економічне, політичне й соціальне життя латиноамериканських колоній та країн. Достоту як колоніальна й національна столиця та її експортний сектор стають сателітами іберійських (а з плином часу й інших) метрополій світової економічної системи, цей сателіт стає колоніальною, а пізніше і національною метрополією стосовно виробничих секторів та населення решти країни. Щобільше, столиці провінцій, які самі є сателітами національної метрополії – а через нього і світової метрополії – є, своєю чергою, провінційними центрами, довкола яких формується орбіта локальних сателітів. Таким чином, цілий ланцюг констеляцій метрополій та сателітів з'єднує всі метрополії в Європі або США з найвіддаленішими форпостами у латиноамериканських селищах»⁴³³. Вислідом такого включення до світового капіталістичного *розвитку* стає *недорозвиток*. За твердженням Франка, випадок Чилі переконливо засвідчує, що колонізація не лише повністю інкорпоровала цю територію до світового капіталізму (спершу меркантилістського, а потім промислового), але й запровадила монополістичну структуру «метрополія–сателіт» і «капіталізацію» чилійської економіки та суспільства. Попри відмінності між різними епохами в історії капіталізму (колоніалізм, вільна торгівля, імперіалізм) Чилі, на переконання Франка, завжди характеризувалася структурою сателітарного *недорозвитку*, який із часом лише поглиблювався. Якщо ж сателітарний *розвиток* і мав місце (Франк іноді називає цей феномен *люмпенрозвитком*), він ніколи не набував властивості самовідтворення, а відтак, миттєво повертався до траєкторії недорозвитку, щойно метрополіс втрачав інтерес до експлуатації тих або тих ресурсів сателіта.

⁴³² Франк відтворює традицію бінарної структурованості мислення про соціальний світ, започатковану ще Платоном. У своєму трактаті «Держава» античний філософ постулював, що кожне політичне утворення у дійсності об'єднує щонайменше дві держави: одну – злидарів, а другу – багатіїв (див.: Платон. Держава. К.: Основи, 2000. С. 110).

⁴³³ Frank A. G. Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy. N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. P. 6.

Навіть індустріалізація деяких регіонів Бразилії (приміром, Сан-Паулу в 30–40-ві роки XX століття) не спричинилася до припинення циклу сателітарного розвитку та недорозвитку, позаяк завжди мала на меті перетворення інших регіонів країни на внутрішні колонії-сателіти, позбавляючи їх капіталів і таким чином поглиблюючи недорозвиток. Отже, причина недорозвитку «третього світу» вочевидь не полягає у наявності структур подвійного суспільства (відстале, традиційне, феодальне *versus* прогресивне, модерне, капіталістичне), а випливає з того, що *капіталістична система має світовий характер*. Застосування такої моделі дає підстави Франку засвідчити, що в межах світової капіталістичної системи координат розвиватись можуть лише метрополії, натомість сателіти приречені на недорозвиток. Найпереконливішим потвердженням цих припущень є приклад таких національних регіонів-метрополісів, як Буенос-Айрес та Сан-Паулу, зростання яких розпочалося у XIX сторіччі (тобто не було пов'язане із впливом колоніального спадку), але так і не спричинилося до виходу з порочного кола сателітарного розвитку, залежного від зовнішніх метрополій – спершу британської, а пізніше американської.

Франк був глибоко переконаний, що сателіти досягають найвищого ступеня свого економічного «розвитку» в ті періоди, коли їхні зв'язки з метрополісом є найслабшими. На його думку, найінтенсивніший розвиток з огляду на індустріалізацію мав місце в Латинській Америці упродовж двох світових воєн та Великої депресії, тобто тоді, коли через кризу світової метрополії (військово-політичну та / або економічну) інтенсивність економічних відносин із ним була найменшою. Географічна віддаленість, яка зумовлювала ізоляцію, також розглядається як «конкурентна перевага»: регіони, подібно до Сан-Паулу в XVII–XVIII століттях, ставали центрами мануфактурного виробництва та експорту, але їхня інкорпорація до колоніальної, національної та капіталістичної світової системи поклала край такому розвитку.

Франк вважає, що на підтримку його гіпотези переконливо свідчив приклад успішного розвитку Японії доби Мейдзі: індустріалізація Японії вдалася навіть за відсутності природних ресурсів, що компенсувалося несателізованістю, водночас розвиток багатих у цьому сенсі країн Латинської Америки або Росії був структурно обмежений через їхній сателітарний статус. Відновлення потенціалу метрополії як вислід подолання кризи та реінкорпорація ізольованих регіонів до світової капіталістичної системи зупиняють розвиток або підпорядковують його зовнішнім цілям, унеможливаючи тим самим стабільність та перспективність. Наслідки інкорпорації регіонів, які раніше не мали статусу сателітів, є трагічнішими: підпорядкування Буенос-Айреса Британії та впровадження режиму вільної торгівлі, який відповідав інтересам обох метрополій, майже повністю зруйнувало виробничий сектор економіки Аргентини за одночасної

концентрації земельної власності у латифундіях, зорієнтованих на експорт. Спроба Парагваю зберегти свою економічну автономію призвела до агресії проти нього Троїстого союзу (Аргентини, Бразилії та Уругваю) в 1864–1870 роках, яку підтримав Лондон і внаслідок якої населення цієї країни скоротилося майже вдвічі.

Така інтерпретація впливу метрополії на сателітів робить зрозумілою іншу Франкову тезу: «Регіони, які сьогодні є найбільш недорозвиненими та схожими на феодалні, мали якнайтісніші зв'язки з метрополісом у минулому»⁴³⁴. Участь цих регіонів у розвитку світової капіталістичної системи надала їм типової структури недорозвитку капіталістичної експортної економіки (причому ця структура недорозвитку закладалася у моменти найвищого розвитку сателітів, пов'язаного з інтересами метрополісу). «Коли зник ринок збуту для цукру із регіонів-сателітів або багатство їхніх шахт вичерпалося, – пише Франк, – метрополіс кинув їх напризволяще, тимчасом як існуюча економічна, політична та соціальна структура цих регіонів унеможливила автономне продукування економічного розвитку та не залишила їм жодного вибору: вони могли лише замкнутися у собі та дегенерувати у бік ультранедорозвитку, який ми маємо змогу спостерігати й сьогодні»⁴³⁵.

Розвиток латифундій також відбувався у відповідь на імперативи капіталістичної системи, що є додатковим аргументом проти поширеної думки про їхній напівфеодалний характер (І. Валерстайн послуговувався цими Франковими тезами задля побудови власної теорії модерної світ-системи).

Франк вважав, що припущення дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, методологічними орієнтирами якої мали бути холістський, історичний та структурний підходи, були співмірними із політичними потребам *вивільнення* із пут розвитку недорозвитку (Франкова акцентація на політичній дії та соціальній справедливості стала важливим джерелом натхнення для латиноамериканської «теології звільнення»).

5.4. Динаміка кризи світової капіталістичної системи

На початку 70-х років XX століття Франк констатував, що важливість дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку з точки зору Марксового критерію – внеску не лише до пояснення світу, але й до його перетворення – стала самоочевидною. Власне сам Франк ніколи й не приховував політизованості своєї теорії, яка надихалася досвідом кубинської

⁴³⁴ Frank A. G. *Latin America: Underdevelopment or Revolution. Essays on the Development of Underdevelopment and Immediate Enemy*. N.Y.; L.: Monthly Review Press, 1969. P. 13.

⁴³⁵ Там само.

революції⁴³⁶. ЕКЛА пропонувала суто реформістські шляхи подолання залежності, компартії лише повторювали засади радянської «антиімперіалістичної» пропаганди, натомість дослідницька програма залежності та розвитку недорозвитку «виявилася корисною з огляду на зміну світу, хоча вона не революціонізувала світ усупереч сподіванням своїх прихильників та побоюванням опонентів»⁴³⁷. Однак, на переконання Франка, пік досягнень дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку ознаменував також завершення циклу її існування. Втім, це слушне твердження не означало кінця відносин залежності: Франк закликав відмовитися від теорії, яка втратила свій потенціал як основа політичної дії. Попри те, що Франк проголосив смерть дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку і розпочав аналіз світової капіталістичної системи у термінах її кризи, його мислення й надалі залишалося під суттєвим впливом категорій, розроблених під час минулого періоду, а тому ці розвідки можна вважати логічним продовженням дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, яка, втім, зазнає суттєвих модифікацій.

Аналізуючи процес світової акумуляції, Франк дійшов висновку, що 70-ті роки минулого століття стали часом кризи перенакопичення капіталу на Заході. Криза визначається Франком як «вирішальний поворотний момент, сповнений небезпеки та знервованої невпевненості, який потенційно може означати життя або смерть для хворого, соціальної системи або історичного процесу. Зовсім необов'язково, що результатом має стати смерть; криза може породити нове життя, якщо – як це має місце у нашому випадку – економічне, соціальне і політичне тіло виявляється спроможним до адаптації та зазнає регенеративної трансформації упродовж періоду кризи»⁴³⁸.

Франк пом'якшує свої формулювання періоду дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, коли він був схильний вважати, що власне впродовж кризи центру / метрополії країни-сателіти дістають шанс на автономний розвиток. Криза першого світу, яка, за Франком, розпочалася 1970 року, зініціювала кризу й у світі третьому. Ще однією особливістю 1970-х років стала подальша активізація участі соціалістичних країн у міжнародному капіталістичному поділі праці та поглиблення їхньої залежності від ядра.

⁴³⁶ Frank A. G. Dependence Is Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle: An Answer to Critics. *World Development*. 1977. Vol. 5. № 4. P. 358.

⁴³⁷ Там само. P. 357.

⁴³⁸ Frank A. G. Crisis: In the Third World. N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. P. IX. «Криза, – твердить С.Аверинцев, – немов об'єктивний аналіз, якому піддає себе дійсність... недаремно слово «криза» означає «суд» і є спорідненим зі словом «критика»» (Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977. С. 237).

На початку 1970-х років Валерстайн завдячував Франку своїм інтелектуальним розвитком: у програмових есеях, які закладають підвалини світ-системного аналізу, Валерстайн неодноразово схвально посилається на праці Франка періоду дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку і використовує його аргументи як точку відліку для власного теоретизування, про що свідчить, зокрема, спільна для обох вчених теза про капіталістичну природу сучасної світ-системи, яка виникає у XVI столітті. Натомість наприкінці 1970-х років Франк починає активно послуговуватися концептуальним словником свого колеги (трирівнева структура світ-системи, поняття напівпериферії). Така інтелектуальна конвергенція зrealізувалася у співпраці цих двох авторів (до яких на різних етапах долучалися С. Амін, Дж. Аррігі та інші мислителі лівого спрямування) над низкою колективних монографій.

Наріжним каменем Франкового дослідження кризи є припущення, що суттєві зрушення у просторовому / секторному розвитку відбуваються під час кризи нерівного розвитку, а вислідом останньої тенденції стає «подальший поділ світової капіталістичної економіки на старі та нові центри влади у метрополії, постають диференційовані економіки-посередники, колоніальні та постколоніальні економіки й держави-клієнти...»⁴³⁹ Франк зробив висновок про те, що світова капіталістична економіка також характеризувалася існуванням периферії та економік поза світовою економікою (остання теза принципово суперечить Валерстайновій концептуалізації світ-системи як утворення, котре охоплює весь світ і котре набрало форми капіталістичної світ-економіки). Франк також окреслює механізм передачі лідерства та влади від старого центру до нового: цей процес загалом відбувався у кризові періоди, коли старий центр виявлявся неспроможним перебудуватися. Спершу Британія, а потім США, скориставшись кризами капіталістичної системи, послідовно здобували статус гегемону центру (термін, який став у пригоді Франку для позначення країн, що домінують у межах світової капіталістичної системи, і який є еквівалентом Валерстайнового «ядра»). Слідуючи за Валерстайном, Франк розглядає напівпериферію, або субімперіалістичні країни як посередників між центром і периферією. Напівпериферійні країни допомагають центру зменшувати його витрати на підтримку свого військово-політичного панування над периферією, охороняючи, у такий спосіб, метрополію.

Криза 1970-х років стала закономірним вислідом процесів, початок яким поклав масований приплив іноземного капіталу до країн третього світу десятьма роками раніше, що пришвидшило темпи зростання певних країн. Варто взяти до уваги, що щорічні темпи зростання ВВП Бразилії у 1968–1974 роках сягали

⁴³⁹ Frank A. G. *Crisis: In the Third World*. N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. P. 1–2.

10%. Але на тлі такого зростання відбувалася інтенсифікація імпорту технологій та обладнання країнами третього світу, причому такими темпами, що це перевищувало прибутки від експорту, а тому мало фінансуватися зовнішніми кредитами. Як результат, різко зросла сукупна зовнішня заборгованість країн третього світу. Бразилія, яку в той час розглядали як взірець «економічного дива» для інших країн, чудово ілюструє цю тенденцію: експорт цієї країни між 1964 та 1975 роками виріс з 1,43 млрд. доларів США до 8,2 млрд., натомість імпорт зріс із 1,25 млрд. до 12,2 млрд. За десять років (1968–1978) заборгованість цієї країни збільшилася вдесятеро (від 4 млрд. до 40 млрд. доларів США)!

Початок світової рецесії миттєво поклав край «бразильському диву», позаяк імпорт країни катастрофічно збільшився через підвищення цін на нафтопродукти, світову інфляцію, зменшення інвестицій із боку ТНК та загальне зниження попиту на бразильський експорт із боку світової економіки. Відмова від імпортзамінної індустріалізації, яка мала на меті вирівнювання доходів населення і потенційно могла сприяти виникненню внутрішнього ринку, та впровадження політики індустріалізації, стимульованої експортом, супроводжувалися систематичними заходами, спрямованими на зменшення ціни робочої сили задля підвищення прибутковості виробництва та його конкурентоспроможності. Як наслідок, зазначає Франк, складається ситуація, коли «весь розвиток обмежується 5–20% населення, натомість решта 80%, ба навіть усі 95% не мають доступу до його переваг та позбавлені будь-якого шансу на участь у ньому через перепони, створювані економічними та політичними силами, а також військовими»⁴⁴⁰. На тлі бурхливого прогресу економіки інтенсифікувалися процеси зміщення центрів прийняття економічних рішень за межі Бразилії до осередків міжнародного капіталу; постійне збільшення потреби в імпортних технологіях та капіталі поглиблювало кризу заборгованості. Економічне зростання, зорієнтоване на потреби заможних, лише посилювало соціальну поляризацію (не важко помітити, що за аналог для зіставлення править теперішня ситуація в Україні).

Ситуація, що склалася в економіці «центру» як вислід кризи, вочевидь не спонукувала проведення державами, що належали до нього, «альтруїстичної» зовнішньої економічної політики. Продовольча допомога країнам, які нагально її потребують, та позики починають розглядатися урядом США як важливий та ефективний засіб досягнення своїх політичних цілей у третьому світі. Допомогу заступає заохочення американського експорту сільськогосподарської продукції. Домінантний у середовищі американської політичної спільноти погляд на проблему сформулював Ден Елерман, співробітник ради національної безпеки

⁴⁴⁰ Frank A. G. Crisis: In the Third World. N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. P. 10.

США: «Надавати продовольчу допомогу країнам тільки тому, що там вмирають від голоду, – це дуже слабкий аргумент»⁴⁴¹. Продовольство дорівнює владі та зброї, а жорсткі умови фінансової дисципліни, що їх МВФ накидає країнам-боржникам, за словами одного дотепника з кіл вашингтонського істеблішменту, повалили більшу кількість урядів, ніж це зробили Маркс і Ленін разом узяті.

Один із фундаторів парадигми построзвитку Артуро Ескобар, чий погляд формувалися під впливом дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку⁴⁴², емоційно закликав: «За обставин, коли люди голодують, чи не є логічною відповіддю надати їм продовольство?»⁴⁴³, вмотивовуючи свою позицію тим, що падіння виробництва продовольства у країнах третього світу безпосередньо залежить від їхньої орієнтації / залежності від ринків світу першого і таким чином є провиною останнього.

Наслідком інтенсивного використання надбань технологічного прогресу в сільському господарстві впродовж 1970-х років стає постання «агробізнесу» (термін було запропоновано Р. Голдбергом із Гарвардської школи бізнесу). Втім, інтеграція виробників сільськогосподарської продукції третього світу до світової економіки та їхня орієнтація на стилі споживання метрополії лише погіршили їхнє соціальне становище та посилили соціальну поляризацію, позаяк переключили тягар та ризик, пов'язані з інвестуванням, на місцевих виробників, рівночасно позбавляючи їх очевидних переваг прогресу через залежність від кон'юнктури зовнішніх ринків. В агробізнесі домінували транснаціональні корпорації, які запровадили політику активного скуповування земель у країнах третього світу: так, американські корпорації придбали до 35 млн. гектарів землі у Бразилії, що становило 10% територій, придатних до сільського господарства, згідно з цензом 1960 року. Багатонаціональний агробізнес почав проникати до сільського господарства третього світу, перетворюючи його на постачальника продукції як для місцевих верств із високим рівнем доходів, так і для зовнішніх ринків. Експортна орієнтація мала цілу низку негативних вислідів, а саме: зменшення площ, які відводилися для культивування основних продуктів споживання для місцевого населення, падіння імпорту такої продукції та зростання виробництва «нетрадиційної» сільськогосподарської продукції для експорту до країн центру. За таких

⁴⁴¹ Цит. за: Frank A. G. *Crisis: In the Third World*. N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. Р. 63.

⁴⁴² Детальніше про цей зв'язок див.: Кутуєв П. В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.*. К.: Український центр духовної культури, 2003. Вип. 32. С. 149–159.

⁴⁴³ Escobar A. *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press, 1995. Р. 102.

обставин зменшилося споживання основних продуктів харчування переважною більшістю населення третього світу, що відбувалося на тлі зростання експорту до метрополії.

Сахельська посуха, найгостріша форма якої трапляється з циклічністю раз на сорок років, черговий раз мала місце у середині 70-х років ХХ століття та спричинилася до голодної смерті понад чверті мільйона мешканців цього регіону. Така велика кількість жертв «сахельського голодомору», як А. Ескобар назвав цю трагедію, пояснюється не погіршенням природних умов, а «комерційним сільським господарством, отравленням пасовиськ, знищенням лісів та використанням води задля вирощування сільгоспкультур на продаж, переважно на експорт. Власне ця діяльність упродовж попередніх десятиліть «розвитку», без сумніву, серйозно порушила екологічний баланс регіону»⁴⁴⁴. Іншими вислідами голодомору також були: масовий продаж землі та худоби найбіднішими верствами сільського населення, а відповідно, концентрація цих ресурсів у руках меншості та маргіналізація більшості.

У цьому контексті заслуговує на увагу Франкове пояснення нестачі продовольства у Чилі доби адміністрації С. Альєнде. Ортодоксальне пояснення – популярне у колах критично налаштованих стосовно практик «реального соціалізму» радянських та пострадянських інтелектуалів – схилялося до звинувачення в цьому соціалістично-розподільчої політики, яку проводив Альєнде. Франк звертає увагу на різке зростання доходів малозабезпечених верств населення, що, відповідно, зумовило повсюдне збільшення потреби у продуктах харчування, яку сільське господарство країни не могло водночас задовольнити.

Зміна орієнтації багатьох країн третього світу з імпортом заміною індустріалізації на індустріалізацію, стимульовану експортом, також відбулася під впливом зовнішніх чинників. За Франком, неоколоніальні, сателітарні або клієнталістські держави периферії, які спершу іменували «нерозвиненими», потім «недорозвиненими», а відтепер «такими, що розвиваються», тривалий час брали участь у міжнародному поділі праці, головним чином, експортуючи первинні продукти та імпортуючи промислові товари. Сподівання економік Заходу на зниження витрат на робочу силу зумовило зміщення цілих галузей промисловості (зокрема, легкої промисловості, електроніки, до яких пізніше додалося автомобілебудування) до країн третього світу і навіть «соціалістичного табору». Заохочення експорту як основи розвитку не виправдало очікувань, які покладалися на цю політику країнами третього світу, позаяк не покращило балансу платежів і не сприяло технологічному прогресу та зниженню безробіття. Хоч промисловість третього світу в період між 1960 та

⁴⁴⁴ Frank A. G. Crisis: In the Third World. N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. P. 87.

1975 роками зростала темпами, які перевищували аналогічні показники індустріальних капіталістичних та соціалістичних країн (річні темпи зростання дорівнювали 7,4% та 6% відповідно), цей розвиток розподілявся надзвичайно нерівномірно, концентруючись у відносно невеликій групі країн: «у Бразилії (24%), Мексиці (11%), Аргентині (9%), Південній Кореї (8%), Індії (6%), Туреччині (5%), а також Ірані, Індонезії, Гонконгу і Таїланді (від 2% до 3% на кожну країну)»⁴⁴⁵. За доби замилювання індустріалізацією, стимульованої експортом, тобто з початку 60-х років минулого століття, зразками успішного втілення такої політики стають Південна Корея, Тайвань, а також міста-держави Гонконг і Сінгапур. Не останню роль у підтримці економічної життєздатності та політичної стабільності цих режимів відіграла зовнішня політична підтримка, головним чином з боку США, позаяк перші три країни розглядалися як важливий союзник у боротьбі з поширенням ленінізму в Азійському регіоні.

Достоту як імпортозамінна індустріалізація швидко вичерпала свій потенціал та виявилася малоуспішною, так і індустріалізація, стимульована експортом, зіткнулася з аналогічними проблемами: потреба в імпорті технологій задля створення індустріальної інфраструктури зменшує валютні резерви країни, що дотримується такої політики, й має наслідком негативний баланс платежів. Франк доводить, що існує прямий зв'язок між тривалістю та успішністю індустріалізації, стимульованої експортом, і розміром зовнішньої заборгованості країни. Вже у 1970-х роках заборгованість, скажімо, Бразилії, сягала 50 млрд. доларів США, Мексики – 50 млрд., Північної Кореї – за різними оцінками – від 7 до 10 млрд., а сумарний зовнішній борг цих країн становив «60% приватної зовнішньої заборгованості приблизно 130 країн третього світу»⁴⁴⁶.

Надексплуатація має третього світу постійно супроводжувалася застосуванням військово-політичних репресій задля підтримки економічної «дисципліни» (тобто придушення організованого робітничого руху, який міг би захистити права пролетаріату, вдаючись до таких заходів, як страйки та тиск на роботодавців під час укладання колективних угод із ними) та політичної «стабільності». Індія часів надзвичайного стану, впровадженого урядом І. Ганді 25 червня 1975 року, є наочною ілюстрацією такої комбінації акценту на стабільності та дисципліні. Не позбавлена слушності Франкова думка про те, що «прогрес» у сфері промислових відносин (*industrial relations*) досягався творенням атмосфери страху; щобільше, роботодавці з ентузіазмом вітали репресії уряду проти профспілок у разі спротиву з боку останніх. Франк цитує одного з промисловців: «Тепер (тобто після впровадження надзвичайного стану.

⁴⁴⁵ Там само. Р. 98.

⁴⁴⁶ Там само. Р. 104.

– Авт.) ситуація просто чудова. Раніше ми мали дуже серйозні проблеми з профспілками. Відтепер, якщо вони створюють нам якісь проблеми, то уряд просто заарештовує їхніх активістів»⁴⁴⁷.

Економічним поясненням надексплуатації є намагання капіталу з країн центру зберегти норми прибутку, незважаючи на кризу. Підґрунтям концепції надексплуатації Франка стала Марксова теза про те, що рушійним мотивом капіталістичного процесу виробництва та його визначальною метою є якомога більше самозростання капіталу, тобто щораз більше виробництво додаткової вартості й, відповідно, посилення експлуатації робочої сили капіталістами. Франк визначає надексплуатацію як прагнення капіталу до зниження доходів робітників, які стають меншими, ніж це необхідно для відтворення робочої сили, і, таким чином, перетворюють фонд необхідного споживання робітника на фонд накопичення капіталу.

Хоча Франк і правий у тому, що оцінка інвестиційного клімату в країнах периферії та напівпериферії з боку урядів та капіталу центру дуже часто змінювалася на краще з приходом там до влади авторитарних режимів, Франкове експліцитне припущення про постійну причетність урядів центру до таких політичних змін далеко не завжди відповідає історичним фактам. Наприклад, переворот 1961 року в Південній Кореї під проводом генерала Пак Чан Хі не викликав жодного ентузіазму з боку США, і лише повна пасивність «законного» уряду цієї країни, який відмовився чинити опір заколотникам, змусила американських лідерів визнати нову хунту.

Криза накопичення зумовила ланцюгову реакцію політичної кризи, яка здебільшого провокувала авторитарну відповідь. Серед радикальних теоретиків набирає популярності концептуалізація латиноамериканських військових хунт у термінах фашизму. Приміром, Душ Сантуш ще у середині 90-х років минулого століття продовжував наполягати на тому, що фашизм є «режимом монополістичного капіталізму, підґрунтям якого є терор. Власне це й трапилося між 1964 і 1976 роками в Латинській Америці та інших регіонах третього світу»⁴⁴⁸. Позиція Франка щодо цієї проблеми є логічно чіткою та соціологічно адекватною. Попри те, що латиноамериканські диктатури й були результатом альянсу інтернаціонального капіталу або з обмеженими сегментами локальної монополістичної буржуазії (там, де вона існує), або з бюрократичною та військовою (дрібною) буржуазією, або з поєднанням обох, вони принципово відрізнялися від фашистських режимів. На відміну від класичного фашизму,

⁴⁴⁷ Цит. за: Frank A. G. *Crisis: In the Third World*. N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. P. 196.

⁴⁴⁸ Dos Santos T. *Latin American Underdevelopment: Past, Present, and Future. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. L.: Sage, 1996. P. 162.

який був спрямований на зовнішню експансію і мав своїм опертям масову мобілізацію, репресивні режими третього світу, узалежнені від зовнішніх сил, перешкождали масовій мобілізації.

Нельсон Рокфеллер, губернатор штату Нью-Йорк, відвідавши у 1969 році ряд країн Латинської Америки з метою збирання інформації, не оминув своєю увагою цю тенденцію до встановлення військових авторитарних режимів, коментуючи згодом у своїй доповіді цей процес як позитивне зрушення: «Новий тип військового набирає сили, часто стаючи головною силою конструктивних соціальних змін у латиноамериканських республіках. Цей новий тип військового вмотивований зростаючою відразою до корупції, неефективності та застійного політичного порядку, а відтак, готовий пристосувати свою авторитарну традицію до цілей соціального й економічного прогресу»⁴⁴⁹. Позитивне сприйняття авторитаризму вписувалося у панівний модернізаційний дискурс, який схвально оцінював наставлення цих режимів на ту чи ту форму соціально-економічних змін. «Авторитаризм, що сприяє розвитку» ґрунтував свою легітимність на темпах нагромадження капіталу. Темпи зростання ВВП були єдиним вартим уваги питанням; очікувалося, що все інше поліпшуватиметься автоматично⁴⁵⁰. Емпіричні дані на підтримку цієї тези знаходимо в документах Світового банку, представники якого високо оцінювали політику уряду військових Гани початку 1990-х років, репресивна природа якого уможливила впровадження непопулярних заходів, паралельно придушуючи протести⁴⁵¹.

Детальний аналіз Р. Прайсом наслідків збройного втручання військових до політики на прикладі Гани переконливо засвідчує невідповідність реаліям формальної моделі військової організації, яка робить наголос на просякнутості офіцерського корпусу цінностями раціональності та вважає військове правління сприятливим для розбудови раціонально-легальної держави й раціонального капіталізму. Формальна модель також постулювала відданість військових чеснотам націоналізму та «аскетизму», але вивчення наставлень, цінностей та зразків поведінки лідерів хунти, що скинули цивільний уряд К. Нкрума, виявляє орієнтацію офіцерського корпусу на зовнішню референтну групу, а не на націоналістичну політику, з одного боку, та відсутність «пуританської» дисципліни – з іншого. Така ситуація була вислідом отримання військової

⁴⁴⁹ Цит. за: Frank A. G. *Crisis: In the Third World*. N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. P. 242.

⁴⁵⁰ Див.: Aseniero G. *Asia in the World-System. The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank* / Ed. by S. C. Chew, R. Denemark. L.: Sage, 1996. P. 183.

⁴⁵¹ Див.: Moore D. B. *Development Discourse as Hegemony: Towards an Ideological History – 1945–1995. Debating Development Discourse: Institutional and Popular Perspectives* / Ed. by D. B. Moore, G. J. Schmitz. L.: Macmillan, 1995. P. 21.

освіти більшістю офіцерів збройних сил Гани в учбових закладах колишньої колоніальної метрополії – Великої Британії. Інтерналізація цінностей та зразків поведінки британського офіцерського корпусу зумовила функціонування образу збройних сил колишньої колоніальної метрополії як зовнішньої референтної групи, плекаючи первинну лояльність до Великої Британії та Британської Співдружності та вторинну до вітчизни – Гани – й африканської ідентичності загалом. Орієнтація на існуючі у розвинених країнах Заходу зразки споживання та рівень бюджетних асигнувань на збройні сили чинить перепони формуванню у керівництва армії «пуританського» етосу, з його акцентацією на жорсткій фінансовій дисципліні. Військовий уряд Гани проводив політику «відкритих дверей» стосовно західного бізнесу, нехтуючи інтересами національної буржуазії, у поєднанні з надмірними – з огляду на геополітичну ситуацію країни – витратами на утримання армії за одночасного скорочення витрат на потреби розвитку господарчої інфраструктури країни. За три роки перебування військових при владі у 1966–1969 роках бюджетні асигнування на потреби промисловості скоротилися в середньому на 70,6%: з 6,7% бюджетних витрат у 1966 році (останньому році перебування при владі цивільного уряду К. Нкрума) до 1,3% у 1969 році (останньому році правління військової хунти)⁴⁵².

Висновки

Неортодоксальність і новаторство поглядів Франка передусім виявляються в тому, що він не обмежується аналізом прояву світової кризи у третьому світі; він також звертає свій погляд на світ другий, тобто так званий соціалістичний табір. Франк вважає, що марксизм як течія переживав глибоку кризу в 1970-х роках минулого століття, кризу, яка віддзеркалювала політико-економічний занепад ленінських режимів. *Sub specie historia* судження про кризу ленізму в той історичний період є тривіальним, але не варто забувати, що в ті часи для більшості фахівців Радянський Союз виглядав могутнім Левіафаном, існуванню якого ніщо не загрожувало. Однак Франк наголошував, що, будучи інтегральною частиною світової капіталістичної системи, «соціалістичні» країни також опинилися під дією кризи. Симптоматично, що цю реальність змушений був визнати Л. І. Брежнєв: «Оскільки існують широкі економічні зв'язки між капіталістичними і соціалістичними країнами, негативні наслідки теперішньої кризи на Заході впливають і на соціалістичний світ». Лідер соціалістичної Болгарії Т. Живков висловлювався ще радикальніше: «Ми сподіваємося, що криза, яка так зашкодила Заходу, швидко скінчиться, позаяк вона впливає на економіку Болгарії та створює ситуацію невизначеності для неї,

⁴⁵² Див.: Price R. A Theoretical Approach to Military Rule in New States: Reference-Group Theory and the Ghanaian Case. *World Politics*. 1971. Vol. 23. № 3. P. 399–430.

а економіка країни певною мірою залежить від торгівлі із Заходом»⁴⁵³. Такі заяви – які пройшли поза увагою більшості «совєтологів» – віддзеркалювали глибокі проблеми ленінізму на інституційному та ідеологічному рівнях. Усвідомлюючи себе як альтернативу лібералізму, марксистичні традиційно вітали кризи капіталізму, вбачаючи у них потенціал для пожвавлення революційних рухів, які за таких умов могли отримати шанс прийти до влади та здійснити «перехід від капіталізму до соціалізму».

Натомість активна економічна інтеграція ленінських режимів із Заходом, яка часто набирала форми імпорту технологій, мала своїм наслідком зростання їхнього негативного балансу торгівлі з 7 млрд. доларів США у 1971 році до 60 млрд. наприкінці 1970-х років. «Соціалістичні» країни компенсували імпорт технологій із Заходу за допомогою експорту до країн центру, який на дві третини складався з нафти, газу та корисних копалин, і лише третина експорту припадала на промислові товари. Рівночасно структура торгівлі між СРСР і третім світом мала такі самі пропорції, однак роль експортера технологій вже належала СРСР, який заповував природні ресурси у країнах, що розвиваються. Все це, на думку Франка, красномовно засвідчує, що «соціалістичні» економіки посідали проміжне місце у міжнародному поділі праці, виступаючи стосовно третього світу в ролі, еквівалентній функції Заходу щодо «Московського центру». Криза капіталізму підвищила вартість імпорту для «соціалістичних» країн та обмежила можливості їхнього експорту. Така реакція на кризу стала найяскравішим виявом того, що дія закону вартості поширювалася й на «соціалістичні» країни, спростовуючи таким чином реальність сформульованого Сталіним особливого закону вартості для соціалістичної економіки.

Економічна криза «соціалізму» супроводжувалася кризами політичною та ідеологічною. Відбулася «націоналізація» ленінських режимів за моделлю Сталінової ревіталізації російського націоналізму (Р. Шпорлюк запропонував надзвичайно стимулюючий і продуктивний підхід до аналізу такої політики ленінців⁴⁵⁴). В'єтнамські комуністи у світлі загострення конфлікту з Китаєм провели «чистку» партії та збройних сил від етнічних китайців. Як радянська версія ідеології ленінізму, так і її китайська інтерпретація втратили свій трансформаційний потенціал і в жодному разі не пропонували соціалістичної

⁴⁵³ Цит. за: Frank A. G. *Crisis: In the Third World*. N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. Р. 318. Детальніше про Франкове трактування кризи «соціалізму» див.: Frank A. G. *The European Challenge: From Atlantic Alliance to Pan-European Entente for Peace and Jobs*. Nottingham: Spokesman, 1983.

⁴⁵⁴ Див. детальніше: Кутуєв П. В. Порівняльно-історична соціологія націоналізму та модернізації: дослідницька програма Романа Шпорлюка. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 3.

альтернативи капіталізму. Франк також передбачив, що націоналістичні, регіональні та релігійні відчуття, які стали потужними мотиваторами опозиції ленінським режимам, у перспективі спровокують військові конфлікти між соціалістичними країнами. Водночас, за Франком, подібні рухи часто відчували на собі контроль із боку реакційних суспільних сил та ідеологій. Громадянські й міжнаціональні конфлікти та повномасштабні війни на теренах колишнього Радянського Союзу та Югославії унаочнили пророчість Франкового прогнозу. Отже, криза капіталізму стала ще більшим випробовуванням для його ленінських опонентів, котрі так і не змогли подолати її наслідків й упродовж наступного десятиріччя припинили своє існування як специфічна політико-економічна та соціокультурна формація.

Запитання для самоконтролю

1. Як А. Г. Франк інтерпретує поняття недорозвитку?
2. Яким був соціально-політичний контекст, у межах якого функціонувала дослідницька програма А. Г. Франка?
3. Охарактеризуйте творчість А. Г. Франка у 50-х рр. ХХ століття?
4. На яких саме проблемах СРСР зосереджує увагу у своїх дослідженнях А. Г. Франк?
5. Розкрийте основний зміст роботи А. Г. Франка «ПереОРІЄНТація».
6. Чому свій методологічний підхід Франк називає «стілцем на трьох ніжках»?
7. На які політико-економічні ідеї П. Берена спирався А. Г. Франк, розробляючи власну теорію?
8. В які періоди, за А. Г. Франком, сателіти досягають найвищого ступеня свого економічного розвитку?
9. Як А. Г. Франк інтерпретує поняття кризи?
10. Як А. Г. Франк зображає механізм передачі лідерства та влади від старого центру до нового?
11. Порівняйте вчення Ф. Фукуями та А. Г. Франка: що спільного і відмінного було у їх поглядах на капіталізм у сучасному світі?

Рекомендована література

1. Бергер П. Л. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / П. Л. Бергер. – Київ: Вища школа, 1995. – 247 с.
2. Кутуєв П. В. Класична парадигма модернізації в соціологічній теорії: критичний аналіз теоретико-методологічних та ідеологічних засад / П. В. Кутуєв // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. пр. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. – Вип. 7. – С. 68–80.

3. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу / П. В. Кутуєв. – Київ : Сталь, 2005. – 500 с.
4. Кутуєв П. В. Подорож на Схід: ПереОРІЄНТация сучасного соціологічного дискурсу / П. В. Кутуєв. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 214 с.
5. Кутуєв П. В. Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації / П. В. Кутуєв // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. – Київ : Український центр духовної культури, 2003. – Вип. 32. – С. 149–159.
6. Frank A. G. Crisis: In the Third World / A.G. Frank. – N.Y.; L.: Holmes and Meier Publishers, 1981. – 373 p.
7. Frank A. G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age / A. G. Frank. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 438 p.
8. Frank A. G. The Cold War and Me / A. G. Frank // Bulletin of Concerned Asian Scholars. – 1997. – Vol. 29. – № 3.
9. Frank A. G. The Underdevelopment of Development / A. G. Frank // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / Ed. by S. C. Chew, R. A. Denemark. – L.: Sage, 1996. – P.17-55.

Розділ 6. Конфлікти у контексті дослідницької програми світової системи.

- *Інтелектуальні витоки та методологічна візія світ-системного аналізу*
- *Історичні системи як предмет світ-системного аналізу*
- *Світ-системна інтерпретація генези модерної / капіталістичної історичної системи*
- *Ієрархічна структура модерної світ-системи та (не)можливість національного розвитку*
- *Криза модерної світ-системи та цивілізаційні варіації історичного капіталізму*
- *Висновки*

6.1. Інтелектуальні витоки та методологічна візія світ-системного аналізу

Оригінальність методологічної орієнтації Валерстайна полягає різкому запереченні існування дисциплінарних кордонів між такими науками, як соціологія, політологія, економіка та антропологія. Валерстайн закликає до розробки синтетичної соціальної науки, яка була б історичною за своїм характером і могла б захищати певну політичну програму (паралель із марксистським принципом історизму та обґрунтування «наукової» ідеології є вочевидь позірною). Предметом такої науки мають бути не індивідуальні суспільства (національні держави), а історичні системи. Учні та послідовники Валерстайна також наголошують унікальну здатність світ-системного аналізу чітко усвідомлювати наявність політичного ухилу в суспільних науках – саме цю поставу вони називають методологічною узаasadженістю своєї дослідницької програми⁴⁵⁵. Втім, експлікація та критичне обговорення методологічної візії Валерстайна є завданням допоміжним щодо оцінки адекватності та релевантності його поглядів на розвиток і модернізацію (а радше тверджень про принципову неможливість такого перебігу подій у межах модерної світ-системи) як запитам соціологічної теорії, так і потребам соціальної практики.

Світ-системний аналіз може паралельно розглядатися і як теорія середнього рівня, що інтерпретує процеси соціального розвитку та модернізації

⁴⁵⁵ Див.: Derluigian G. M., Goldfrank W. L. Introduction: Repetition, Variation, and Transmutation as Scenarios for the Twenty-first Century. Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G. M. Derluigian, S. L. Greer. – Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. P. 11.

окремих суспільств (хоча сам Валерстайн відкидає навіть саму можливість національного розвитку як такого в межах сучасної капіталістичної світ-системи⁴⁵⁶), і як загальна соціологічна теорія, що висуває власний методологічний інструментарій для аналізу суспільних явищ у глобальному масштабі.

Валерстайн є успішним організатором науки – він заснував Центр досліджень економік, історичних систем та цивілізацій ім. Фернана Броделя при Університеті штату Нью-Йорк у місті Бінгхемтон, який видає журнал *Review*, та секцію з політичної економії світ-системи при Американській соціологічній асоціації. На переконання самого Валерстайна, «світ-системний аналіз не є теорією соціального світу або його частини. Він є протестом проти способу, в який соціально-наукові дослідження були структуровані з моменту їх постання в середині XIX століття. ...Світ-системний аналіз народився як моральний і, у найширшому розумінні цього терміна, як політичний протест»⁴⁵⁷. Попри те, що Валерстайн пропонує потрактовування світ-системного аналізу лише як виклику нерівності та запрошення до рефлексії, а не довершеної теорії, цей напрям засвідчує наявність усіх атрибутів дослідницької програми: «харизматичного» лідера-засновника, інституціоналізовану школу, яка здійснює інтелектуальну «соціалізацію» нових учених та активно поширює свої погляди у площині публічної сфери, продукуючи академічні й «науково-популярні» публікації та виступаючи на конференціях.

Валерстайн неодноразово визнавав свій інтелектуальний борг перед Марксом, якого він розглядає у двох іпостасях – мислителя, обмеженого рамками свого часу, який вибудовував свої узагальнення на матеріалі розвитку англійського капіталізму, а відтак у багатьох своїх висновках приставав на положення класичного лібералізму XIX століття, і Маркса-генія, який заклав підвалини соціальної теорії, що стала важливою спонукою для фундатора світ-системного аналізу створити його власну концепцію. Тому Валерстайн закликає до того, щоби Маркс став у пригоді як товариш у боротьбі, який знав достоту стільки, скільки він знав.

Науковці, які визначають себе як ортодоксальні марксистки, неодноразово піддавали Валерстайна нищівній критиці за порушення тих канонів марксизму,

⁴⁵⁶ За власним формулюванням Валерстайна, «національний розвиток... є ілюзорною концепцією в межах капіталістичної світової економіки», а тому у жодному разі не може претендувати на виконання ролі провідної зірки (Wallerstein I. *Geopolitics and Geoculture: Essays on Changing World-System*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. P. 97; Wallerstein I. *Development: Lodestar or Illusion? Capitalism and Development* / Ed. by L. Sklair. L.; N.Y.: Routledge, 1994. P. 3–20).

⁴⁵⁷ Wallerstein I. *World-Systems Analysis. Social Theory Today* / Ed. by A. Giddens, J. Turner. Stanford: Stanford University Press, 1987. P. 309.

які пріоритизують динаміку способу виробництва та класової боротьби. Саме проти такої постави марксистської парадигми спрямована полемічна репліка Валерстайна: «Маркс написав би «Маніфест комуністичної партії» у 1948 році інакше, ніж у 1848, а «Капітал» – у 1959 році інакше, ніж у 1859 (Валерстайн помилився щодо дати публікації першого тому «Капіталу» – загальновідомо, що це видання побачило світ у 1867 році. – Авт.). Нам варто зробити те саме»⁴⁵⁸. Щобільше, поруч із Марксом класової боротьби та поступу способів виробництва у межах окремо взятих національних суспільств існує і «світ-системний» Маркс, який переймається динамікою наднаціональних сил, що оперують на глобальному рівні. Квінтесенція світ-системного аналізу вже простежується у листі Маркса до П.В.Анненкова, у якому він, опонуючи Прудону, наголошує роль світового ринку та його вплив на поділ праці: «Кажучи про поділ праці, він (Прудон. – Авт.) зовсім не відчуває потреби говорити про світовий *ринок*. Але ж хіба поділ праці у XIV та XV століттях, коли ще не було колоній, коли Америка ще не існувала для Європи, а зі Східною Азією підтримувався лише зв'язок через посередництво Константинополя, не мав у докорінно відрізнятись від поділу праці у XVII столітті, коли вже були цілком розвинені колонії? Але це ще не все. Хіба уся внутрішня організація народів, усі їхні міжнародні відносини не є виявом певного поділу праці? ...Можна сказати, що до 1825 року – епохи першої загальної кризи – потреби споживання взагалі зростали швидше, ніж виробництво, і розвиток машин був неминучим наслідком розвитку потреб *ринку* (курсив наш. – Авт.)»⁴⁵⁹. Маркс також ставив промислові та торгові відносини всередині кожної нації у залежність від її взаємодії з іншими націями, позаяк вони зумовлені її зв'язком зі світовим ринком⁴⁶⁰. Аналогічна картина складається і з рабством: для Маркса зразка 40-х років XIX століття пряме рабство було такою ж доконечною засадою сучасної промисловості, як машини та кредит. Маркс постулює цілком у Валерстайновому дусі: «Без рабства немає бавовни, без бавовни немає сучасної промисловості. Рабство надало цінності колоніям, *колонії створили світову торгівлю, а світова торгівля – необхідна умова великої машинної промисловості* (курсив наш. – Авт.). До встановлення торгівлі неграми колонії давали Старому світу зовсім обмаль продуктів і не змінювали хоч як-небудь помітно обличчя світу. *Таким чином, рабство – це економічна категорія величезного значення* (курсив наш. – Авт.). Без рабства

⁴⁵⁸ Wallerstein I. *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-Century Paradigms*. Cambridge: Polity, 1991. P. 151.

⁴⁵⁹ Маркс К. П. В. Анненкову, 28 декабря 1846 г. / Маркс К. Нищета философии. М.: Политиздат, 1987. С. 149–150.

⁴⁶⁰ Див.: Маркс К. Революционное движение / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. М.: Госполитиздат, 1957. Т. 6. С. 160.

Північна Америка – найбільш прогресивна країна – перетворилася б на країну патріархальну. Зітріть лише Північну Америку з карти світу, і ви отримаєте анархію, повний занепад торгівлі та сучасної цивілізації. Але знищення рабства означало б, що Америка стирається з карти світу. Таким чином, рабство, саме внаслідок того, що воно є економічною категорією, зустрічається із часів творення світу в усіх народів. Сучасні народи змогли лише *замаскувати рабство* (курсив наш. – Авт.) у самих себе та запровадити його відкрито у Новому світі»⁴⁶¹. У світлі цих висловлювань, критика Валерстайна, що спирається на буквальне розуміння окремих положень Марксової теорії, є далеко не завжди обґрунтованою⁴⁶². Безперечно, що позиція Маркса стосовно попередньо окреслених проблем зазнала змін під час роботи над «Капіталом». Уже у першому нарисі «Капіталу» Маркс виразно наголошує, що *«обіг у собі самому не несе принципу свого самовідновлення. Моменти обігу передують обігу, а не створюються ним самим. Необхідно, щоб товари постійно все знову пускали в обіг іззовні, як паливо підкидають у вогонь. ...Таким чином, обіг, який на поверхні буржуазного суспільства виступає як щось безпосередньо дане, існує лише остільки, оскільки він завжди опосередкований. ...Безпосереднє буття обігу виявляється через це чистою видимістю. Обіг є зовнішній прояв процесу, що відбувається позаду обігу»*⁴⁶³.

Валерстайн погоджується з думкою Д. Лукача, що специфічною рисою марксистського дискурсу, яка відрізняє його від «буржуазного» теоретизування, є «не стільки первинність економічних мотивів у витлумаченні історії... скільки погляд з точки зору тотальності»⁴⁶⁴. Втім, Валерстайн часто декларує первинність саме структурних економічних факторів у детермінації соціальних процесів: «потреба у продуктах харчування керувала географічною експансією Європи»⁴⁶⁵. Водночас Валерстайн часто надає впливу неекономічних чинників –

⁴⁶¹ Маркс К. П.В.Анненкову, 28 декабря 1846 г. / Маркс К. Нищета философии. М.: Политиздат, 1987. С. 153–154.

⁴⁶² Р. Бреннер – автор критики Валерстайна, яка стала класичною – нехтує цим виміром Марксового теоретизування, перетворюючи автора «Капіталу» на своєрідного класового детермініста, у схемі якого структура класових відносин є первинною щодо способу виробництва (див.: Brenner R. On the Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. New Left Review. 1977. № 104. Р. 25–92). Попри свої претензії на ортодоксальність, таке прочитання Маркса не може легітимно претендувати на більший ступінь автентичності у порівнянні з Валерстайновою інтерпретацією, позаяк хибує не лише на вибіркове використання першоджерел, але й на вельми свавільне їх трактування.

⁴⁶³ Маркс К. Економічні рукописи 1857–1861 років / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Пер. з 2-го рос. вид. К.: Політвидав України, 1982. Т. 46. Ч. 1. С. 185–186.

⁴⁶⁴ Lukacs D. History and Class Consciousness. L.: Merlin Press, 1968. P. 27.

⁴⁶⁵ Wallerstein I. The Modern World-System. San Diego: Academic Press, 1974. Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. P. 44.

таких як політична динаміка – вирішального значення (приміром, у поясненні виникнення та тривалості життєвого циклу Європейської світ-економіки у порівнянні з її попередниками). Так, спромога Швеції до уникнення долі Польщі – тобто долі експлуатованої недорозвиненої периферії – стала в очах американського соціолога вислідом формування сильної держави у цій країні. Завдяки цьому Швеція упродовж XVII–XVIII століть скористалася з меркантилізму як важеля індустріального прогресу⁴⁶⁶.

На відміну від численних парадигм марксистської орієнтації, яким часто притаманне опертя на інтелектуальні ресурси переважно власної традиції, світ-системний аналіз не є «закритою» (за аналогією із Попперовим закритим суспільством) дослідницькою програмою. Сьогодні відбувається взаємопроникнення макроінтенцій світ-системного аналізу і ідей М. Фуко, особливо його наголосу на біополітиці та відсутності єдиного центру влади, що уможливорює як зміну сприйняття процесів на кшталт транснаціоналізації, так і відмову від досягнення їх лише як ініціатив глобальних «еліт» (як це має місце у схемі транснаціонального капіталістичного класу Л.Склара), позаяк локалізовані політичні та соціальні організації також здатні визначати спрямування розвитку світ-системи. Значний вплив на формування поглядів світ-системних теоретиків мали Н. Кондратьєв, Й. Шумпетер та К. Полані. Валерстайн та його соратник Дж. Аррігі надихаються ідеями Веберової соціології, активно використовуючи їх для розбудови власних теорій. Ба більше, Аррігі навіть визнає методологію ідеальних типів єдино можливим інструментом наукового пізнання⁴⁶⁷ та робить Веберову ідею про конкуренцію поміж національними державами за мобільний капітал – як чинник формування модерного західного капіталізму – наріжним каменем своєї розвідки про так зване «тривале XX століття». Попри активний процес запозичення та реінтерпретації Веберових концепцій, Валерстайн постійно спрямовує вогонь своєї критики як проти самого німецького соціолога, так і його послідовників із табору дослідницької програми модернізації.

Так, провістивши інтелектуальну смерть теорії модернізації, Валерстайн саркастично зауважує на її адресу: «Якби, подібно до японців, недорозвинені країни були достатньо кмітливими, щоби винайти власну, локальну версію кальвінізму, або спромоглися поміняти шкільні програми (звичайно, спершу навчивши школярів читати), або розмістили радіоприймачі у віддалених селах,

⁴⁶⁶ Див.: Wallerstein I. *The Modern World-System*. San Diego: Academic Press, 1974. Vol. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. P. 312–313.

⁴⁶⁷ Див.: Arrighi G. *The World According to Andre Gunder Frank. Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1999. Vol. 22. № 3. P. 343.

або далекосяжні еліти мобілізували темні маси за допомогою альтруїстичних зовнішніх сил, якби та якби, тоді недорозвинені країни також перетнули б Йордан і потрапили б у країну молочних річок та кисільних берегів. Це була надія, яку запропонували теорії модернізації»⁴⁶⁸. Різкість формулювань Валерстайна пояснюється тим, що він опонує всім без винятку припущенням теорії модернізації 50–60-х років XX століття, достоту як у західному, так і в ленінському її варіантах, умотивовуючи це тим, що ми не живемо у світі, який модернізується. За Валерстайном, ми живемо у капіталістичному світі, рухатися який змушує не потреба у досягненні (експліцитний закид на адресу Парсонса та його послідовників, які протиставляли принципи припису та досягнення як характерні риси відповідно традиційного та модерного суспільств), а потреба у прибутку. Проблемою пригноблених у цьому світі є не зміна способу комунікації, а зміна існуючого ладу. Жодна з країн світу – навіть такі, як Велика Британія, США або СРСР – не є моделлю майбутнього для інших. Усі вони є лише державними структурами сьогоденних, часткових, а не тотальних, інституцій, які функціонують у межах єдиної світ-системи, яка завжди була і продовжує бути такою, що розвивається. Обговорюючи різні історичні траєкторії Заходу і Сходу, Валерстайн заперечує евристичність категорії «традиційного» суспільного порядку, пропонуючи натомість говорити про «дію загального принципу, згідно з яким у процесі соціальних взаємодій дрібні початкові відмінності посилюються, стабілізуються та визначаються як «традиційні». «Традиційне» було раніше, а загалом завжди, аспектом і творінням сьогодення, але ніколи не минулого»⁴⁶⁹.

Ще одним значущим джерелом інтелектуального натхнення для Валерстайна стала концепція залежності та розвитку недорозвитку А. Г. Франка⁴⁷⁰. Засвідчивши на прикладі Латинської Америки той факт, що відсталість країн цього регіону була зумовлена не внутрішньою динамікою збереження феодалізму, а зовнішнім впливом та місцем регіону в глобальній капіталістичній економіці, Франк у такий спосіб подолав «ізоляціонізм», притаманний представникам теорії модернізації, та зробив крок у напрямі до Валерстайнового осягнення історичних систем як предмета соціальної науки.

⁴⁶⁸ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. P. 133.

⁴⁶⁹ Wallerstein I. The Modern World-System. San Diego: Academic Press, 1974. Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. P. 98.

⁴⁷⁰ Див.: Кутуєв П. В. Залежність, недорозвиток та криза у соціології розвитку недорозвитку Андре Гундера Франка: критичний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С.110–129; Кутуєв П. В. Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка. Наукові записки : Збірник. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. Вип. 24. С. 146–158.

Критичний запал Франкової тези про «розвиток недорозвитку» як результат інкорпорації до капіталістичної системи так само спричинився до подолання одновимірної та вульгаризованої версії першої стадії теорії модернізації, чию позицію у 60-ті роки XX століття парадигматично сформулював Ш.Ейзенштадт: «Історично модернізація є процесом зміни у бік до тих типів соціальних, економічних та політичних систем, які розвивалися у Західній Європі та Північній Америці з XVI століття до XIX»⁴⁷¹.

Валерстайн здійснює спробу переосмислити фундаментальні засади соціологічного теоретизування про суспільний розвиток, хоча він і не погоджується із таким слововживанням, і говорить про розвиток світ-системи. У цьому йому стали у пригоді творча ревізія досягнень французької історичної школи Анналів у цілому та досліджень Фернана Броделя зокрема (симптоматично, що дослідницький центр, заснований Валерстайном, носить ім'я французького вченого). Особливу увагу Валерстайна привертає властива цій течії зосередженість на взаємодії економіки, соціальної структури і культури у тривалих історичних періодах⁴⁷². Але цей вплив Броделя, безперечно, не був односпрямованим: за свідченням одного французького

⁴⁷¹ Eisenstadt S. N. *Modernization: Protest and Change*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966. P. 1. Вочевидь, Ейзенштадт спирався на ідеї Парсонса, який, своєю чергою, переосмислював Веберів внесок до теорії соціального розвитку та модернізації. Рівночасно я вже неодноразово відзначав, що паралелізм між дискурсами світ-системного аналізу та модернізації щодо витоків модерного суспільства просто вражає. Попри абсолютно протилежні засадничі припущення обох традицій, Валерстайн веде відлік існування Європейської світ-економіки, яка є його відповідником Ейзенштадтового модерного суспільства, з XVI століття, водночас не обмежуючи її суто європейським ядром та долучаючи також і колонії.

⁴⁷² Однак Валерстайну притаманне нехтування культурними вимірами функціонування соціетальних спільнот, що нагадує вульгарний марксизм; така орієнтація є несумірною з принципами школи Анналів, яка закликає до комплексного вивчення суспільства і виразно наголошує історію ментальності. Приміром, А. Гуревич блискуче продемонстрував у дусі школи Анналів, що динаміку економіки середньовіччя неможливо збагнути, якщо ігнорувати цінності та постави її агента – середньовічного купця (див.: Гуревич А. *Средневековый купец* / Одиссей. М.: Наука, 1990. С. 97–131). Як зауважує інший історик-медієвіст, «одна з традиційних особливостей «Анналів» – особлива увага до людської свідомості» (Бессмертний Ю. Л. «Анналы»: переломный этап? / Одиссей. М.: Наука, 1991. С.7). Цей вимір аналізу абсолютно не береться до уваги Валерстайном, для якого культура є лише надбудовою, що обслуговує інтереси правлячої верхівки, а її сила є похідною від статусу країни в межах світ-системи. Інакше кажучи, культура – це поле ідеологічної битви у межах світ-системи (див.: Wallerstein I. *Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System* // *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity* / Ed. by M. Featherstone. L.: Sage, 1990. P. 31–56; Wallerstein I. *Culture is the World-System: A Reply to Boyne*. *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity* / Ed. by M. Featherstone. L.: Sage, 1990. P. 63–67).

історика, близького до метра, «Бродель не усвідомлював, що саме він робив у своїх студіях, поки не нагодився Валерстайн та не пояснив йому»⁴⁷³. Вагомим авторитетом для Валерстайна також були праці французького історика П'єра Шоню, який прославився своїми епохальними дослідженнями економіки іспанської колоніальної імперії. Однак широке послуговування історичними джерелами не робить Валерстайна істориком – на відміну від істориків (зокрема тих, хто належить до школи Анналів) для нього «документами» є вторинні джерела, а сам він є не стільки творцем, скільки користувачем знахідок історичної науки. Валерстайнові роботи також переконливо засвідчують, що теорія хаосу І. Пригожина наклала свій відбиток на його мислення, надто коли йдеться про прогнозування неминучого колапсу капіталістичної світ-системи.

Попри зміни риторики та стилю аргументації упродовж його кар'єри – Валерстайн виказує рідкісну здібність до реінтерпретації дивовижно широкого кола джерел на підтримку власних тез, незалежно від автентичних інтенцій авторів, які потрапляють до кола його інтересів – ядро поглядів фундатора світ-системного аналізу залишається незмінним. У 1970–1980-х роках єдину альтернативу сучасній капіталістичній світ-системі Валерстайн вбачав у інтеграції систем політичного та економічного прийняття рішень шляхом створення світового соціалістичного уряду. Сьогодні він робить поступку «принципу реальності», вислідом якої стало заміщення прогнозування у стилі пророкування (достатньо згадати заяву американського соціолога про перехід до соціалістичного світового врядування, який нібито розгортався на наших очах у 70-ті роки минулого століття) стриманішою, «агностичною» оцінкою трансформацій модерної світ-системи. Валерстайн, маючи опертям ідеї як класиків марксизму, так і Троцького, пориває із Сталіновою теорією розбудови «соціалізму в окремії країні», відповідно беручи під сумнів «соціалістичність» Радянського Союзу та захищаючи ортодоксальніші погляди на соціалістичну революцію як суто глобальний процес. На переконання Маркса та Енгельса, «комунізм є емпірично можливим лише як дія панівних народів, що відбувається «одразу», одночасно, що передбачає універсальний розвиток продуктивних сил та пов'язаного із ними світового спілкування»⁴⁷⁴. Валерстайнове мислення щодо цієї проблематики рухається у традиційних координатах марксизму, з одного боку, окреслених Марксовим нарисом відповіді на лист В.Засуліч, у якому німецький мислитель пов'язує успіх революційної трансформації Росії з революцією на Заході, а з іншого – міркуваннями Троцького, який заявляв: «Знову і знову ми рішуче відмовляємося

⁴⁷³ Arrighi G. Capitalism and Modern World-System: Rethinking the Nondebates of the 1970's. *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1998. Vol. 21. № 1. P. 123.

⁴⁷⁴ Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. М.: Политиздат, 1988. С. 32–33.

від завдання побудувати у «якнайстисліший строк» національне соціалістичне суспільство. Колективізацію, так само як і індустріалізацію, ми пов'язуємо нерозривним зв'язком із проблемами світової революції. Питання нашого розв'язуються врешті-решт на міжнародній арені»⁴⁷⁵. Валерстайн відтворює домінантні моменти цієї тези Троцького та доводить логічну й історичну необхідність соціалістичного світ-правління як продукту динаміки модерної світ-системи, позаяк, за Троцьким, схема світової перманентної революції усувала питання про те, які країни «дозріли», а які «не дозріли» до соціалізму: «Оскільки капіталізм створив світовий ринок, світовий поділ праці та світові продуктивні сили, остільки він загалом підготував світове господарство для соціалістичної перебудови»⁴⁷⁶. І хоча наслідки епохи переходу, як визначає нинішній час Валерстайн, нам наразі невідомі, ідея про смертельну кризу капіталізму залишається для нього самоочевидною та зберігає свою центральність у дискурсі світ-системного аналізу.

6.2. Історичні системи як предмет світ-системного аналізу

Валерстайн виступає проти звичної та легітимної в очах академічної спільноти інституціоналізації диференціації суспільної науки на дисципліни – такі як соціологія, економіка, політологія та антропологія – наголошуючи на тому, що наше знання про їхнє існування ґрунтується суто на нашій поінформованості про наявність численних академічних підрозділів університетів по всьому світу, наукових ступенів із цих дисциплін, а також національних та міжнародних асоціацій вчених, які представляють ці дисципліни. Власне кажучи, наше знання про існування різноманітних дисциплін є суто політичним: окремі суспільні науки мають організації із власними кордонами, структурами й співробітниками для захисту колективних інтересів та для гарантування свого колективного відтворення. А отже, власне цей факт диференціації суспільствознавчого знання нічого нам не говорить про обґрунтованість інтелектуальних претензій цих організаційних мереж на окремішність, претензій, які мали б виправдати їхнє існування. На переконання Валерстайна, настанова на вивчення суспільства, яка проголошує множинність суспільних дисциплін, є набутком ідеології лібералізму XIX століття. Останній постулював, що суспільство поділяється на такі аналітично самостійні сфери, як держава і ринок. Валерстайн своєю категоричністю часто нагадує Маркса і Енгельса доби написання «Німецької ідеології», в якій вони доводили відсутність окремішньої історії у таких форм ідеології, як мораль, метафізика та

⁴⁷⁵ Цит. за: Васецкий Н. А. Л. Д.Троцкий: политический портрет / Троцкий Л. Д. К истории русской революции. М.: Политиздат, 1990. С. 54.

⁴⁷⁶ Там само. С. 39.

релігія, вмотивовуючи це тим, що вони є «простими випаровуваннями... матеріального життєвого процесу, який можна встановити емпірично і який пов'язаний із матеріальними передумовами»⁴⁷⁷. Американський науковець наполягає на тому, що так звані «три арени колективної людської дії – економіка, політика та соціокультурний вимір – не є автономними сферами соціальної дії. Вони не мають окремої логіки. Ми наголошуємо, що існує єдиний «набір правил», або єдиний «набір обмежень», у межах яких ці найрозмаїтіші структури оперують»⁴⁷⁸. Відмінності між штучно інституціоналізованими дисциплінами часто є меншими за відмінності між відгалуженнями кожної такої «дисципліни». Попри претензії на новітність окресленого підходу суголосні ідеї у повоєнні роки розвивав Парсонс під егідою очолюваного ним департаменту соціальних відносин Гарвардського університету.

Методологічні засади світ-системного аналізу також беззастережно поривають із традиційним вододілом (започаткованим ще неокантіанством і творчо переосмисленим Вебером) між ідеографічним характером історії, яка передусім фокусується на описі / осягненні індивідуального в соціокультурній реальності, і номотетичною природою суспільних наук, покликаних витворювати загальні моделі для забезпечення істориків концептуальними орієнтирами, структуруючи їхні емпіричні дані. Натомість оптимальним методом аналізу є такий, що оперує у системних координатах, які є достатньо тривалими у часі та істотно масштабними у просторі, щоби ми мали змогу ідентифікувати керівну «логіку», яка «детермінує» найбільшу частину послідовних подій, що трапляються в реальності. Водночас Валерстайн акцентує плинність цих системних конструкцій – вони мають свій початок та кінець, а відтак не можуть розглядатися як «вічні» феномени. Світ-системний аналіз керується максимою, яка вимагає ідентифікації системних конструкцій в цілому (так звані циклічні ритми системи) у поєднанні з вибудовуванням моделей внутрішніх трансформацій (так званих секулярних – тобто надзвичайно довготривалих – тенденцій системи). Спільна дія циклічних ритмів та секулярних тенденцій зумовлюватимуть у прийдешньому зникнення системи, зникнення, яке світ-системний аналіз визначає як послідовність подій. А отже, окремішнє існування історика і суспільствознавця є неможливе, натомість реальністю є історичний суспільствознавець, який аналізує загальні закони конкретних історичних систем та особливий перебіг подій, через який ці системи пройшли. Як бачимо, попри задекларовану незалежність

⁴⁷⁷ Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. М.: Политиздат, 1988. С. 20.

⁴⁷⁸ Wallerstein I. *World-Systems Analysis. Social Theory Today* / Ed. by A. Giddens, J. Turner. Stanford: Stanford University Press, 1987. P. 313.

Валерстайнового дискурсу від марксистської традиції ідеї саме цієї парадигми є всепроникливими у його візії. Власне ця парадигма є спонукою для дослідника шукати керівну логіку та закони системи, продукуючи есенціалістські претензії на холістичні пояснення соціального світу всупереч неадекватності емпіричної бази та «спротиву» з боку реальності спробам концептуалізувати її у системних категоріях.

Валерстайн переконаний, що Велика Французька революція легітимувала новітню концепцію про природність соціальних змін. Саме ця подія надала імпульс процесу інституціоналізації діяльності з дослідження суспільних змін за допомогою раціоналістичних суспільних наук. Валерстайн завважує, що впродовж XIX століття суспільствознавці дійшли консенсусу, який вимагав ототожнення кордонів суспільства з кордонами держави та відокремлення внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку цих суспільств. Вперше за 200 років гегемонії цього світогляду світ-системний аналіз піддає сумніву обґрунтованість надання «суспільству» статусу основного предмета соціальних наук. Суспільства у Валерстайновій схемі заступають історичні системи, у межах яких і відбуваються соціальне життя та зміни. Новий термін уникає ототожнення суспільства з державою, водночас виокремлюючи єдність історичної соціальної науки. Валерстайн сподівається, що заміщення «суспільств» «історичними системами» веде до концептуалізації аномалій, які неunikнено накопичуватимуться за умови збереження традиційної сфокусованості на індивідуальних суспільствах, та супутно спричиняється до досягнення тих сфер людської діяльності, які звичний підхід залишає без пояснення.

У Валерстайновій категорії «історична система» примхливо переплітаються марксизм («капітал – це не річ, а певні суспільні виробничі відносини, які належать певній *історичній* (курсив наш. – Авт.) формації і які є представленими у речі та надають цій речі специфічного суспільного характеру»⁴⁷⁹) та Парсонсове розуміння соціальної системи. Вплив фундатора волюнтаристської теорії соціальної дії простежується навіть у термінологічній площині: Валерстайн спорадично послуговується концепціями «історичні системи» та «соціальні системи» як взаємозамінниками. Історичні системи є переважно самодостатніми утвореннями, які здебільшого мають внутрішню динаміку. Така характеристика, як самодостатність обґрунтовується Валерстайном за допомогою теоретичного експерименту, що аргументує від протилежного: «...Якщо систему... відокремити від усіх зовнішніх сил (що в

⁴⁷⁹ Маркс К. Капитал. М.: Политиздат, 1989. Т. 3. Ч. 2. С. 886–887.

реальності фактично не трапляється), це визначення постулює, що система продовжувала би функціонувати у суттєво незмінний спосіб»⁴⁸⁰.

Такий різновид історичних систем як, міні-системи, залишився в далекому минулому – відповідно до своєї назви, таким системам властиві невеликі розміри та нетривалий життєвий цикл, а також висока культурно-політична гомогенність. Економічним підґрунтям міні-систем був елементарний, еквівалентний обмін. Інший тип історичних систем – світ-імперії (Єгипет, Рим, Візантія) – є розгалуженими політичними структурами, які охоплюють широке коло культурних зразків. Логікою такої системи є отримання данини від локальних, переважно сільських, виробників, які є самоврядними в інших аспектах. Данина зосереджується у центрі, після чого перерозподіляється серед тонкої, але важливої верстви чиновників. Світ-економіки є розгалуженими мережами інтегрованих структур виробництва, політичною формою існування яких є численні роз'єднані політичні структури. Наполягаючи на тому, що перевага світ-економік полягає в їхній єдиній економіці та плюралістичних політичних структурах, Валерстайн знову керується логікою, яка є аналогічною Парсонсовій. Гарвардський соціолог ще раніше дійшов висновку, що індустріальний розвиток мав започаткуватися саме у межах капіталістичної системи, якій притаманні «інституційні обмеження на шляху до реалізації влади і яка *незалежно* від політичних структур могла надати економічному розвитку специфічних імпульсів»⁴⁸¹. Однак Валерстайн, вибудовуючи схему «національні держави *versus* світ-економіка», звинувачує Парсонса в недооцінці того факту, що сфера влади та впливу політичних лідерів була значно вужчою, ніж в економічних агентів. Саме така несумірність політичних і економічних структур зумовила суттєву перевагу капіталістів, які оперували у межах світ-економік, у порівнянні з їхніми «колегами» із світ-імперій. Правителі світ-імперій змушені були давати раду ширшому колу проблем порівняно із суверенними політичними юрисдикціями, поза як останні залучають лише окремі сегменти світ-економіки. Так само правлячі верстви світ-імперій мали у своєму розпорядженні більше засобів чинити тиск на агентів капіталізму, позаяк останні були позбавлені такої Гіршманової альтернативи, як вихід (exit), тобто не могли змінити своє «громадянство». Домінантною логікою світ-економіки є нерівномірний розподіл додаткового продукту на користь тих, хто має можливість тимчасового досягнення монопольного статусу всередині ринкових мереж. Валерстайн називає цей феномен «капіталістичною логікою». Отже переможець у змаганні між

⁴⁸⁰ Wallerstein I. The Modern World-System. San Diego: Academic Press, 1974. Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. P. 347.

⁴⁸¹ Parsons T. Structure and Process in Modern Society. New York: Free Press, 1960. P. 101–102.

економічною і політичною владами визначається контекстуально: за умов світ-імперії – це політична влада, за умов світ-економіки – економічна. Зіткнення цих двох принципів та поступове переважання економічної логіки простежуються в діях дожа Венеції Енріко Дандоло, який відмовився від корони Латинської імперії – держави хрестоносців, що постала на уламках Візантійської імперії після четвертого хрестового походу – однак успішно виборов для Венеції монопольне право торгівлі із цим новим політичним утворенням. Виказуючи непослідовність свого мислення, Валерстайн, попри всі заяви, що світ-економіки гарантують більше можливостей для привласнення додаткового продукту, рівночасно potwierджує, що до XVI століття вони були слабкими утвореннями із нетривалим життєвим циклом: світ-економіки або дезінтегрувалися, або трансформувалися у світ-імперії. Унікальність сучасної епохи полягає в тому, що одна із світ-економік, а саме Європейська світ-економіка, уникнула такої долі й упродовж XVI століття заклала підвалини модерної світ-системи. Остання мала час, щоби розвинутися як капіталістична економіка, охопити всю земну кулю й поглинути всі існуючі міні-системи та світ-імперії. На кінець XIX століття – вперше у світовій історії – складається єдина історична система у світі, і ця ситуація залишається незмінною і дотепер.

6.3. Світ-системна інтерпретація генези модерної / капіталістичної історичної системи

Проблема походження капіталізму в масштабі світ-економіки – це шиболет світ-системного аналізу. Прикметно, що на нинішньому етапі свого теоретизування, початок якого припадає на кінець 1980-х років, А. Г. Франк загалом відмовляється від поняття капіталізму, як специфічного висліді останніх 500 років історії та оперує єдиною світовою системою, вік якої дорівнює 5 тис. років (водночас ця система є носієм фактично всіх рис, які, зазвичай, розглядаються як специфічно капіталістичні)⁴⁸². Тому Валерстайнову

⁴⁸² Франк виклав суть своєї нової візії у цілій низці публікацій, найзначущішими серед яких є такі: Frank A. G. Transnational Ideological Modes: Feudalism, Capitalism, Socialism. *Critique of Anthropology*. 1991. Vol. 11. № 2. P. 171–188; Gills B. K., Frank A. G. World System Cycles, Crises, and Hegemonial Shifts, 1700 BC to 1700 AD. *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1992. Vol. 15. № 4. P. 621–687; Frank A. G., Gills B. K. The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction. *Humboldt Journal of Social Relations*. 1992. Vol. 18. № 2. P. 1–80; Frank A. G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. Berkeley: University of California Press, 1998; Frank A.G. Immanuel and Me With-Out Hyphen. *Journal of World-Systems Research*. 2000. Vol. 6. – № 2. P. 216–231; Frank A. G., Gills B.K. The Five Thousand Year World System in Theory and Practice. *World System History: The Social Science of Long-term Change* / Ed. by R. A. Denemark, J. Friedman, B. K. Gills, G. Modelski. L.; N.Y.: Routledge, 2000. P. 3–23; Gills B.K., Frank A. G. A Structural Theory of the Five Thousand Year World System // Structure, Culture

позицію вдало підсумовує перефразований Франків вислів: ми живемо у тій самій світ-економіці, хоча вона й не залишається такою самою. За Валерстайном, від моменту свого походження капіталістична світ-економіка мала трирівневу ієрархічну структуру, а правила її функціонування є незмінними і дотепер: національний розвиток був неможливий вчора, неможливий він і сьогодні. Проблематика генези капіталізму є ключовою у світ-системному осягненні формування модерну, а відтак, вимагає детального екзегези та оцінки своєї адекватності. Аналіз такого гатунку вимагає також зіставлення поглядів теоретиків світ-системної традиції із підходами до проблематики генези капіталізму мислителів, яких Валерстайн вважає своїми опонентами.

Пояснюючи причини постання модерної світ-системи, Валерстайн – відповідно до власних методологічних приписів – усіяко унікає посилення на культурні фактори (такі як раціональна картина світу, активістська та універсальна релігійна етика, з її акцентацією мирського аскетизму) як джерела динамічності Заходу в порівнянні з іншими регіонами світу та задекларує первинність ролі економічного базису. Загалом пояснення та інтерпретація соціальних процесів із залученням культурного аргументу викликає у Валерстайна глибоку відразу, що potwierджується дошкульними висловлюваннями американського вченого на адресу сучасних французьких послідовників Токвіля, які «поєднують аморфну мішанку частковостей (particulars) із наголосом на зміні у цінностях»⁴⁸³. Валерстайнове тлумачення проголошує себе антиподом Веберового, постулюючи, що постання Європейської світ-економіки стало можливим через історичний збіг обставин: довготривалі тенденції, які були кульмінацією процесу, що його дослідники інтерпретували як «кризу феодалізму», поєдналися із циклічною кризою. До цих криз долучилися кліматичні зміни. За Валерстайном, все це створило дилему, яку можна було розв'язати тільки за допомогою географічної експансії поділу праці. Більше того, баланс міжсистемних сил був таким, що уможливив таке рішення. Отже, географічна експансія відбулася паралельно з демографічною експансією та зростанням цін. На увагу заслуговує не стільки виникнення Європейської світ-системи, скільки те, що вона пережила активні спроби Габсбургів – зокрема за часів Карла V – трансформувати її у світ-імперію. Європейська світ-економіка на початках включала не лише суто європейські країни (до східних кордонів Речі Посполитої), але й колонії «нового світу».

and History: Recent Issues in Social Theory / Ed. by S.C.Chew, J.D.Knottnerus. Lanham: Rowman and Littlefield, 2002. P. 151–176.

⁴⁸³ Wallerstein I. The Modern World-System. San Diego: Academic Press, 1989. Vol. 3: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s. P. 43.

І хоча, з одного боку, емпіричні дані з джерел, якими послуговується Валерстайн, спонукають його до визнання ролі протестантизму в легітимації капіталістичної активності, з іншого боку, він з ентузіазмом цитує дослідження Г. М. Робертсона – давнього критика Вебера⁴⁸⁴ – який віднайшов зв'язок між релігійною належністю до кальвінізму (вчення якого, за Робертсоном, культивувало ідею приреченості) і соціальною пасивністю. Зважаючи на те, що Робертсонова розвідка про соціальну роль кальвінізму побачила світ у середині XX століття, а Вебер обмежував свій розгляд XVI–XVIII століттями (за винятком малообґрунтованих і радше анекдотичних, аніж соціологічних прикладів кінця XIX століття), таке порівняння є вкрай недоречним, позаяк неправомірно екстраполює риси однієї фази розвитку протестантської картини світу на всю її історію. Вельми промовисто, що попри неодноразово задекларований пієтет стосовно Броделя, всі чільні представники світ-системного аналізу, включно з Валерстайном та Аррігі, оминають своєю увагою визнання французьким вченим важливості культурної трансформації, що відбулася на Заході та хронологічно передувала його піднесенню з точки зору структурних (економічних, технологічних та військово-політичних) показників у зіставленні з іншими цивілізаціями. Броделева постава в цьому сенсі є суголоснішою з Вебером, аніж зі світ-системним аналізом: «Нагромадження практичних відкриттів, що засвідчували *свідому волю до заволодіння світом* (курсив наш. – Авт.), зроста цікавить до всього, що є джерелом енергії, надали Європі задовго до остаточного успіху її справжнього обличчя й створили передумови для її переваги»⁴⁸⁵.

Валерстайн тяжіє до витлумачення переходу від феодалізму до капіталізму як короткотермінового процесу, власне він не висуває навіть стислого аналітичного наративу того, як цей перехід відбувався. Розглянувши «середньовічну прелюдію», Валерстайн заявляє, що приблизно 1450 року саме в Європі, а не деінде склалися умови для створення капіталістичної світ-економіки. Власне тим і вичерпується Валерстайнове потрактування трансформації феодалізму в капіталізм; провістивши пришествя нової епохи, він

⁴⁸⁴ Г. М. Робертсон розпочав критику Веберових поглядів наприкінці 20-х років минулого століття. Плодом цієї діяльності стала книжка «Аспекти піднесення економічного індивідуалізму», яка ґрунтувалася на його докторській дисертації та вперше побачила світ у 1933 році (див.: Robertson H. M. Aspects of the Rise of Economic Individualism: A Criticism of Max Weber and His School. – Clifton: Augustus Kelley Publishers, 1973). «Ранній» Парсонс у своїй рецензії, виданій у 1935 році у The Journal of Political Economy, ідентифікував методологічне підґрунтя Робертсонових закидів та переконливо довів їхню неспроможність (див.: Parsons T. Early Essays / Ed. by C. Camic. Chicago; L.: University of Chicago Press, 1991. P. 57–68).

⁴⁸⁵ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: Пер. з фр. К.: Основи, 1995. Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. С. 354.

постійно акцентує гомогенність модерної світ-системи з огляду на ступінь її «капіталістичності» незалежно від аналізованого періоду. Як вислід він завищує ступінь капіталізації модерної світ-системи на початкових стадіях її розвитку, натомість значущість феодальних елементів, що зберігалися упродовж доволі тривалого часу, суттєво мінімізується. У такий спосіб Валерстайн робить крок назад у порівнянні з Леніною концепцією багатоукладності, наполягаючи на тотальній «капіталістичності» суспільних відносин світ-системи.

Основними властивостями модерної світ-системи як капіталістичної світ-економіки для Валерстайна завжди були і є такі риси: невпинне накопичення капіталу як її рушійна сила; поділ праці, в межах якого простежується напруження між ядром і периферією (однією з форм такого напруження виступає нееквівалентний обмін між ними); наявність напівпериферії; значна роль залежної праці, яка існує паралельно з найманою працею; відповідність кордонів капіталістичної світ-економіки та міждержавної системи, яка складається із суверенних держав; знаходження витоків цієї капіталістичної світ-економіки у періоді, що передував ХІХ століттю, імовірно, у ХVІ; погляд на капіталістичну світ-економіку як феномен, що виник в одній частині світу (Європі), а з плином часу поширився в глобальному масштабі через процес послідовних інкорпорацій інших частин світу; існування держав-гегемонів у межах світ-системи, період незаперечної гегемонії яких, утім, завжди є короткотерміновим; заперечення архаїчного характеру держав та етнічних груп, які постійно утворюються та відтворюються; фундаментальна важливість расизму та сексизму як організаційних принципів системи; постання антисистемних рухів, які водночас підривають і посилюють цю систему. Валерстайн зокрема наголошує роль нееквівалентного обміну між ядром і периферією – за його відсутності економічна експансія була б неприбутковою, а це, своєю чергою, внеможливило б існування капіталістичної світ-системи як такої.

Валерстайнів холістсько-есенціалістський ухил матеріалістичного гатунку змушує його – всупереч Веберу та сучасним захисникам теоретичного синтезу – інтерпретувати розмаїті дослідницькі програми як конфліктні підходи до соціальної реальності, а не як певні інтелектуальні феномени, що можуть доповнювати один одного. Іншим вислідом такої позиції стає віра в існування законів історичного розвитку, віра, яка має зреалізовуватися в практиці студіювання соціальних змін. Саме недостатня «веберизація» Валерстайнового аргументу і зумовлює його одновимірність та внутрішню непослідовність у поєднанні із суперечливістю. Валерстайн, з одного боку, захищає позицію, яка є сумісною з окремими елементами Веберового мислення, а з іншого – відтворює фундаментальні тенети марксистського дискурсу. Однією з характерно марксистських рис Валерстайнового дискурсу є ототожнення ним таких

феноменів, як капіталізм і модерн, натомість для Вебера раціональний капіталізм був лише *одним* із вимірів модерного суспільства. Рівночасно Валерстайн не чинить спроби скористатися Веберовою критикою детермінізму вульгарно-марксистського штибу, послуговуючись концепцією вибіркової спорідненості, а відтак, є неспроможний до *органічного синтезу* протилежних за своїм спрямуванням – теоретико-методологічним та ідеологічним – дослідницьких програм, механістично поєднуючи їхні окремі тези, що робить його легкою жертвою критики А. Г. Франка. Валерстайн вправно формулює засадничі питання своєї дослідницької програми: «Що насправді відбулося: піднесення Заходу чи його падіння? Було це дивом чи жахливою проблемою? Було це втіленням раціональності чи ірраціональності? Було це надзвичайним проривом чи надзвичайним падінням? Що ми повинні пояснити: обмеженість інших цивілізацій та / або історичних систем, які не здійснили переходу до модерного капіталізму, чи обмеженість західної цивілізації або середньовічної історичної системи, розташованої у Західній Європі, яка сприяла переходу до модерного капіталізму? Був цей наслідок запрограмованим чи мав характер щасливого випадку?»⁴⁸⁶. Водночас Валерстайн дає відповідь лише на перше та останнє запитання, оминаючи всі інші.

Притаманну його мисленню фундаментальну амбівалентність Валерстайн часто силкується приховати, посилаючись на консенсус, що немовби існує в академічній спільноті, супутньо всіляко уникаючи відповіді на запитання, чи він ідентифікує себе з позицією цієї анонімної «більшості» вчених. За Валерстайном, складниками цього гіпотетичного консенсусу є низка тверджень. По-перше, Західна Європа впродовж середньовіччя була зорганізована у виробничу, правничу та політичну систему, яку можна означити як феодалізм. Американський соціолог змушений визнати, що в академічній спільноті нуртували різнотлумачення щодо найважливіших та визначальних характеристик цієї системи і тим паче щодо того, чи була вона унікально європейською або ж траплялася і в інших частинах світу. По-друге, європейський феодалізм припинив своє існування. Ця система була трансформована або ж її заступила інша, яка дістала різні назви, найпопулярнішими з яких є капіталізм та модерн. По-третє, ця система, яка постала у різних європейських державах, повільно поширювалася на весь світ, здійснивши експансію європейських ідей, влади та авторитету⁴⁸⁷. Отже, попри

⁴⁸⁶ Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1992. Vol. 15. № 4. P. 565–566.

⁴⁸⁷ Див.: Wallerstein I. The West, Capitalism, and the Modern World-System. *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations*. 1992. Vol. 15. № 4. P. 563–564. Принагідно зауважу, що дебати стосовно географічного

всі свої інвективи на адресу традиційної соціологічної теорії, якій Валерстайн ставить на карб притаманний їй євроцентризм, у його власній схемі піднесення капіталістичної / модерної історичної системи є суто європейським явищем (вочевидь, євроцентризм виявився «монстроподібною гідрою»⁴⁸⁸, як схарактеризував цей стиль мислення власне сам фундатор Центру ім. Броделя, позаяк його постава у боротьбі з цим «драконом» є ближчою до сумнозвісного «паперового тигра»).

Валерстайн не підтримує тезу про тяглість розвитку від античності до капіталістичної світ-системи (класичне формулювання теорії античного капіталізму висунув М. Ростовцев, натомість Франк зробив ідею безперервності наріжним каменем своєї теорії світової системи). На думку Валерстайна, збільшення «віку» модерній історичній системі ще на 500–2500 років стане поступкою культурно-генетичній або цивілізаційній інтерпретації витоків капіталізму, якій він приписує віру в запрограмованість капіталістичного напряму траєкторії європейської історії. Валерстайн оцінює своє власне пояснення як «кон'юнктурне», але не наводить жодних аргументів, чому відмінність у хронології набуває такого кардинального значення для визначення природи соціальних змін.

Особливості капіталістичної світ-системи конституюються та відтворюються в її діяльності, процесах та структурах. З огляду на діяльність цієї історичної системи найґрунтовнішою рисою для Валерстайна, так само як і для більшості мислителів із найрозмаїтішими ідеологічними прихильностями – від лібералізму та консерватизму до марксизму – стає *соціально* необмежене невпинне накопичення капіталу. *Парадоксально, але аналіз перебігу Валерстайнової аргументації засвідчує, що ця риса є єдиною «якістю» капіталізму, яка вирізняє його з-поміж попередніх систем.* У результаті обговорення всіх інших критеріїв модерного капіталізму впливає висновок про *невизначеність* ступеня відмінності між капіталістичною / «модерною»

ареалу феодалізму так і не виробили єдину концептуальну систему координат, спроможну примирити дослідників, які наполягали на його регіональному характері (так, наприклад, П. Андерсон вважав, що цей феномен існував лише у Західній Європі та Японії) та вчених, для яких феодалізм був універсальною формацією (парадигматичним представником такої позиції був Н. П. Павлов-Сільванскій (див.: Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России. – М.: Наука, 1988). Останній поширював поняття західного феодалізму на середньовічну Русь, експліцитно відкидаючи ідею навіть про можливі національні варіації феодалізму (тому інтерпретація позиції Павлова-Сільванського як такої, що заклала підвалини мислення про «російський феодалізм» є хибною, позаяк російським істориком була розпропагована ідея «феодалізму в России»). У цьому випадку термінологічні відмінності відбивають глибинну теоретичну незгоду.

⁴⁸⁸ Wallerstein I. Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science. *New Left Review*. 1997. № 226. P. 94.

історичною системою й іншими системами (минулого). Загалом конвенційне бачення європейського феодалізму як суспільства із суто натуральною економікою не витримує критики у світлі достатньої кількості промовистих свідчень на користь значного зростання ролі грошей, ринків та мануфактури в цей період. Відтак, мобільність кріпаків *de facto* була вищою, ніж це зазвичай припускається, а мобільність пролетарів *de facto* є нижчою. Відсутність зовнішніх приписів, що обмежують соціальну дію та внеможливлують перетворення індивідів на формально вільних діячів – особливість модерного капіталізму і за Марксом, і за Вебером – у Валерстайновій схемі достоту такою не є. Ба більше, лідер світ-системної школи вважає, що усунення зовнішніх обмежень є загрозливим для суспільства (тут у дискурсі американського соціолога відчувається мотив К. Полані), позаяк знищує гарантії його відтворення, які мали своїм опертям плоди діяльності минулих поколінь. За умов капіталізму відтворення суспільства узалежнюється від сьогоденної діяльності, тобто індивіда примушують бути вільним, позаяк заперечення прав, які спираються на авторитет традиції, часто не примножує, а суттєво обмежує кількість шансів у розпорядженні індивіда. Валерстайнова аргументація є дивовижно подібною до постмодерністського стилю мислення про свободу. Приміром, С. Жижек розмірковує: «Парадокс у тому, що тою річчю, яка повністю виключається у посттрадиційних «рефлексивних суспільствах», у яких ми захлинаємося від вимог вибирати – у яких навіть «природні» риси на кшталт сексуальної орієнтації або етнічної ідентифікації переживаються як питання вибору – є основний, автентичний вибір як такий»⁴⁸⁹. Як бачимо, за Жижеком і Валерстайном, наявність вибору конститує феномен свободи й власне модерн звужує простір цього виміру.

Спроба визначення окремішності капіталізму за допомогою такого показника, як вирівнювання поділу додаткового продукту, також зіштовхується з перепонами через неможливість дати однозначну відповідь на таке запитання: чи заохочує капіталізм «егалітарніший» розподіл у порівнянні з попередніми системами? На думку Валерстайна, вчені, які фіксують зростання рівності, зазвичай обмежуються дослідженням «розвинених» індустріальних країн (і що більше, тільки ці суспільства потрактуються як «повністю» капіталістичні / «модерні»), натомість погляд на капіталістичну світ-систему загалом дає підстави говорити про зростання соціальної поляризації. Диференціація систем за допомогою способу розподілу також є невправною. Суспільствознавці увиразнюють ідеальні типи «ренти» (тобто політично санкціоноване право феодала на отримання тих чи інших платежів за користування його земельною

⁴⁸⁹ Žižek S. What Can Lenin Tell Us about Freedom Today? *Rethinking Marxism*. 2001. – Vol. 13. № 2. P. 9.

власністю за відсутності інвестування праці з боку сеньйора) та «прибутку» (в цьому випадку дохід одержується як вислід інвестування капіталу та участі в економічному управлінні), а також відповідні способи легітимації: традицію у першому випадку, та успішність сьогоденної людської діяльності – у другому. Уважніший погляд на ці два «ідеальні типи» позбавляє їх окремішньої системно-«формаційної» ідентичності: рента посідає важливу роль у межах капіталізму, а економічна діяльність минулих епох набирала форми прибутку; здебільшого ці форми дуже часто переплітаються, стаючи нероздільними. За Валерстайном, навіть дихотомія між ринком – як основним координаційним механізмом перерозподілу за умов капіталізму – і позаекономічним (політико-адміністративним) насиллям / примусом, якому приписується ключова роль за панування перерозподільчо-данницького способу виробництва втрачає свою антагоністичність. Позаекономічний примус залишається суттєвим і в умовах капіталізму, а ринки майже завжди функціонували в контексті «докапіталістичних» історичних систем.

Деконструкція Валерстайнового аргументу вказує фундаментальні суперечності стадіально-еволюціоністської парадигми, до якої він навертається. На відміну від Валерстайна Веберова методологія порівняльно-історичного аналізу, хоч і висуває гіпотези про загальну тенденцію розвитку суспільства (як-от розчаклування світу), рівночасно осмислює такі феномени, як раціональна та патримоніальна бюрократія, не як стадії «прогресу людства», а як ідеальні типи, що можуть *співіснувати*. Так само й наслідки процесу раціоналізації не постулюються апріорі. Вебер припускає, що раціоналізація може продукувати й дійсно продукує як ірраціональні висліди, так і спроби спротиву раціоналізованому соціальному порядку (політичною формою такого спротиву був нацизм; інтелектуальною формою – Франкфуртська школа). Фактично міркування Валерстайна щодо відносної, а не абсолютної несуголосності ринкової та перерозподільчо-данницької систем є одним із прикладів евристичної продуктивності Веберового підходу до потрактування соціальних феноменів. Стил мислення німецького соціолога підсвідомо запозичується та втілюється у практиці наукового пошуку навіть агресивно «матеріалістичними» вченими гатунку фундатора світ-системного аналізу.

Валерстайн використовує контрастне зіставлення метафор «видимої» і «невидимої» руки як типологічних ознак організації перерозподілу. У випадку данницьких систем передача додаткового продукту є видимою й набуває форми ренти, оподаткування, плюндрування та ритуальних внесків.

Капіталістичний прибуток, натомість, здобувається з використанням менш видимого механізму ринку. Деперсоніфікація та невидимість соціальних відносин дозволяє «переможцям» маскувати масштаб свого «виграшу» та перешкоджає тим, хто програв, усвідомити не тільки реальні обсяги своїх втрат,

але й те, яким саме класовим силам вони поступилися в соціально-економічному та політичному змаганні. До Валерстайна такі властивості капіталістичного соціуму, як безособовість та замаскованість соціальних зв'язків висвітлювалися як у політико-економічній традиції від А. Сміта до К. Маркса, так і в літературі, зокрема американській. Приміром, афроамериканський письменник Р. В. Еллісон у своєму романі «Невидима людина» (1952 рік) виокремлював саме такі риси функціонування «буржуазного» соціуму. Втім, за Валерстайном, «невидима рука» є політично структурованою (і постійно реструктурується), а тому їй доволі важко залишатися «невидимою». Політичний успіх цього інструменту недовершений; та попри те він був помірковано ефективним, не останньою чергою завдяки своїй складності.

Навіть така ознака капіталістичної / «модерної» історичної системи, як конструювання знання на основі емпірично верифікованих процедур, для Валерстайна втрачає свою унікальність через необґрунтованість універсалістських претензій механіко-математичної парадигми природознавства, яку накидали на інші дисципліни; натомість під кутом запровадження здобутків науки в практику технологій Західна Європа тривалий час залишалася недорозвиненою периферією на тлі цивілізацій Китаю, Індії та ісламу⁴⁹⁰.

Достоту так само суперечливий захист тези про якісний розрив із минулим, наслідком якого стало постання капіталістичної Європейської світ-економіки, з огляду на такі структурні властивості цієї системи, як приватна власність, товарне виробництво та суверенна «модерна» держава. Всі ці характеристики, на думку Валерстайна, існували й раніше. Римська структура майнових прав була подібною до сучасної, а дослідження попередніх систем, здійснені за останні півстоліття, віднайшли існування тенденції до ринкового виробництва, єдиною відмінністю якої від теперішньої ситуації був її менш глобальний масштаб.

6.4. Ієрархічна структура модерної світ-системи та (не)можливість національного розвитку

Упродовж усієї своєї історії структура модерної світ-системи, тобто капіталістичної світ-економіки, на переконання Валерстайна, є незмінною і включає з від самого початку три ієрархічні рівні: ядро, периферію та напівпериферію. Країни ядра зосереджують високоприбуткове, високотехнологічне, диверсифіковане виробництво з високими доходами,

⁴⁹⁰ Див. детальніше: Sen A. Indian Traditions and the Western Imagination. *Daedalus*. 1997. Vol. 126. № 2. Р. 1–26; Гайденко В. П., Смирнов Г. А. Западноевропейская наука в средние века: Общие принципы и учение о движении. М.: Наука, 1989.

натомість периферії властива концентрація низькотехнологічного, низькоприбуткового, недиверсифікованого виробництва з низькими доходами. Ядро і периферія через нерівність свого положення в структурі світ-системи включаються до нееквівалентного обміну (категорія, популярності якій надав такий дослідник, як А. Емануель). Нееквівалентний обмін є результатом антиномії між єдністю світ-економіки і численністю держав. «Нееквівалентний обмін є найважливішим наслідком цієї антиномії, – пише Валерстайн. – Нееквівалентний обмін виникає не на рівні початкового привласнення додаткової вартості, але під час перерозподілу з периферії до ядра вже після її створення». Залучення капіталістичного ринку до периферії змушує селянство – часто за допомогою позаекономічних методів (таких як «друге видання кріпацтва», яке в цьому контексті розглядається Валерстайном не як відродження феодалізму, а як пристосування до вимог капіталістичної економіки) – працювати на ринки ядра світ-системи. Цей процес також руйнує локальні міста, погіршує рівень життя мас у зіставленні з докапіталістичним періодом та сприяє розвитку паразитичної політичної еліти, яка керує слабкою державою (на відміну від сильних держав ядра). Капіталізм не є системою вільної конкуренції між усіма торговцями: ті учасники капіталістичної світ-економіки, які мають економічні переваги на ринку, використовують його для отримання прибутку, але у разі ускладнень вони миттєво звертаються до політичного захисту, покликаного викривити дію ринкових сил на їхню користь. Функціонування ринку стає відносно вільним лише за умов беззаперечної економічної переваги ядра, переваги, якій необмежене функціонування ринку не становить загрози. Така картина світу нагадує дистинкцію між метрополією та сателітами А. Г. Франка, але Валерстайна відрізняє від його войовничого колеги залучення концепції напівпериферії. Напівпериферією є країни, які «потрапляють між першими двома категоріями та посідають відмінну роль. ...Частково вони діють як периферія стосовно ядра і частково виступають у ролі ядра стосовно до деяких периферійних регіонів. Як внутрішня політика, так і соціальна структура напівпериферійних країн є своєрідними: вони є спритнішими, ніж країни ядра або периферії, щоби мати зиск від гнучкішої ситуації, зумовленої економічним падінням»⁴⁹¹. Напівпериферія, на думку Валерстайна, подібна за своєю функцією до середніх класів «національних суспільств», тобто вона стабілізує систему як таку. На захист своєї позиції Валерстайн вдається до цитування Маркса: «Те, що він (Рікардо. – Авт.) забуває згадати, є постійним зростанням кількості середніх класів, ...що перебувають напівшляху між робітниками, з одного боку, і

⁴⁹¹ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. P. 97.

капіталістами та землевласниками – з іншого. Ці середні класи тиснуть усією своєю вагою на робітничий клас та водночас збільшують соціальну безпеку та владу вищого класу»⁴⁹².

Подібна структура сучасної світ-економіки орієнтовно стабілізувалася у 1640 році (тобто на кінець довгого XVI століття). Запозичуючи з ленінської теорії імперіалізму ідею про природну конкуренцію та ворожнечу, що існує між країнами ядра, Валерстайн розвиває свою власну концепцію гегемонії. Він інтерпретує гегемонію переважно в термінах економічної динаміки: остання визначається засновником світ-системного аналізу як ситуація, за якої продукція певної держави ядра виробляється настільки ефективно, що є конкурентоспроможною навіть в інших державах ядра. Така держава отримує першочергову вигоду від максимально вільного світового ринку. Маючи подібну перевагу у виробництві, держава має змогу, якщо вона є достатньо сильною, уникнути або принаймні мінімізувати ймовірність утворення внутрішніх та зовнішніх політичних перепон на шляху вільного потоку товарів. Задля збереження набутої переваги панівні економічні сили заохочують певні інтелектуальні та культурні тенденції, рухи та ідеології. Головна проблема гегемонії полягає у тому, що вона плинна: «Варто лише державі стати справжнім гегемоном, вона починає занепадати; держава перестає бути гегемоністичною не через те, що вона втрачає силу..., а через те, що інші посилюються»⁴⁹³. Досягнення статусу гегемонії всередині ядра означає також гегемонію в масштабах усієї світ-економіки: XVII століття (до 1672 року) пройшло під гегемонією Голландії, яка спиралася на виразну перевагу Об'єднаних провінцій в агропромисловій сфері, комерції та фінансах; остання чверть XVIII і більша частина XIX століття були епохою Британської гегемонії, а після інтерлюдії боротьби за гегемонію (період двох світових воєн) всередині ядра визначився новий переможець – США.

За умов капіталістичної світ-системи ідея національного розвитку є не просто нерелевантною, вона шкідлива як політична мета. Рух угору неможливий для усіх політичних елементів міждержавної системи, підвищення статусу є реальністю для небагатьох, і це підвищення, на переконання Валерстайна, відбувається за рахунок інших: так, у випадку успішної реалізації стратегії наздоганяння якою-небудь країною, інша має занепасти як *locus* нагромадження капіталу. Відмінності у методах досягнення цієї мети – приміром, за допомогою заохочення експорту або, навпаки, автаркії та виходу зі світ-системи (популяризоване С. Аміном ще на початку 1990-х років так зване

⁴⁹² Цит. за: Wallerstein I. *The Essential Wallerstein*. N.Y.: New Press, 2000. P. 322.

⁴⁹³ Wallerstein I. *The Modern World-System*. San Diego: Academic Press, 1980. Vol. 2: *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. P. 38.

«delinking») – не принципові. Отже, попри своє заперечення як концепції, так і практики національного розвитку, Валерстайн не відкидає можливості підвищення певною країною свого статусу всередині світ-системи (проте він не вбачає цінності у такому підвищенні). Так, хоча й Росія на межі XIX–XX століть була напівпериферійною країною, встановлення ленінського режиму дозволило їй набути статусу сильної напівпериферії, яка претендувала на членство в ядрі капіталістичної світ-економіки. Валерстайнове бачення ленінізму як спроби підвищення економічного статусу відсталого суспільства має свою паралель у Джавітовому трактуванні ленінізму як відповіді на умови залежності. Ленінський режим, на думку Валерстайна, створив систему державного капіталізму, яка існувала заради інтересів бюрократичної буржуазії й вочевидь не була авангардом світових соціалістичних сил, «чия внутрішня трансформація правила б за недосконалу модель майбутнього світу, водночас будучи елементом переходу до нього»⁴⁹⁴. Безперечно, державна власність на засоби виробництва не конституює альтернативи капіталізму. Держава-власник є просто колективним капіталістом, подібним до акціонерної компанії. Така держава не просто бере участь у житті ринку світ-економіки з власної волі, вона змушена її брати. Водночас Валерстайн визнає, що можливості трансформації у межах капіталістичної світ-системи існують, хоча вони є вкрай обмеженими. Усупереч теоретикам периферійного капіталізму – таким як С.Амін або М.Іконніков – Валерстайн не прихилиється до ідеї про два набори правил / законів функціонування економіки суспільств ядра і периферії. Модель класичного, конкурентного капіталізму – який до виходу Аррігієвого трактату «Адам Сміт в Пекіні» асоціювався з ім'ям шотландського автора – є суцільною утопією навіть стосовно ядра. У реальності ми взаємодіємо з єдиною світ-економікою, яка поділяється на різні сектори, що виконують різні функції. Безодню між ядром і периферією не здатні «засипати» розвиток та модернізація, позаяк вона є не аномалією, яку можна подолати, а принципом дії світ-системи.

Попри весь свій нищівний скептицизм щодо ідеї національного розвитку, Валерстайн визнає за доцільне виокремити три головні стратегії зміни статусу з периферійного на напівпериферійний: використання шансу, піднесення за запрошенням та покладання на власні сили (self-reliance)⁴⁹⁵.

Суть першої стратегії є у комплексі дій, які багато в чому суголосні з візією дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, хоча Валерстайн невтомно підтримує тезу про можливість не тільки зростання без розвитку (проблема африканських країн у 1970-х роках і України у 2000-х), але й

⁴⁹⁴ Wallerstein I. The Capitalist World-Economy. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. P. 240.

⁴⁹⁵ Там само. Р. 66–94.

відсутності водночас як розвитку, так і зростання. У періоди світової економічної кризи ціни на сировину – основне джерело експортних надходжень периферії – падають стрімкіше за зниження цін на високотехнологічні продукти експорту з країн ядра. Для розв’язання проблеми балансу платежів периферійні країни можуть вдаватися до імпортозамінної стратегії, стимульованої агресивними діями держави, та скористатися фактом відносного здешевлення устаткування, виробленого у країнах ядра. Власне саме таку політику провадили Російська імперія та Італія наприкінці XIX століття або Бразилія, Мексика й Південна Африка напередодні Великої депресії. Ризик такої політики полягає в тому, що вона лише змінює природу залежності: остання починає підживлюватися попитом на прогресивніші технології, але не зникає як явище⁴⁹⁶. Окрім того, фінансування індустріального сектору відбувається за рахунок викривлення – у бік заниження – ціни продукції сільського господарства. У протестах з боку селянства криється загроза стабільності «налаштованого на розвиток популізму» (*developmental populism*), який спирається на тимчасовий союз між промисловою буржуазією та міським пролетаріатом⁴⁹⁷. Поступки на вимоги селянства, на які погодився польський ленінський режим під проводом В. Гомулки, зумовили зруйнування подібного альянсу в цій країні, спричинивши робітничі заворушення та прихід до влади Е. Герека.

Розвиток на запрошення відбувається не у періоди кризи – як це має місце із попередньою стратегією – а упродовж зростання світ-системи. За сприятливих умов економічного пожвавлення формується альянс між транснаціональними корпораціями (ТНК) і урядами периферійних країн. І хоча периферійні держави є слабкими з огляду на їхню здатність обкладати податками ТНК (Валерстайн порівнює взаємини між периферійними урядами і ТНК із відносинами між американськими муніципалітетами та адміністраціями штатів, з одного боку, і національними корпораціями – з іншого), недорозвинені країни перебувають у стані жорсткої конкуренції за зовнішні інвестиції, які дають імпульс їхній економічній динаміці та є матеріально вигідними як локальній буржуазії (яка виграє від загального підвищення ступеня капіталізації економіки), так і робочій силі (через зменшення безробіття). Така стратегія є

⁴⁹⁶ Детальніше з цього приводу див.: Castells M., Laserna R. The New Dependency: Technological Change and Socioeconomic Restructuring in Latin America. *Sociological Forum*. 1989. Vol. 4. № 4. P. 535–560.

⁴⁹⁷ Те, що подібна констеляція є можливою, potwierджується Вейландовим описом неочікуваної спорідненості популізму і неолібералізму в сучасній Латинській Америці (див.: Weyland K. Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities. *Studies in Comparative International Development*. 1996. Vol. 31. № 3. P. 3–31; Weyland K. Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: How Much Affinity? *Third World Quarterly*. Vol. 24. № 6. 2003 P. 1095–1115).

вкрай хисткою через свою залежність від зовнішніх центрів економічної та політичної влади й відразу скасовується ядром за перших же ознак кризи.

Третім способом «розвитку» стає алогічна для теоретика світ-систем стратегія покладання країни на власні сили. Дії Танзанії, скеровані на заохочення колективного сільського господарства – так званих *уджама* – були популярним прикладом такої політики у західних лівих колах у 1970-х роках. Утім, попри свою ідеалізацію танзанійського досвіду, Валерстайн цілком свідомий щодо неможливості використання політико-економічного рецепту цієї країни як універсальної моделі.

Окрім руху вгору від периферії до напівпериферії Валерстайн також визнає імовірною зміну напівпериферійного статусу на членство у ядрі. До таких країн можна віднести Англію, яка набула цього статусу в XVII столітті та США і Німеччину у XIX. Ключем до успіху на цьому шляху є наявність ринків збуту, які уможлиблюють технологічний прогрес економічно. Збільшення обсягів ринків відбувається за допомогою таких заходів: розширення політичних кордонів країни (об'єднання із сусідніми країнами або завоювання), запровадження митних тарифів та квот на імпортовану продукцію з метою підвищення цін на неї, зниження цін виробництва через надання субсидій національним виробникам, збільшення внутрішньої купівельної спроможності шляхом підвищення рівня заробітної платні та / або маніпуляції смаками споживачів.

Розмірковуючи над поступом СРСР, який після революції консолідував своє положення сильною напівпериферією, а згодом став маргінальним членом ядра, Валерстайн закликає відмовитися від ідеалізації радянської моделі та врахувати історичний контекст її формування. СРСР успадкував від Російської імперії неабияку промислову базу – у 1913 році вона ранжувалася як п'ята у світі з огляду на абсолютні показники виробництва. У радянський період держава підтримувала доходи у промисловому секторі на середньому рівні, водночас занижуючи доходи у сільському господарстві та створюючи в такий спосіб резервну армію праці для індустріалізації⁴⁹⁸. Валерстайн також враховує величезний розмір СРСР, який уможливив відносно тривалий період автаркії. Однак, попри всі ці «конкурентні» переваги, СРСР ледь спромігся досягти статусу ядра – і навіть цей успіх був короткотривалим! – а відтак, робить слушний с точки зору історичної перспективи висновок Валерстайн, радянські приписи навряд чи зможуть прислужитися іншим країнам напівпериферії. Парадоксально, але Валерстайнове витлумачення чинників зростання СРСР

⁴⁹⁸ Як зазначає С. Амін, «колгосп та адміністративне гноблення перетворювали маси на пасивний резерв робочої сили, таку саму функцію в англійській моделі виконували огорожування та закони про бідних» (цит. за: Wallerstein I. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. P. 87).

збігається з інтерпретацією «азійського дива» поміркованим лібералом П.Кругманом. Цей відомий американський економіст і публіцист піддає сумніву «азійське диво» як таке, розглядаючи поступ східно-азійських країн як відповідник радянської стратегії економічного зростання шляхом кількісного збільшення інвестицій, а не за рахунок якісного підвищення продуктивності праці⁴⁹⁹.

Впливовий соратник Валерстайна Дж. Аррігі так само скептично оцінював перспективи для розвитку в межах модерної світ-системи. Ототожнення теоретиками модернізації розвитку з індустріалізацією є хибним, позаяк розбудова промислової потуги мало що змінює у балансі сил – тобто розподілі багатства, добробуту та влади – між ядром і периферією / напівпериферією⁵⁰⁰. Як один із найбільш «шумпетерізованих» мислителів світ-системного табору Аррігі широко послуговувався категоріями аналізу, запровадженими австро-американським економістом, для обґрунтування ідеї поляризації між ядром та периферією. Аррігі відмовлявся закорінювати дистинкцію між ядром та периферією в якомусь конкретному наборі видів економічної діяльності; натомість він убачає джерело такої поляризації у перманентній боротьбі за привласнення переваг розподілу праці та у творчій (а часом не надто творчій) руйнації, породженій цією боротьбою. Аррігі втворював Валерстайну в тому, що здатність певної країни привласнювати переваги розподілу праці узалежнена від її розташування на шкалі багатства – чим більший ступінь багатства країни, тим більшими є можливості з його примноження. Достоту і «Шумпетерів» інноваційний потенціал країни безпосередньо залежить від її місцеположення в ієрархії багатства. Відтак, збагачення держав у межах модерної світ-системи є ілюзією, яку Валерстайн і Аррігі, услід за Р. Тоуні, дошкульно іменують «філософією пуголовка»: подібно до того, як надзвичайно мала кількість пуголовків має шанс вижити та перетворитися на жаб, так і держави стикаються з непереборними структурними перешкодами на шляху до здобуття «олігархічного» багатства, яке асоціюється з членством у ядрі. Концепцію «олігархічне багатство versus демократичне багатство» розвиває Дж. Аррігі, який використовує доробок таких авторів, як Р.

⁴⁹⁹ Див.: Krugman P. The Myth of Asia's Miracle. *Foreign Affairs*. 1994. Vol. 73. № 6. P. 62–78. В.Л.Іноземцев відтворює Кругманів стиль аргументації у своєму трактуванні злету та падіння Східної Азії (див.: Иноземцев В.Л. Пределы «догоняющего развития». М.: Экономика, 2000).

⁵⁰⁰ Див.: Arrighi G. The Developmental Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. *Semiperipheral States in the World-Economy* / Ed. by W.G.Martin. N.Y.: Greenwood Press, 1990. P. 11–44; Arrighi G., Silver B. J., Brewer B. D. Industrial Convergence, Globalization, and Persistence of the North-South Divide. *Studies in Comparative International Development*. 2003. Vol. 38. № 1. P. 3–31.

Гаррод та Ф. Гірш. Демократичне багатство – це такий тип розпорядження ресурсами, який, у принципі, є доступним будь-кому (індивіду або країні) та є прямо пропорційним інтенсивності й ефективності їхніх зусиль. Натомість олігархічне багатство не є дотичним до інтенсивності та ефективності зусиль свого власника. Інакше кажучи, воно не є доступне для усіх, незалежно від інтенсивності намагань індивіда / держави це багатство отримати. Така ситуація є вислідом, по-перше, неможливості для всіх разом заволодіти ресурсами, які втілюють працю більш як однієї людини, по-друге, численні види ресурсів є абсолютно та відносно обмеженими – отже, їх використання одними передбачає виключення інших.

6.5. Криза модерної світ-системи та цивілізаційні варіації історичного капіталізму.

Попри консенсус щодо кризи світ-системи, прогнозування конкретних форм занепаду є суперечливим. Валерстайн змальовує апокаліптично-агностичні картини прийдешнього, які дістають дедалі більше підтверджень у світлі подій 11 вересня 2001 року⁵⁰¹. Дж.Аррігі пропонує більш тонку версію судження про кінець американської гегемонії, відокремлюючи військово-політичну гегемонію, яку США зберігають і досі, від економічної, яку вони вже втратили: «Постання японського капіталістичного феніксу з попелу японського імперіалізму після Другої світової війни закорінене у взаєминах політичного обміну між урядом США та правлячими групами Японії. Через ці взаємини японський капіталістичний клас, подібно до генуезького капіталістичного класу чотири століття перед тим, опинився у ситуації, яка дозволила йому екстерналізувати витрати на захист та однобічно спеціалізуватися у здобутті

⁵⁰¹ «Наступні 25–50 років будуть жакливими з огляду на людські відносини – вони будуть періодом дезінтеграції нашої існуючої історичної системи та переходом до невизначеної альтернативи...» (Wallerstein I. Social Science and the Quest for Just Society. *American Journal of Sociology*. 1997. Vol. 102. № 5. P. 1256). Аррігі так само долучається до критики, затавровуючи практики сучасного світу олігархічного багатства, практики, які «залишають більшість населення світу поза західними стандартами масового споживання» (Arrighi G., Silver B. J., Brewer B. D. Industrial Convergence, Globalization, and Persistence of the North-South Divide. *Studies in Comparative International Development*. 2003. Vol. 38. № 1. P. 27). Аналізу системного хаосу з позицій світ-системного теоретизування присвячено дві розвідки, які є частиною одного дослідницького проекту, фінансованого Фондом ім. Джона та Керрін МакАртурів: The Age of Transition: Trajectory of the World System, 1945-2025 / Coordinated by T. K. Hopkins, I. Wallerstein. L.: Zed Books, 1996; Chaos and Governance in the Modern World System / Ed. by G. Arrighi, B. J. Silver. Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1999.

прибутків»⁵⁰². Відтак, американська гегемонія – цей термін витлумачується Аррігі як відповідник Веберового легітимного панування – вироджується у феномен, який німецький соціолог називав владою, тобто управління, яке підтримується застосуванням сили та позбавлене легітимності. Азійська криза 1997 року інтерпретується Аррігі не як аномалія, що загрожує світ-системній парадигмі, а як «нормальний» факт перенапруження (*overstretching*) ресурсів нових претендентів на гегемонію, факт, який мав історичні прецеденти в інших епохи в період піднесення інших претендентів на гегемонію⁵⁰³.

І хоч Аррігі визнає нерівномірність темпів розвитку нового «колективного» кандидата на економічну гегемонію⁵⁰⁴, його наголос на холістському сприйнятті Східної Азії підводить до висновку, що «економізм» світ-системного гатунку, зіштовхуючись із соціальною реальністю, дає концептуальні «тріщини» та спонукає до інтеграції з теоріями, які піддавалися жорсткій критиці і чия наукова цінність «девальвувалася». До таких авторів, які свого часу потрапляли під критичний обстріл американського дослідника, долучається Гантінгтон зі своєю теорією зіткнення цивілізацій. Аррігі, котрий посиляється на цивілізаційну інтеграцію Східної Азії як один із чинників цілісності її регіональної світ-економіки, фактично відтворює Гантінгтонів аргумент на користь цивілізаційних ареалів, водночас вульгаризуючи його, позаяк він об'єднує в межах однієї категорії країни, що належать до різних рівнів світ-системи (приміром, Китай та Японію, які в схемі Гантінгтона конституують окремішні цивілізації). Аналогічне викривлення регіональних показників було б досягнуте прилученням Мексики до категорії «Північна Америка» (остання включає США та Канаду), але Аррігі уникає такого кроку, попри узалежненість економіки Мексики від США і, відповідно, високий ступінь інтеграції поміж обома країнами. Логічно задатися питанням – власне чи не тому ця латиноамериканська країна залишається осторонь соціально-економічної категорії «Північна Америка», що вона належить до Гантінгтонової латиноамериканської католицької цивілізації? Інші регіональні угруповання з класифікації Аррігі також збігаються з кордонами цивілізацій Гантінгтона.

⁵⁰² Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. L.: Verso, 1994. P. 338.

⁵⁰³ Див.: *Chaos and Governance in the Modern World-System* / Ed. by G. Arrighi, B. J. Silver. Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1999; Arrighi G. *The Social and Political Economy of Global Turbulence*. *New Left Review*. 2003. № 20. P. 5–71.

⁵⁰⁴ Аррігі визнає, що нерівність у східно-азійському регіоні є найвищою у світі: у 1999 році китайський ВВП на душу населення становив 12,4% від середнього світового, натомість японський дорівнював 703,8%! (див.: Arrighi G., Hui P., Hung H. F., Selden M. *Historical Capitalism, East and West*. *The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives* / Ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. L.; N.Y.: Routledge, 2003. P. 305).

Позитивна динаміка Східної Азії є незаперечною, водночас вона не є відчутною для тих країн регіону, які мали вкрай низькі стартові показники. Підсумовуючи, ми можемо дійти підставового висновку про зростання *деяких* країн, розташованих у цій частині світу. Особливо вражаючим є успіх Японії, ВВП якої у доларовому еквіваленті у 1950 році становив лише чверть ВВП СРСР (32 млрд. доларів США проти 126 млрд.)⁵⁰⁵.

Важливим компонентом піднесення Східної Азії, на думку Аррігі, стала інтенсивна індустріалізація регіону, темпи якої засвідчили не лише тенденцію ядра переміщувати промислові потужності з низьким рівнем генерування доданої вартості до периферії та напівпериферії, але й зростання конкурентоспроможності східно-азійських країн у галузях із середнім та високим рівнем доданої вартості. Окрім індустріалізації країни регіону поступово здобули статус кредиторів, що засвідчується їхнім позитивним балансом рахунків, на відміну від США, які перетворилися на боржника.

Відродження Східної Азії, згідно з моделлю, яку пропонує Аррігі, пройшло три стадії. Впродовж першої стадії США створили умови для економічного розвитку Японії та забезпечили політичні умови для експансії японських корпорацій, тобто країна вранішнього сонця одержала запрошення до розвитку. На другій стадії роль двигуна економічного розширення перебрав на себе японський бізнес, і саме в цей час відбувається відновлення китайських ділових мереж у регіоні. Третя стадія характеризується центральною роллю Китаю, який, діючи в унісон із китайською капіталістичною діаспорою у Тайвані, Гонконгу, Південно-східній Азії та Північній Америці, посідає роль ключового агента експансії власне тоді, коли японська економіка переживає серйозні ускладнення.

Метафорично зіставляючи капіталізм із спалахом вірусної епідемії, Аррігі зауважує, що в Європі вона швидко поширювалася у розмаїтих формах – від міст-держав та ділових мереж-діаспор до дедалі масштабніших національних держав – уможлививши «інтерналізацію» капіталізму в межах суверенних держав. Останні заходилися активно спонукувати своїх підданих перебирати на себе міжнародну торгівлю та фінансові операції, позбавляючи ділові діаспори монополії на таку діяльність та примножуючи у такий спосіб дохідну базу держави. За Аррігі, все це перетворило капіталізм із проміжної характеристики системи на її домінантну рису. Східна Азія, попри аналогічний ступінь поширення капіталістичного «вірусу», виявила імунітет до «епідемії»: на відміну від європейської моделі, у цьому регіоні мережі торговців та фінансистів китайського походження екстерналізували капіталізм, зв'язуючи

⁵⁰⁵ Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. L.: Fontana Press, 1989. P. 475.

узбережжя Китаю з Південно-східною Азією. На противагу Західній Європі, капіталізм розвивався не в центрі – політичному та географічному – найпотужніших держав регіону, а на їхній периферії, нагадуючи відомий вислів Маркса про торговельні народи, які, подібно до богів у філософії Епікура, живуть у міжсвітовому просторі⁵⁰⁶. Пояснення такої розбіжності шляхів розвитку між Заходом та Сходом неможливо зводити до дії самих лише структурних чинників – наприклад, більшої централізації Китаю, яка унеможливила використання діяльності капіталістично зорієнтованих міст-держав як моделі для розбудови (прото)національної держави, як це трапилося в Європі. Без сумніву, незрівнянна демографічно-територіальна перевага Китайської імперії над її конкурентами – приміром, над таким суперником як сепаратистська держава Чженів на Тайвані⁵⁰⁷ – посідала важливу роль у блокуванні капіталістичного розвитку. Китайська ділова діаспора і торговельні протодержави Азії стали жертвою високого рівня економічного розвитку власного регіону – всупереч європейцям, які потребували поглиблення торгівлі з Азією⁵⁰⁸, азійським купцям було вигідніше залишатися у межах своєї світо-економіки. Задля збереження цієї переваги вони жертвували політичною мобільністю *vis-à-vis* можновладців, підриваючи тим самим свої економічні позиції у довгостроковій перспективі. Отже, Аррігі переконаний, що структурні передумови розвитку капіталізму вичерпно описуються дихотомією «централізація *versus* децентралізація». Перший елемент цієї пари чинить перепони поширенню епідемії капіталізму, натомість другий їй сприяє. Супутньо Аррігі ігнорує *природу* державних інституцій: децентралізація може відбуватися як вислід ослаблення центральної влади (приміром, за доби феодалізму), але також може стати результатом спротиву (громадянського) суспільства централізаторським претензіям держави. Тому попри очевидні паралелі в структурі соціально-економічної діяльності голландців і держави Чженів не варто нехтувати тим фактом, що голландська держава була олігархічною республікою (яку згодом заступить обмежена монархія), котра виконувала функцію одного з осередків інтелектуальної та релігійної

⁵⁰⁶ Див.: Маркс К. Капитал. М.: Политиздат, 1988. Т. 1. С. 89.

⁵⁰⁷ Купецька-піратська родина Чженів утворила сепаратистську державу на Тайвані у період завоювання Китаю маньчжурами (засновник династії Чжен Ченгун починав як пірат). Піднесення купецької родини Чженів наприкінці XVII століття, на думку Аррігі, нагадувало успіх голландців одним століттям раніше. Такого самого висновку дійшов і колишній голландський губернатор Тайваню, якого Чжени позбавили влади, захопивши острів. На кінець XVII століття Тайвань було реінкорпоровано до імперії під проводом нової, маньчжурської за походженням, династії Цин.

⁵⁰⁸ Той, хто досягає монополії торгівлі з Азією, – написав Чарлз Давенант у XVII столітті, – той стає «законодавцем всього комерційного світу» (цит. за: Wolf E.R. *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press, 1997. P. 125).

толерантності в тодішній Європі. Натомість Чжени боролися за встановлення монархії, яка спиралася лише на економічну легітимацію та не володіла політичною легітимністю, а відтак, була нездатною викликати масову мобілізацію в боротьбі з імперією Цин, на противагу успішній мобілізації голландців у їхньому конфлікті з Габсбургами.

«За дужками» світ-системної візії залишається такий культурний механізм легітимації та регулювання нових форм економічної дії у Західній Європі, як протестантизм. Саме протестантизм посідав засадничу роль у поширенні вірусу епідемії капіталізму, створивши тип особистості, здатної, з одного боку, до методичного, раціонального вивільнення від пут традиціоналізму в спосіб, який спирався на універсальну етику безособових норм (за приклад править угода пілігримів, які прибули до Америки на «Мейфлауері»), та до етичної регуляції соціального порядку – з іншого⁵⁰⁹.

Натомість Аррігі, модифікуючи під впливом Вебера та В. МакНіла світ-системну думку, пріоритизує роль інтенсивної військово-політичної конкуренції між європейськими державами для відтворення капіталізму. Посилюючись внаслідок такої боротьби за виживання поміж державами, капіталізм генерував додану вартість у ще більшому масштабі. Це, своєю чергою, стимулювало нові звої конкуренції (рівночасно створюючи засоби для неї). Природним вислідом такої констеляції стає подальший цикл взаємопідсилення зовнішньої експансії

⁵⁰⁹ Наголос на безособових нормах та етичній регуляції соціального порядку не суперечить фактам існування жорсткої конкуренції, експлуатації та важливості політичного втручання для отримання прибутку на мікро- та макрорівні західного суспільства на шляху до модерну. Означені «ідеальні» фактори спричинили якісні, а не лише кількісні відмінності між суспільствами. Хоч Аррігі й висловлює сумнів щодо реального існування «довіри» світової спільноти до моделі світового устрою, який пропагується США, аналізуючи боротьбу цієї країни за збереження своєї гегемонії суто у макроструктурних термінах (за допомогою Тіллієвої концептуальної системи координат), неможливо ігнорувати ідеативні виміри цієї «азартної гри з глобальним розмахом» («global gamble», за висловом П. Гована). Щобільше, закидаючи США спробу трансформувати Західну Азію відповідно до американського бачення та *цінностей*, Аррігі не задається питанням, наскільки буде прийнятною глобальна гегемонія китайських цінностей та стилю життя – у випадку здобуття Китаєм статусу гегемона та моделі розвитку – для країн Європейського Союзу з їхнім спільним економічним та нормативним простором. Труднощі Туреччини зі вступом до Європейського Союзу через проблеми з дотриманням прав людини промовляють на користь коректності останнього положення. Про місіоністські виміри гегемонії США див.: Кутуєв П. В. Політична модернізація як виклик і проблема: погляд С.Хантінгтона. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». 2003. Вип. 19. С. 4–7; Кутуєв П. В. Класична парадигма модернізації в соціологічній теорії: критичний аналіз теоретико-методологічних та ідеологічних засад. *Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. пр.*. К.: Інститут соціології НАН України, 2004. Вип. 7. С. 68–80.

та накопичення капіталу. Ці фактори стали рушійною силою організаційних та технологічних інновацій (включно з індустріальною революцією), які й забезпечили глобальну гегемонію європейської системи. Знов-таки, пояснення динаміки Заходу суто у структурних термінах не може претендувати на концептуальну повноту: військово-політична конкуренція стала лише викликом, який не міг телеологічно запрограмувати відповідь у вигляді організаційно-технологічних змін; останні не були б запропоновані (та й не змогли б матеріалізуватися) за відсутності сприятливого культурного і політичного середовища. Західноєвропейські держави засадничо відрізнялися від східно-азійських тим, що їхня мілітаризація була скерована не всередину, а назовні – тобто набувала форми колоніальної експансії та / або військової конкуренції з іншими державами континенту. На Заході з усіх компонентів Тіллієвої формули творення держави та війни – розбудова держави, захист, видобування ресурсів та війна – перші два обмежувалися суверенними державними організаціями, третій – водночас інтерналізувався та екстерналізувався, натомість четвертий переважно спрямовувався назовні. Приміром, Британія, за висловом лорда Солсбері, використовувала Індію як свій військовий барак, що постачав війська для ведення колоніальних війн⁵¹⁰. Індійські платники податків фінансували ці війни, а контроль над індійською економікою сприяв покращенню позитивного балансу торгівлі Британії з рештою світу. Натомість уряд цинського Китаю впродовж боротьби з сепаратизмом тайваньських Чженів інтерналізував війну, нехтуючи функцією захисту: прагнучи позбавити державу Чженів доступу до ресурсів узбережжя Південного Китаю, цинська адміністрація у 1661–1683 роках примусово переселяла населення у глиб країни та провадила політику «спаленої землі» на власній території, зруйнувавши майже всі населені пункти, до яких існував доступ з Тайваню через протоку. У XVIII столітті контроль уряду над приватними особами посилювався: 1717 року були заборонені приватні подорожі за кордон, а 1757 року всі міста, окрім Гуанчжоу, були позбавлені права участі в зовнішній торгівлі. Останнє рішення зумовило глибокий занепад всього південно-східного регіону Китаю. Така економічна політика спонукала до еміграції найактивнішого населення, яке поповнювало ряди китайської діаспори. Позбавлені військово-політичної підтримки з боку держави, ці торговельні мережі були нездатними конкурувати з європейським проникненням, що ґрунтувалося на тісній співпраці урядів і капіталу,

⁵¹⁰ Arrighi налічує 72 війни, ініційовані Британією впродовж 1837–1900 років, які відкрили Азію та Африку для західної торгівлі, інвестицій та впливу (див.: Arrighi G. The Social and Political Economy of Global Turbulence. New Left Review. 2003. № 20. P. 45).

прикладом якої є діяльність голландської та англійської Ост-Індійської компаній⁵¹¹.

Аррігі переконаний, що «капіталістична організація, цілком суголосна з європейською, могла виникнути й насправді виникла у Східній Азії. ...Втім, присутність капіталістичної організації приблизно однакового рівня не спричинилася до появи однакової капіталістичної орієнтації обох регіональних систем. Для того, щоби капіталізм став панівним на рівні системи ⁵¹², був необхідний ще один інгредієнт»⁵¹³. Для Аррігі, як і для Броделя, таким інгредієнтом є держава: на думку французького вченого, «капіталізм тріумфує тоді, коли він ідентифікується з державою, коли він є державою»⁵¹⁴. За відсутності такої «змички», що простежувалася у державах, які, згідно з дослідницькою програмою світ-системного аналізу, були провідними носіями капіталістичної діяльності – в італійських містах-держав, голландській протонаціональній державі та, зрештою, англійській державі (цей приклад має унаочнювати усталений зразок збільшення розміру та підвищення складності держави із досягненням кожного наступного рівня) – імперський уряд Китаю виявляв ворожість стосовно безконтрольного збагачення індивідів⁵¹⁵ та часто

⁵¹¹ Поза всяким сумнівом, світ-системні теоретики більш вдало фіксують спільність розвитку Сходу і Заходу, ніж пояснюють чинники різної спрямованості їхніх траєкторій. «Державоцентрист» Ч. Тіллі, який є далеким від ідеалізації західного досвіду модерну, відзначив, що «масовий опір веденню війни та творенню держави реально впливав на ситуацію. Коли прості люди енергійно протестували, можновладці йшли на поступки: гарантували права, представницькі інституції, апеляційні суди» (Tilly C. *State Making and War Making as Organized Crime / Bringing The State Back In* / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press, 1985. P. 183).

⁵¹² Перевага Веберової методології у зіставленні із системно-есенціалістським стилем дискурсу полягає в постулюванні нею тверезого (у дусі аскетичної самодисципліни) обмеження предмета дослідження. Претензія на визначення природи системи загалом – попри потенційну евристичність цієї процедури – несе у собі загрозу ігнорування тих елементів «системи», які не витлумачуються за допомогою принципу, що творить її як таку. Веберова позиція має за своє тверде опертя асистематизм філософії Канта, чию евристичність переконливо довів на матеріалі німецької класичної філософії М.Мамардашвілі.

⁵¹³ Arrighi G., Hui P., Hung H. F., Selden M. *Historical Capitalism, East and West*. The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. L.; N.Y.: Routledge, 2003. P. 276.

⁵¹⁴ Braudel F. *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977. P. 64.

⁵¹⁵ Броделева позиція щодо цієї проблеми є не менш однозначною: він акцентує, що Китай мав жваву ринкову економіку на базовому рівні, натомість у середовищі вищих правлячих щаблів ми спостерігаємо ворожість держави до капіталізму. Відтак, капіталізму в цій країні не було, за винятком середовища «певних чітко окреслених груп, що їх підтримувала держава і що були під її наглядом...» (Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і

вдавався до *політично* вмотивованої підтримки внутрішній торгівлі за рахунок зовнішньої.

Висновки

Утім, об'єднання держави і капіталізму, попри всю свою важливість, не вичерпує увесь список складових успіху. Не має жодного сумніву, що втручання європейських держав у колоніальну експансію вможливило створення світового розподілу праці вздовж ліній метрополія–периферія, екстерналізуючи витрати на управління колоніальними імперіями та ведення війни за рівночасної інтерналізації прибутків. Але це був лише один вимір формування капіталізму, який, окрім того, мав неоднозначний зв'язок із проектом модерну, позаяк часто заохочував розвиток політичного капіталізму за рахунок раціонального. Зініційоване та легітимоване протестантизмом аскетичне самообмеження у світі як орієнтація соціальної дії спричинилося до витворення типу особистості та інституцій (тобто людського та соціального капіталу), необхідних для закорінення та подальшого розвитку – кількісного та якісного – раціонального капіталізму як виміру модерну. Рівночасно наша позиція не ідентична з Веберовою, позаяк автор «Протестантської етики» іноді схилявся – хоча й на ідеально-типовому, а не системно-конфліктному рівні, як це впливає з інтерпретації Ю. Давидова – до антиномічного протиставлення цих двох типів капіталізму. Так само ми не наворачтаємося до Броделевої дихотомії ринку і капіталізму, позаяк для французького історика ринкова економіка править за базис капіталістичної надбудови (тобто існування ринку не залежить від присутності капіталізму, натомість капіталізм без ринку неможливий).

Сутнісна новизна нашого підходу в тому, що на Заході відбувся своєрідний «розподіл праці» між етикою самообмеження та самоконтролю, породженою аскетичним протестантизмом, і інституційними новаціями «авантюристичного» капіталізму. Таке взаємопроникнення дало підстави для об'єднання Броделевих дихотомічних «ринку» і «капіталізму» (політичного і раціонального капіталізмів, Веберовою мовою), породивши, з одного боку, масову соціальну базу для них і створивши певні етичні стандарти, що обмежували агресію «чистого» капіталізму – з іншого. Такий процес сприяв як зовнішній експансії комбінації цих вимірів, так і легітимації стилю життя,

капіталізм, XV–XVIII ст.: Пер. з фр. К.: Основи, 1997. Т. 2: Ігри обміну. С. 501). Натомість канадійський соціолог Д. Сейер, маючи за приклад Англію, підкреслює позитивний зв'язок між відсутністю інституціоналізованої бюрократії (тобто децентралізованою структурою держави) і розвитком капіталізму (див.: Sayer D. Notable Administration: English State Formation and the Rise of Capitalism. *American Journal of Sociology*. 1992. Vol. 97. № 5. P. 1382–1415).

породженого ними, що і мало своїм наслідком піднесення Заходу. Своєю авторитарною регламентацією повсякденного життя та наголосом на необхідності продуктивної діяльності етика аскетичного протестантизму спонукала поширення капіталізму *не лише вище*, але й *углиб*, уможливлючи його соціальну закоріненість (embeddedness), а відтак, не лише виживання у довгостроковій перспективі, але й розширене відтворення. Відтоді, коли капіталізм стає самодостатнім космосом, його етичне підґрунтя втрачає свою важливість для його відтворення; водночас, усупереч теоретикам залежності та світ-системного аналізу, я не ототожнюю капіталізм та модерн. Останній потребує цілого набору інституцій для свого виникнення та розвитку, наприклад, громадянського суспільства. Протестантизм, поза сумнівом, відіграв «діалектичну» роль у формуванні цього елементу проекту модерну: будучи почасти авторитарним – достатньо згадати жорстку регламентацію життя у Кальвіновій Женеві та пуританській Новій Англії – аскетичний протестантизм також сприяв *демократизації* суспільного життя, по-перше, через свою внутрішню організацію (відсутність надто строгої церковної ієрархії), по-друге, завдяки тому, що на таку сувору дисципліну приставали добровільно (безумовно, з ідеально-типової точки зору). Водночас усі ці характеристики є історичними й плинними, тому аналітично безперспективно розшукувати еквівалент протестантської етики у сучасній Росії, як це, приміром, намагалися робити свого часу Н. Н. Зарубіна та В. Г. Федотова⁵¹⁶.

Зв'язок між капіталізмом і його політико-юридичним оформленням у вигляді монархічної, а згодом національної суверенної держави так само був нелінійний і не описується за допомогою універсальних каузальних формул. За Вебером, зовсім не ті держави, які були взірцевими з огляду на своє заохочення розвитку раціональної бюрократії, були осередками раціонального капіталізму. Лише в сучасну епоху «капіталізм і бюрократія знайшли одне одного і є нерозривно пов'язані»⁵¹⁷.

Запитання для самоконтролю

1. Які концептуальні витоки світ-системної теорії?
2. Під впливом яких шкіл та напрямів відбулось зародження світ-системного аналізу?

⁵¹⁶ Зарубина Н. Н. Без протестантской этики: проблемы социокультурной легитимации предпринимательства в модернизирующихся обществах. *Вопросы философии*. 2001. № 10. С. 45–56; Федотова В.Г. Когда нет протестантской этики. *Вопросы философии*. 2001. № 10. С. 27–44.

⁵¹⁷ Weber M. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* / Ed. by G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press, 1978. P. 1465.

3. Хто є автором найбільш відомої та ґрунтовної версії світ-системного аналізу?
4. Коли зародилась сучасна світ-система?
5. Охарактеризуйте основні підсистеми сучасної світ-системи?
6. Конфлікти у межах дуальної структури світу: метрополія versus периферія. Чи можливий розвиток за капіталізму?
7. Яка ідеологічна орієнтація світ-системного аналізу?
8. Піднесення Східної Азії: якою є світ-системна інтерпретація?

Рекомендована література

1. Кутуєв П. В. Залежність, недорозвиток та криза у соціології розвитку недорозвитку Андре Гундера Франка: критичний аналіз / П. В. Кутуєв. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – № 4. – Київ, 2003. – С. 110–129.
2. Кутуєв П. В. Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка / П. В. Кутуєв. // Наукові записки : Збірник. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2003. – С. 146–158.
3. Кутуєв П. В. Політична модернізація як виклик і проблема: погляд С.Хантінгтона / П. В. Кутуєв. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – К: Київський університет, 2003. – С. 4–7.
4. Кутуєв П. В. Класична парадигма модернізації в соціологічній теорії: критичний аналіз теоретико-методологічних та ідеологічних засад / П. В. Кутуєв. // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. пр. – К.: Інститут соціології НАН України. – 2004. – С. 68–80.
5. Wallerstein I. The Modern World-System.Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century / Wallerstein. – San Diego: Academic Press, 1974. – 410 с.
6. Wallerstein I. The Modern World-System.Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy , 1600–1750. / Wallerstein. – San Diego: Academic Press, 1980. – 370 с.
7. Wallerstein I. The Modern World-System.The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840. / I. Wallerstein. – San Diego: Academic Press, 1989. – 372 с.
8. Wallerstein I. The Essential Wallerstein / I. Wallerstein. – N.Y.: New Press, 2000. – 471 с.
9. Weber M. Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology / Weber., 1978. – 1465 с.
10. Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. / Arrighi. – L: Verso, 1994. – 338 с.

11. Historical Capitalism, East and West' The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / G. Arrighi, P. Hui, H. Hung, M. Selden. – L.; N.Y: Routledge, 2003. – 276 c.
12. Braudel F. Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism / Braudel. – Baltimore:: Johns Hopkins University Press, 1977. – 64 c.

Розділ 7. «ПереОРІЄНТація» соціологічного теоретизування А. Г. Франком: конфлікт поміж євроцентризмом та китаєцентризмом.

- *Унікальність Заходу/Сходу: реальність чи усталені стереотипи в соціальних науках ?*
- *Орієнтоцентрична «аномалія» усталеної парадигми соціології Модерну*
- *«Провінціалізація Європи» чи спроба відшукати іншу парадигму пояснення Модерну*
- *Висновки*

7.1. Унікальність Заходу/Сходу: реальність чи усталені стереотипи в соціальних науках ?

Пояснюючи чинники піднесення та занепаду як індивідуальних суспільств, так і світу як цілісності, суспільствознавці XIX-XX століть здійснювали інтелектуальний еквівалент «подорожі на Захід», наполегливо аргументуючи, що епоха модерну є нічим іншим, як похідною від піднесення Заходу, що розпочалося впродовж Броделевого тривалого XVI століття та мало своїм вислідом підкорення Решти гегемонії та / або насильницькій владі європейських країн та їхніх «дочірніх» суспільств. Відтак, порівняльно-історичне дослідження суспільств / цивілізацій незрідка зводилося до пошуку чинників динамізму Заходу за одночасної спроби ідентифікації факторів, що блокували аналогічні трансформації на Сході.

Навіть Маркс, запропонувавши гімн буржуазії та капіталізму у «Маніфесті комуністичної партії», не втримався від орієнталістських ремарок на адресу Китаю та Індії, натомість Вебер, забувши про притаманну йому тверезість суджень та обережність в оцінках, із профетичним запалом сформулював тезу про інституційні переваги Заходу над Сходом. Сьогодні положення про орієнталізм Вебера детально задокументоване та обґрунтоване науковцями.

І. Валерстайн, який мав своєю метою реконструювати західну традицію соціальної теорії, відкидаючи пресупозиції як М. Вебера, так і дослідницької програми модернізації та піддаючи ревізії Маркса, не зміг опиратися спокусі євроцентризму і мислення у термінах модернізації. Загальновідомо, що Валерстайновому перу належить смертельний вирок теорії модернізації, але за кілька років потім у вступі до першого тому свого тритомника «Модерна світ-система» він називає зростання цієї історичної системи модернізацією, ба більше, він присвячує свій magnum opus аналізу піднесення саме Європейської світ-економіки. Цей критичний огляд не має на меті поставити під сумнів

евристичність західного дискурсу про розвиток та модернізацію та віднести названі дослідницькі програми до тих, які І. Лакатос означував як дегенеративні. Не можна оминати увагою той факт, що переважній більшості західних теорій властиве своєрідне ідеологічне «західництво», яке виявляється у мисленні навіть тих науковців, офіційна позиція яких заперечує євроцентризм. На цьому тлі інтелектуальної гегемонії Заходу, яка також наголошує на тривалій реальній – військово-політичній та / або економічній – гегемонії цієї «уявної спільноти» починає кшталтуватися спільнота дослідників, яких об'єднує переконання у тому, що «Європейське диво» дійсно було дивом, тобто подією, спричиненою, по-перше, не стільки закономірним розвитком, скільки випадковим збігом обставин; по-друге, воно сталося значно пізніше, ніж сакраментальне тривале XVI століття Ф. Броделя та його прибічників.

Так, Дж. Голдстоун навіть вважає за необхідне говорити про існування Каліфорнійської школи, яка висуває альтернативну історичну соціологію динаміки Сходу та Заходу та пропонує витлумачувати розвиток окремих регіонів із перспективи світової історії⁵¹⁸. До членів цієї школи, крім самого себе, Голдстоун залучає таких дослідників: Р. Бін Вонга, К. Померанца, Р. фон Глана, Ван Фена. Усі вони працюють у межах мережі Університету Каліфорнії, який має численні кампуси по всьому штату. Голдстоун зараховує А. Г. Франка до лав цієї школи, позаяк трактат цього мислителя «ПереОРІЄНТація» вийшов друком у видавництві Університету Каліфорнії.

Прибічники виключності Заходу незрідка акцентують на таких рисах його культурної програми, як раціоналізм, емпіризм, універсалізм та індивідуалізм; атрибуція цих якостей західній цивілізації заперечує їхню наявність в інших цивілізаціях. Вислідом стає постулат про Захід як джерело динамізму, натомість Решті приписується азійський спосіб виробництва та східний деспотизм. Але звернення до емпіричних реалій унаочнює, що, приміром, китайська традиційна медицина (зокрема з огляду на здобутки акупунктури та використання лікарських рослин) мала емпіричний характер, відтак, породжуючи сумніви щодо обґрунтованості твердження про неемпіричний характер усієї науки Китаю.

Такий впливовий мислитель-євроцентрист, як Д. Ландес (автор двох п'єс на честь Заходу – «Розкутий Прометей» та «Багатство та злидні народів»), вбачає витoki піднесення Європи у схильності її народів до торгівлі: європейські торговельні кораблі відвідували Шанхай та Кантон, натомість жодна китайська джонка не припливла до Лондона попри наявність технологій, які уможливлювали подорожі на такі далекі відстані. Власне факт

⁵¹⁸ Див. детальніше: Goldstone J. A. The Rise of the West—or Not? A Revision to Socio-economic History. *Sociological Theory*. 2000. Vol. 18, № 2. P. 175–194.

далекосяжних подорожей величезного китайського флоту у XV столітті інтерпретується як індикатор відсутності динамізму суспільства імперського Китаю, позаяк ці подорожі було припинено з метою концентрації ресурсів держави на боротьбі з японськими піратами, які вчиняли напади на прибережну зону Китаю. Для євроцентристських дослідників пояснення цих подій є однозначним: правлячим колам Китаю бракувало духу підприємництва та авантюризму і замість розвитку міжнародної торгівлі вони обрали стратегію побудови закритої економіки з усіма негативними наслідками такого типу розвитку. Але Дж. Голдстоун влучно порівнює заборону далекосяжних морських подорожей Китаєм із припиненням США програми подорожей на Місяць. Чи означало припинення такої діяльності, що США у 1970-х роках перебували у глибокому економічному та технологічному занепаді? Поза всяким сумнівом, ні, просто вартість такої діяльності перевищувала можливі здобутки. Такий самий висновок дотичний Китаю – подорожі до Африки припинилися, а китайські мореплавці не відкрили Новий світ через те, що Китай не мав жодних раціональних мотивів переслідувати такі цілі. Натомість Китай обрав шлях розбудови свого економічного панування в Східній та Південно-Східній Азії, свідченням якого є численні спільноти етнічних китайців, які і сьогодні відіграють ключову роль в економіці країн регіону. Ідеологічні кліше змушують вчених не визнавати наявності у Китаї розвиненої ринкової економіки, нехтуючи при цьому експортно-орієнтовані підприємства з вироблення кераміки доби Мінів та інтенсивну внутрішню торгівлю бавовною та бавовняним текстилем. Голдстоун пропонує зрестися аналізу історії в термінах переможців та переможених, тобто підходу, за якого реалії пізнішої епохи, приміром, доби імперіалізму та колоніалізму, екстраполюються на весь історичний період. Вислідом такої постави є нездатність зафіксувати та пояснити факти, які конституують аномалії в межах євроцентристськи зорієнтованих парадигм, а відтак, вимагають розробки нової дослідницької програми для свого пояснення.

7.2. Орієнтоцентрична «аномалія» усталеної модерної парадигми соціології модерну

Саме таку дослідницьку програму пропонує А. Г. Франк у своєму трактаті «ПереОРІЄНТація: Глобальна економіка в азійську добу»⁵¹⁹. Логічним кроком є аналіз безпрецедентної за масштабом та амбіціями спроби А. Г. Франка переоцінити світову історію та поставити її з голови на ноги, віднайшовши центр світової системи в Азії, яка, за його іконоборчою версією, зберігала свою економічну гегемонію до початку XIX століття. Аналіз

⁵¹⁹ Frank A. G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. Berkeley, 1998.

змістовної аргументації Франка уможливить як оцінку її адекватності, так і відкритє нові можливості для започаткування збалансованішого підходу до розв'язання дебатів поміж прибічниками двох виразно крайніх позицій: піднесення Заходу (європейське диво) versus східна (китайська) гегемонія.

Франк у своєму найкращому, за його власною оцінкою, трактаті продовжує демонструвати скептичну поставу щодо реальності капіталізму як соціального факту. Франкова позиція подібна до сумнівів персонажа Максима Горького Кліма Самгіна, який переймався питанням «а чи був хлопчик?». Препарувавши Валерстайнів заплутано непослідовний аргумент на користь окремішності капіталізму, осягнутого у термінах кон'юнктурного аналізу як світ-системний феномен, Франк робить однозначний висновок про його фундаментальну суперечливість. Він також вказує на імпліцитну присутність «континіалістської» інтерпретації історії у дискурсі Валерстайна, що є самозапереченням тези про модерне суспільство як вислід розриву послідовності, який стався у Західній Європі XVI століття. Водночас Франк заперечує факт окремішнього існування капіталізму задля того, аби довести існування рис, які приписуються саме капіталізму впродовж 5000 років існування людських цивілізацій, тобто накопичення капіталу та інтенсивної торгівлі. Центром такої некапіталістичної, але ринкової системи, був, за Франком, упродовж XIV-XIX століть Китай.

Піднесення Заходу, резюмує Франк, відбулось відносно нещодавно, а тому має розглядатись як феномен з нетривалою історією. Думка Броделя про винахід та подальше маніпулювання історією європейцями не відповідає дійсності через наявність історичних досліджень у межах інших цивілізацій, представники яких часто пропонували набагато відкритіше бачення світу, ніж їхні європейські колеги. Врешті-решт, історія Індії, написана середньовічними арабськими істориками, набагато толерантніша до ідентичності «іншого», ніж європейський дискурс навіть XIX століття. Європа має розчинитись у Афроевразії або, за висловом А.Тойнбі, у Афразії. Така візія має прийти на зміну інтерпретації світової історії – зокрема, і незахідної (прикладом може слугувати сприйняття давніх цивілізацій Близького Сходу як предтеч європейської цивілізації) – як прелюдії піднесення Заходу. «ПереОРІЄНТація» Франка силкується похитнути звичний погляд на історію світу як такого, що обертається та обертався навколо Європи і був сформований європейцями. Він обмежує часову перспективу свого аналізу періодом 1400-1800 років та прагне запропонувати глобальний погляд на економічну історію визначеного періоду. Така глобальна перспектива необхідна для осягнення процесів на кшталт «піднесення Заходу», «розвитку капіталізму», «гегемонії Європи», «піднесення та падіння надпотуг», «східноазійського дива». Розвиток внутрішніх структур не генерував жодної з цієї подій; вони мають розглядатись як частина розвитку

єдиної світової економічної системи. Європа не мала ніяких конкурентних переваг, які їй зазвичай приписують (тобто раціональності її інституцій, підприємливості, технологій). Франк сприймає всі ці пояснення як такі, що ґрунтуються на расовому підході. Навіть експлуатація Нового світу Європою не стала чинником її гегемонії. Натомість Європа використала гроші зі своїх американських колоній, аби насильницьким шляхом долучитись до азійського виробництва, ринків, торгівлі, тобто отримати прибуток від взаємодії з Азією, яка домінувала у світовій економіці. «Світ-економіка» або «світ-система», центром / ядром якої була Європа, ні за яких обставин не могла претендувати на звання «всесвітньої»; навпаки, вона була незначним та впродовж тривалого часу маргінальним гравцем у реальній світовій економіці та мала єдиний засіб участі у ній – колоніальний грабунок Америки. Якщо якісь регіони і були панівними у світовій економіці до 1800 року, то вони знаходились в Азії. Якщо якась економіка і займала «центрально» позицію та відігравала ключову роль у світовій економіці та її можливій ієрархії «центрів», то це був Китай», – прозора формулює свою позицію Франк. Такі країни, як Португалія XVI століття, Голландія XVII та Британія XVIII століть, не могли претендувати на гегемонію ані економічно, ані політично, програючи за всіма параметрами – навіть тоді, якщо їх розглядати як одну сукупність – економікам Азії, таким, як Китай за правління династій Мін та Цин, Індії доби Великих Моголів і навіть Сефевідському Ірану й Оттоманській Імперії. Піднесення Східної Азії, яке відбувається сьогодні, не вписується у звичні канони західного / західноцентристського суспільствознавства і повинно розглядатись не як ізольований розвиток певного регіону, а у контексті постійних змін центрів гегемонії у світовій системі. Франк доводить, що перерва у гегемонії Китаю у світовій системі тривала лише двісті років, і сьогодні ми є свідками її відродження.

Певна річ, що критика абсолютизації окремішності Заходу та його переваг над Рештою є легітимною. Водночас спроба заперечення процедури утворення понять соціологічної теорії конкретніше налаштованою історією, яка вимагає верифікації кожного соціологічного концепту, є необґрунтованою, позаяк така стратегія унеможливорює формулювання абстрактних та загальних тверджень про природу соціуму. Тому неадекватною є критика М. Ходжсона, спрямована проти Вебера: «Всі спостережені мною спроби звернутись до пояснення за допомогою домодерних епохальних характеристик, притаманних Заходу, з легкістю руйнуються детальним історичним аналізом, лише тільки ми починаємо знайомитись з іншими суспільствами так само добре, як з Окцидентом. Цей висновок поширюється і на великого метра, Макса Вебера, який прагнув засвідчити, що Окцидент успадкував унікальну комбінацію

раціональності та активізму»⁵²⁰. Для Ходжсона, Блаута та Франка зосередженість на виключності Заходу спричиняється до розробки «тунельної історії», яка сама є наслідком «тунельної» візії внутрішньо європейського ланцюга чинників та наслідків, унеможливаючи оцінку позаєвропейського внеску до історії як Європи, так і до світової історії. Майбутній триумф європейського капіталізму у XVIII-XIX століттях було б напрочуд важко передбачити на час «народження» Валерстайнаної капіталістичної світ-системи. Адам Сміт висловлював справедливе для доіндустріальної епохи переконання у тому, що Китай значно багатший, ніж будь-яка частина Європи. Лише після промислової революції та початку колонізації Азії сприйняття Китаю змінюється: зі взірцево організованого суспільства він перетворюється на глухий кут цивілізації. Розвиток науки, техніки та поступ загальної раціоналізації картини світу у XVI- XVII століттях були всесвітніми феноменами, і Європа не відігравала у цьому процесі визначальної ролі. Навпаки, – веде далі Франк, – саме в очах європейських мислителів Схід виглядав осередком економічного процвітання, політичної стабільності та військової потуги. Втім Франк залишає без уваги питання, наскільки інформація європейських авторів про безмежні багатства Азії заслуговує на довіру. Так само, як Колумб свого часу був схильний до необґрунтованого перебільшення багатств Нового світу, так і автори пізніших епох переслідували найрізноманітніші цілі, виголошуючи панегірик Азії. Просвітительсько-моралізаторська критика існуючого порядку у себе вдома спонукала до пошуку зовнішнього ідеалізованого взірця соціально-політичного устрою. Що більше, критична саморефлексія з боку представників інтелектуальних кіл країн Заходу різко контрастує зі зверхнім ставленням «еліт» Сходу до європейських досягнень. Така скептична постава європейських інтелектуалів potwierджує тезу, протилежну інтенціям «східноцентричних» авторів, слугуючи аргументом на користь існування відмінностей у ментальності суспільств Сходу та Заходу та демонструючи вибіркoву спорідненість картини світу освічених прошарків Заходу з експансіоністським активізмом, спрямованим на пізнання та оволодіння реальністю (соціальною та природною). Водночас зрозуміле Франкове обурення списком найважливіших 100 осіб та подій минулого тисячоліття, запропонованого журналом Life у 1997 році, лише 17 з яких походять / трапилися в регіонах поза Заходом. Вочевидь гегемонія Заходу стала незаперечною лише у XIX столітті, а тому практика її проекції у минуле є хибною. Але структурно налаштовані «східоцентристи» демонструють інший небезпечний ухил: вони не приділяють уваги механізмам, які уможливили кумуляцію переваг Заходом, переваг, які спричинили його гегемонію.

⁵²⁰ Hodgson M. Rethinking the World History. Cambridge, 1993. P. 86.

Франк вважає, що найпослідовніше євроцентрична тенденція до універсалізації партикулярного втілилась у роботах Маркса і Вебера: обидва мислителі, за переконанням Франка, розглядали «капіталістичний спосіб виробництва» як суто європейський феномен, що з плином часу нав'язувався / запозичувався іншими суспільствами. За промовисті прикмети Марксового Орієнталізму правлять його концепція застійного азійського способу виробництва, з яким корелює централізований деспотизм як природна модель врядування для Сходу. Європейська країна – Англія – стала для Маркса втіленням майбутнього як для відсталих регіонів Європи, так і світу в цілому. На противагу європейському феодализму з його потенціалом трансформації у напрямі капіталізму, азійський спосіб виробництва потребував зовнішнього поштовху, аби об'єднати автаркічні мікрокосми сільських громад мережею ринку. Франк, своєю чергою, вважає, що теза про автаркічність сільських громад вступає у протиріччя з централізованим характером деспотизму, притаманному суспільствам Сходу; втім, таке зауваження виглядає непереконливим на тлі стрункої аргументації Маркса на захист своєї позиції, яка вбачає підґрунтя деспотизму саме у відсутності комунікації між розпорощеними спільнотами, нездатними через це до солідарної колективної дії. Франк намагається протиставити послідовному Орієнталізму Маркса помірковано-агностичну позицію А.Сміта, який, захоплюючись багатствами Сходу, що значно перевищували тодішній економічний потенціал Європи, водночас утримувався від прогнозів щодо довготривалих наслідків зовнішньої експансії Європи.

Головний Франків закид на адресу марксизму є у тому, що прихильники цієї дослідницької програми – хоча і віддають належне ролі економічного базису у формуванні інших інституцій суспільства – неспроможні усвідомити, що кожне конкретне суспільство знаходиться під впливом інших. Ба більше, першою чергою, всі суспільства детермінуються своєю участю у єдиній світовій економіці. Франк вважає, що Маркс заперечував існування світової економіки, натомість Ленін лише частково визнавав цей феномен удаючись до теорії імперіалізму, яка теж мала європейські коріння. Навіть Р. Люксембург, яка, на думку Валерстайна, однією з перших серед марксистів зрозуміла центральність світової капіталістичної економіки, припускала існування некапіталістичних регіонів, необхідних для експансії капіталізму. Відповідно, ключовим завданням соціологічного теоретизування стає не перевірка часткових тверджень «класиків» про окремі елементи світової системи, а холістичний аналіз цієї системи.

Мета «ПереОРІЄНТації» – це демонстрація того, що незалежно від розмаїтості «способу» або «способів» виробництва, набагато важливішим є участь суспільства у єдиній світовій економіці, участь, сприйняття якої лише

спотворюється неадекватним наголосом на ролі «способу виробництва». «ПереОРІЄНТація» не задовольняється індуктивною систематизацією емпіричного матеріалу та прагне запропонувати холістичну теоретичну модель, спроможну охопити весь світ. За словами самого Франка, його син-історик так підписав книжку з історії, яку той йому подарував: «Від дослідника дерев досліднику лісу».

Азія та її економіка були чимось на кшталт магніту для Європи, спонукаючи її спершу до хрестових походів, а пізніше до далеких морських подорожей, які призвели до «відкриття» та колонізації Нового світу. Остання подія допомогла Заходу інтенсифікувати свою взаємодію з економічно панівною Азією (втім, Франк зауважує, що американські гроші допомогли Європі розширити, але не поглибити свою участь у світовій економіці), яка зберігала свій домінуючий статус до 1800 року. Франк переконаний, що ідея єдиної світової економіки не нова: ще у 1691 році Дадлі Норт провістив, що весь світ з огляду на торгівлю є однією нацією або народом, а тому окремі нації мають розглядатись як особи, що належать до неї. Історики фіксують жорстку світову конкуренцію вже у XVI-XVII століттях, розглядаючи як барометр світових цін Амстердамську товарну біржу. Але Франк не пристає на пропозицію розташувати центр світового ринку в Європі. За його дотепним висловом, барометр не варто плутати з кліматом та змінами у фінансовій погоді, а ці феномени мали глобальний характер. Симптоматично, що механізм цього глобального ринку «змащувався», за висловом Франка, світовими потоками срібла.

Будучи маргіналами по відношенню до панівних азійських країн, європейці могли очікувати економічного успіху лише як посередники у торгівлі зі Сходом: саме таку функцію виконували Венеція та Генуя. «Золота лихоманка», породжена негативним торговельним балансом Заходу зі Сходом, що досяг свого піку у XV столітті, стала головним мотиватором морських подорожей Колумба та Васко да Гама у пошуку коротших шляхів до Азії. Самі португальці вже у XVI столітті усвідомлювали, що не стільки вони відкрили нові території, скільки Індія відкрила їх для світу міжнародної торгівлі.

Широкими мазками Франк змальовує картину бурхливої економічної діяльності, яка була властивою для всіх регіонів Азії впродовж її економічної гегемонії 1400-1800 років: торгівля використовувала сухопутні та морські шляхи, натомість виробництво пропонувало широкий спектр товарів на продаж як на внутрішньому ринку, так і на експорт. Одне з найбільших міст світу тієї епохи, хоча й технічно знаходилося у Європі – мається на увазі Стамбул, чие населення налічувало понад 700 тис. осіб – було, однак, під владою азійської потуги, тобто Османської імперії. Імперія Великих Моголів також відзначалась високим рівнем урбанізації: населення таких міст, як Агра, Делі та Лахор,

перевищувало 500 тис. чоловік, а у містах з населенням 5 тис. чоловік і більше проживало щонайменше 15% загальної кількості мешканців імперії. З огляду на абсолютні демографічні показники пальма першості належала Китаю: його населення з 1500 по 1800 роки збільшилось майже втричі (від 100-120 млн. до 315-345 млн.); водночас населення таких міст, як Нанкін та Пекін, досягало 1 млн. та 600 тис. осіб відповідно. Таке швидке зростання населення у Китаї пояснюється серед усіх інших факторів підвищенням продуктивності сільського господарства завдяки впровадженню більш стійких кліматично та менш вибагливих, ніж рис, американських сільськогосподарських культур, як-от картопля та кукурудза. Японія також демонструвала вражаючий рівень урбанізації: наприкінці XVIII століття міське населення складало від 15-20 % від його загальної кількості, у містах із населенням понад 100 тис. осіб мешкало 6% (а за деякими оцінками 10-13%) усіх японців. За Франком, у Європі аналогічний показник складав лише 2%⁵²¹. Втім, Франк ігнорує той факт, що середні показники часто створюють викривлену картину реальності. Приклад Голландії, де у 1622 році 60% населення мешкало у містах, яскраво засвідчує необхідність стриманої інтерпретації статистичних даних, але водночас виоклює, що теми урбанізації держав ядра Європейської світ-економіки перевищували процес розвитку міст в Азії.

Такий високий ступінь інтенсивності економічного життя в Азії, та, додам, позитивне торговельне сальдо цього регіону з Європою пояснюється тим, що азійські країни могли забезпечити світові ринки широким спектром товарів, на які існував попит, з одного боку, і які не вироблялись за межами регіону – з іншого. У цьому списку товарів, що експортувались азійськими країнами, Франк зауважує прянощі, шовк та вироби з нього, порцеляну, текстильні вироби з бавовни, вироби із заліза та сталі, вироби із скла, рис, парфуми, фарбники, цукор. Європа у цей же самий період мала змогу брати участь у міжнародному товарообігу, вдаючись до работоргівлі, а також до так званого «екологічного імперіалізму» – перенесення європейських тварин та рослин до Нового світу, з одного боку, та запозичення й подальше розповсюдження земною кулею сільськогосподарських культур Америки – з іншого. Використання нових сільськогосподарських культур, які могли виживати за умов суворого клімату та значно підвищували продуктивність сільського господарства, уможливило переорієнтацію обмежених ресурсів Європи на задоволення інших потреб. Ще одним наслідком «відкриття» Америки став так званий «Колумбів обмін», тобто привнесення мікроорганізмів та вірусів, притаманних Євразії до Нового світу. Нечисленні конкістадори змогли завоювати величезні імперії, а пізніше скоротити населення цивілізацій

⁵²¹ Frank A. G. *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*. Berkeley, 1998. P. 107.

Ацтеків, Інків та Майя у п'ятнадцять разів завдяки перевазі у «бактеріологічній війні», перевазі, яку мають народи, що переміщуються з регіонів з більшою щільністю населення, до територій, де щільність населення є меншою. Франк навіть руйнівні наслідки «Чорної смерті» у XIV столітті у Європі пояснює її маргінальним положенням у світовій системі та низькою інтенсивністю її контактів з Азією.

7.3. «Провінціалізація Європи» чи спроба відшукати іншу парадигму пояснення модерну

За Франком, якби не американські гроші (тобто дорогоцінні метали, які європейці отримували зі своїх колоній в Америці), Європа взагалі б не могла б брати участь у світовій економіці. Взаємодія Європи з рештою глобальної економіки впродовж XV-XVIII століть підпадало під дію закону «нееквівалентного обміну»⁵²². Але якщо А. Емануель сформулював його для концептуалізації дисбалансу обміну поміж першим та третім світами на користь світу першого, у часи, які передували гегемонії Заходу, саме він був «жертвою». Золото та срібло Америки, як вислід вже згаданого дисбалансу торгівлі з Азією, опинялось у Китаї, який був своєрідною «прірвою», у якій зникали європейські ресурси (згідно з Франковими підрахунками, до половини світового обігу срібла осідало у цій країні). Франк також зацентрував, що дорогоцінні метали складали 87% вартості усього експорту голландської Ост-Індійської компанії до Азії впродовж 1660-1720 років, що, на його думку, свідчить про неконкурентоспроможність європейських виробів на ринках Азії. Британський уряд змушений був діяти набагато активніше, ніж це пристало державі «нічному вартовому» ліберального штибу, та вдався до «адміністративно-командних методів» заохочення експорту, вимагаючи, аби товари британського походження склали щонайменше 10% від загальної суми експорту британської Ост-Індійської компанії.

Територіальна експансія такого конкурента Європи, як Османська імперія, вмотивовувалася, першою чергою, економічними, а не військово-політичними міркуваннями. Держави Великих Моголів та Османів не були неефективними паразитами, які обслуговували хижацький правлячий клас. Натомість вони стягували податки зі своїх підданих у монетарній формі,

⁵²² Детальний огляд теорій нееквівалентного обміну міститься в: Brolin J. The Bias of the World A History of Theories of Unequal Exchange from Mercantilism to Ecology. Dissertation (draft 2006-05-01), Human Ecology Division, Lund University. URL : <http://www.kallebrolin.com/Local%20Images%20Folder/portfoliostills/0TheBiasoftheWorld.pdf>

створюючи великий обсяг грошової маси та спонукаючи участь цих країн у міжнародній торгівлі.

Франків пеан на адресу підприємливості еліт східних суспільств дійсно вписується до Веберового ідеального типу капіталізму, але це капіталізм політичний / авантюристичний, а не раціональний. За свідченням історика П. Браммета «Османська держава діяла як купець, аби примножувати прибуток та досягати своїх політичних цілей. Цими цілями було набуття та експлуатація комерційних центрів та виробничих потужностей... Паші та візири, у жодному разі, не висловлювали презирства до торгівлі, навпаки, вони були настроєні на використання всіх можливостей комерції, а також до здобуття і захисту багатства, до якого ці можливості вели... Існують дані про безпосередню участь членів династії Османів та аскерів у торгівлі...»⁵²³.

Постійні військові конфлікти між основними економічними потугами відбувались не у відповідності до уявної лінії цивілізаційного розколу між начебто єдиним християнським Заходом та не менш монолітним ісламським Сходом, а набували форм плинних, тактичних, гнучких дипломатичних, військових та політичних альянсів між партнерами: ісламські держави (Мамелюків, Османів, Сефевідів, Моголів) воювали між собою залучаючи християнські держави, які також завжди були готові використовувати ісламську допомогу у боротьбі зі своїми конкурентами-одновірцями. Усі сторони цієї конкурентної боротьби мали спільний та єдиний мотив: здобуття *прибутку*. Шах мусульманського Ірану Аббас I постійно надсилав своїх емісарів до християнської Європи у пошуках союзників проти їхнього спільного ворога – Османів-мусульман, а раніше пішов на торговельні поступки Англії, що було компенсацією за її допомогу, яку ця країна надала Ірану, аби виштовхати португальців із Ормузької протоки. Перед цим португальці постачали через Індію Великих Моголів вогнепальну зброю Ірану для війни з мусульманською Османською імперією. Релігія, за такого погляду, втрачає статус важливого фактору історичного розвитку та перетворюється на риторику, якою послуговуються задля обґрунтування легітимності, суверенності, а також отримання військової та політичної підтримки. Для Франка прийнятною є лише одна інтерпретація такої Гоббсової ситуації війни всіх проти всіх: європейські держави поводитись у такий самий спосіб, тобто ненадійно-егоїстично, як і їхні східні конкуренти, що зайвий раз промовисто засвідчує всю хибність євроцентристських діatrib про виключність Заходу.

Франк окремо наголошує, що Західна Азія мала позитивне сальдо з Європою і негативне з Південною, Південно-Східною та Східною Азією (і,

⁵²³ Brummett P. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. Albany, 1994. P. 176.

ймовірно, з Центральною Азією, через яку потоки срібла рухалися, головним чином, у західному напрямі, а золото – у східному). Західна Азія компенсувала свій торговельний дефіцит із Сходом, реекспортуючи золото і срібло, яке вона отримувала з Європи, Магрибу та через Західну Африку. Конкурентні переваги Індії базувались на наявності ефективного та дешевого виробництва бавовняного текстилю, а також прянощів, що створювало додаткові можливості для експорту.

У Південно-Східній Азії центром торгівлі було місто Малакка, засноване у 1403 році як база для армади мінського адмірала Чжен Хе, котрий із 300 кораблями, команда яких складала понад 27 тис. осіб, здійснив далекі подорожі до Індії, Аравії та Східної Африки. Кораблі, які мав у своєму розпорядженні китайський адмірал, значно переважали за своїми характеристиками технології, якими послуговувалися європейці: середня водотоннажність корабля китайської флотилії сягала 1,5 тис. тон у порівнянні з 300 тонами найбільшого корабля Васко да Гама.

У 1511 році португальці і встановили свій контроль над Малаккою, яка, за висловом сучасника – португальського аптекаря, мандрівника та дипломата Томе Піреша – була зашморгом на ший Венеції. Втім, за Франком, португальцям не вдалось монополізувати регіональну торгівлю. У 1641 році португальців змінили голландці, але, усупереч тезі Дж.Аррігі про встановлення ними монополії на торгівлю прянощами, Франк вважає, що всі їхні зусилля виявились марними.

Франк potwierджує, що Китай епохи династії Сун (XI-XII століття), поза всяким сумнівом, був найрозвиненішим регіоном світу з економічної точки зору. Тож не диво, що Китай спромігся зберегти свою центральність у межах світової системи впродовж 1400-1800 років. Беручи до уваги те, що Китай зберігав свою перевагу у виробництві шовку та порцеляни, Європа та Японія знаходились у схожій ситуації по відношенню до Серединної імперії: вони імпортували китайські товари, розплачуючись за них сріблом (Японія – з власних копалень, натомість Європа – награвованим в Америці). Така потреба Китаю у сріблі була вислідом упровадження імперським урядом єдиного податку, що стягувався у сріблі. Франк також зауважує, що уряд династії Мін, на противагу своїм попередникам – Сун та Юань, відмовився від ужитку паперових грошей, емісію яких було важче стримувати та сприяв переходу до мідних та срібних грошей. Хоча лише 16% китайського експорту кераміки спрямовувалось до Європи (проти 80%, що реалізовувались у межах Азії), ця цифра становила 50% з огляду на вартість експортованої продукції.

Такеші Хамашита у Броделевому дусі пропонує розглядати Азію як світ-економіку, центром якої був Китай, та концептуалізує цю світ-економіку в термінах данницької / данницько-торговельної системи. Натомість Франк

розглядає феномен данництва як замасковану форму комерційної торгівлі. За визначенням Франка, використання данницьких форм обміну з Китаєм створювало додаткові комерційні можливості для його партнерів. Франк іде навіть поза визнання чисто комерційної природи данницьких операцій та пропонує розглядати китайські прибутки від торгівлі з Європою як данину, яку Європа мала сплачувати, аби продовжувати торгівлю з Піднебесною імперією: «Ранжування китайським двором своїх данників уздовж ліній концентричних кіл із Китаєм посередині, – іде у своїх розміркуваннях далі Франк, – може видатись нам занадто ідеологічним, але це радше було точним віддзеркаленням реальності: вся система багатосторонніх торговельних балансів та дисбалансів, включно із допоміжною роллю Індії та Південної Азії по відношенню до промислової переваги Китаю, діяла як магніт, що призвело до перетворення Китаю на «чорну діру» для світового срібла»⁵²⁴. Отже, європейці не мали жодного вибору та змушені були приєднатись до розвиненої «данницько»-торговельної мережі, існуючої в Азії; цей факт, підсумовує Франк, відбиває кількісну та якісну перевагу азійської виробничої та комерційної системи, яка пролягала уздовж усталених караванних та морських шляхів.

Тому для Франка є очевидним такий висновок: Китай став «чорною дірою» світового срібла тільки завдяки своїй спроможності ефективно впоратись із завданням постачання товарів на світові ринки. Своєю чергою, це стало можливим через високу продуктивність виробництва цієї країни, яка поєднувалась із низькою собівартістю товарів. Відтак, – робить висновок Франк, – весь світовий економічний порядок був китаєцентричним. За Франком, Христофор Колумб та багато інших європейців після нього включно з Адамом Смітом вповні усвідомлювали цей факт.

Франк випромінює впевненість, що йому вдалось переконливо довести реальне існування світової торговельної системи та світового поділу праці. У структурі світової економіки, – твердить Франк, – існували чотири основні регіони, яким був притаманний дефіцит торгівлі: Америка, Японія, Африка та Європа. Перші два регіони долали цей дефіцит, виробляючи срібло для експорту. Африка експортувала золото та рабів. З огляду на свої економіки ці три регіони продукували «товари», на які існував попит в інших частинах світової економіки. Четвертий регіон, що мав дефіцит торгівлі – Європа – не мала можливості виробляти що-небудь для експорту, аби подолати свій хронічний дефіцит. Європа боролась із своїм дефіцитом, «керуючи» експортом інших дефіцитарних режимів, а саме, з Африки до Америки, з Америки до Азії та з Азії до Африки й Америки. Європейці також були залучені до торгівлі всередині Азії, а надто виступаючи посередником між Японією та іншими

⁵²⁴ Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. Berkeley, 1998. P. 117.

країнами. Така торгівля була маргінальною для Азії, але мала життєво важливий характер для Європи, яка отримувала від неї більше, ніж від своєї власної торгівлі з Азією. На противагу неконкурентоспроможній Європі, центральне місце у світовій економіці належало двом країнам: Індії та ще потужнішому в економічній площині Китаю.

Не що інше, як гроші, циркулювали навколо світу та спонукали світ до обертання. Високий ступінь монетаризації азійських економік – так, у XVI столітті у Японії, на думку сучасника, не лишалось нікого, навіть серед селян та людей простого походження.., хто не оперував би великими обсягами золота та срібла – посилював попит на дорогоцінні метали, але, на противагу Європі, не викликав «революції цін» через відповідне зростання населення та продуктивності. Емпіричні дані свідчать, що інфляція не заторкнула Індію та Китай. Послугуючись формулою Фішера, яка спирається на кількісну теорію грошей $ГШ = ЦО$, Франк доводить, що в Азії, на противагу Європі, ін'єкція додаткових нових грошей сприяла збільшенню обсягів виробництва та економічних операцій у поєднанні з пришвидшенням обертання грошей, яке відбулось завдяки більшій комерціалізації економіки.

Висновки

Отже, Франк наповнює свої теоретичні положення та ідеологічну візію емпіричним змістом, проголошуючи Китай гегемоном світової системи впродовж щонайменше 400 років. Така акцентуація ролі Китаю у минулому має на меті обґрунтування тези про навколосвітню подорож географічного розташування гегемонії – з Китаю до Європи, далі – до США, а тепер – назад до Китаю. Відтак, історична соціологія Франка є «служницею» його ідеологічних уподобань.

Франк викриває обмеженість та апріоризм євроцентризму, водночас демонструючи вражаючий динамізм азійських суспільств. Власне епіграфом до Франкової «ПереОРІЄНТації» могли б стати слова історика Т. Брука, що «саме Китай, а не Європа, був центром світу»⁵²⁵. Вартий уваги і той факт, що Великі Моголи також усвідомлювали себе владарями світу. Безумовно, така цивілізаційна самовпевненість не могла не стати одним із чинників занепаду цих суспільств.

Отже, Франкове теоретизування стало потужним двигуном нового руху, метою якого є реконцептуалізація ролі та місця Азії у світовій системі. Під вплив Франка потрапив навіть такий впливовий теоретик світ-системного аналізу як Дж.Аррігі, книжка якого «Адам Сміт у Пекіні» засвідчує перехід цього вченого на позицію китаєцентризму. Відтак, логічним є висновок, що

⁵²⁵ Brook T. The Confusions of Pleasures. A History of Ming China (1368-1644). – Berkeley, 1998.

Франк запропонував ефективний антидот проти загрози дегенерації дослідницьких програм, які переймаються проблемами розвитку та модернізації. Подолання євроцентризму у теоретичному мисленні також озброює політичний істеблішмент – в тому числі й України – аналітичним інструментарієм задля адекватнішого розуміння світової динаміки загалом та впливу Азії на решту світу, зокрема.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке «оксиденталізм»?
2. Які унікальні риси Заходу виокремлювали представники класичної парадигми Модерну і навіщо?
3. Чи справді Захід був/є «вершиною людського поступу»? Обґрунтуйте позицію «pro», а потім «contra»
4. Чому так довго західні дослідники ігнорували роль Китаю в світових процесах і чи справді ігнорували ?
5. В роботах яких авторів найбільше втілилась універсалізація партикулярного європейського досвіду розвитку суспільства та економіки?
6. Які аргументи А. Г.Франка на користь позиції щодо «РеОрієнту», на Вашу думку, є переконливими, а які ні?
7. Чи справді 21 сторіччя буде «китайським» і що про це говорить соціологія Модерну ?
8. Якою може бути нова соціологія Модерну/ів – між Оксидентом і Орієнтом?

Рекомендована література

1. Гуди Д. Похищение истории / Д. Гуди. – Москва : Издательство «Весь Мир», 2015. – 432 с.
2. Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV–XIX вв.. – Москва : Наука, 1991.
3. Кутуєв П. В., Богданова О. В., Клименко М. І. та ін. Теорія соціальних змін: Сучасні соціологічні концептуалізації. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – 220 с.
4. Кутуєв П. Світова система як предмет соціологічного аналізу: нова дослідницька програма А. Г. Франка / П. В. Кутуєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – Київ, 2007. – № 2. – С. 17-35.
5. Кутуєв П.В. Модерн(и): історії, теорії та практики. Соціологічна інтерпретація / П. В. Кутуєв. – Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – 516 с.

6. Кутуєв П. В. Подорож на Схід: ПереОРІЄНТція сучасного соціологічного дискурсу/ П. В. Кутуєв // – Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 214 с.
7. Пай Л. Незападный политический процесс // Политическая наука. — Москва, 2003. — №2. — С. 66-85.
8. Саїд Е. В. Орієнталізм. — Київ : «Основи», 2001. — 511 с.
9. Frank A. G. Immanuel and Me With-Out Hyphen / A. G. Frank // Journal of World-Systems Research. – 2000. – Vol. 6. – № 2. – P. 216–231.
10. Frank A. G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age / A. G. Frank. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 416 p.
11. Frank A. G. The Underdevelopment of Development / A. G. Frank // The Underdevelopment of Development: Essays in Honor of Andre Gunder Frank / A. G. Frank / Ed. by S. C. Chew, R.A. Denemark. – Los Angeles: Sage, 1996. – P. 17–56.
12. Frank A. G., Gills B. K. The Five Thousand Year World System in Theory and Practice // World System History: The Social Science of Long-term Change / Ed. by R. A. Denemark, J. Friedman, B. K. Gills, G. Modelski. – Los Angeles; New York.: Routledge, 2000. – P. 3–23.
13. Frank A. G., Gills B. K. The Five Thousand Year World System: An Interdisciplinary Introduction / A. G. Frank // Humboldt Journal of Social Relations. – 1992. – Vol. 18. – № 2. – P. 1–80.

Розділ 8. Трансформації світ-системного аналізу як теорії модерну та модернізації.

- *Інтелектуальні витоки та методологічні засади світ-системного аналізу*
- *Історичні системи як предмет світ-системного аналізу*
- *Концептуалізація капіталізму в межах світ-системного аналізу*
- *Світ-системна інтерпретація зародження та розвитку капіталістичної історичної системи*
- *Витоки капіталістичного розвитку: І. Валерстайн versus М. Вебер*
- *Ієрархічна структура модерної світ-системи та неможливість національного розвитку*
- *Висновки*

8.1 Інтелектуальні витоки та методологічні засади світ-системного аналізу.

Укладаючи колективну монографію, яка мала стати підсумком ключових тенденцій та перспектив розвитку західної соціологічної теорії наприкінці 80-х років ХХ століття, редактори – впливові теоретики Дж. Тернер та Е. Гідденс, які своїми працями втілюють позитивістську та постпозитивістську течії у дискурсі сучасної соціології – повинні були виявити певну вибірковість щодо кількості дослідницьких програм і традицій, які могли бути включеними до збірки через обмеженість її фізичного обсягу. Однак, попри наявність у цій праці двох розділів, які розглядали традиції соціологічного теоретизування, що виникли під визначальним впливом марксизму – ортодоксальну інтерпретацію класового аналізу Р. Мілібенда та інтерпретацію критичної теорії Франкфуртської школи, Гідденс і Тернер запропонували Імануїлу Валерстайну викласти засадничі припущення світ-системного аналізу – дослідницької програми, яка також надихалася марксизмом і засновником якої є Валерстайн. Такий вибір Гідденса і Тернера, без сумніву, не може пояснюватися їхнім суб'єктивним марксистським «ухилом», радше це було віддзеркаленням статусу та репутації самого світ-системного аналізу в західній соціологічній спільноті.

Оригінальність методологічної орієнтації Валерстайна полягає різкому запереченні існування дисциплінарних кордонів між такими науками, як соціологія, політологія, економіка та антропологія. Валерстайн закликає до розробки синтетичної соціальної науки, яка була б історичною за своїм характером і могла б захищати певну політичну програму (паралель із марксистським принципом історизму та обґрунтуванням «наукової» ідеології є

вочевидь позірною). Предметом такої науки мають бути не індивідуальні суспільства (національні держави), а історичні системи. Учні та послідовники Валерстайна також наголошують унікальну здатність світ-системного аналізу чітко усвідомлювати наявність політичного ухилу в суспільних науках – саме цю поставу вони називають методологічною узasadженістю своєї дослідницької програми. Втім, експлікація та критичне обговорення методологічної візії Валерстайна є завданням допоміжним щодо оцінки адекватності та релевантності його поглядів на розвиток і модернізацію (а радше тверджень про принципову неможливість такого перебігу подій у межах модерної світ-системи) як запитам соціологічної теорії, так і потребам соціальної практики.

Світ-системний аналіз може паралельно розглядатися і як теорія середнього рівня, що інтерпретує процеси соціального розвитку та модернізації окремих суспільств (хоча сам Валерстайн відкидає навіть саму можливість національного розвитку як такого в межах сучасної капіталістичної світ-системи), і як загальна соціологічна теорія, що висуває власний методологічний інструментарій для аналізу суспільних явищ у глобальному масштабі.

Валерстайн є успішним організатором науки – він заснував Центр досліджень економік, історичних систем та цивілізацій ім. Фернана Броделя при Університеті штату Нью-Йорк у місті Бінгхемтон, який видає журнал *Review*, та секцію з політичної економії світ-системи при Американській соціологічній асоціації. На переконання самого Валерстайна, «світ-системний аналіз не є теорією соціального світу або його частини. Він є протестом проти способу, в який соціально-наукові дослідження були структуровані з моменту їх постановня в середині XIX століття. ...Світ-системний аналіз народився як моральний і, у найширшому розумінні цього терміна, як політичний протест». Попри те, що Валерстайн пропонує потрактовування світ-системного аналізу лише як виклику нерівності та запрошення до рефлексії, а не довершеної теорії, цей напрям засвідчує наявність усіх атрибутів дослідницької програми: «харизматичного» лідера-засновника, інституціоналізовану школу, яка здійснює інтелектуальну «соціалізацію» нових учених та активно поширює свої погляди у площині публічної сфери, продукуючи академічні й «науково-популярні» публікації та виступаючи на конференціях.

Валерстайн неодноразово визнавав свій інтелектуальний борг перед Марксом, якого він розглядає у двох іпостасях – мислителя, обмеженого рамками свого часу, який вибудовував свої узагальнення на матеріалі розвитку англійського капіталізму, а відтак у багатьох своїх висновках приставав на положення класичного лібералізму XIX століття, і Маркса-генія, який заклав підвалини соціальної теорії, що стала важливою спонукою для фундатора світ-системного аналізу створити його власну концепцію. Тому Валерстайн закликає

до того, щоби Маркс став у пригоді як товариш у боротьбі, який знав достоту стільки, скільки він знав.

Науковці, які визначають себе як ортодоксальні марксисты, неодноразово піддавали Валерстайна нищівній критиці за порушення тих канонів марксизму, які пріоритизують динаміку способу виробництва та класової боротьби. Саме проти такої постави марксистської парадигми спрямована полемічна репліка Валерстайна: «Маркс написав би “Маніфест комуністичної партії” у 1948 році інакше, ніж у 1848, а “Капітал” – у 1959 році інакше, ніж у 1859 (Валерстайн помилився щодо дати публікації першого тому “Капіталу” – загальновідомо, що це видання побачило світ у 1867 році). Нам варто зробити те саме». Що більше, поруч із Марксом класової боротьби та поступу способів виробництва у межах окремо взятих національних суспільств існує і «світ-системний» Маркс, який переймається динамікою наднаціональних сил, що оперують на глобальному рівні. Квінтесенція світ-системного аналізу вже простежується у листі Маркса до П. В. Анненкова, у якому він, опонуючи Прудону, наголошує роль світового ринку та його вплив на розподіл праці: «Кажучи про розподіл праці, він зовсім не відчуває потреби говорити про світовий ринок. Але ж хіба розподіл праці у XIV та XV століттях, коли ще не було колоній, коли Америка ще не існувала для Європи, а зі Східною Азією підтримувався лише зв'язок через посередництво Константинополя, не мав у докорінно відрізнятись від розподілу праці у XVII столітті, коли вже були цілком розвинені колонії? Але це ще не все. Хіба уся внутрішня організація народів, усі їхні міжнародні відносини не є виявом певного розподілу праці? ...Можна сказати, що до 1825 року – епохи першої загальної кризи – потреби споживання взагалі зростали швидше, ніж виробництво, і розвиток машин був неминучим наслідком розвитку потреб ринку». Маркс також ставив промислові та торгові відносини всередині кожної нації у залежність від її взаємодії з іншими націями, позаяк вони зумовлені її зв'язком зі світовим ринком. Аналогічна картина складається і з рабством: для Маркса зразка 40-х років XIX століття пряме рабство було такою ж доконечною засадою сучасної промисловості, як машини та кредит. Маркс постулює цілком у Валерстайновому дусі: «Без рабства немає бавовни, без бавовни немає сучасної промисловості. Рабство надало цінності колоніям, колонії створили світову торгівлю, а світова торгівля – необхідна умова великої машинної промисловості. До встановлення торгівлі неграми колонії давали Старому світу зовсім обмаль продуктів і не змінювали хоч як-небудь помітно обличчя світу. Таким чином, рабство – це економічна категорія величезного значення. Без рабства Північна Америка – найбільш прогресивна країна – перетворилася б на країну патріархальну. Зітріть лише Північну Америку з карти світу, і ви отримаєте анархію, повний занепад торгівлі та сучасної цивілізації. Але знищення рабства означало б, що Америка стирається з карти світу. Таким

чином, рабство, саме внаслідок того, що воно є економічною категорією, зустрічається із часів творення світу в усіх народів. Сучасні народи змогли лише замаскувати рабство у самих себе та запровадити його відкрито у Новому світі».

У світлі цих висловлювань, критика Валерстайна, що спирається на буквально розуміння окремих положень Марксової теорії, є далеко не завжди обґрунтованою. Безперечно, що позиція Маркса стосовно попередньо окреслених проблем зазнала змін під час роботи над «Капіталом». Уже у першому нарисі «Капіталу» Маркс виразно наголошує, що «обіг у собі самому не несе принципу свого самовідновлення. Моменти обігу передують обігу, а не створюються ним самим. Необхідно, щоб товари постійно все знову пускали в обіг іззовні, як паливо підкидають у вогонь. ...Таким чином, обіг, який на поверхні буржуазного суспільства виступає як щось безпосередньо дане, існує лише остільки, оскільки він завжди опосередкований. ...Безпосереднє буття обігу виявляється через це чистою видимістю. Обіг є зовнішній прояв процесу, що відбувається позаду обігу».

Валерстайн погоджується з думкою Д. Лукача, що специфічною рисою марксистського дискурсу, яка відрізняє його від «буржуазного» теоретизування, є «не стільки первинність економічних мотивів у витлумаченні історії... скільки погляд з точки зору тотальності». Втім, Валерстайн часто декларує первинність саме структурних економічних факторів у детермінації соціальних процесів: «потреба у продуктах харчування керувала географічною експансією Європи». Водночас Валерстайн часто надає впливу неекономічних чинників – таких як політична динаміка – вирішального значення (приміром, у поясненні виникнення та тривалості життєвого циклу Європейської світ-економіки у порівнянні з її попередниками). Так, спромога Швеції до уникнення долі Польщі – тобто долі експлуатованої недорозвинутої периферії – стала в очах американського соціолога вислідом формування сильної держави у цій країні. Завдяки цьому Швеція упродовж XVII–XVIII століть скористалася з меркантилізму як важеля індустріального прогресу.

На відміну від численних парадигм марксистської орієнтації, яким часто притаманне опертя на інтелектуальні ресурси переважно власної традиції, світ-системний аналіз не є «закритою» (за аналогією із Попперовим закритим суспільством) дослідницькою програмою. Сьогодні відбувається взаємопроникнення макроінтенцій світ-системного аналізу і ідей М. Фуко, особливо його наголосу на біополітиці та відсутності єдиного центру влади, що уможливорює як зміну сприйняття процесів на кшталт транснаціоналізації, так і відмову від досягнення їх лише як ініціатив глобальних «еліт» (як це має місце у схемі транснаціонального капіталістичного класу Л. Склара), позаяк локалізовані політичні та соціальні організації також здатні визначати спрямування розвитку світ-системи. Значний вплив на формування поглядів

світ-системних теоретиків мали Н. Кондратьєв, Й. Шумпетер та К. Полані. Валерстайн та його соратник Дж. Аррігі надихаються ідеями Веберової соціології, активно використовуючи їх для розбудови власних теорій. Ба більше, Аррігі навіть визнає методологію ідеальних типів єдино можливим інструментом наукового пізнання та робить Веберову ідею про конкуренцію поміж національними державами за мобільний капітал – як чинник формування модерного західного капіталізму – наріжним каменем своєї розвідки про так зване «тривале ХХ століття». Попри активний процес запозичення та реінтерпретації Веберових концепцій, Валерстайн постійно спрямовує вогонь своєї критики як проти самого німецького соціолога, так і проти його послідовників із табору дослідницької програми модернізації.

Так, провістивши інтелектуальну смерть теорії модернізації, Валерстайн саркастично зауважує на її адресу: «Якби, подібно до японців, недорозвинені країни були достатньо кмітливими, щоби винайти власну, локальну версію кальвінізму, або спромоглися поміняти шкільні програми (звичайно, спершу навчивши школярів читати), або розмістили радіоприймачі у віддалених селах, або далекосяжні еліти мобілізували темні маси за допомогою альтруїстичних зовнішніх сил, якби та якби, тоді недорозвинені країни також перетнули б Йордан і потрапили б у країну молочних річок та кисільних берегів. Це була надія, яку запропонували теорії модернізації». Різкість формулювань Валерстайна пояснюється тим, що він опонує всім без винятку припущенням теорії модернізації 50–60-х років ХХ століття, достоту як у західному, так і в ленінському її варіантах, умотивовуючи це тим, що ми не живемо у світі, який модернізується. За Валерстайном, ми живемо у капіталістичному світі, рухатися який змушує не потреба у досягненні (експліцитний закид на адресу Парсонса та його послідовників, які протиставляли принципи припису та досягнення як характерні риси відповідно традиційного та модерного суспільств), а потреба у прибутку. Проблемою пригноблених у цьому світі є не зміна способу комунікації, а зміна існуючого ладу. Жодна з країн світу – навіть такі, як Велика Британія, США або СРСР – не є моделлю майбутнього для інших. Усі вони є лише державними структурами сьогоденних, часткових, а не тотальних, інституцій, які функціонують у межах єдиної світ-системи, яка завжди була і продовжує бути такою, що розвивається. Обговорюючи різні історичні траєкторії Заходу і Сходу, Валерстайн заперечує евристичність категорії «традиційного» суспільного порядку, пропонуючи натомість говорити про «дію загального принципу, згідно з яким у процесі соціальних взаємодій дрібні початкові відмінності посилюються, стабілізуються та визначаються як “традиційні”. “Традиційне” було раніше, а загалом завжди, аспектом і творінням сьогодення, але ніколи не минулого».

Ще одним значущим джерелом інтелектуального натхнення для Валерстайна стала концепція залежності та розвитку недорозвитку А. Г. Франка. Засвідчивши на прикладі Латинської Америки той факт, що відсталість країн цього регіону була зумовлена не внутрішньою динамікою збереження феодалізму, а зовнішнім впливом та місцем регіону в глобальній капіталістичній економіці, Франк у такий спосіб подолав «ізоляціонізм», притаманний представникам теорії модернізації, та зробив крок у напрямі до Валерстайнового осягнення історичних систем як предмета соціальної науки. Критичний запал Франкової тези про «розвиток недорозвитку» як результат інкорпорації до капіталістичної системи так само спричинився до подолання одновимірної та вульгаризованої версії першої стадії теорії модернізації, чию позицію у 60-ті роки ХХ століття парадигматично сформулював Ейзенштадт: «Історично модернізація є процесом зміни у бік до тих типів соціальних, економічних та політичних систем, які розвивалися у Західній Європі та Північній Америці з XVI століття до XIX» .

Валерстайн здійснює спробу переосмислити фундаментальні засади соціологічного теоретизування про суспільний розвиток, хоча він і не погоджується із таким слововживанням, і говорить про розвиток світ-системи. У цьому йому стали у пригоді творча ревізія досягнень французької історичної школи Анналів у цілому та досліджень Фернана Броделя зокрема (симптоматично, що дослідницький центр, заснований Валерстайном, носить ім'я французького вченого). Особливу увагу Валерстайна привертає властива цій течії зосередженість на взаємодії економіки, соціальної структури і культури у тривалих історичних періодах. Але цей вплив Броделя, безперечно, не був односпрямованим: за свідченням одного французького історика, близького до метра, «Бродель не усвідомлював, що саме він робив у своїх студіях, поки не нагодився Валерстайн та не пояснив йому». Вагомим авторитетом для Валерстайна також були праці французького історика П'єра Шоню, який прославився своїми епохальними дослідженнями економіки іспанської колоніальної імперії. Однак широке послуговування історичними джерелами не робить Валерстайна істориком – на відміну від істориків (зокрема тих, хто належить до школи Анналів) для нього «документами» є вторинні джерела, а сам він є не стільки творцем, скільки користувачем знахідок історичної науки. Валерстайнові роботи останніх років переконливо засвідчують, що теорія хаосу І. Пригожина наклала свій відбиток на його мислення, надто коли йдеться про прогнозування неминучого колапсу капіталістичної світ-системи.

Попри зміни риторики та стилю аргументації упродовж його кар'єри – Валерстайн виказує рідкісну здібність до реінтерпретації дивовижно широкого кола джерел на підтримку власних тез, незалежно від автентичних інтенцій

авторів, які потрапляють до кола його інтересів – ядро поглядів фундатора світ-системного аналізу залишається незмінним. У 1970–1980-х роках єдину альтернативу сучасній капіталістичній світ-системі Валерстайн вбачав у інтеграції систем політичного та економічного прийняття рішень шляхом створення світового соціалістичного уряду. Сьогодні він робить поступку «принципу реальності», вислідом якої стало заміщення прогнозування у стилі пророкування (достатньо згадати заяву американського соціолога про перехід до соціалістичного світового врядування, який нібито розгортався на наших очах у 70-ті роки минулого століття) стриманішою, «агностичною» оцінкою трансформацій модерної світ-системи. Валерстайн, маючи опертям ідеї як класиків марксизму, так і Троцького, пориває із Сталіновою теорією розбудови «соціалізму в окремії країні», відповідно беручи під сумнів «соціалістичність» Радянського Союзу та захищаючи ортодоксальніші погляди на соціалістичну революцію як суто глобальний процес. На переконання Маркса та Енгельса, «комунізм є емпірично можливим лише як дія панівних народів, що відбувається “одразу”, одночасно, що передбачає універсальний розвиток продуктивних сил та пов’язаного із ними світового спілкування» . Валерстайнове мислення щодо цієї проблематики рухається у традиційних координатах марксизму, з одного боку, окреслених Марксовим нарисом відповіді на лист В.Засуліч, у якому німецький мислитель пов’язує успіх революційної трансформації Росії з революцією на Заході, а з іншого – міркуваннями Троцького, який заявляв: «Знову і знову ми рішуче відмовляємося від завдання побудувати у “якнайстисліший строк” національне соціалістичне суспільство. Колективізацію, так само як і індустріалізацію, ми пов’язуємо нерозривним зв’язком із проблемами світової революції. Питання нашого розв’язуються врешті-решт на міжнародній арені». Валерстайн відтворює домінантні моменти цієї тези Троцького та доводить логічну й історичну необхідність соціалістичного світ-правління як продукту динаміки модерної світ-системи, позаяк, за Троцьким, схема світової перманентної революції усувала питання про те, які країни «дозріли», а які «не дозріли» до соціалізму: «Оскільки капіталізм створив світовий ринок, світовий розподіл праці та світові продуктивні сили, остільки він загалом підготував світове господарство для соціалістичної перебудови». І хоча наслідки епохи переходу, як визначає нинішній час Валерстайн, нам наразі невідомі, ідея про смертельну кризу капіталізму залишається для нього самоочевидною та зберігає свою центральність у дискурсі світ-системного аналізу.

На прикладі Валерстайна ми простежуємо чи не найяскравіше potwierдження думки Дж. Александера про повсюдність такого явища, як надсильна детермінація відбору й інтерпретації емпіричних «фактів» теорією. І хоча заклик до усунення ідеології із царини соціологічного теоретизування мав

би цілком утопічний характер, порушення балансу між когнітивними й оцінними елементами наукового мислення на користь останнього виміру здатне продукувати лише теорії, «байдужі» до емпіричних викликів, вислідом чого стає спотворена картина соціальної реальності. Отож прикметною у цьому плані є Валерстайнова інтерпретація подій, пов'язаних із роллю СРСР у китайській революції. Валерстайн із ритуальною регулярністю повторює тезу про інтегрованість СРСР у систему американської гегемонії, а відтак, протиставляє революційному пориву китайських народних мас орієнтацію консервативно налаштованого Сталінового уряду на задоволення інтересів США, орієнтацію, яка нібито спричинилася до блокування радянським режимом істинних автохтонних визвольних рухів, що спромоглися підвестися у країнах третього світу. Саме такого висновку дійшов інший дослідник лівого спрямування – Е. Гобсбаум (принагідно нагадаємо, що власне історія є фахом прославленого вченого): «Де комуністичні революції таки здійснилися (Югославія, Албанія, згодом Китай), зроблено їх всупереч Сталіновій пораді». Його мавпус Валерстайн: китайські комуністи «здійснили кидок на Шанхай усупереч Сталіновим бажанням. У США праві стверджували, що Америка втратила Китай, але насправді країною, яка втратила Китай, був Радянський Союз...» Всі ці заяви робилися вже після падіння СРСР, тобто тоді, коли у дослідників з'явилися безпрецедентні можливості використовувати донедавна недоступні архівні матеріали. Як Гобсбаум у цитованій книжці, видрукованій англійською мовою 1994 року, так і Валерстайн в останніх публікаціях, датованих 1999 та 2002 роками, продовжують свою попередню лінію та не вчиняють жодної спроби взяти до уваги документальні свідчення, які вщент руйнують їхні ідеологічні витворення. Позаяк таке ставлення до «фактів» загалом показове для лівих теоретиків і Валерстайна зокрема, я зупинюсь на ролі СРСР у китайських подіях детальніше.

А. М. Лєдовскій, який був на радянській дипломатичній службі у Китаї у повоєнні роки, проливає світло на взаємини між двома комуністичними партіями у цей період. За його свідченням, попри підписаний 14 серпня 1945 року договір про дружбу та союз між СРСР і чанкайшистським Китаєм, який, зрештою, був повноцінним членом союзницької коаліції у війні проти Японії, радянський уряд узяв курс на передачу звільненої від японських військ Маньчжурію не гоміньданівцям, а комуністам. Блокуючи зусилля гоміньданівців перекинути свої війська до Маньчжурії (заборонивши використання Китайської східної залізниці та портів Порт-Артуру й Дальнього), Радянська Армія сприяла передислокації комуністичних сил до цього регіону і допомогла створити на основі контингенту Народно-визвольної армії так звану Об'єднану демократичну армію (ОДА) чисельністю 1 млн. осіб. ОДА отримала у своє розпорядження трофейне озброєння японської армії, що капітулювала, а

також зброю німецького, чехословацького та радянського виробництва. Для компартії Китаю все це уможливило пришвидшення розгортання збройної боротьби за захоплення влади в Маньчжурії, зробивши її головною опорною базою в боях за повалення гоміньданівської влади у всьому Китаї. Радянський уряд діяв у кращих традиціях *Realpolitik*, пріоритетом якої було всіляке перешкоджання американському проникненню до Маньчжурії, а отже, співпраця з Чан Кайши сприймалася як цілком прийнятна альтернатива. Рівночасно ідеальні інтереси радянського ленінського режиму спонукали його до захисту компартії Китаю, захисту, який Сталін у бесідах із представниками гоміньдану маскував фаталістичними висловами у дусі Лаоцзи, що мали виправдовувати його недіяння на тлі бурхливої активності китайських ленінців: «Якщо вони звернуться до нас за порадою, то вона їм буде надана, а так – Бог його знає». Отже, попри небажання сталінського керівництва спровокувати військове втручання США до китайських справ (варто зважити на те, що на той час США монополювали ядерною зброєю) та наявність «теоретичних» розбіжностей між китайськими і радянськими комуністами, СРСР був рішуче налаштований на захист своїх партнерів у Китаю. Сам Великий керманіч залишив мало сумнівів щодо патримоніальної природи своїх стосунків зі Сталіним, надсилаючи до ЦК ВКП(б) телеграми такого змісту: «З ряду питань необхідно особисто доповісти ЦК ВКП(б) та головному господарю» . Нехтування спільною імперською складовою революцій у Росії й Китаї та міфологізація «аутопойетичної» селянської революції змушують Валерстайна виопуклюжувати роль неіснуючих суперечностей, водночас оминаючи реальні конфлікти суспільного життя.

У такий самий спосіб Валерстайн інтерпретує будь-які зміни як дані на користь своїх конструкцій або ігнорує факти, які не вкладаються у його схему. Імовірно, сьогодні прибічники страченого Саддама Хусейна могли би втішитися, якби ознайомилися з Валерстайновим ретроспективним аналізом першої війни у Перській затоці, сформульованим американським ученим у 1999 році: «Саддам мав дві можливості. США (після іракської окупації Кувейту. – Авт.) могли або відступити, або ні. Якби події відбувалися за першим сценарієм, він би здобув беззастережну перемогу. Але він сподівався, що навіть у випадку втручання США, він виграє у довготривалій перспективі. Історія ще не довела того, що його розрахунки виявилися хибними» . Через таку ідеологічну засліпленість Валерстайн навіть не спромігся оцінити історичну значущість зникнення ленінізму: через рік після дезінтеграції СРСР він вважав за можливе продовжувати говорити мовою агонії та колапсу лібералізму , усупереч Гобсбауму, який інтелектуально-чесно визнав факт завершення цілої епохи. Валерстайнів аргумент щодо його зосередженості на тривалих відтинках історії є малопереконливим: заради фіксації «органічної цілісності» американський

соціолог жертвує концептуалізацією часткового. Тут ідеться саме про методологічну однобічність Валерстайна, яка стає надто позірною на тлі його здатності майстерно інтегрувати літературу з численних суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін, а також здійснювати нюансний аналіз суспільних змін в окремих підрозділах світ-системи.

8.2. Історичні системи як предмет світ-системного аналізу

Валерстайн виступає проти звичної та легітимної в очах академічної спільноти інституціоналізації диференціації суспільної науки на дисципліни – такі як соціологія, економіка, політологія та антропологія – наголошуючи на тому, що наше знання про їхнє існування ґрунтується суто на нашій поінформованості про наявність численних академічних підрозділів університетів по всьому світу, наукових ступенів із цих дисциплін, а також національних та міжнародних асоціацій вчених, які представляють ці дисципліни. Власне кажучи, наше знання про існування різноманітних дисциплін є суто політичним: окремі суспільні науки мають організації із власними кордонами, структурами й співробітниками для захисту колективних інтересів та для гарантування свого колективного відтворення. А отже, власне цей факт диференціації суспільствознавчого знання нічого нам не говорить про обґрунтованість інтелектуальних претензій цих організаційних мереж на окремішність, претензій, які мали б виправдати їхнє існування. На переконання Валерстайна, настанова на вивчення суспільства, яка проголошує множинність суспільних дисциплін, є набутокм ідеології лібералізму XIX століття. Останній постулював, що суспільство поділяється на такі аналітично самостійні сфери, як держава і ринок. Валерстайн своєю категоричністю часто нагадує Маркса і Енгельса доби написання «Німецької ідеології», в якій вони доводили відсутність окремішньої історії у таких форм ідеології, як мораль, метафізика та релігія, вмотивовуючи це тим, що вони є «простими випаровуваннями... матеріального життєвого процесу, який можна встановити емпірично і який пов'язаний із матеріальними передумовами». Американський науковець наполягає на тому, що так звані «три арени колективної людської дії – економіка, політика та соціокультурний вимір – не є автономними сферами соціальної дії. Вони не мають окремої логіки. Ми наголошуємо, що існує єдиний “набір правил”, або єдиний “набір обмежень”, у межах яких ці найрозмаїтіші структури оперують». Відмінності між штучно інституціоналізованими дисциплінами часто є меншими за відмінності між відгалуженнями кожної такої «дисципліни». Попри претензії на новітність окресленого підходу суголосні ідеї у повоєнні роки розвивав Парсонс під егідою

очолюваного ним департаменту соціальних відносин Гарвардського університету.

Методологічні засади світ-системного аналізу також беззастережно поривають із традиційним вододілом (започаткованим ще неокантіанством і творчо переосмисленим Вебером) між ідеографічним характером історії, яка передусім фокусується на описі / осягненні індивідуального в соціокультурній реальності, і номотетичною природою суспільних наук, покликаних витворювати загальні моделі для забезпечення істориків концептуальними орієнтирами, структуруючи їхні емпіричні дані. Натомість оптимальним методом аналізу є такий, що оперує у системних координатах, які є достатньо тривалими у часі та істотно масштабними у просторі, щоби ми мали змогу ідентифікувати керівну «логіку», яка «детермінує» найбільшу частину послідовних подій, що трапляються в реальності. Водночас Валерстайн акцентує плинність цих системних конструкцій – вони мають свій початок та кінець, отож не можуть розглядатися як «вічні» феномени. Світ-системний аналіз керується максимою, яка вимагає ідентифікації системних конструкцій в цілому (так звані циклічні ритми системи) у поєднанні з вибудовуванням моделей внутрішніх трансформацій (так званих секулярних – тобто надзвичайно довготривалих – тенденцій системи). Спільна дія циклічних ритмів та секулярних тенденцій зумовлюватимуть у прийдешньому зникнення системи, зникнення, яке світ-системний аналіз визначає як послідовність подій. А отже, окремішне існування історика і суспільствознавця є неможливе, натомість реальністю є історичний суспільствознавець, який аналізує загальні закони конкретних історичних систем та особливий перебіг подій, через який ці системи пройшли. Як бачимо, попри задекларовану незалежність Валерстайнового дискурсу від марксистської традиції ідеї саме цієї парадигми є всепроникливими у його візії. Власне ця парадигма є спонукою для дослідника шукати керівну логіку та закони системи, продукуючи есенціалістські претензії на холістичні пояснення соціального світу всупереч неадекватності емпіричної бази та «спротиву» з боку реальності спробам концептуалізувати її у системних категоріях.

Валерстайн переконаний, що Велика Французька революція легітимувала новітню концепцію про природність соціальних змін. Саме ця подія надала імпульс процесу інституціоналізації діяльності з дослідження суспільних змін за допомогою раціоналістичних суспільних наук. Валерстайн зауважує, що впродовж XIX століття суспільствознавці дійшли консенсусу, який вимагав ототожнення кордонів суспільства з кордонами держави та відокремлення внутрішніх і зовнішніх факторів розвитку цих суспільств. Вперше за 200 років гегемонії цього світогляду світ-системний аналіз піддає сумніву обґрунтованість надання «суспільству» статусу основного предмета соціальних

наук. Суспільства у Валерстайновій схемі заступають історичні системи, у межах яких і відбуваються соціальне життя та зміни. Новий термін уникає ототожнення суспільства з державою, водночас виокремлюючи єдність історичної соціальної науки. Валерстайн сподівається, що заміщення «суспільств» «історичними системами» веде до концептуалізації аномалій, які неunikнено накопичуватимуться за умови збереження традиційної сфокусованості на індивідуальних суспільствах, та супутно спричиняється до осягнення тих сфер людської діяльності, які звичний підхід залишає без пояснення.

У Валерстайновій категорії «історична система» примхливо переплітаються марксизм («капітал – це не річ, а певні суспільні виробничі відносини, які належать певній історичній формації і які є представленими у речі та надають цій речі специфічного суспільного характеру») та Парсонсове розуміння соціальної системи. Вплив фундатора волюнтаристської теорії соціальної дії простежується навіть у термінологічній площині: Валерстайн спорадично послуговується концепціями «історичні системи» та «соціальні системи» як взаємозамінниками. Історичні системи є переважно самодостатніми утвореннями, які здебільшого мають внутрішню динаміку. Така характеристика, як самодостатність обґрунтовується Валерстайном за допомогою теоретичного експерименту, що аргументує від протилежного: «...Якщо систему... відокремити від усіх зовнішніх сил (що в реальності фактично не трапляється), це визначення постулює, що система продовжувала би функціонувати у суттєво незмінний спосіб» .

Такий різновид історичних систем як, міні-системи, залишився в далекому минулому – відповідно до своєї назви, таким системам властиві невеликі розміри та нетривалий життєвий цикл, а також висока культурно-політична гомогенність. Економічним підґрунтям міні-систем був елементарний, еквівалентний обмін. Інший тип історичних систем – світ-імперії (Єгипет, Рим, Візантія) – є розгалуженими політичними структурами, які охоплюють широке коло культурних зразків. Логікою такої системи є отримання данини від локальних, переважно сільських, виробників, які є самоврядними в інших аспектах. Данина зосереджується у центрі, після чого перерозподіляється серед тонкої, але важливої верстви чиновників. Світ-економіки є розгалуженими мережами інтегрованих структур виробництва, політичною формою існування яких є численні роз'єднані політичні структури. Наполягаючи на тому, що перевага світ-економік полягає в їхній єдиній економіці та плюралістичних політичних структурах, Валерстайн знову керується логікою, яка є аналогічною Парсонсовій. Гарвардський соціолог ще раніше дійшов висновку, що індустріальний розвиток мав започаткуватися саме у межах капіталістичної системи, якій притаманні «інституційні обмеження на

шляху до реалізації влади і яка незалежно від політичних структур могла надати економічному розвитку специфічних імпульсів» . Однак Валерстайн, вибудовуючи схему «національні держави versus світ-економіка», звинувачує Парсонса в недооцінці того факту, що сфера влади та впливу політичних лідерів була значно вужчою, ніж в економічних агентів. Саме така несумірність політичних і економічних структур зумовила суттєву перевагу капіталістів, які оперували у межах світ-економік, у порівнянні з їхніми «колегами» із світ-імперій. Правителі світ-імперій змушені були давати раду ширшому колу проблем порівняно із суверенними політичними юрисдикціями, поза як останні залучають лише окремі сегменти світ-економіки. Так само правлячі верстви світ-імперій мали у своєму розпорядженні більше засобів чинити тиск на агентів капіталізму, позаяк останні були позбавлені такої Гіршманової альтернативи, як вихід (exit), тобто не могли змінити своє «громадянство». Домінантною логікою світ-економіки є нерівномірний розподіл додаткового продукту на користь тих, хто має можливість тимчасового досягнення монопольного статусу всередині ринкових мереж. Валерстайн називає цей феномен «капіталістичною логікою». Отож переможець у змаганні між економічною і політичною владами визначається контекстуально: за умов світ-імперії – це політична влада, за умов світ-економіки – економічна. Зіткнення цих двох принципів та поступове переважання економічної логіки простежуються в діях дожа Венеції Енріко Дандоло, який відмовився від корони Латинської імперії – держави хрестоносців, що постала на уламках Візантійської імперії після четвертого хрестового походу – однак успішно виборов для Венеції монопольне право торгівлі із цим новим політичним утворенням. Виказуючи непослідовність свого мислення, Валерстайн, попри всі заяви, що світ-економіки гарантують більше можливостей для привласнення додаткового продукту, рівночасно potwierджує, що до XVI століття вони були слабкими утвореннями із нетривалим життєвим циклом: світ-економіки або дезінтегрувалися, або трансформувалися у світ-імперії. Унікальність сучасної епохи полягає в тому, що одна із світ-економік, а саме Європейська світ-економіка, уникнула такої долі й упродовж XVI століття (принагідно зауважимо, що Валерстайн оперує броделівським «тривалим XVI століттям», яке тривало приблизно 200 років – з 1450 до 1640 року) заклала підвалини модерної світ-системи. Остання мала час, щоби розвинутися як капіталістична економіка, охопити всю земну кулю й поглинути всі існуючі міні-системи та світ-імперії. На кінець XIX століття – вперше у світовій історії – складається єдина історична система у світі, і ця ситуація залишається незмінною і дотепер.

8.3. Концептуалізація капіталізму в межах світ-системного аналізу

Валерстайн висуває таке розуміння капіталізму, яке засадничо відрізняється від класичних підходів А. Сміта, К. Маркса та М. Вебера. На переконання американського соціолога, серйозною проблемою Маркса було те, що він виявився занадто ревним смітсіанцем (конкуренція є нормою капіталізму, монополія – його викривленням) та не менш ревним шумпетеріанцем (підприємець є носієм прогресу). Традиційна інтерпретація феномена капіталізму пріоритизувала такі риси цієї суспільно-економічної організації, як конкуренція вільних товаровиробників, які використовують формально вільну робочу силу. Натомість Валерстайн схильний опонувати такій незаперечній для більшості науковців *differentia specifica* капіталізму, як формально вільна організація найманої праці: він висловлює сумнів, що саме цей спосіб експлуатації зустрічається найчастіше в межах феномена, який він іменує історичним капіталізмом. Попри широке використання різних форм примусової праці в регіонах периферії, характер її економіки був не менш капіталістичним, ніж у межах ядра, де примус був не прямим, а опосередкованим ринком. Не заперечуючи той позірний факт, що капіталізм не означає знищення інших форм експлуатації (як-от, рабства, яке і дотепер залишається поширеним феноменом), зауважимо, що Валерстайн зводить панівний спосіб організації праці (якісну характеристику) до його кількісних вимірів, що внеможливлує для нього проведення ідеально-типового вододілу між «традицією» і «модерном» у суспільному житті. Логічним вислідом Валерстайнового пошуку ознак того чи того устрою за приписами есенціалістської методології стає сумнів у принциповій можливості концептуалізації окремішностей як таких.

Валерстайн визначає капіталізм як виробництво задля продажу на ринку, метою якого є максимальне примноження прибутку. В межах такої системи виробництво постійно розширюється доти, доки воно є прибутковим, а люди постійно винаходять нові засоби виробництва речей, аби збільшити рівень прибутку. Уточнюючи свою дефініцію, Валерстайн наголошує, що капіталізм становить налаштований на прибуток спосіб виробництва, для якого індустріальний характер не є доконечною необхідністю. Європейська світ-економіка формується саме на основі капіталістичного сільського господарства. В кожному разі, використання рабської праці або узалежного селянства не суперечить принципам капіталізму, за умови, що економічна система орієнтується на світовий ринок (у цьому і є відмінність між капіталізмом і феодалізмом, де така орієнтація не існувала). Відтак, вільні робітники, які працюють за заробітну плату на підприємствах, що належать вільним

виробникам – це ситуація, яка нечасто трапляється у сучасному світі. Більше того, розглядаючи капіталізм як систему, що конфліктує із вільним ринком (ще одне заперечення звичних «очевидностей» суспільствознавства з боку Валерстайна на підставі Броделевої дистинкції між ринком і капіталізмом), американський соціолог наголошує, що «капіталізм має своїм опертям правило, за яким політичні утворення постійно беруть економічні втрати на себе, натомість економічні здобутки розподіляються серед “приватних” діячів».

Валерстайнова візія капіталізму як системи невинного нагромадження капіталу є суголосною із концептуалізацією модерного суспільства класиком дослідницької програми модернізації Д. Лернером, з точки зору якого, модерний індивід «локалізує себе не у фіксованій точці знайомої ієрархії речей, а в рухливій точці бажання на уявній шкалі речей». Рівночасно оцінка наслідків такого стану речей обома мислителями є діаметрально протилежною. Лернер сприймав таку мобільність у поєднанні із необмеженим прагненням матеріальних благ як бажану ознаку модерну, натомість для Валерстайна зростання за експонентою, властиве не тільки капіталізму, але й раковим клітинам, є не ідеалом, а пересторогою.

Американський соціолог також відкидає, як беззмістовну, дискусію про те, яка фракція буржуазії – торговельна, промислова чи фінансова – посідає командні висоти у той чи той відтинок історії капіталізму. Водночас Валерстайн наполегливо захищає таку думку: протистояння між фракціями буржуазії відбувається не за ознакою спеціалізації, а за ознакою розміру капіталу. Великі капіталісти завжди відзначаються поліфункціональністю на відміну від вузькоспеціалізованих дрібних / середніх капіталістів, які змушені обирати лише одну нішу економічної діяльності, яка стає для них своєрідним гетто. Лінія розламу проходить не між секторами економіки, а між великими і дрібними, транснаціональними і національними / локальними буржуа. Якщо перша фракція покладається на монополію, то друга є носієм конкуренції. У Броделевих термінах, поліфункціональні, неспеціалізовані буржуа є уособленням капіталізму, який є ворогом ринку; тимчасом як агентами ринку виступають дрібніші, спеціалізовані підприємці. За Ф. Броделем, «якщо процес поділу видів діяльності й роздріблення функцій назвати модернізацією або раціоналізацією, то така виявлялася спершу біля основи економіки. ...Після першого буму машинного виробництва найрозвиненіший капіталізм повернувся до еkleктичності, до своєрідної неподільності, так ніби й сьогодні, як за часів Жака Кера, ґрунтовною перевагою було посідати командні висоти економіки, не замикатися в межах єдиного вибору; бути найвищою мірою здатним до адаптації й, отже, бути неспеціалістом».

Така подвійна структура світ-економіки – економічна інтеграція versus політична дезінтеграція – легітимує рішення Валерстайна присвятити суттєву

частку тексту свого *magnum opus* – «Модерна світ-система» – обговоренню стану індивідуальних держав, супутно захищаючи тезу про нерелевантність традиційної візії суспільного розвитку, якій протиставляється розвиток світ-системи. Критики Валерстайна з табору державоцентристів (*state-centered school*) звинувачують його у недооцінці ролі держави в ініціації соціальних змін та у функціоналістському потрактуванні зв'язку між належністю до ядра і силою держави (держава ядра – сильна держава). Свого часу Т. Скочпол закидала фундаторові світ-системного аналізу його неуважність до історичних фактів. Йдеться про те, що така держава ядра, як Нідерланди, за відсутності розгалуженого бюрократичного апарату та постійної армії, на думку державоцентристів, у жодному разі не могла претендувати на статус сильного політичного утворення, натомість напівпериферійна Прусія, що відповідала таким вимогам, має право називатися сильною державою. Подібні атаки – найпарадоксальніше, що до хору критиків долучаються навіть соратники американського науковця, приміром Дж.Аррігі – оминають суть власне Валерстайнової типології держав у модерній світ-системі: «Держави розміщуються в ієрархії ефективної влади, яка не може вимірюватися ані розміром їхніх бюрократій та армій, ані їхніми ідеологічними уявленнями про самих себе. Вона вимірюється ефективною спромогою просувати концентрацію нагромадженого капіталу всередині своїх кордонів у порівнянні з державами-конкурентами». За Валерстайном, така постановка питання знімає проблему суверенітету, позаяк саме існування подібної ієрархії і є головним обмеженням автономії держави. Дотичнішим є збалансований підхід, який дозволяє досягнути, що найамбітніші проекти розбудови держави (*state-making*) на кшталт імперських амбіцій Карла V у XVI столітті, абсолютистської Франції у XVII–XVIII століттях або Німеччини останньої третини XIX століття намагалися компенсувати дію серйозних соціальних та економічних обмежень. Натомість реальні гегемони – Голландія, Британія та США – чинили соціальний примус за допомогою механізму ринку, недбалої, дезорганізованої адміністрації, послуговуючись артикульованими антицентралізаторськими ідеологіями (прикладом останньої тенденції є популярний у США дискурс підозрілого ставлення до «великого уряду» – *big government*).

Світ-системний аналіз піддає сумніву притаманну «традиційним» суспільним наукам підвищену увагу до окремих історичних подій, зокрема до таких, як Велика Французька революція та індустріальна революція. Валерстайнову критику викликає генералізація цих двох конкретних моментів історії та перетворення їх на формальні «ідеальні типи». За таких обставин конкретна подія – індустріальна революція в Англії – стає моделлю індустріальної революції для всіх інших країн, а Велика Французька революція набуває статусу методологічного стандарту в аналізі інших «буржуазних

революцій», які потрактовуються як «нормальний» (у Дюркгеймовому сенсі) соціальний розвиток. За Валерстайном, попри те, що будь-яка країна, приміром Бразилія ХХ століття, може аналізуватися під кутом зору категорій індустріалізації, ролі національної буржуазії або зв'язку середніх класів із військовими, ключові припущення, що є опертям такого тлумачення, треба розглянути, ба більше того – переглянути у світлі засадничих положень про світ-систему, яка розвивається у хронологічних межах Броделевих довготривалих процесів. Валерстайн, таким чином, закликає відмовитися від несвідомого використання категорій «традиційної» соціальної теорії, а натомість належно їх аналізувати, позаяк і сучасна історична наука, і суспільствознавство є продуктами логіки модерної історичної системи. Самоочевидною є спорідненість такого potwierдження із Марксовим переконанням, що стан Німеччини на кінець минулого століття вповні відображається у кантівській «Критиці чистого розуму». Так само нагадує класичний марксистський дискурс і Валерстайнове визначення світ-системного аналізу, який є «спонуковуванням до створення історичної соціальної науки, яка комфортно почувається у невизначеній ситуації переходу, а отже, зможе зробити внесок до трансформації світу, висвітлюючи альтернативи та водночас уникаючи навернення до такої опори, як віра в неминучий тріумф благого».

Достоту як школа ревізіоністів завдала нищівного удару соціальній інтерпретації Французької революції, так і Валерстайн, оперуючи концепцією довготривалих процесів, заперечує значущість однієї конкретної події для розвитку капіталістичної світ-системи. Відомо, що до такої абсолютизації навертався Маркс, вбачаючи у Франції та Англії політичний та економічний авангард капіталізму, відповідно. «Вочевидь, Французька революція, – пише Валерстайн, – відбулася насправді та була масштабною «подією» з огляду на свої розмаїті й тривалі наслідки для Франції та світу. Але, без сумніву, вона є також і міфом власне у сенсі, який вкладав у цей термін Ж. Сорель; і сьогодні оволодіння цим міфом та його використання залишаються політично важливими для Франції та світу». В кожному разі, на прикладі Французької революції стає зрозумілим, як насправді формуються та поляризуються класи – за допомогою тривалих, звивистих і постійних процесів реструктуризації. Поза всяким сумнівом, революція відігравала певну роль у цьому процесі, але достоту не вирішальну, позаяк перехід від феодалізму до капіталізму відбувся задовго до неї. Трансформація структур держави була лише продовженням процесу, який тривав упродовж двох століть. Валерстайн навіть визнає, що Токвіль мав рацію, наполягаючи на неунікненності революції. Французька революція, за американським вченням, не відзначилася ані фундаментальною економічною, ані фундаментальною політичною трансформацією. З точки зору капіталістичної світ-економіки, вона радше була моментом, коли ідеологічна

надбудова врешті-решт наздогнала економічний базис. Революція була лише вислідом переходу, а не його причиною або тим моментом, коли цей перехід трапився. Велика буржуазія, яка заступила аристократію у капіталістичному світі, вірила у прибуток, а не у ліберальну ідеологію та постійно мріяла про відхід від справ та «аристократизацію». Концепції на кшталт індустріальної та буржуазної революції є продуктом модерної метафізики з її просвітницькою вірою у прогрес. Вони стали частиною нашого підсвідомого, унеможливаючи використання альтернативного словника для опису реальності. До інтелектуальної критики концепції подвійної революції долучається критика політична: мислення у подібній системі координат іррелевантне, ба навіть небезпечне з огляду на завдання боротьби за соціалізм. Замість воліти трансформування світової капіталістичної системи з її світ-економікою, що спирається на закон вартості, та її надбудови – міждержавної системи, що ґрунтується на суверенітеті держав та балансі влади, войовничі визвольні та соціалістичні режими опиняються у пастці, якою стає гра із захопленням державної влади заради реалізації Сталінової літаниї: необхідності «наздоганяння», тобто здійснення власної «індустріальної революції».

8.4. Світ-системна інтерпретація зародження та розвитку капіталістичної історичної системи

Проблема походження капіталізму в масштабі світ-економіки – це головне питання світ-системного аналізу. Прикметно, що на нинішньому етапі свого теоретизування, початок якого припадає на кінець 1980-х років, А. Г. Франк загалом відмовляється від поняття капіталізму, як специфічного вислуду останніх 500 років історії та оперує єдиною світовою системою, вік якої дорівнює 5 тис. років (водночас ця система є носієм фактично всіх рис, які, зазвичай, розглядаються як специфічно капіталістичні). Тому Валерстайнову позицію вдало підсумовує перефразований Франків вислів: ми живемо у тій самій світ-економіці, хоча вона й не залишається такою самою. За Валерстайном, від моменту свого походження капіталістична світ-економіка мала трирівневу ієрархічну структуру, а правила її функціонування є незмінними і дотепер: національний розвиток був неможливий вчора, неможливий він і сьогодні. Проблематика генези капіталізму є ключовою у світ-системному осягненні формування модерну, а відтак, вимагає детального екзегези та оцінки своєї адекватності. Аналіз такого гатунку вимагає також зіставлення поглядів теоретиків світ-системної традиції із підходами до проблематики генези капіталізму мислителів, яких Валерстайн уважає своїми опонентами.

Пояснюючи причини постання модерної світ-системи, Валерстайн – відповідно до власних методологічних приписів – усіляко уникає посилення на культурні фактори (такі як раціональна картина світу, активістська та універсальна релігійна етика, з її акцентацією мирського аскетизму) як джерела динамічності Заходу в порівнянні з іншими регіонами світу та задекларовує первинність ролі економічного базису. Загалом пояснення та інтерпретація соціальних процесів із залученням культурного аргументу викликає у Валерстайна глибоку відразу, що підтверджується дошкульними висловлюваннями американського вченого на адресу сучасних французьких послідовників Токвіля, які «поєднують аморфну мішанку частковостей (particulars) із наголосом на зміні у цінностях». Валерстайнове тлумачення проголошує себе антиподом Веберового, постулюючи, що постання Європейської світ-економіки стало можливим через історичний збіг обставин: довготривалі тенденції, які були кульмінацією процесу, що його дослідники інтерпретували як «кризу феодалізму», поєдналися із циклічною кризою. До цих криз долучилися кліматичні зміни. За Валерстайном, все це створило дилему, яку можна було розв'язати тільки за допомогою географічної експансії розподілу праці. Більше того, баланс міжсистемних сил був таким, що уможливив таке рішення. Отже, географічна експансія відбулася паралельно з демографічною експансією та зростанням цін. На увагу заслуговує не стільки виникнення Європейської світ-системи, скільки те, що вона пережила активні спроби Габсбургів – зокрема за часів Карла V – трансформувати її у світ-імперію. Європейська світ-економіка на початках включала не лише суто європейські країни (до східних кордонів Речі Посполитої), але й колонії «нового світу».

І хоча, з одного боку, емпіричні дані з джерел, якими послуговується Валерстайн, спонукають його до визнання ролі протестантизму в легітимації капіталістичної активності, з іншого боку, він з ентузіазмом цитує дослідження Г. М. Робертсона – давнього критика Вебера – який віднайшов зв'язок між релігійною належністю до кальвінізму (вчення якого, за Робертсоном, культивувало ідею приреченості) і соціальною пасивністю. Зважаючи на те, що Робертсонова розвідка про соціальну роль кальвінізму побачила світ у середині XX століття, а Вебер обмежував свій розгляд XVI–XVIII століттями (за винятком малообґрунтованих і радше анекдотичних, аніж соціологічних прикладів кінця XIX століття), таке порівняння є вкрай недоречним, позаяк неправомірно екстраполює риси однієї фази розвитку протестантської картини світу на всю її історію. Вельми промовисто, що попри неодноразово задекларований пієтет стосовно Броделя, всі чільні представники світ-системного аналізу, включно з Валерстайном та Аррігі, оминають своєю увагою визнання французьким вченим важливості культурної трансформації, що

відбулася на Заході та хронологічно передувала його піднесенню з точки зору структурних (економічних, технологічних та військово-політичних) показників у зіставленні з іншими цивілізаціями. Броделева постава в цьому сенсі є суголоснішою з Вебером, аніж зі світ-системним аналізом: «Нагромадження практичних відкриттів, що засвідчували свідому волю до заволодіння світом, зростає цікавість до всього, що є джерелом енергії, надали Європі задовго до остаточного успіху її справжнього обличчя й створили передумови для її переваги».

Валерстайн тяжіє до витлумачення переходу від феодалізму до капіталізму як короткотермінового процесу, власне він не висуває навіть стислого аналітичного наративу того, як цей перехід відбувався. Розглянувши «середньовічну прелюдію», Валерстайн заявляє, що приблизно 1450 року саме в Європі, а не деінде склалися умови для створення капіталістичної світ-економіки. Власне тим і вичерпується Валерстайнове потрактування трансформації феодалізму в капіталізм; провістивши пришествя нової епохи, він постійно акцентує гомогенність модерної світ-системи з огляду на ступінь її «капіталістичності» незалежно від аналізованого періоду. Як вислід він завищує ступінь капіталізації модерної світ-системи на початкових стадіях її розвитку, натомість значущість феодальних елементів, що зберігалися упродовж доволі тривалого часу, суттєво мінімізується. У такий спосіб Валерстайн робить крок назад у порівнянні з Леніноюю концепцією багатоукладності, наполягаючи на тотальній «капіталістичності» суспільних відносин світ-системи.

Основними властивостями модерної світ-системи як капіталістичної світ-економіки для Валерстайна завжди були і є такі риси: невпинне накопичення капіталу як її рушійна сила; розподіл праці, в межах якого простежується напруження між ядром і периферією (однією з форм такого напруження виступає нееквівалентний обмін між ними); наявність напівпериферії; значна роль залежної праці, яка існує паралельно з найманою працею; відповідність кордонів капіталістичної світ-економіки та міждержавної системи, яка складається із суверенних держав; знаходження витоків цієї капіталістичної світ-економіки у періоді, що передував ХІХ століттю, імовірно, у ХVІ; погляд на капіталістичну світ-економіку як феномен, що виник в одній частині світу (Європі), а з плином часу поширився в глобальному масштабі через процес послідовних інкорпорацій інших частин світу; існування держав-гегемонів у межах світ-системи, період незаперечної гегемонії яких, утім, завжди є короткотерміновим; заперечення архаїчного характеру держав та етнічних груп, які постійно утворюються та відтворюються; фундаментальна важливість расизму та сексизму як організаційних принципів системи; постання антисистемних рухів, які водночас підривають і посилюють цю систему. Валерстайн зокрема наголошує роль нееквівалентного обміну між ядром і

периферією – за його відсутності економічна експансія була б неприбутковою, а це, своєю чергою, внеможливило б існування капіталістичної світ-системи як такої.

Валерстайнів холістсько-есенціалістський ухил матеріалістичного гатунку змушує його – всупереч Веберу та сучасним захисникам теоретичного синтезу – інтерпретувати розмаїті дослідницькі програми як конфліктні підходи до соціальної реальності, а не як певні інтелектуальні феномени, що можуть доповнювати один одного. Іншим вислідом такої позиції стає віра в існування законів історичного розвитку, віра, яка має зреалізовуватися в практиці студіювання соціальних змін. Саме недостатня «веберизація» Валерстайнового аргументу і зумовлює його одновимірність та внутрішню непослідовність у поєднанні із суперечливістю. Валерстайн, з одного боку, захищає позицію, яка є сумісною з окремими елементами Веберового мислення, а з іншого – відтворює фундаментальні тенети марксистського дискурсу. Однією з характерно марксистських рис Валерстайнового дискурсу є ототожнення ним таких феноменів, як капіталізм і модерн, натомість для Вебера раціональний капіталізм був лише одним із вимірів модерного суспільства. Рівночасно Валерстайн не чинить спроби скористатися Веберовою критикою детермінізму вульгарно-марксистського штибу, послуговуючись концепцією вибіркової спорідненості, а відтак, є неспроможний до органічного синтезу протилежних за своїм спрямуванням – теоретико-методологічним та ідеологічним – дослідницьких програм, механістично поєднуючи їхні окремі тези, що робить його легкою жертвою критики А. Г. Франка. Валерстайн вправно формулює засадничі питання своєї дослідницької програми: «Що насправді відбулося: піднесення Заходу чи його падіння? Було це дивом чи жахливою проблемою? Було це втіленням раціональності чи ірраціональності? Було це надзвичайним проривом чи надзвичайним падінням? Що ми повинні пояснити: обмеженість інших цивілізацій та / або історичних систем, які не здійснили переходу до модерного капіталізму, чи обмеженість західної цивілізації або середньовічної історичної системи, розташованої у Західній Європі, яка сприяла переходу до модерного капіталізму? Був цей наслідок запрограмованим чи мав характер щасливого випадку?». Водночас Валерстайн дає відповідь лише на перше та останнє запитання, оминаючи всі інші.

Притаманну його мисленню фундаментальну амбівалентність Валерстайн часто силкується приховати, посилаючись на консенсус, що немовби існує в академічній спільноті, супутньо всіляко уникаючи відповіді на запитання, чи він ідентифікує себе з позицією цієї анонімної «більшості» вчених. За Валерстайном, складниками цього гіпотетичного консенсусу є низка тверджень. По-перше, Західна Європа впродовж середньовіччя була зорганізована у виробничу, правничу та політичну систему, яку можна означити як феодалізм.

Американський соціолог змушений визнати, що в академічній спільноті нуртували різнотлумачення щодо найважливіших та визначальних характеристик цієї системи і тим паче щодо того, чи була вона унікально європейською або ж траплялася і в інших частинах світу. По-друге, європейський феодалізм припинив своє існування. Ця система була трансформована або ж її заступила інша, яка дістала різні назви, найпопулярнішими з яких є капіталізм та модерн. По-третє, ця система, яка постала у різних європейських державах, повільно поширювалася на весь світ, здійснивши експансію європейських ідей, влади та авторитету. Отже, попри всі свої інвективи на адресу традиційної соціологічної теорії, якій Валерстайн ставить на карб притаманний їй євроцентризм, у його власній схемі піднесення капіталістичної / модерної історичної системи є суто європейським явищем (вочевидь, євроцентризм виявився «монстроподібною гідрою», як схарактеризував цей стиль мислення власне сам фундатор Центру ім. Броделя, позаяк його постава у боротьбі з цим «драконом» є ближчою до сумнозвісного «паперового тигра»).

Валерстайн не підтримує тезу про тяглість розвитку від античності до капіталістичної світ-системи (класичне формулювання теорії античного капіталізму висунув М. Ростовцев, натомість Франк зробив ідею безперервності наріжним каменем своєї теорії світової системи). На думку Валерстайна, збільшення «віку» модерній історичній системі ще на 500–2500 років стане поступкою культурно-генетичній або цивілізаційній інтерпретації витоків капіталізму, якій він приписує віру в запрограмованість капіталістичного напрямку траєкторії європейської історії. Валерстайн оцінює своє власне пояснення як «кон'юнктурне», але не наводить жодних аргументів, чому відмінність у хронології набуває такого кардинального значення для визначення природи соціальних змін.

Особливості капіталістичної світ-системи конститууються та відтворюються в її діяльності, процесах та структурах. З огляду на діяльність цієї історичної системи найґрунтовнішою рисою для Валерстайна, так само як і для більшості мислителів із найрозмаїтішими ідеологічними прихильностями – від лібералізму та консерватизму до марксизму – стає соціально необмежене невпинне накопичення капіталу. Парадоксально, але аналіз перебігу Валерстайнової аргументації засвідчує, що ця риса є єдиною «якістю» капіталізму, яка вирізняє його з-поміж попередніх систем. У результаті обговорення всіх інших критеріїв модерного капіталізму впливає висновок про невизначеність ступеня відмінності між капіталістичною / «модерною» історичною системою й іншими системами (минулого). Загалом конвенційне бачення європейського феодалізму як суспільства із суто натуральною економікою не витримує критики у світлі достатньої кількості промовистих

свідчень на користь значного зростання ролі грошей, ринків та мануфактури в цей період. Відтак, мобільність кріпаків *de facto* була вищою, ніж це зазвичай припускається, а мобільність пролетарів *de facto* є нижчою. Відсутність зовнішніх приписів, що обмежують соціальну дію та внеможливають перетворення індивідів на формально вільних діячів – особливість модерного капіталізму і за Марксом, і за Вебером – у Валерстайновій схемі достоту такою не є. Ба більше, лідер світ-системної школи вважає, що усунення зовнішніх обмежень є загрозливим для суспільства (тут у дискурсі американського соціолога відчувається Поланіїв мотив), позаяк знищує гарантії його відтворення, які мали своїм опертям плоди діяльності минулих поколінь. За умов капіталізму відтворення суспільства узалежнюється від сьогоденної діяльності, тобто індивіда примушують бути вільним, позаяк заперечення прав, які спираються на авторитет традиції, часто не примножує, а суттєво обмежує кількість шансів у розпорядженні індивіда. Валерстайнова аргументація є дивовижно подібною до постмодерністського стилю мислення про свободу. Приміром, С. Жижек розмірковує: «Парадокс у тому, що тою річчю, яка повністю виключається у посттрадиційних “рефлексивних суспільствах”, у яких ми захлинаємося від вимог вибирати – у яких навіть “природні” риси на кшталт сексуальної орієнтації або етнічної ідентифікації переживаються як питання вибору – є основний, автентичний вибір як такий». Як бачимо, за Жижеком і Валерстайном, наявність вибору конститує феномен свободи й власне модерн звужує простір цього виміру.

Спроба визначення окремішності капіталізму за допомогою такого показника, як вирівнювання розподілу додаткового продукту, також зіштовхується з перепонами через неможливість дати однозначну відповідь на таке запитання: чи заохочує капіталізм «егалітарніший» розподіл у порівнянні з попередніми системами? На думку Валерстайна, вчені, які фіксують зростання рівності, зазвичай обмежуються дослідженням «розвинених» індустріальних країн (і що більше, тільки ці суспільства потраковуються як «повністю» капіталістичні / «модерні»), натомість погляд на капіталістичну світ-систему загалом дає підстави говорити про зростання соціальної поляризації. Диференціація систем за допомогою способу розподілу також є невправною. Суспільствознавці увиразнюють ідеальні типи «ренти» (тобто політично санкціоноване право феодала на отримання тих чи інших платежів за користування його земельною власністю за відсутності інвестування праці з боку сеньйора) та «прибутку» (в цьому випадку дохід одержується як вислід інвестування капіталу та участі в економічному управлінні), а також відповідні способи легітимації: традицію у першому випадку, та успішність сьогоденної людської діяльності – у другому. Уважніший погляд на ці два «ідеальні типи» позбавляє їх окремішної системно-«формаційної» ідентичності: рента посідає

важливу роль у межах капіталізму, а економічна діяльність минулих епох набирала форми прибутку; здебільшого ці форми дуже часто переплітаються, стаючи нероздільними. За Валерстайном, навіть дихотомія між ринком – як основним координаційним механізмом перерозподілу за умов капіталізму – і позаекономічним (політико-адміністративним) насиллям / примусом, якому приписується ключова роль за панування перерозподільчо-данницького способу виробництва втрачає свою антагоністичність. Позаекономічний примус залишається суттєвим і в умовах капіталізму, а ринки майже завжди функціонували в контексті «докапіталістичних» історичних систем.

Деконструкція Валерстайнового аргументу виказує фундаментальні суперечності стадіально-еволюціоністської парадигми, до якої він навертається. На відміну від Валерстайна Веберова методологія порівняльно-історичного аналізу, хоч і висуває гіпотези про загальну тенденцію розвитку суспільства (як-от розчаклування світу), рівночасно осмислює такі феномени, як раціональна та патримоніальна бюрократія, не як стадії «прогресу людства», а як ідеальні типи, що можуть співіснувати. Так само й наслідки процесу раціоналізації не постулюються апіорі. Вебер припускає, що раціоналізація може продукувати й дійсно продукує як ірраціональні висліди, так і спроби спротиву раціоналізованому соціальному порядку (політичною формою такого спротиву був нацизм; інтелектуальною формою – Франкфуртська школа). Фактично міркування Валерстайна щодо відносної, а не абсолютної несуголосності ринкової та перерозподільчо-данницької систем є одним із прикладів евристичної продуктивності Веберового підходу до потрактування соціальних феноменів. Стиль мислення німецького соціолога підсвідомо запозичується та втілюється у практиці наукового пошуку навіть агресивно «матеріалістичними» вченими гатунку фундатора світ-системного аналізу.

Валерстайн використовує контрастне зіставлення метафор «видимої» і «невидимої» руки як типологічних ознак організації перерозподілу. У випадку данницьких систем передача додаткового продукту є видимою й набуває форми ренти, оподаткування, плюндрування та ритуальних внесків.

Капіталістичний прибуток, натомість, здобувається з використанням менш видимого механізму ринку. Деперсоніфікація та невидимість соціальних відносин дозволяє «переможцям» маскувати масштаб свого «виграшу» та перешкоджає тим, хто програв, усвідомити не тільки реальні обсяги своїх втрат, але й те, яким саме класовим силам вони поступилися в соціально-економічному та політичному змаганні. До Валерстайна такі властивості капіталістичного соціуму, як безособовість та замаскованість соціальних зв'язків висвітлювалися як у політико-економічній традиції від А. Сміта до К. Маркса, так і в літературі, зокрема американській. Приміром, афро-американський письменник Р. В. Еллісон, у своєму романі «Невидима людина»

(1952 рік) виокремлював саме такі риси функціонування «буржуазного» соціуму. Втім, за Валерстайном, «невидима рука» є політично структурованою (і постійно реструктурується), а тому їй доволі важко залишатися «невидимою». Політичний успіх цього інструменту недовершений; та попри те він був помірковано ефективним, не останньою чергою завдяки своїй складності.

Навіть така ознака капіталістичної / «модерної» історичної системи, як конструювання знання на основі емпірично верифікованих процедур, для Валерстайна втрачає свою унікальність через необґрунтованість універсалістських претензій механіко-математичної парадигми природознавства, яку накидали на інші дисципліни; натомість під кутом запровадження здобутків науки в практику технологій Західна Європа тривалий час залишалася недорозвиненою периферією на тлі цивілізацій Китаю, Індії та ісламу.

Достоту так само суперечливий захист тези про якісний розрив із минулим, наслідком якого стало постання капіталістичної Європейської світо-економіки, з огляду на такі структурні властивості цієї системи, як приватна власність, товарне виробництво та суверенна «модерна» держава. Всі ці характеристики, на думку Валерстайна, існували й раніше. Римська структура майнових прав була подібною до сучасної, а дослідження попередніх систем, здійснені за останні півстоліття, віднайшли існування тенденції до ринкового виробництва, єдиною відмінністю якої від теперішньої ситуації був її менш глобальний масштаб. Для Валерстайна суверенна модерна держава є корелятом інституту приватної власності: держава – це лише один з головних виявів діяльності з невинного накопичення капіталу. Він також сумнівається у раціональності бюрократії, запозичуючи Веберів діагноз про ірраціональні наслідки її діяльності.

Висновок, якого дійшов Валерстайн, підриває його власні вердикти про особливості капіталістичної історичної системи й дає підстави Франку звинувачувати свого колегу та співавтора у минулому в непослідовності та нехтуванні емпіричними даними. Ба більше, Франк закидає Валерстайну теоретичні помилки у процесі конструювання останнім «світ-системного» аргументу, позаяк єдиною незаперечною рисою капіталістичної історичної системи, що конститує її *differentia specifica*, залишається «гіперболічна крива її зростання – у виробництві, населенні та накопиченні капіталу – яка була і залишається безперервною реальністю, починаючи з XVI століття».

8.5. Витоки капіталістичного розвитку: І. Валерстайн versus М. Вебер

Валерстайнова спроба окреслити витоки модерної світ-системи хвибує тим, що є так само непослідовна, як і його теоретизування про окремішність капіталізму. За найбільш парадигматичну ознаку відсутності когерентності у мисленні Валерстайна править назва організації, яку він заснував: Центр дослідження економік, історичних систем та цивілізацій ім. Фернана Броделя. Американський дослідник так і не спромігся пояснити, у який спосіб поєднуються в межах однієї дослідницької програми такі гетерогенні одиниці аналізу, як цивілізації (поняття, яке є елементом дискурсу веберіанців на кшталт Гантінгтона та Ейзенштадта або дюркгейміанців тіріак'янівського гатунку) та марксистсько-парсонсівські історичні системи.

Конвенційне бачення європейського феодалізму як суспільства з «натуральною економікою», не витримує критики у світлі достатньої кількості промовистих свідчень на користь значного зростання ролі грошей, ринків та мануфактури у цей період.

У науковій літературі існують численні спроби проінтерпретувати чинники постання модерну та капіталізму, які пов'язують ці феномени із радикальною окремішністю західного історичного досвіду. Для багатьох учених – ба навіть марксистських переконань – таке твердження є самоочевидним. Приміром, один із найактивніших речників руху британських нових лівих та незмінний редактор журналу *New Left Review* упродовж більш як 40 років П. Андерсон у такий спосіб сформулював засадничі завдання своїх впливових монографічних студій переходу від античності до феодалізму та генезу абсолютизму. По-перше, контрастно зіставити Європу, з одного боку, і Візантію, Османську імперію, Китай та Японію – з іншого. По-друге, проаналізувати двовекторний розвиток у термінах Захід versus Схід всередині Європи. Андерсон наполягає на тому, що «суспільства Західної Європи конституюють цілком інший універс у порівнянні навіть зі Східною Європою, не кажучи вже про Азію. Надзвичайно розвинена економіка цих країн, а також їхня складна, насичена та мозаїчна історія створили своєрідний соціальний та культурний світ. Найбільшим політичним досягненням цього світу є демократія». Геополітична відмінність між Східною та Західною Європою, яка є вислідом історії, передбачає різні революційні стратегії: ленінізм – у випадку Сходу – і розширення демократії Заходу з метою подолання капіталістичних обмежень її досягнень. Історія є таким інструментом політичної боротьби, який прислужиться розробці соціалістичної стратегії, яка врахує вододіл між Сходом і Заходом. Динамізм та відкритість Західної Європи Андерсон пояснює позитивним впливом набутку античної Греції та Риму. Вартує уваги той факт,

що позиція Андерсона – марксиста новолівого штибу – збігається з Парсонсовою інтерпретацією ролі римських інституцій: вони були середовищем, у якому розвинулося християнство і власне їх було «інкорпоровано до основ модерного світу».

Американський соціолог британського походження М. Манн у своїй версії постання модерну наголошує необхідність пошуку витоків цього феномена в ранньому європейському середньовіччі, тобто в XI столітті. Європейські суспільства тої епохи переважували інші регіони світу (як-от Китай) наявністю інтенсивної, а не екстенсивної влади; християнство відіграло важливу динамізуючу роль, генеруючи численні мережі влади, що внеможливлювало їхню монополізацію. Британський науковець А. Макфарлейн захищає протилежну ідею, акцентуючи роль германського спадку у визначенні характеру англійського суспільства, яке ніколи не відповідало ідеальному типу статичного, традиціоналістського селянського світу. Індивідуалістичний індустріальний капіталізм був логічним вислідом автохтонної констеляції, ключовим елементом якої була відсутність римського впливу. Італійський вчений Л. Пелікані – полемізуючи фактично з усіма найпоширенішими версіями пояснення витоків капіталізму – Марксовою, Веберовою та Валерстайновою – вбачає ключ до дешифрування його «енігми» у динамізуючій дії дезінтеграції Римської імперії. Падіння централізованої мережі панування Риму спричинилося до гострої конкуренції між світською і церковною владою у Західній Європі. Жодна з гілок влади не могла встановити «тоталітарний» режим цезаристського, теократичного або цезаропапистського гатунку. Парцеляризація державного суверенітету на Заході доби феодалізму створила передумови для виникнення феноменів відкритості й толерантності, інституціоналізованих в автономній публічній сфері. Найпослідовніше ці тенденції втілювалися в Італії, яка, за Пелікані, стала колыскою капіталізму. На підтримку своєї тези італійський дослідник апелює до авторитету Маркса, який свого часу наводив приклад Італії, як країни, де феодалізм «було зламано винятковим розвитком міст». Подібно до Андерсона Пелікані протиставляє Схід і Захід: успішна політична централізація незахідних суспільств, приміром держав Раджпутів у VII–XII століттях, унеможливила виникнення автономних торговельних міст. Принагідно зауважимо, що Пелікані вкрай нерозбірливо послуговується поняттям «феодалізм», що зумовлює помилкове застосування цього терміна до політичних систем патримоніального гатунку, до яких і належали держави Раджпутів. Натомість Японія мала шанс прямувати до модерного суспільства, позаяк ця країна зазнала кризи «традиційного» соціального порядку. До цієї кризи спричинилися постійні війни між князями (даймію), ерозія традиційної ієрархії та ослаблення центрального уряду. Одночасно спостерігалися різке зростання внутрішньої та міжнародної торгівлі,

пришвидшений розвиток торговельних міст, соціальне піднесення більш заможної, незалежної та підприємницької буржуазії та відкритість країни до зовнішніх культурних впливів. Консолідація класу самураїв у Японії на кінець XVI століття, кульмінацією якої став режим сьогунату, стала на заваді модернізаційним силам, законсервувавши негнучку соціальну структуру суспільства та ізолювавши країну від зовнішнього світу аж до епохи Мейдзі-ісин. Утім, останнє твердження є фактологічно некоректним – послідовну політику ізоляції (сакоку), сформульовану Мацудайра Саданобу в 1793 році, було офіційно санкціоновано лише у 1825 році. У будь-якому разі, ізоляціонізм став вислідом не стільки браку внутрішнього динамізму японського суспільства, скільки впливу світ-системних сил, що були поза контролем Японії. Не важко помітити, що для Пелікані політична централізація під проводом верстви воїнів-землевласників є критерієм успіху феодалізму, що, своєю чергою, гарантує невдачу модернізації. Східний феодалізм зреалізував свою централізаторську мрію, ініціювавши тим самим процес суспільної стагнації, натомість поразка західного феодалізму заклала підвалини динамізму Західної Європи. Японське купецтво, хоч і спромоглося накопичити значні ресурси, завдячуючи політичній стабільності під егідою сьогунів, ніколи не мало можливості здобути політичний та адміністративний контроль над містами, а тому було узалежненим від правлячого феодального стану. На переконання Пелікані, існує структурна спорідненість поміж феодальною системою західного гатунку та еволюцією економіки в напрямі до капіталізму. У такий спосіб Пелікані усуває потребу розшукувати еквівалент протестантської етики за межами Заходу; світогляд, що легітимує економічний активізм та прагнення прибутку загалом розглядаються як похідні від економічного розвитку, а не як одні з незумисних, за Вебером, каталізаторів капіталізму. Симптоматично, що аргументація Пелікані, попри всю задекларовану «антисвіт-системність», наближається до Валерстайнаної з огляду на свою полемічну спрямованість проти теоретизування веберівського гатунку. Сам фундатор розуміючої соціології неодноразово чітко й однозначно проголошував, що «дух капіталізму» в жодному разі не вичерпується бажанням світських втіх та багатства. Основною рисою модерної культури (Веберів термінологічний еквівалент модерного суспільства) є «раціональна поведінка на основі ідеї професійного покликання», яка народилася з духу християнського аскетизму. Модерний капіталізм із його формально-раціональною упорядкованістю життя був таким самим незапланованим, неінтенціональним результатом розвитку протестантського аскетизму, як дефіцитарна економіка – небажаним супутником ленінських режимів. Саме тому спроби пошуку однозначних каузальних зв'язків á la Пелікані приречені на невдачу, позаяк вони нехтують усією багатозначністю та внутрішньо напруженою конфліктною природою мислення протестантських

теологів, які протиставляли імпульсам до етично неврегульованого збагачення імперативів благого світсько-аскетичного життя. Вже середньовічні теологи з чернечого середовища даремно намагалися розв'язати дилему аскези, яка породжує таке джерело спокуси, як нагромадження статків. Статки, своєю чергою, загрожують збереженню аскетичного стилю життя. Для фундатора методизму Дж. Веслі також було самоочевидним, що там, де примножується багатство, суть релігії занепадає у тій самій пропорції. Тому він не вбачав природної можливості для довготривалого відродження релігії. Релігія з необхідністю продукує працелюбство та ощадливість, які ведуть до багатства. Із збільшенням багатства також зростають усі різновиди гордовитості, гнівливості та любові до світського життя. «Як же за таких умов методизм, який є релігією серця, – задавався питанням Веслі, – продовжуватиме квітнути, як зелена крона дерева? Адже методисти всюди стають старанними та бережливими; відповідно зростає їхня матеріальна власність. Відтак, пропорційно зростають гордовитість, гнівливість, плотські бажання, заздрощі та насолода життям. Отже, хоча форма релігії й залишається, її дух швидко зникає. Чи можна якось уникнути цього постійного занепаду чистої релігії? Нам не варто перешкоджати людям ставати старанними та ощадливими; ми мусимо намагатися переконати всіх християн наживати стільки майна, скільки є можливим, а також заощаджувати все, що можна, тобто ставати заможними». Світська аскеза протестантизму, таким чином, затаврувала гедоністичну насолоду багатством та його споживання, з одного боку, та вивільнила прагнення до економічного накопичення від дії психологічних обмежень традиціоналістської етики – з іншого. Заклик ніколи не зупинятися на шляху до наживи, який належав відомому фінансисту Якобу Фуггеру (1459–1526), інтерпретується Пелікані як вияв «духу капіталізму» ще до виникнення протестантизму. На тлі заперечення італійським соціологом важливості духу капіталізму для генези інституцій капіталізму, його висновок про реалізацію аскетичним протестантизмом функції легітимації «потреби у досягненні» вочевидь нелегітимний. Своєю чергою, для Вебера Фуггєрова максима була виразом «надлишку нескінченної підприємницької енергії та морально індіферентної схильності», а відтак, не може розглядатися як етична норма, що здатна регулювати весь устрій життя. Заохочення ощадливості та аскетизму трапляються в найрізноманітніші епохи найрізноманітніших культур. Приміром, китайський автор XIV століття писав про свого батька, що він, дотримуючись приписів Сима Гуаня, які той висунув у своєму трактаті «Заклик до ощадливості», «ніколи нічого не витрачав марно... І хоча з віком він мав чималі прибутки, він ніколи не дозволяв зайвих витрат, живучи так, як він це робив за років своєї молодості. Якщо ж хтось насміхався над ним, мій покійний батько різко відповідав: «Коли я згадую нестатки, від яких я страждав у молоді роки, я не насмілюся забути про суттєве. Щобільше,

якщо я піддамся спокусі марнотратства і порушу вимоги такої чесноти, як ощадливість, я вчиню злочин проти Творця». Тому мій батько поведився так, наче ніколи не мав достатньо. Те, що він прожив до 87 років, є винагородою йому за бережливість». Відповіддю на цей пасаж – який наголошує добродішну ощадливість під кутом зору індивідуального досвіду поневірян – править Веберове зіставлення католицької й кальвіністської проповідей сумлінної праці: «...на противагу католицизму, кальвінізм і подібні до нього баптистські секти у своєму розвитку з другої половини XVI століття пропонували дуже специфічні психологічні нагороди, що могли сприяти аскетичному регулюванню життя, чого вимагав кальвінізм; важливість нагород у цій царині навряд чи можна перебільшити. Усе це було результатом переконання в тому, що випробування аскетичною поведінкою необхідне не тільки в житті взагалі, але передусім у житті за покликанням – як суб'єктивна гарантія *certitudo salutis* (упевненості в спасінні. – Авт.). Утім, це не причина, а радше один із найважливіших проявів призначеності індивіда до спасіння». Щобільше, статки китайського «аскета» надходили з цілком традиційних джерел: його заробітної плати як посадовця на службі імператора та земельної власності, тобто він, беззаперечно, не був підприємцем-новатором, носієм нових цінностей та стилю життя.

Р. Бреннер, не обмежуючись критикою теоретико-методологічних засад Валерстайнаної візії походження капіталізму, висуває також більш емпіричну аргументацію з метою спростування припущень світ-системного аналізу. Він доводить, що капіталізм виріс з англійського сільського господарства, для якого був властивий вищий ступінь експлуатації селянства землевласниками. Валерстайн безпідставно відкидає цю аргументацію, ігноруючи позицію класика медієвістики М. Блока, який також постулював, що характерний для Англії союз між державою і правлячим класом, хоча й обмежив владу та автономію індивідуальних сеньйорів, рівночасно посилив контроль останніх над селянством у порівнянні з «досягненнями» французьких феодалів.

Попри всю їхню пресупозиційну та ідеологічну розмаїтість пояснення походження капіталізму в працях Андерсона, Бреннера, Макфарлейна, Манна та Пелікані всі вони наголошують закоріненість «модерну» в іманентно притаманній західноєвропейським суспільствам динаміці, яка вирізняла їх з-поміж Решти світу. Валерстайн окреслює подібні інтерпретації як «цивілізаційні», звинувачуючи їхніх авторів у тому, що вони припускаються логічної помилки *post hoc ergo propter hoc*, вислідом якої є оцінка розвитку в напрямі капіталізму як невідворотного процесу, що було запрограмовано унікальністю західної культури. Вкрай несподівано – з огляду на його власні засадничі припущення про окремішність капіталізму (вони, як ми бачили, так і залишаються на рівні узагальненого дискурсу та не стають операціоналізованими у Валерстайновій логіці студіювання соціальних змін, а

радше змін світ-системи), Валерстайн пристає на думку Пелікані, що «сліді капіталізму трапляються повсюдно, але у незахідних країнах економічне життя перебуває у “пастці” жорстких політичних, релігійних та соціальних структур, які залишають мало простору для каталактики (науки комерційного обміну. – Авт.)». Кульмінацією антиномічності Валерстайнового дискурсу про капіталізм є його умовивід: «Всі інші відомі системи “містили” в собі капіталістичні тенденції, водночас “стримуючи” їх...»

Приписавши «цивілізаційному» підходу консенсус стосовно закономірності постання модерного суспільства та капіталізму, Валерстайн протиставляє тому уявному опоненту своє пояснення виникнення капіталістичної світ-системи, визначаючи його як кон'юктурне. Така самоідентифікація є малообґрунтованою у світлі повного заперечення Валерстайном ролі випадку в детермінації соціальних процесів за умови використання «кон'юктурної» аргументації його опонентами. Так, приміром, на заяву Р. Бреннера, що сила феодалної централізації Англії була зумовлена високим «рівнем феодалної “політичної” організації, якого нормани досягли в Нормандії ще до завоювання (Англії. – Авт.)», Валерстайн відповідає беззмістовною реплікою: «На щастя для Англії, Господь зробив так, що нормани не завоювали Францію». Використовуючи подібний стиль полеміки й уникаючи зіставлення аргументів опонентів із власною теорією, Валерстайн переводить академічні дебати до емоційно-насиченої площини публіцистики. Однак Валерстайн неспроможний заперечити по суті тезу Бреннера, як, утім, і інші численні позиції, що не збігаються з його власними поглядами.

Квінтесенція Валерстайнового тлумачення походження капіталізму є у тому, що цей процес розглядається як вислід випадкового збігу та «перебільшеної» дії довготривалих (тут Валерстайн робить традиційний для нього реверанс у бік Броделя), структурних (нагадування про задекларовану марксистську орієнтацію) факторів. За Валерстайном, кумулятивний вплив чотирьох інституційних колапсів, що збіглися у часі – крах феодалних землевласників, західноєвропейських держав, католицької церкви та Монгольської імперії – спричинився до народження модерної історичної системи.

Одним із чинників кризи доходів феодалів, а відтак, погіршення їхньої класової позиції у структурі суспільства, була так звана «чорна смерть», яка суттєво скоротила кількість населення Західної Європи. М. Блок хронологічно локалізував «чорну смерть» у період із 1250 до 1450 року. Брак робочої сили, необхідної для обробки землі, сприяв зростанню спроможності селян до захисту своїх інтересів *vis-à-vis* феодалів. Механізмом тиску на землевласників був перехід селян під юрисдикцію інших сеньйорів. Зменшення можливостей експлуатації селян зумовило зниження рівня ренти та зникнення численних

феодалних обмежень діяльності безпосередніх виробників. За умов надлишку землі та нестачі робочої сили феодали у пошуках додаткових джерел доходів – а радше у відчайдушній спробі зберегти свої надходження на попередньому рівні – здійснили перехід від економіки мирного часу до економіки військової, започаткувавши тривалий період феодалних воєн (Столітню війну між Англією та Францією й Війну троянд в Англії). Втім, ці війни лише погіршували стан аристократії, позаяк посилювали подальшу фрагментацію феодалів, відповідно послабляючи їхню політичну позицію в боротьбі з селянством. На цьому тлі реальні доходи селян поступово, але невпинно зростали: для прикладу, в Нормандії доходи селян із 1320 до 1465 року збільшилися втричі.

Зміцнення позицій селянства, що відбувалося на тлі його кількісного скорочення (та завдяки цьому), значно звузило податкову базу західноєвропейських держав, підірвавши у такий спосіб владу монархій, які впродовж XI–XIII віків успішно централізували держави та створювали бюрократичний апарат. Наступні два сторіччя стали свідками відродження влади баронів: «Послаблені *vis-à-vis* селянства, сеньйори... посилили свою позицію *vis-à-vis* королів. ...Багато з тих економічних факторів, які надали перевагу селянам у взаємодії із сеньйорами-землевласниками, допомогли останнім здобути перевагу у взаємодії з монархами-суверенами», позбавляючи уряди контролю над власними грошовими одиницями, найманими військами та судовими системами. Втім, відродження «золотих вільностей» феодалів відбувалося на тлі їхнього економічного занепаду, що не могло сприяти виробленню панівними верствами оптимістичного світогляду. Примноження привілеїв супроводжувалося активізацією опору з боку експлуатованих у вигляді селянських повстань та поширення ересей. На думку Дж.Страєра, «рух у напрямі до нового типу політичної влади (у Західній Європі) було зупинено саме тоді, коли здавалося, що він став неспинним. Упродовж XIV та на початку XV століть світські уряди не посилилися, а послабшали». Фіскальна криза держави супроводжувалася крахом католицької церкви. Створивши інтегровану ієрархічну структуру, західне християнство спромоглося пережити падіння Римської імперії, здобувши при тому статус нормативного й інституційного центру політично дезінтегрованої цивілізації. На відміну від православної церкви, католицизм виявився доволі сильним, щоби захищати свої організаційні, економічні та ідеологічні інтереси від втручання світських монархів. Для більшості дослідників відсутність узгодженості поміж церквою і державою впродовж середньовіччя готувала ґрунт для подальшої інституційної диференціації західного суспільства, вислідами якої стали секуляризація та індивідуалізм, що, своєю чергою, спричинилося до виникнення сучасної капіталістичної «цивілізації». Натомість Валерстайн розглядає організаційну

силу церкви у поєднанні з її автономією як фатальну ваду. Брак підпорядкування церкви політичній владі – тобто практики, яка була нормою у минулі часи – суттєво підірвав здатність церкви в унісон з державою ставати на заваді протокапіталістичним елементам. Інакше кажучи, на очах феодальної аристократії Західна Європа перетворювалася на «кулацький рай (a paradise of the kulaks)» .

Валерстайн доводить, що правлячі верстви більшості суспільств минулого періодично зазнавали краху, найпоширенішим способом упоратися з яким було завоювання країн із послабленою «елітою» та встановлення нових правлячих верств, здатних до ефективної експлуатації безпосередніх виробників. Відсутність власне факту завоювання Західної Європи є для Валерстайна принципово-важливою подією, яка не відбулася (critical non-event). Валерстайн пов'язує цю подію, що не трапилася, з крахом Абу-Ладжходової доєвропейської «світ-системи», яка впродовж 1250–1350 років поєднувала на основі торгівлі китайський, індійський, арабо-перський та європейський «субрегіони» (на противагу модерній, ця світ-система була зорганізована у неієрархічний спосіб). Усупереч своїм власним аргументам про умовність дистинкції між капіталістичними і докапіталістичними формами Валерстайн погоджується, що жоден із цих «субрегіонів» не був капіталістичним за своєю структурою. Американський соціолог також пропонує визнати, що торговельні зв'язки між Китаєм і Європою, опосередковані ісламським світом та монголами, конституювали цілісну систему. Запровадивши новий елемент до своєї типології історичних систем, Валерстайн не обтяжує себе хоч якимось поясненням, наскільки критерії, на основі яких відбулося виокремлення домодерної світ-економіки глобального ґатунку, сумісні з правилами утворення усталеніших і популярніших понять світ-системного аналізу. Випадок (мається на увазі «чорна смерть») спричинився до руйнації цієї «торговельної світ-системи», демографічно послабивши монголів, які почали втрачати контроль над своїми володіннями. Тим самим «монгольську ланку» між Китаєм і Європою було знищено, ба більше – знищено назавжди. Валерстайн пристає на думку Дж. Абу-Ладжход, яка вважає, що «падіння Сходу», а точніше, «Східної» світової системи, одним із виявів якого став економічний крах Китаю у XV столітті, передувало «піднесенню Заходу» .

Валерстайн у своєму полемічному запалі окрім звичного антивеберіанства несподівано залучає до свого теоретизування антимарксизм, наближаючись до «антиідеалу» соціальної теорії як ідеології, уособленої Франком. Валерстайн зрікається традиційного марксистського акценту на ролі базису: для нього є маловірогідним, що відсутність капіталізму можна пов'язати з недостатнім технологічним базисом, і загалом, критерії визначення базису, який є «суттєвим» для капіталізму, невизначені. Щобільше, Валерстайн

переконаний, що має місце зворотній зв'язок: значна частина технологічного базису капіталістичної / «модерної» історичної системи є радше вислідом цієї системи, а не чинником її походження. Будь-які розмірковування про брак підприємницького духу в докапіталістичну епоху є, за Валерстайном, так само неправомірними. Світова історія задовго до того, як настало XVI століття – щонайменше впродовж двох тисяч років – підводить до думки про присутність величезної кількості соціальних груп, які функціонували в межах різних історичних систем як капіталістичні виробники, купці та фінансисти. Протокапіталізм несподівано набуває статусу конститутивного елементу всіх перерозподільчо-данницьких світ-імперій минулого. Питання лише у тому, чому ці протокапіталістичні елементи обіймали вторинні позиції не лише у межах соціальних та економічних систем загалом, але й навіть у власних секторах економіки. Ми стикаємося з очевидним парадоксом: протокапіталісти мали у своєму розпорядженні гроші та енергію – ресурси, які є визначальними у модерному світі – однак тенденція до невпинного накопичення капіталу успішно обмежувалася. На думку американського соціолога, ці обмеження, які унеможливлювали «капіталістичний» розвиток, накладалися можновладцями докапіталістичних історичних систем. Спонукою правителів до стримування невпинного накопичення капіталу був страх, що брак перепон на шляху концентрації економічних ресурсів надаватиме індивідам – власникам «нових статків» – можливість підірвати позиції панівної влади та інтегруватися до неї. Валерстайн знову повертається до розрізнення ренти і прибутку. Цього разу – всупереч своїм дотеперішнім заявам про нечіткість розмежувальних ліній між рентою і прибутком – він оцінює їх як достатньо окремішні феномени й використовує як основу свого протиставлення перерозподільчих систем капіталістичним. У межах перерозподільчих систем влада має своїм опертям ренту, тобто доходи, які отримуються та виправдовуються у політичний спосіб. У межах капіталістичної системи прибутки також можуть здобуватися у політичний спосіб, але вони ніколи не отримують політичного виправдання. Примноження прибутків виштовхує отримувачів ренти, й щобільше, механізм такого заміщення, будучи генерованим ринком, засадничо відрізняється від докапіталістичних практик, які спиралися на військову силу. Якщо йти за Валерстайном, військова загроза є видимою та зрозумілою. Натомість загроза ринку, хоча й поширюється непомітно, завдає суттєвішої шкоди. Загроза ринку передусім є абсолютно ірраціональною, а відтак, завжди неприйнятною (тут знову простежується відчутний вплив на американського соціолога ідеї К. Полані про захист суспільства від ринку). «Джина» капіталізму могли випустити з пляшки лише у критичній ситуації, і власне нею стала криза феодалізму, що спричинилася до трансформації переважної більшості соціально-економічно знекровлених сеньйорів Західної Європи на

капіталістичних підприємців. За таких обставин феодалі не бачили жодної можливості розв'язання своїх економічних проблем, перебуваючи в параметрах звичної, «докапіталістичної» соціальної організації. Валерстайн пояснює процедуру перетворення військового стану феодалів на приватних підприємців, залучаючи карикатурну версію теорії раціонального вибору: «Не варто забувати, – твердить він, – що капіталістичні навички та методи не були невідомими для феодальної аристократії; раніше вони просто відкидалися через страх далекосяжних наслідків у разі їх застосування».

Отже, за Валерстайном, постання капіталізму пояснюється свідомим / раціональним вибором, який зробили західноєвропейські феодалі на користь фундаментально ірраціональної соціальної системи, якою є капіталізм. Опинившись перед загрозою соціально-економічної елімінації, середньовічний нобілітет розвернувся у бік капіталістичного розвитку. Парадоксально, але Валерстайнова модель є релевантною не стільки як опис переходу від феодалізму до капіталізму, скільки як концептуалізація переходу від ленінізму / державного соціалізму до капіталізму на пострадянських теренах: тоді політичний капітал партійного нобілітету було конвертовано у капітал економічний. Продовжуючи послуговуватися словником теорії раціонального вибору й рівночасно уникаючи пояснення її зв'язку з програмовими засадами світ-системного аналізу, Валерстайн доводить, що феодалі – відтепер успішні капіталісти, а не озброєні захисники честі та отримувачі ренти – усвідомили всю важливість держави як гаранта й пришвидшувача капіталістичного розвитку.

Валерстайн залишає без належного пояснення, яким чином феодальні сеньйори перемогли в конкуренції зі своїми суперниками-«кулаками», успішно трансформувались у буржуа-капіталістів. Прикметно, що попередньо він схвально цитує М. Блока, який змалював таку сумну картину стану аристократії «осені середньовіччя»: «дрібні виробники побачили, що ті, хто перебував над ними, належали до ослабленого класу, який через свою майнову ситуацію був глибоко приголомшений. Цей клас також був погано підготовлений ментально до адаптації, якої вимагала безпрецедентна ситуація». Сам Валерстайн підсумовує тодішні обставини у таких термінах: «ослаблені та самотні протистояли кулацьким верствам, що відчували піднесення».

Погляди Валерстайна і Вебера на походження модерного капіталізму збігаються щодо визначення відтинка історії, упродовж якого починається формування цього типу суспільства (XVI століття), але радикально відрізняються з огляду на їхнє розуміння природи цього процесу. Попри його теоретичні хитання для Вебера раціональний капіталізм (так само як і інші інституції, що асоціюються з проектом модерну) не був необхідним та неунікненим вислідом еволюції іудео-християнської релігійної картини світу. Для німецького мислителя ключовою була контингентність історичних

констеляцій: у своїх студіях він свідомо обмежує своє завдання окресленням вибірових спорідненостей, що спричинилися до своєрідності профілю соціальних процесів та інституцій модерного Заходу. Валерстайн перетворює порівняльно-історично та емпірично налаштовану Веберову соціологію релігії на філософію історії на зразок Гегелевої, аби протиставити тому штучному конструкту власну позицію.

Веберова дефініція капіталізму як самодостатнього космосу багато в чому суголосна з Валерстайновим баченням модерної світ-системи, домінантною ознакою якої є невинне, вільне від будь-яких обмежень накопичення капіталу. Але вочевидь зі схожих засновків ці вчені роблять позірно протилежні висновки. Для Вебера таке визначення капіталізму було лише спонукою до подальшого дослідження – симптоматично, що пасаж про капіталістичний космос з'явився на останніх сторінках «Протестантської етики», символізуючи довершеність студіювання однієї епохи в історії капіталізму та обґрунтування необхідності вивчення його подальших трансформацій. Натомість для Валерстайна положення про невинну акумуляцію капіталу є альфою і омегою його дискурсу. Прикметно, що сформований під впливом неокантіанської традиції Вебер є ближчий до методологічних імперативів Маркса, ніж «неомарксист» Валерстайн: для обох німецьких мислителів такі категорії, як виробництво та капіталізм, є розумними абстракціями, що дозволяють виокремити загальне і слугують підготовчим етапом до досягнення його багатоманітності, яка простежується у розмаїтих визначеннях. Усупереч як своєму задекларованому попереднику Марксу, так і головному теоретико-ідеологічному «супернику» Веберу, Валерстайн, розпочинаючи з «хаотичних уявлень про ціле», так і не наближується до «багатої сукупності численних визначень і відношень».

8.6. Ієрархічна структура модерної світ-системи та неможливість національного розвитку

Упродовж усієї своєї історії структура модерної світ-системи, тобто капіталістичної світ-економіки, на переконання Валерстайна, є незмінною і включає з від самого початку три ієрархічні рівні: ядро, периферію та напівпериферію. Країни ядра зосереджують високоробутокве, високотехнологічне, диверсифіковане виробництво з високими доходами, натомість периферії властива концентрація низькотехнологічного, низькоробутокве, недиверсифікованого виробництва з низькими доходами. Ядро і периферія через нерівність свого положення в структурі світ-системи включаються до нееквівалентного обміну (категорія, популярності якій надав такий дослідник, як А. Емануель). Нееквівалентний обмін є результатом

антиномії між єдністю світ-економіки і численністю держав. «Нееквівалентний обмін є найважливішим наслідком цієї антиномії, – пише Валерстайн. – Нееквівалентний обмін виникає не на рівні початкового привласнення додаткової вартості, але під час перерозподілу з периферії до ядра вже після її створення». Залучення капіталістичного ринку до периферії змушує селянство – часто за допомогою позаекономічних методів (таких як «друге видання кріпацтва», яке в цьому контексті розглядається Валерстайном не як відродження феодалізму, а як пристосування до вимог капіталістичної економіки) – працювати на ринки ядра світ-системи. Цей процес також руйнує локальні міста, погіршує рівень життя мас у зіставленні з докапіталістичним періодом та сприяє розвитку паразитичної політичної еліти, яка керує слабкою державою (на відміну від сильних держав ядра). Капіталізм не є системою вільної конкуренції між усіма торговцями: ті учасники капіталістичної світ-економіки, які мають економічні переваги на ринку, використовують його для отримання прибутку, але у разі ускладнень вони миттєво звертаються до політичного захисту, покликаного викривити дію ринкових сил на їхню користь. Функціонування ринку стає відносно вільним лише за умов беззаперечної економічної переваги ядра, переваги, якій необмежене функціонування ринку не становить загрози. Така картина світу нагадує дистинкцію між метрополією та сателітами А. Г. Франка, але Валерстайн відрізняє від його войовничого колеги залучення концепції напівпериферії. Напівпериферією є країни, які «потрапляють між першими двома категоріями та посідають відмінну роль. ...Частково вони діють як периферія стосовно ядра і частково виступають у ролі ядра стосовно до деяких периферійних регіонів. Як внутрішня політика, так і соціальна структура напівпериферійних країн є своєрідними: вони є спритнішими, ніж країни ядра або периферії, щоби мати зиск від гнучкішої ситуації, зумовленої економічним падінням» . Напівпериферія, на думку Валерстайна, подібна за своєю функцією до середніх класів «національних суспільств», тобто вона стабілізує систему як таку. На захист своєї позиції Валерстайн вдається до цитування Маркса: «Те, що він (Рікардо. – Авт.) забуває згадати, є постійним зростанням кількості середніх класів, ...що перебувають напівшляху між робітниками, з одного боку, і капіталістами та землевласниками – з іншого. Ці середні класи тиснуть усією своєю вагою на робітничий клас та водночас збільшують соціальну безпеку та владу вищого класу» .

Подібна структура сучасної світ-економіки орієнтовно стабілізувалася у 1640 році (тобто на кінець довгого XVI століття). Запозичуючи з ленінської теорії імперіалізму ідею про природну конкуренцію та ворожнечу, що існує між країнами ядра, Валерстайн розвиває свою власну концепцію гегемонії. Він інтерпретує гегемонію переважно в термінах економічної динаміки: остання

визначається засновником світ-системного аналізу як ситуація, за якої продукція певної держави ядра виробляється настільки ефективно, що є конкурентоспроможною навіть в інших державах ядра. Така держава отримує першочергову вигоду від максимально вільного світового ринку. Маючи подібну перевагу у виробництві, держава має змогу, якщо вона є достатньо сильною, уникнути або принаймні мінімізувати ймовірність утворення внутрішніх та зовнішніх політичних перепон на шляху вільного потоку товарів. Задля збереження набутої переваги панівні економічні сили заохочують певні інтелектуальні та культурні тенденції, рухи та ідеології. Головна проблема гегемонії полягає у тому, що вона плинна: «Варто лише державі стати справжнім гегемоном, вона починає занепадати; держава перестає бути гегемоністичною не через те, що вона втрачає силу..., а через те, що інші посилюються». Досягнення статусу гегемонії всередині ядра означає також гегемонію в масштабах усієї світ-економіки: XVII століття (до 1672 року) пройшло під гегемонією Голландії, яка спиралася на виразну перевагу Об'єднаних провінцій в агропромисловій сфері, комерції та фінансах; остання чверть XVIII і більша частина XIX століття були епохою Британської гегемонії, а після інтерлюдії боротьби за гегемонію (період двох світових воєн) всередині ядра визначився новий переможець – США.

За умов капіталістичної світ-системи ідея національного розвитку є не просто нерелевантною, вона шкідлива як політична мета. Рух угору неможливий для усіх політичних елементів міждержавної системи, підвищення статусу є реальністю для небагатьох, і це підвищення, на переконання Валерстайна, відбувається за рахунок інших: так, у випадку успішної реалізації стратегії наздоганяння якою-небудь країною, інша має занепасти як *locus* нагромадження капіталу. Відмінності у методах досягнення цієї мети – приміром, за допомогою заохочення експорту або, навпаки, автаркії та виходу зі світ-системи (популяризоване С. Аміном ще на початку 1990-х років так зване «*delinking*») – непринципові. Отже, попри своє заперечення як концепції, так і практики національного розвитку, Валерстайн не відкидає можливості підвищення певною країною свого статусу всередині світ-системи (проте він не вбачає цінності у такому підвищенні). Так, хоча й Росія на межі XIX–XX століть була напівпериферійною країною, встановлення ленінського режиму дозволило їй набутися статусу сильної напівпериферії, яка претендувала на членство в ядрі капіталістичної світ-економіки. Валерстайнове бачення ленінізму як спроби підвищення економічного статусу відсталого суспільства має свою паралель у Джавітовому трактуванні ленінізму як відповіді на умови залежності. Ленінський режим, на думку Валерстайна, створив систему державного капіталізму, яка існувала заради інтересів бюрократичної буржуазії й вочевидь не була авангардом світових соціалістичних сил, «чия внутрішня

трансформація правила б за недосконалу модель майбутнього світу, водночас будучи елементом переходу до нього». Безперечно, державна власність на засоби виробництва не конституює альтернативи капіталізму. Держава-власник є просто колективним капіталістом, подібним до акціонерної компанії. Така держава не просто бере участь у житті ринку світ-економіки з власної волі, вона змушена її брати. Водночас Валерстайн визнає, що можливості трансформації у межах капіталістичної світ-системи існують, хоча вони є вкрай обмеженими. Усупереч теоретикам периферійного капіталізму – таким як С. Амін або М. Іконніков – Валерстайн не прихилиється до ідеї про два набори правил / законів функціонування економіки суспільств ядра і периферії. Модель класичного, Смітового капіталізму є суцільною утопією навіть стосовно ядра. У реальності ми взаємодіємо з єдиною світ-економікою, яка поділяється на різні сектори, що виконують різні функції. Безодню між ядром і периферією не здатні «засипати» розвиток та модернізація, позаяк вона є не аномалією, яку можна подолати, а принципом дії світ-системи.

Попри весь свій нищівний скептицизм щодо ідеї національного розвитку, Валерстайн визнає за доцільне виокремити три головні стратегії зміни статусу з периферійного на напівпериферійний: використання шансу, піднесення за запрошенням та покладання на власні сили (self-reliance) .

Суть першої стратегії є у комплексі дій, які багато в чому суголосні з візією дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, хоча Валерстайн не втомно підтримує тезу про можливість не тільки зростання без розвитку (проблема африканських країн у 1970-х роках і України у 2000-х), але й відсутності водночас як розвитку, так і зростання. У періоди світової економічної кризи ціни на сировину – основне джерело експортних надходжень периферії – падають стрімкіше за зниження цін на високотехнологічні продукти експорту з країн ядра. Для розв'язання проблеми балансу платежів периферійні країни можуть вдаватися до імпортозамінної стратегії, стимульованої агресивними діями держави, та скористатися фактом відносного здешевлення устаткування, виробленого у країнах ядра. Власне саме таку політику провадили Російська імперія та Італія наприкінці XIX століття або Бразилія, Мексика й Південна Африка напередодні Великої депресії. Ризик такої політики полягає в тому, що вона лише змінює природу залежності: остання починає підживлюватися попитом на прогресивніші технології, але не зникає як явище. Окрім того, фінансування індустріального сектору відбувається за рахунок викривлення – у бік заниження – ціни продукції сільського господарства. У протестах з боку селянства криється загроза стабільності «налаштованого на розвиток популізму» (developmental populism), який спирається на тимчасовий союз між промисловою буржуазією та міським пролетаріатом. Поступки на вимоги селянства, на які погодився польський лєнінський режим під проводом В.

Гомулки, зумовили зруйнування подібного альянсу в цій країні, спричинивши робітничі заворушення та прихід до влади Е. Герєка.

Розвиток на запрошення відбувається не у періоди кризи – як це має місце із попередньою стратегією – а упродовж зростання світ-системи. За сприятливих умов економічного пожвавлення формується альянс між транснаціональними корпораціями (ТНК) і урядами периферійних країн. І хоча периферійні держави є слабкими з огляду на їхню здатність обкладати податками ТНК (Валерстайн порівнює взаємини між периферійними урядами і ТНК із відносинами між американськими муніципалітетами та адміністраціями штатів, з одного боку, і національними корпораціями – з іншого), недорозвинені країни перебувають у стані жорсткої конкуренції за зовнішні інвестиції, які дають імпульс їхній економічній динаміці та є матеріально вигідними як локальній буржуазії (яка виграє від загального підвищення ступеня капіталізації економіки), так і робочій силі (через зменшення безробіття). Така стратегія є вкрай хисткою через свою залежність від зовнішніх центрів економічної та політичної влади й відразу скасовується ядром за перших же ознак кризи.

Третім способом «розвитку» стає алогічна для теоретика світ-систем стратегія покладання країни на власні сили. Дії Танзанії, скеровані на захоплення колективного сільського господарства – так званих уджама – були популярним прикладом такої політики у західних лівих колах у 1970-х роках. Утім, попри свою ідеалізацію танзанійського досвіду, Валерстайн цілком свідомий щодо неможливості використання політико-економічного рецепту цієї країни як універсальної моделі.

Окрім руху вгору від периферії до напівпериферії Валерстайн також визнає імовірною зміну напівпериферійного статусу на членство у ядрі. До таких країн можна віднести Англію, яка набула цього статусу в XVII столітті та США і Німеччину у XIX. Ключем до успіху на цьому шляху є наявність ринків збуту, які уможливають технологічний прогрес економічно. Збільшення обсягів ринків відбувається за допомогою таких заходів: розширення політичних кордонів країни (об'єднання із сусідніми країнами або завоювання), запровадження митних тарифів та квот на імпортовану продукцію з метою підвищення цін на неї, зниження цін виробництва через надання субсидій національним виробникам, збільшення внутрішньої купівельної спроможності шляхом підвищення рівня заробітної платні та / або маніпуляції смаками споживачів.

Розмірковуючи над поступом СРСР, який після революції консолідував своє положення сильною напівпериферією, а згодом став маргінальним членом ядра, Валерстайн закликає відмовитися від ідеалізації радянської моделі та врахувати історичний контекст її формування. СРСР успадкував від Російської імперії неабияку промислову базу – у 1913 році вона ранжувалася як п'ята у

світі з огляду на абсолютні показники виробництва. У радянський період держава підтримувала доходи у промисловому секторі на середньому рівні, водночас занижуючи доходи у сільському господарстві та створюючи в такий спосіб резервну армію праці для індустріалізації. Валерстайн також враховує величезний розмір СРСР, який уможливив відносно тривалий період автаркії. Однак, попри всі ці «конкурентні» переваги, СРСР ледь спромігся досягти статусу ядра – і навіть цей успіх був короткотривалим! – а відтак, робить слушний з точки зору історичної перспективи висновок Валерстайн, радянські приписи навряд чи зможуть прислужитися іншим країнам напівпериферії. Парадоксально, але Валерстайнове витлумачення чинників зростання СРСР збігається з інтерпретацією «азійського дива» неолібералом П. Кругманом. Цей відомий американський економіст і публіцист піддає сумніву «азійське диво» як таке, розглядаючи поступ східно-азійських країн як відповідник радянської стратегії економічного зростання шляхом кількісного збільшення інвестицій, а не за рахунок якісного підвищення продуктивності праці.

Впливовий послідовник Валерстайна Дж. Аррігі так само скептично оцінює перспективи для розвитку в межах модерної світ-системи. Ототожнення теоретиками модернізації розвитку з індустріалізацією є хибним, позаяк розбудова промислової потуги мало що змінює у балансі сил – тобто розподілі багатства, добробуту та влади – між ядром і периферією / напівпериферією. Як один із найбільш «шумпетерізованих» мислителів світ-системного табору Аррігі широко послуговується категоріями аналізу, запровадженими австро-американським економістом, для обґрунтування ідеї поляризації між ядром та периферією. Аррігі відмовляється закорінювати дистинкцію між ядром та периферією в якомусь конкретному наборі видів економічної діяльності; натомість він убачає джерело такої поляризації у перманентній боротьбі за привласнення переваг розподілу праці та у творчій (а часом не надто творчій) руйнації, породженій цією боротьбою. Аррігі втворює Валерстайну в тому, що здатність певної країни привласнювати переваги розподілу праці узалежнена від її розташування на шкалі багатства – чим більший ступінь багатства країни, тим більшими є можливості з його примноження. Достоту і «Шумпетерів» інноваційний потенціал країни безпосередньо залежить від її місцеположення в ієрархії багатства. Відтак, збагачення держав у межах модерної світ-системи є ілюзією, яку Валерстайн і Аррігі, услід за Р. Тоуні, дошкульно іменують «філософією пуголовка»: подібно до того, як надзвичайно мала кількість пуголовків має шанс вижити та перетворитися на жаб, так і держави стикаються з непереборними структурними перешкодами на шляху до здобуття «олігархічного» багатства, яке асоціюється з членством у ядрі. Концепцію «олігархічне багатство versus демократичне багатство» розвиває Дж. Аррігі, який використовує доробок таких авторів, як Р. Гаррод та Ф. Гірш.

Демократичне багатство – це такий тип розпорядження ресурсами, який, у принципі, є доступним будь-кому (індивіду або країні) та є прямо пропорційним інтенсивності й ефективності їхніх зусиль. Натомість олігархічне багатство не є дотичним до інтенсивності та ефективності зусиль свого власника. Інакше кажучи, воно не є доступне для усіх, незалежно від інтенсивності намагання індивіда / держави це багатство отримати. Така ситуація є вислідом, по-перше, неможливості для всіх разом заволодіти ресурсами, які втілюють працю більш як однієї людини, по-друге, численні види ресурсів є абсолютно та відносно обмеженими – отже, їх використання одними передбачає виключення інших. Аррігі конкретизує Валерстайнову схему, обмежуючи олігархічне багатство зоною ядра, демократичне – напівпериферією, а злидні – периферією. В манері, суголюсній з Валерстайною візією, Аррігі розмежовує поняття розвитку й індустріалізації, які ототожнювалися теоретиками модернізації, та вказує на факт збереження провалля між рівнями багатства ядра, з одного боку, й периферії та напівпериферії – з іншого, попри індустріалізацію країн, що належать до двох останніх таборів. Зв'язок між розвитком і індустріалізацією мав тимчасовий характер, тому індустріалізація напівпериферії та периферії, по суті, не стільки підриває, скільки відтворює ієрархію світ-економіки. У разі ж спроби політичних та економічних діячів запозичити ті види діяльності, які у той чи той відтинок часу характеризували ядро, відбувається поживавлення конкуренції, яка «периферизує» діяльність, раніше монополізовану ядром. Достеменно відомо, що у 1940-х роках промисловий сектор господарчої діяльності майже монополюно належав країнам ядра. Десять років по тому ситуація змінюється: «У 1950-х роках політичні та економічні діячі третього світу спокусилися на «фантастичні винагороди» за цю діяльність та занурилися в «індустріалізацію». На початках вони отримали деякі економічні переваги, заохочуючи інших прямувати подібним шляхом. Однак впродовж 1960–1970-х років сфера індустріальної діяльності ставала дедалі більш «переповненою», а відтак, зникли не лише фантастичні винагороди; навіть переваги меншого обсягу, які отримували перші з когорти спізнілих (early-late-comers), з 1980-х почали перетворюватися на масові втрати». Попри індустріальну конвергенцію ядра і Решти не трапилося конвергенції доходів цих країн.

Висновки

Студії Валерстайна та його школи хронологічно охоплюють понад 500 років історії феномена, який він іменує модерною світ-системою. Дослідник, якому прислужилися Валерстайнові категорії, дістає можливість досягнути цілісної динаміку історичних систем упродовж великих відтинків часу. Масштабний інтелектуальний проект Валерстайна вплинув навіть на його інтелектуальних опонентів – теоретиків-модернізаторів, і відтепер фокус

теоретизування Р. Белли та Ш. Ейзенштадта має не стільки локальний, скільки «світ-системний» характер, позаяк модерність презентується як глобальний феномен. Водночас висліди «світ-системізації» Ейзенштадтового дискурсу про численні модернізації є амбівалентними, позаяк ізраїльський соціолог у манері, що нагадує Валерстайнову відмову визнати можливість збереження некапіталістичних елементів / соціумів у межах капіталістичної світ-економіки, відкидає саму думку про присутність немодерних суспільств у сьогоденному світі. Відтак, за Ейзенштадтом, навіть соціуми під проводом ленінських режимів являли собою послідовну форму модерну. Учень Парсонса Р. Белла так само під впливом світ-системного теоретизування долає притаманну йому раніше зосередженість на такій одиниці аналізу, як держава, наближаючись за стилем свого теоретизування до Аррігієвої концептуалізації піднесення Східної Азії. Так, у передмові до перевидання своїх есеїв Белла вказує на необхідність усвідомлення того факту, що із самого початку розвитку цивілізації у Японії цей процес був відповіддю на розвиток Китаю. Трансформація країни вранішнього сонця у VII–VIII століттях стала реакцією на об'єднання Китаю під егідою династії Тан у 618 році. «Ізоляціоністська» інтерпретація японської історії втрачає будь-який сенс, позаяк масштабні зміни як у Китаї, так і у світі загалом завжди мали важливі наслідки для Японії. Щобільше, Белла навіть вживає термін «світ-система» стосовно східно-азійського регіону, центром якого був Китай.

Застосування ідей Валерстайна до контексту постленінської суспільної трансформації в Україні є ще одним прикладом евристичної продуктивності такого підходу. Аррігі у своєму обговоренні системних циклів накопичення капіталу також пропонує ідеї, релевантні випадку сьогоденної України. Так, він неодноразово наголошує, що високі темпи зростання мало що говорять про становище країни у глобальній ієрархії багатства та добробуту. Приміром, попри щорічне зростання промислового сектору індонезійської економіки в 1980–1988 роках середніми темпами 13,1 % співвідношення показника ВВП на душу населення для цієї країни зменшилося у порівнянні із середнім показником по країнах ядра на 34%. У 1980 році індонезійський ВВП на душу населення становив 4,1% від аналогічного показника для ядра, а в 1988 році він упав до 2,7% (Аррігі у своєму обговоренні системних циклів накопичення капіталу також пропонує ідеї, релевантні випадку сьогоденної України. Так, він неодноразово наголошує, що високі темпи зростання мало що говорять про становище країни у глобальній ієрархії багатства та добробуту. Приміром, попри щорічне зростання промислового сектору індонезійської економіки в 1980–1988 роках середніми темпами 13,1 % співвідношення показника ВВП на душу населення для цієї країни зменшилося у порівнянні із середнім показником по країнах ядра на 34%. У 1980 році індонезійський ВВП на душу

населення становив 4,1% від аналогічного показника для ядра, а в 1988 році він упав до 2,7% .

Валерстайнове неприйняття ідеї / ідеології розвитку, тобто одночасного здобуття багатства, добробуту та влади усіма підрозділами світ-системи, попри всю свою однобічність, поза сумнівом, не є суто ідеологічним конструктом, слугуючи – за умови його адекватного використання – ефективним інструментом руйнації легковажно-романтичних ілюзій про «великий стрибок уперед» з периферії до ядра . Піднесення можливе тільки для окремих суспільств, і це піднесення відбувається за рахунок інших, не втомлюються повторювати Валерстайн та його інтелектуальні партнери. Як вислід співвідношення між кількістю населення кожного рівня модерної світ-системи залишається надзвичайно стабільним: включення до напівпериферії та ядра означає «падіння» інших до рядів периферії.

Суть світ-системного аналізу майже за два тисячоліття до його виникнення вдало сформулював євангеліст св. Матвій: «Бо хто має, то дасться йому та додасться, хто ж не має, – забереться від нього й те, що він має» (Мт 13:12). Засадничі погляди світ-системного аналізу на розвиток є своєрідною економізованою версією Гантінгтонового підходу до проблеми політичного розвитку: автор «Політичного порядку в суспільствах, що змінюються» заперечував кореляцію соціально-економічної модернізації із політичною стабільністю; науковці Валерстайнової когорти відкидають існування позитивного зв'язку між індустріалізацією й урбанізацією (тобто модернізаційними процесами), з одного боку, і збільшенням «багатства народів» – з іншого. Так само спільним для другої фази дослідницької програми модернізації, персоніфікованої Гантінгтоном, і світ-системної традиції є скепсис щодо незворотності наслідків поступу модернізації у політичній та економічній сферах відповідно.

Позиція Валерстайна, який у межах інтелектуального розподілу праці всередині дослідницької програми світ-системного аналізу виконує функцію генератора теоретичних та методологічних принципів, є глибоко антиномічна. Він періодично задекларує прагнення до «моністичного погляду на історію»: така постава зумовлює ігнорування Валерстайном ролі тих факторів соціального розвитку, які проблематично пояснити, залишаючись у межах світ-системної системи координат. Так, він майже повністю нехтує роллю західноєвропейської науки в розвитку капіталізму та модерного соціального порядку загалом (на противагу пильній увазі Вебера до цього феномена).

Незаперечність інтелектуального лідерства Валерстайна у середовищі дослідницької програми світ-системного аналізу не означає монологічної єдності цієї школи. Найпринциповішим фактором незгоди є розбіжності поміж Валерстайном і Аррігі щодо майбутнього світ-системи: з погляду першого

автора, вона рухається до колапсу, натомість другий мислитель фіксує лише зміщення центрів гегемонії. Різною є й оцінка цими науковцями статусу СРСР в ієрархії капіталістичної світ-економіки: Валерстайн наполягає на належності цього утворення до ядра, а Аррігі – до напівпериферії. Водночас Аррігі навіртається до думки, що СРСР був членом західного табору, а відтак, холодна війна була власне західною громадянською війною. Попри позірний вплив концептуальної мови Гантнігтона на Аррігієві побудування, витоки цієї концепції криються у Валерстайновому акцентуванні несаможитності СРСР у системі координат режиму американської гегемонії. Дезінтеграція СРСР стала не стільки перемогою, скільки поразкою США, позаяк було втрачено важливий стабілізуючий елемент системи, який, окрім того, був посередником у конфліктах між ядром і антисистемними рухами. Окремішних позицій дотримуються автори світ-системної школи й стосовно конкретних носіїв функції гегемонії в історії. Відомо, що Валерстайн увиразнює три прояви гегемонії: голландську, британську та американську. Аррігі говорить про системні цикли накопичення капіталу й до трьох Валерстайнових стадій додає ще генуезький цикл системної акумуляції. А. Бергесен взагалі виключає Голландію зі списку гегемонів через її незначний розмір та недостатню військову потугу. Позаяк гегемонія передбачає військово-політичне домінування гатунку *Rex Britannica* та *Rex Americana*, місце Голландії заступає імперська Іспанія. Усі ці розбіжності стосовно застосування припущень світ-системного аналізу ще раз засвідчують єдність його прибічників з огляду на визнання економіки первинним чинником розвитку світ-системи та існування консенсусу щодо концептуальної системи координат.

Факт нечіткого усвідомлення фундатором світ-системного аналізу вузьких рамок структурного ухилу власного вчення засвідчує залучення ним до третього тому «Модерної світ-системи» репродукції обкладинки першого тому «Енциклопедії» Д. Дідро та Ж. Даламбера, яка стала маніфестом європейського теоретичного раціоналізму, будучи, поза сумнівом, як продуктом інституцій модерного суспільства, так і фактором їхнього формування й подальшої трансформації. На жаль, автор «Модерної світ-системи» так і не повертається до цієї ідеї у своєму аналізі соціально-економічної та політичної – переважно з позицій *Realpolitik* – динаміки світ-системи. Недооцінка Валерстайном ролі науки потверджується тим, що він згадує про значимість цієї сфери діяльності лише кілька разів у своїй монументальній «Модерній світ-системі». Детальніший аналіз внеску середньовічної науки до модерного світогляду подається в ґрунтовній студії: Гайденко В. П., Смирнов Г. А. Западноевропейская наука в средние века: Общие принципы и учение о движении. – Москва : Наука, 1989. Загалом Валерстайновому дискурсу притаманне зведення ідеології до економічних чинників; так, коментуючи ідеологічну мотивацію

Американської революції, він зауважує: «Вочевидь колоністи не були бунтівними доти, доки вони продовжували користуватися відчутними перевагами (Британської) імперії, однак достатньо було ситуації різко змінитися через завершення Семирічної війни, і їхня політична, а відповідно й ідеологічна позиція так само змінилася». Цю лакуну в теоретизуванні світ-системного аналізу заповнюють учні Валерстайна, які також залишаються у полоні методологічних принципів свого лідера. Щобільше, його роботи рясніють поясненнями тих або тих соціально-економічних процесів, які пріоритизують політичні фактори зі сфери «надбудови».

Хоча така чільна речниця руху за повернення держави до соціологічного аналізу як Т. Скочпол, і звинувачує Валерстайна у недостатній увазі до ролі держави у капіталістичному розвитку, справедливішим з її боку було б зізнання в запозиченні ідей фундатора світ-системного аналізу школою, яку вона репрезентує. Деякі пасажі «Модерної світ-системи», у яких ідеться про сильну державу, випереджають досягнення парадигми центральності держави на ціле десятиріччя. «Що ми маємо на увазі під сильною державною машиною? – задається питанням Валерстайн. – Ми маємо на увазі силу *vis-à-vis* інших держав у межах світ-економіки, включно з іншими державами ядра, та силу *vis-à-vis* локальних політичних діячів усередині держави. ...Держава є більше, ніж простий вектор існуючих сил ...». Натомість Аррігі вважає за доцільне використовувати поняття «воля» як пояснювальну змінну. Так, він говорить про брак колективної волі у країн ядра, щоби висунути масштабнішу версію плану Маршалла для напівпериферії в цілому. Запровадження цієї змінної відбувається на тлі акцентування ролі структурних економічних факторів, які роблять незначущою відмінність між парламентаризмом і авторитаризмом з огляду на нездатність цих політичних форм виконувати свої обіцянки підвищити добробут населення своїх країн за допомогою «привласнення» суттєвішої долі світових доходів та фінансових ресурсів. Такою самою мірою переважна більшість світ-системних теоретиків продовжує послуговуватися риторикою класової боротьби, в центрі якої залишається пролетаріат. Але було б несправедливим ставити на карб представникам світ-системного аналізу суцільну ідеологізацію їхньої дослідницької програми: суттєвою поступкою реальності у порівнянні з марксизмом «Капіталу» стає визнання факту зміщення цієї боротьби з ядра до напівпериферії. Аррігі експліцитно коригує Маркса, потверджуючи «націоналізацію» пролетаріату у відповідь на гомогенізуючий вплив капіталу. Кожне зіткнення з капіталом, для якого пролетаріат є недиференційованою масою, породжує протест із боку робітничого класу, протест, який вимагає від капіталу привілейованого потрактування праці. Як вислід невідлучними елементами організаційних та ідеологічних вимірів світового робітничого руху є патріархалізм, расизм та шовіністичний

націоналізм (Аррігі, однак, не обтяжує себе завданням довести існування такого руху саме як феномена із світовим розмахом) .

Без сумніву, радикальний політичний рецепт Валерстайна (який він особливо активно пропагував у 1970-х роках), тобто створення світового соціалістичного уряду, який керуватиме соціалістичною світ-системою, попри всю свою революційну фразеологію, лише культивує фаталістичну пасивність у світі, що став свідком зникнення ленінізму. Сам Валерстайн не стільки обґрунтовував, скільки задекларовував факт переходу до соціалізму, свідками чого ми нібито були три десятиліття тому. Сьогодні Валерстайн зосереджується на розробці аргументів, які потверджують тезу про перебування модерної світ-системи на граничній стадії свого існування. Задля посилення своєї позиції він використовує як абстрактні, так і більш емпірично зорієнтовані судження. Власне теза про неуникненність краху капіталізму впливає з історичного, а відповідно й перехідного характеру будь-якої системи. Це положення конкретизується плеканням віри у завершення американської гегемонії, що настала у другій половині 1960-х років . Розглядаючи світ-систему з позиції довготривалих тенденцій, мислителі Валерстайнової школи схиляються до думки, що можливості накопичення прибутків у межах капіталістичної системи вичерпані. Через індустріалізацію світу вже не існує умов для використання дешевої робочої сили, якою традиційно були необ'єднані у профспілки мігранти у першому поколінні із сільської місцевості; держава, аби подолати наслідки своєї фіскальної кризи, підвищила ставки оподаткування; запровадження державами під тиском громадських рухів жорсткіших вимог щодо екологічної безпеки також множить витрати капіталістів та відповідно зменшує їхні прибутки. Усі ці процеси відбуваються на тлі кризи легітимності держави, нездатної реалізувати свою обіцянку загального добробуту (відомо, що саме цей принцип слугував за тверде опертя суспільного консенсусу «золотої епохи капіталізму»).

Перебування світ-системи у точці біфуркації робить її чутливішою до ширшого кола впливів, а відтак, зростає значення «суб'єктивних» факторів, як-от позиції інтелектуалів та антисистемних політичних рухів. Роботи Валерстайна та Аррігі останніх років стають щораз більш моралізаторськими, проповідуючи необхідність доброї волі та політичного розуму задля вироблення нової гегемоністичної візії для світу, візії, яка б вела до справедливішого світу, ніж породжений Європейською світ-економікою унікальний рівень нерівності.

Світ-системний аналіз пропонує один із найточніших діагнозів модерного світу, але його прескрипції виходу з кризи малореалістичні й мають доповнюватися реформаторсько-поступовою візією у дусі дослідницьких програм модернізації та держави, що сприяє розвитку. Відтак, найсуттєвішим закидом, який правомірно адресувати світ-системній візії соціальних змін у

межах капіталізму, є те, що з її теоретичних положень випливає такий політичний припис: найраціональнішою стратегією для національних держав є пасивне очікування зміни у світовій кон'юктурі, позаяк навіть лояльний послух урядів третього та колишнього другого світів порадам, витриманим у стилі неоліберальної «good policy», сформульованій у надрах МВФ та Світового Банку, не призводить до очікуваного поліпшення їхніх економік. Рівночасно світ-системні теоретики ігнорують важливу дистинкцію між формулюванням політики (або радше її риторичним визнанням) і бажанням / можливістю – як на структурному, так і на агентному рівнях – її ефективного втілення. Так, Аррігі неодноразово говорить про «багатство Східної Азії з огляду на робочу силу та підприємницькі ресурси», але жодного разу не задається питанням про культурні чинники присутності багатства такого ґатунку в одній частині світу та його відсутності в іншій.

Сам Валерстайн за методологічний стандарт наукового пояснення використовує Андерсонову максиму, яка вимагає встановлення «матеріальних ієрархій та взаємозв'язків». Утім, на практиці Валерстайнові тлумачення часто є лише плюралістичною мішанкою з численних емпіричних умов та тенденцій. Проблема Валерстайна як науковця полягає в тому, що він – подібно до Герцена, який, за відомим Леніновим висловом, зупинився «перед історичним матеріалізмом» – зупиняється перед Веберовою інтерпретацією чинників та витоків модерну. Свідомо полемізуючи з окремими ідеями Вебера та підсвідомо послуговуючись ними, Валерстайн прагне протиставити їм альтернативну візію, яка, вже не будучи ортодоксально-марксистською, ще не є просякнутою духом Веберового аргументу. Але ці спорадичні запозичення Веберових ідей не стають органічною частиною тотально-системної теорії – а саме претензію на побудову такої теорії висуває на практиці Валерстайн. Американський інтелектуал та активіст силкується замаскувати амбіції свого теоретичного руху, potwierджуючи, що світ-системний аналіз є лише заклик до досліджень, а не повноцінною, довершеною дослідницькою програмою. Якщо останнє твердження є істинним, воно делегітимує Валерстайнові інвективи на адресу його опонентів, позаяк у цьому випадку критика ведеться не з позицій контрпарадигми, а тільки *ad hoc* рефлексій, а такі атаки у стилі «горлана-главаря» (В. Маяковській) вочевидь не призводять до «перевороту в науці».

Валерстайнів підхід як основа політики фактично позбавляє постленінські країни, що звільнилися від контролю «Московського центру» і повинні сьогодні переформулювати свої зв'язки як з ядром капіталістичної світ-системи, так і з периферією / напівпериферією, будь-яких можливостей досягти ефективнішої економіки, відповідальних демократичних інституцій, дієвої держави та впливового автономного громадянського суспільства. Синтез ідей світ-системного аналізу із дослідницькою програмою держави, що сприяє

розвитку, дозволяє сформулювати та зреалізовувати завдання суспільного розвитку, наближаючи країни, які беруть на озброєння таку стратегію, до парадигми пізньої модерності, та полегшує уникнення як ідеалізованого погляду на саморегульовану динаміку капіталізму, так і безапеляційних інвектив на його адресу.

Отже, за умови критичного переосмислення доробку Валерстайна та його школи – а таке переосмислення передбачає відмову від ідеологічного та політичного екстремізму, який різко зменшує адекватність та реалістичність прогнозів і пояснень у межах його теорії (достатньо згадати Валерстайнів прогноз про розпад НАТО, який мав трапитися у 90-х роках XX століття) та досягнення синтезу із традиціями, цінність яких сам Валерстайн занижує – ми дістаємо нагоду для розбудови збалансованішої теорії соціального розвитку та модернізації, яка уникає однобічності як «великої відмови» критичних теоретиків, так і конформістського замилювання глобалізацією, яку виказують прибічники неоліберального консенсусу.

Запитання для самоконтролю

1. Проаналізуйте інтелектуальні джерела світ-системного аналізу як дослідницької програми.
2. Визначте місце марксизму в межах світ-системного аналізу.
3. Поясніть Валерстайнів підхід до конструювання історичної соціальної науки.
4. Порівняйте теоретико-методологічні засади дослідницьких програм світ-системного аналізу та модернізації.
5. Зіставте теоретико-методологічні засади дослідницьких програм світ-системного аналізу та розвитку недорозвитку і залежності.
6. Визначте роль поняття «історична система» у дискурсі світ-системного аналізу.
7. Проаналізуйте політичні погляди І. Валерстайна та їхній вплив на дослідницьку програму світ-системного аналізу.
8. Витлумачте Валерстайнове пояснення походження ленінських режимів.
9. Якими були місце і роль ленінських режимів у модерній світ-системі на думку теоретиків світ-системного аналізу?
10. Поясніть відмінності поміж світ-імперіями та світ-економіками.
11. Проаналізуйте поняття «капіталізм» з огляду на його визначення світ-системним аналізом та окресліть його специфіку у зіставленні з традиційним потрактуванням капіталізму.
12. Порівняйте Валерстайнів та Веберів підходи до капіталізму.
13. Проаналізуйте світ-системний підхід до виникнення капіталізму.

14. У чому є суть капіталізму згідно світ-системного аналізу?
15. Прокоментуйте вислів І. Валерстайна: «Ніякого вільного ринку ніколи не існувало та й не могло існувати в межах капіталістичної світ-економіки. ...Капіталізм тяжіє до максимального примноження прибутку на світовому ринку, завжди й повсюдно використовуючи монополії та / або інші форми обмеження торгівлі, якщо це є прибутковим».
16. Проаналізуйте поняття гегемонії у контексті світ-системного аналізу.
17. Поясніть чинники стратифікації світ-системи на три ієрархічні рівні.
18. Окресліть взаємовідношення поміж ядром, напівпериферією та периферією.
19. Прокоментуйте вислів Дж. Аррігі: «Найсуттєвішою рисою капіталістичної світ-економіки є нерівна винагорода рівних зусиль індивідів та нерівні можливості для використання обмежених ресурсів».
20. Схарактеризуйте Веберів підхід до раціонального капіталізму.
21. Прокоментуйте можливість синтезу Веберового та Валерстайнового теоретизування про капіталізм у межах нового визначення взаємодії поміж раціональним та авантюристичним капіталізмом.
22. Дайте тлумачення Валерстайновій оцінці лібералізму.
23. Чи існує відмінність поміж феноменами ренти та прибутку у світ-системному аналізі?
24. Якими, за Валерстайном, є характеристики трьох головних стратегій зміни статусу з периферійного на напівпериферійний?
25. Яким є Аррігієве пояснення взаємодії поміж ядром та периферією?
26. У чому є відмінність у прогнозах Валерстайна і Аррігі щодо майбутнього модерної світ-системи?
27. Яким є Аррігієве пояснення піднесення Східної Азії?
28. Поясніть зв'язок поміж державою та капіталізмом у дискурсі світ-системного аналізу.
29. Проаналізуйте дебати поміж представниками світ-системного аналізу та неолібералізму.
30. Яким є місце світ-системного аналізу у дискурсі сучасної соціології?

Рекомендована література

1. Кутуєв П. В. Раціональний капіталізм в Україні: між міфом і реальністю / П. В. Кутуєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 5–20.

2. Кутуєв П. В. Парадигма держави, що стимулює розвиток у соціології: концептуальний аналіз / П. В. Кутуєв // Наукові записки НаУКМА. Серія: соціологічні науки. – Т. 20. – Київ : НАУКМА, 2002. – С. 3–10.
3. Кутуєв П. В. Методологічні засади світ-системного аналізу: парадигма Імануїла Валерстайна та його школи / П. В. Кутуєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 45–60.
4. Кутуєв П. В. Політика розбудови держави, що сприяє розвитку: соціологічний аналіз / П. В. Кутуєв // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. – Вип. 33. – Київ: Український центр духовної культури, 2003. – С. 13–24.
5. Кутуєв П. В. Залежність, недорозвиток та криза у соціології розвитку недорозвитку Андре Гундера Франка: критичний аналіз / П. В. Кутуєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 110–129.
6. Кутуєв П. В. Політична модернізація як виклик і проблема: погляд С.Хантінгтона / П. В. Кутуєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка : Соціологія. Психологія. Педагогіка / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». – 2003. – Вип. 19. – С. 4–7.
7. Arrighi G. Capitalism and Modern World-System: Rethinking the Nondebates of the 1970's / G. Arrighi // Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems, and Civilizations. – 1998. – Vol. 21. – № 1. – P. 113–129.
8. Arrighi G. The African Crisis / G. Arrighi // New Left Review. – 2002. – № 15. – P. 5–36.
9. Arrighi G. The Social and Political Economy of Global Turbulence / G. Arrighi // New Left Review. – 2003. – № 20. – P. 5–71.
10. Arrighi G., Ikeda S., Irwan A. The Rise of East Asia: One Miracle or Many? / G. Arrighi, S. Ikeda, A. Irwan // Pacific-Asia and the Future of the World-System / Ed. by R.A.Palat. – New York: Greenwood Press, 1993. – P. 41–65.
11. Arrighi G., Hui P., Hung H. F., Selden M. Historical Capitalism, East and West' / G. Arrighi, P. Hui, H. F. Hung, M. Selden // The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. – Los Angeles; New York: Routledge, 2003. – P. 259–333.
12. Arrighi G., Silver B. J., Brewer B. D. Industrial Convergence, Globalization, and Persistence of the North–South Divide / G. Arrighi, B. J. Silver, B. D. Brewer// Studies in Comparative International Development. – 2003. – Vol. 38. – № 1. – P. 3–31.
13. Derluigian G. M., Goldfrank W. L. Introduction: Repetition, Variation, and Transmutation as Scenarios for the Twenty-first Century / G. M. Derluigian, W. L. Goldfrank// Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing world

System / Ed. by G. M. Derluguian, S.L.Greer. – Westpoint; Los Angeles: Greenwood Press, 2000. – P. 1–14.

14. Derluguian G. M. The Process and the Prospects of Soviet Collapse: Bankruptcy, Segmentation, Involution // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S. L. Greer. – Westpoint; Los Angeles: Greenwood Press, 2000. – P. 203–226.

15. Wallerstein I. The Essential Wallerstein. / I. Wallerstein. – New York: New Press, 2000. – XXII, 471 p.

Розділ 9. Держава, що сприяє розвитку, та «азійське диво».

- *Неолібералізм як ідеологія та програма розвитку*
- *Держава: пошук відповідей на неоліберальну ортодоксію*
- *Держава як каталізатор розвитку: історична перспектива*
- *Держава, що сприяє розвитку, та досвід піднесення Східної Азії*
- *Висновки*

9.1. Неолібералізм як ідеологія та програма розвитку

Зникнення ленінізму та дезінтеграція «Московського центру» (спершу відпад східно-європейських сателітів, а згодом і розкладання радянського «ядра» системи) трансформували радянські республіки із суто теоретичним суверенітетом (публічне наполягання на реальності якого завжди мало трагічні наслідки для індивідів, які серйозно сприймали відповідні статті радянської Конституції) у квазінаціональні держави. Правлячі кола цих новітніх політичних утворень – які, у випадку України, пройшли шлях від агентів пізнього ленінського режиму, що переживав неотрадиціоналістську дегенерацію, до опортуністичних прибічників ідеї політичної незалежності – легітимували своє рішення у термінах теорії раціонального вибору, наполягаючи на необхідності існування національної держави задля успішного економічного розвитку та досягнення суспільного добробуту. За умов постленінізму українські державні менеджери зіткнулися із проблемами, що нагадували виклики, які поставали перед елітами нових країн третього світу – а саме, модернізації та розвитку. Втім, попри всю типологічну схожість завдань, що виринали і виринають перед країнами, що розвиваються, та постленінськими державами, було б помилковим недооцінювати ґрунтовно відмітні стартові умови двох типів суспільств – наприклад, відсутність індустріалізації у більшості випадків третього світу versus тотальна індустріалізація радянського гатунку.

Для нашого аналізу важливішими є не відмінності у матеріальній інфраструктурі, а паралелі в інституційній будові та панівних культурних зразках відповідних суспільств. До цих паралелей в економіці «спізніло індустріалізованих» та постленінських країн долучаються, на думку А. Амсден, певні спільні структурні риси, а саме: складності із доступом до зовнішніх ринків, проблеми із дизайном продукції та доволі відстала технологія. Жодну з цих проблем, на переконання цієї авторитетної дослідниці з Массачусетського інституту технологій, неможливо розв'язати, покладаючись тільки на

«невидиму» руку ринку та дотримуючись приписів неоліберальної ортодоксії. Позаяк мінімізація ролі держави в економіці є шиболетом неолібералізму, доцільно схарактеризувати цей світогляд детальніше.

За формулюванням А. Сміта, функції держави включають такі завдання: обов'язок захищати суспільство від насильства та поглинання іншими державами; обов'язок захищати настільки, наскільки це є можливим, кожного члена суспільства від несправедливості та пригноблення з боку всіх інших членів суспільства шляхом встановлення справедливої системи правосуддя; обов'язок створювати й підтримувати ті громадські роботи та ті громадські інституції, створення та підтримка яких ніколи не зацікавить індивіда або невелику групу індивідів через неможливість отримання прибутку, який би відшкодовував витрати цих індивідів від такої діяльності. Водночас Сміт вважав, що подібне інвестування у громадське благо приносить суспільству набагато більше, ніж просте повернення витрат⁵²⁶.

Також необхідно враховувати, що згідно переконливій інтерпретації Джованні Аррігі суто ліберальне потрактування поглядів шотландського мислителя має за опертя обмежене й вибіркоче прочитання його «Багатства народів». Важливо також усвідомлювати інституційний політичний контекст, у якому працював А. Сміт – його епоха була часом абсолютизму, відтак критика державного інтервенціонізму шотландцем своєю мішенню мала не абстрактну державу як таку, а монархічну державу XVIII сторіччя тиранічного штибу. Ба більше, самий термін «державо-нічний вартовий» належить німецькому соціалісту XIX сторіччя Фердинанду Лассалю⁵²⁷.

Неолібералізм сьогодні фактично зняв гостроту суперечностей між консерватизмом і соціал-демократією, перетворюючи ці рухи із самостійних світоглядів на дві схожі версії однієї ідеології. У пригоді стає слушне спостереження А. Ренд про вплив «метафізичних» рефлексій на формування політики, згідно з якими ідеалізм правих та матеріалізм лівих диктує, які саме сфери людської діяльності мають контролюватися: «кожен табір прагне контролювати сферу, яку він розглядає як метафізично важливу; кожен надає свободу лише тим видам діяльності, до яких він ставиться із презирством»⁵²⁸. За такого концептуального бачення, суть неолібералізму є у десоціалізації

⁵²⁶ Див.: Sperling V. Introduction: The Domestic and International Obstacles to State-Building in Russia / Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance. Boulder: Westview Press, 2000. P. 4.

⁵²⁷ Симптоматично, що професор Единбурзької школи бізнесу Гевін Кеннеді енергійно спростовує погляд на Сміта теоретика «державо-нічного вартового» та пропонує список завдань й функцій, які стоять перед державою. Див.: URL: <http://economistsview.typepad.com/economistsview/2009/01/adam-smith-on-state-expenditures-and-interventions.html>

⁵²⁸ Rand A. Philosophy: Who Needs It? Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1982. P. 229.

суспільного відтворення за рівночасного надання переваги ринковим імперативам над суспільними. Як вислід формується більш атомізована та приватизована система, необхідним компонентом якої є перехід від держави загального добробуту (welfare state) до держави загальної праці (workfare state).

Скорочення бюджетних витрат на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення легітимується за допомогою нового визначення громадянина, який розглядається не стільки як учасник республіканської публічної сфери, скільки як споживач та / або інвестор, що діє у межах ринку. Ідеологія неолібералізму стала впливовою в політичних колах через посилення конкуренції на світовому рівні та загострення боротьби за інвестиції, відповідно мобільний транснаціональний капітал постійно чинить тиск на національні держави, маючи на меті дерегулювання їхніх економік, зниження податків та надання пільг корпоративним діячам⁵²⁹. У площині неоліберального мислення держава дискредитується та сприймається не як засіб розв'язання проблеми, а як складова проблеми, а відтак, «утопічна віра у ринок залишається привабливою основою для оптимістичної політичної риторики. ...Неоліберальні політичні рецепти зберігають легітимність та харизму, незважаючи на очевидність проблем»⁵³⁰.

Критика претензій неолібералізму на універсальність часто трансформується у науковців лівої орієнтації в монологічну інвективу. П. Еванс пропонує набагато виваженішу оцінку доробку прибічників неоліберальної візії, ніж деякі з його колег. На думку американського соціолога, після елегантної критики наївної віри у природно компетентну та просвітницьку державу теоретиками неоліберального підходу прихильникам концепції держави, що сприяє розвитку, стало легше обґрунтовувати необхідність прискіпливого аналізу конкретних кроків держав у реальному житті та їхніх чинників⁵³¹. Власне реалізація неоліберальної програми на практиці стала найсерйознішим аргументом проти цієї теорії, позаяк вона розглядала державу як сукупність

⁵²⁹ Див.: Gill S. Globalization of Capital and Political Agency in the Twenty-first Century. Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G. M. Derluguian, S. L. Greer. Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. P. 24. Б. Джессоп пропонує традиційно новаторський аналіз занепаду кейнсіанської національної держави загального добробуту та процесу її заміщення шумпетеріанським постнаціональним режимом праці. Під режимом праці мається на увазі відмова від кейнсіанської політики повної зайнятості на користь підпорядкування соціальної політики вимогам гнучкості ринку робочої сили й системній конкурентоспроможності (див.: Jessop B. The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Function, Scale, and Modes of Coordination. *Social Policy and Administration Review*. 1999. Vol. 33. № 4. P. 348–359).

⁵³⁰ Evans P. Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation. Princeton: Princeton University Press, 1995. P. 28.

⁵³¹ Там само. P. 22.

атомізованих індивідів, які прагнуть здобути максимальної вигоди, а відтак, створюють сприятливі можливості для отримання ренти своїм прибічникам; тимчасом як дії, спрямовані на мінімізацію держави та перетворення її на нейтральнішого арбітра ліберального штибу, вимагало цілеспрямованих зусиль саме з боку державного апарату. А. Гіршман, який був піонером студіювання розвитку суспільств, розташованих поза географічним ареалом Заходу, також пріоритизував здатність націй та їхніх громадян організовуватися з метою досягнення розвитку. Він справедливо відзначав, що за допомогою подібної зосередженості та беззастережної вмотивованості «ми фокусуємося на специфічних процесах розвитку в сучасних слаборозвинених країнах, а саме на факті, що вони розпочали його із запізненням. Ця умова робить їхній розвиток менш спонтанним та більш контрольованим процесом у зіставленні з тими країнами, де цей процес розпочався раніше»⁵³².

Утім, знаменно, що обидві позиції ігнорують роль суспільства – соціетальної спільноти – яке під впливом політичного суспільства здатне надати підтримку, а з нею й легітимність «командам змін» (change team – термін, який запропонував американський політолог Дж. Ватебурі (John Waterbury))⁵³³, котрі радикально реформують апарат держави та її політики розвитку, часто послугуючись утопічною вірою в ринок як своїм дороговказом.

Не можна не погодитися із висновком відомого британського дослідника радянського «реального соціалізму» А. Нове, який твердить, що постленінські країни успадкували від попереднього режиму викривлену структуру промисловості, яка, окрім того, є екологічно небезпечною та позбавленою засобів комунікації та інфраструктури. Адекватність неоліберальної моделі за рецептами рейганоміки та тетчеризму умовам постленінізму є більш як сумнівною, адже навіть за умов західних держав ядра капіталістичної світ-системи висліди політики «нових правих» були далекими від економічного успіху: «Рейгану вдалося за вісім років перетворити Сполучені Штати з найбільшого у світі кредитора у найбільшого в світі боржника...»⁵³⁴.

⁵³² Hirshman A. The Strategy of Economic Development. New Haven: Yale University Press, 1958. P. 8.

⁵³³ Див.: Waterbury J. Exposed to Innumerable Delusions: Public Enterprise and State Power in Egypt, India, Mexico, and Turkey. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

⁵³⁴ Nove A. Some Thoughts on Plan and Market. State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. P. 44. Важливою частиною виборчої програми Р.Рейгана була обіцянка збалансованого бюджету. В 1981 році – тобто на початку першого президентського терміну Рейгана – дефіцит американського федерального бюджету становив 74 млрд. доларів США, а загальна заборгованість країни сягала 1 трлн. доларів США. За десять років як дефіцит федерального бюджету, так і заборгованість країни зросли в чотири рази, дорівнюючи 300 млрд. доларів США та 4 трлн. доларів США відповідно (див.: Arrighi G. The Long Twentieth Century:

Відданість (дуже часто кон'юнктурна) постленінських еліт антиплановій ідеології спонукає їх запозичувати моделі розвитку з підручників із вільної ринкової економіки, але за умов, коли існує гостра нестача приватного капіталу, нехтуючи уроками Японії та Південної Кореї⁵³⁵.

9.2. Держава: пошук відповідей на неоліберальну ортодоксію

Для прибічників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є очевидним, що зростання вимагає «систематичного, *дисциплінованого* (курсив наш. – Авт.) втручання держави на всіх стадіях розвитку, аби допомогти певним фірмам поліпшити донедавна доволі низьку якість їхньої продукції»⁵³⁶.

Переважній більшості країн третього світу було необхідно *розбудувати* нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після визволення від колоніальної влади. Натомість постленінські суспільства загалом і Україна зокрема потребують не стільки *розбудови* абсолютно нової держави, скільки *реструктуризації* розгалуженої системи залишених у спадок попереднім режимом інституцій, які мають адаптуватися відповідно до вимог нових імперативів – політичної демократії, ринку та безпосередньої взаємодії із капіталістичною світ-економікою (глобалізації, якщо скористатися популярним у наш час термінологічним жаргоном).

Money, Power and the Origins of Our Time. L.: Verso, 1994. P. 316–317; Arrighi G. Hui P., Hung H.F. Historical Capitalism, East and West'. The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. L.; N.Y.: Routledge, 2003. P. 308).

⁵³⁵ Nove A. Some Thoughts on Plan and Market. State and Market in Development: Synergy or Rivalry? / Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. P. 45.

⁵³⁶ Amsden A. Can Eastern Europe Compete by «Getting the Prices Right»? Rebuilding Capitalism: Alternative Roads after Socialism and Dirigisme / Ed. by A. Solimano, O. Sunkel, M. I. Blejer. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1993. P. 103–104. Детальніше про ідеї та практики держави, що сприяє розвитку див.: Кутуєв П. В. Новітні соціологічні теорії: модерн в континуумі «Схід-Захід». Навчальний посібник. – Київ.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2012. – 292 с; Кутуєв П. В. Интеллектуальные истоки современного неолібериализма и социологический дискурс о развитии / П. В. Кутуєв, Д.Л. Герчановский. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право.* 2013. № 1. С. 65–71; Кутуєв П. В. Соціологія розвитку поміж лібералізмом та державоцентризмом: історико-соціологічний аналіз / П. В. Кутуєв, Д. Л. Герчанівський. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право.* 2013. № 3. С. 58–66; Кутуєв П. В. Держава, що сприяє розвитку, у контексті постленінських трансформацій: історія ідеї та потенціал для застосування. Постсоціалістичні суспільства: різноманіття соціальних змін. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В.Паніної та Т. І.Заславської / За наук. ред. Є. І. Головахи і О. Г. Стегнія. Київ: ІС НАНУ, 2014. С. 43-70; Кутуєв П. В. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики / П. Кутуєв, О. Якубін, Д. Герчанівський // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2015. № 4. С. 3–19.

Постленінські політичні утворення – як свого часу постколоніальні режими третього світу – повинні забезпечити політичну стабільність (згідно з Г. Ротом, то вона, *політична* стабільність, є першочерговим завданням, оскільки за її відсутності досягнення у всіх інших сферах, таких як соціальний та економічний розвиток, є хисткими⁵³⁷), аби закорінити нові зразки влади та нові політичні механізми розв'язання конфліктів поміж різними сегментами суспільства. Щільно пов'язане із цим є завдання творення політичної та національної спільнот, об'єднаних спільним відчуттям належності до одного цілого. Врешті, від правлячих кіл нових держав в обох випадках очікуються розробка та втілення програми економічного розвитку, обіцянка якого, разом із іншим принциповим фактором прагнення незалежності – боротьбою за визнання – як окреслив цей феномен А. Гонет⁵³⁸, була одним із мотиваторів масової (у випадках певних країн) мобілізації та колективної дії задля досягнення незалежності.

Варто відзначити, що успадкування державного апарату постленінськими політичними утвореннями є водночас і перевагою, і ганджем у порівнянні з постколоніальними суспільствами третього світу. Це є перевагою, позаяк останні повинні створювати політичний порядок, фактично не маючи майже ніяких професійних кадрових та інституційних ресурсів. Це є вадю через специфічну структуру пізнього ленінського режиму, який втратив автономію від суспільства та єдину домінуючу логіку, що скеровувала його дії в усіх підсистемах соціуму шляхом делегування через узурпування, та перетворився на патерналістський устрій неотрадиціоналістського штибу. Такий устрій, поза сумнівом, не передбачав самотійного представництва та озвучення інтересів соціальними групами. Саме цей вимір ленінізму робить правомірним незадіяння концепції авторитарної соціалістичної держави загального добробуту, яка начебто ґрунтувалася на квазісуспільному договорі. Ленінські режими на будь-якій стадії свого розвитку / занепаду принципово відмовлялися санкціонувати організаційне оформлення груп захисту інтересів. Рівночасно ленінці проголошували, що інтереси суспільства враховуються агентами режиму, які, хоч і не виступали *від імені* суспільних груп (як це мало б місце за умов

⁵³⁷ Roth G. Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States. *World Politics*. 1968. Vol. 20. № 2. P. 194.

⁵³⁸ Поняття боротьби за визнання долає обмеженість суто утилітаристської парадигми в поясненні суспільних феноменів та інтерпретується як «життєва людська потреба», реалізація якої є ключовою для обґрунтування й прийняття іншими цінності спільнот та індивідів, культура та спосіб життя яких, будучи відмінними, водночас не є панівними / гегемоністичними у політико-економічному та ідеологічному сенсі, а отже – дискримінуються (див.: Taylor C. The Politics of Recognition. Multiculturalism and the Politics of Recognition / Ed. by A. Gutmann. Princeton: Princeton University Press, 1992. P. 26).

корпоративної системи), проте мали змогу говорити *про* певні сегменти соціального простору, легітимуючи у такий спосіб існування специфічних «домених» соціальної та політичної систем. Як вислід партія, що розглядалася в термінах військової організації станового типу (приміром, як релігійний лицарський орден) і мала відгороджуватися від суспільства, стає інституцією, засадничою метою якої є інкорпорація (але не репрезентація, як це трапилося з авторитарними однопартійними режимами Іспанії за часів Ф. Франко та Мексики під владою інституційної революційної партії). Ці зміни зумовили розклад унітарної домінантної логіки, яка мала бути універсальною для всіх соціальних сфер, та сприяли виникненню автономних логік окремих полів суспільства. Режим пізнього ленінізму, за висловом Л. Бруста і Д. Старка, перетворюється на Гулівера, якого зв'язали ліліпути – держава, попри свою колосальну владу примусу, втрачає інфраструктурну владу, розпорошуючи свої зусилля на реалізацію численних партикуляристських інтересів. Партія-держава епохи неотрадиціоналістської дегенерації не є «закоріненою (embedded) у своєму соціальному середовищі, вона розчиняється в ньому»⁵³⁹.

З огляду на такий спадок нагально-актуальним завданням правлячих «еліт» постленінських суспільств стає конструювання держави, що сприяє розвитку. Дискурс політичного істеблішменту України щодо держави як автономного агента розвитку нагадує рух маятника, який після нетривалої зацікавленості «девелопменталізмом» повертається на рейки ортодоксально-ринкової риторики. Водночас на постленінські суспільства покладається – відповідності до вимог неоліберального консенсусу – усунення держави із суспільно-економічного життя, навіть попри те, що лише держава спроможна створити інституційну систему координат, у межах якої може функціонувати ринок, здійснюватися накопичення капіталу та розбудовуватися мережа соціального захисту. Домінування державної власності за умов ленінізму внеможлиблює виникнення ринку як еволюційної універсалії у процесі постання диференціації. Ринкові реформи можуть лише проектуватися: «Такий спроектований капіталізм (або капіталізм без капіталістів як активних захисників своїх класових інтересів), – проникливо твердив німецький соціолог К. Оффе ще у 1990-х роках, – цілком залежить від рішень, які є видимими, а відтак, вимагають обґрунтування. Розвиток цього капіталізму не може спиратися на стихійну емерджентну еволюцію, яка переважала в історії західних капіталізмів-першопроходців. Новий клас підприємців (а відповідно, і новий клас найманої робочої сили, на яку перетворюються вчорашні «робітники-громадяни») витворюється відповідно до проекту, що розроблявся

⁵³⁹ Stark D., Bruszt L. Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 115.

політичними елітами»⁵⁴⁰. Водночас недоречно перебільшувати «дизайнерську складову» в постленінських суспільних змінах, позаяк агенти перемін послуговуються не стільки чіткими планами, формулами чи терапіями, скільки використовують наявні ресурси, інакше кажучи, «постсоціалістичне будівництво» не просто відбувається на руїнах «соціалізму», а використовує ці руїни як будівельні матеріали.

Успішне формулювання та втілення політики розбудови держави, що сприяє розвитку, є можливе лише за умови дослідження аналогічних процесів в інших суспільствах, врахування неповторності кожного «історичного індивідуума» та детального аналізу розмаїтих моделей і стратегій досягнення модерного суспільного порядку та стабільного розвитку. За такого підходу зверхній свідомий та підсвідомий апіоризм, закорінений у євроцентричній інтелектуальній традиції, втрачає свою легітимність. Розвиток за умов відсталості робить імперативом пошук не стільки відповідників, скільки заміників інституційного профілю піонерів. Відомо, що категорію замітника (substitute) розробив А. Гершенкрон з метою обґрунтування критики Марксової формули, яку німецький мислитель висунув у «Капіталі»: індустріально розвиненіша країна пропонує менш розвиненій картину її прийдешнього. Через свою відсталість розвиток країн, що модернізуються, фундаментально відрізняється від модерних суспільств, і, щоби більше, ці відмінності великою мірою «є наслідком застосування інституційних інструментів, які не мають аналогу в розвинених індустріальних суспільствах»⁵⁴¹. С. Кузнец так само вказує на ускладненість виникнення системи координат сучасного економічного зростання, позаяк пошук заміника елементів, притаманних лідерам, тобто європейській цивілізації, є нелегким⁵⁴².

На витоки концепції держави, що сприяє розвитку, натрапляємо вже у Гоббса, який вважав, що фізично здорових людей треба «примушувати працювати, й аби вони не могли відмовлятися через брак роботи, необхідно заохочувати всілякі промисли, такі як судноплавство, землеробство, рибальство та всі галузі промисловості, які потребують робочих рук»⁵⁴³. У XVIII столітті втручання держави до економічного розвитку обґрунтовував А. Гамільтон, наполягаючи на тому, що «капітал є самовільний та несміливий тоді, коли йдеться про започаткування чогось нового. Державі варто підвищувати рівень

⁵⁴⁰ Offe C. *Varieties of Transition: The East European and East German Perspective*. Cambridge: MIT Press, 1997. P. 39.

⁵⁴¹ Gerschenkron A. *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge: The Belknap Press, 1962. P. 7.

⁵⁴² Див.: Kuznets S. *Modern Economic Growth: Findings and Reflections*. *American Economic Review*. 1973. Vol. 63. № 3. P. 254.

⁵⁴³ Гоббс Т. Левиафан / Гоббс Т. Соч.: В 2 т. М.: Мысль, 1991. Т. 2. С. 270.

упевненості капіталістів, які завжди є обережними та далекосяжними, допомагаючи їм долати перепони, що трапляються на шляху кожного експерименту»⁵⁴⁴. У XIX столітті ідеї, суголосні з принципами парадигми держави, що сприяє розвитку, формували Ф. Ліст та Г. Кері. Б. Камінгс вважає, що Японія завдячує своїм піднесенням не А. Сміту⁵⁴⁵, а теоріям саме цих мислителів⁵⁴⁶.

Утім, практичні дії, що асоціюються з політикою держави, що сприяє розвитку, поширюються ще задовго до того, як вони стали предметом теоретичної рефлексії. Приміром, за свідченням Аррігі, який висуває власну версію світ-системного аналізу, витриману у Веберовому ключі, правлячі кола Англії XVI століття не були пасивними отримувачами дарів історії: «...Ретроспективний погляд на дії Єлизавети I дає підстави твердити, що інвестування нею здобичі, отриманої у війні з Іспанією, в стабілізацію фунту стерлінга та створення акціонерних компаній задля розвитку зовнішньої комерційної й територіальної експансії стало найкращою інвестицією, яку вона могла б зробити»⁵⁴⁷. Подальша колонізація Індії, хоч і не стала вирішальним фактором індустріальної революції, допомогла Британії викупити свій національний борг у голландців.

9.3. Держава як каталізатор розвитку: історична перспектива

Попри те, що роль держави в ініціації розвитку була предметом рефлексій мислителів із репутацією класиків від А. Сен-Сімона та Ф. Ліста до А. Гершенкрона та Дж. Нетла, на початку другої половини XX століття концепція держави поступилася своїм місцем у дискурсі соціологів альтернативній візії. Послідовник Парсонса й творець неофункціоналізму Дж. Александер слушно зауважив, що соціологічні традиції (парадигми, школи або дослідницькі програми; вибір термінології залежить від філософсько-методологічної

⁵⁴⁴ Цит. за: Woo-Cumings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development. *Developmental State* / Ed. by M.Woo-Cumings. – Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. P. 5.

⁵⁴⁵ Знов-таки, ми повинні враховувати, що таке однозначне ототожнення А. Сміта з ідеями та ідеологією лібералізму було можливе лише до виходу в світ трактату Дж. Аррігі «Адам Сміт в Пекіні», який запропонував радикально нове прочитання Смітового *magnum opus*.

⁵⁴⁶ Див.: Cumings B. Webs with No Spiders, Spiders with No Webs: The Genealogy of the Developmental State. *The Developmental State* / Ed. by M.Woo-Cumings. Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. P. 61–92.

⁵⁴⁷ Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. – L.: Verso, 1994. – P. 210. Див. також: Bagchi A. K. The Past and the Future of the Developmental State. *Journal of World-Systems Research*. 2000. Vol. 6. № 2. P. 398–442.

орієнтації дослідника) засновуються науковцями-харизматиками⁵⁴⁸. Рутинізація Парсонсової теорії дії та соціальних систем перетворила концептуальний інструментарій, який розроблявся на основі методологічних засад аналітичного реалізму («конкретне застосування теорії дії варто відрізнити від її аналітичного значення»⁵⁴⁹, – таким був лапідарний вердикт Парсонса ще у «Структурі соціальної дії»), на універсальну систему координат, яка механістично застосовувалася прихильниками цього напрямку для інтерпретації процесів соціальних змін у конкретних суспільствах. Аналогічної рутинізації та вульгаризації свого часу зазнало вчення Маркса, всю багатоманітність якого послідовники на кшталт Поля Лафарга зводили до принципу економічного детермінізму, легітимуючи у такий спосіб Парсонсову інтерпретацію марксизму як переформулювання утилітаризму класичної політекономії з позиції радикальної політики. Отже цілком адекватною є критика Р. Дарендорфа на адресу ультраортодоксальних парсонсіанців, які зосереджувалися на безконфліктних, безпроблемних аспектах соціального розвитку.

Парсонсові епігони дуже часто схилилися до абсолютизації твердження фундатора теорії соціальної дії та соціальних систем, що «проблема пояснення походження зразка культурної та соціальної організації zasadничо відрізняється від проблеми пояснення його поширення за допомогою вже існуючих прикладів. *Те, що модерне індустріальне суспільство стало первинною моделлю для світу в цілому, навряд чи можна піддавати сумніву* (курсив наш. – Авт.)»⁵⁵⁰. Остання теза, своєю чергою, спиралася на Парсонсову інтерпретацію веберівських ідей про унікальний характер модерного соціального порядку Заходу: «Вебер витлумачував розвиток сучасного західного світу, зокрема тієї його частини, що перебувала під впливом аскетичного протестантизму, як *авангард*»⁵⁵¹ (курсив наш. – Авт.) найважливішої еволюційної тенденції.

⁵⁴⁸ Alexander J. C. Formal and Substantive Voluntarism in the Work of Talcott Parsons: A Theoretical and Ideological Reinterpretation. *American Sociological Review*. 1978. Vol. 43. № 2. P. 77.

⁵⁴⁹ Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический Проект, 2000. С. 273.

⁵⁵⁰ Parsons T. Introduction / Weber M. *Sociology of Religion*. Boston: Beacon, 1963. P. LXXI.

⁵⁵¹ Веберовій думці притаманний значно вищий ступінь амбівалентності, ніж це воліють визнати євроцентричні теоретики цивілізаційного «авангарду». Немає жодних підстав заперечувати орієнталістську складову Веберового дискурсу, походження якого пов'язане з циркуляцією расистських ідей у європейському академічному середовищі на зламі двох епох. Хо-фунг Ханг пропонує детальну реконструкцію наукової літератури, яка слугувала Веберу за джерело інформації про Китай під час роботи німецького соціолога над трактатом про даосизм та конфуціанство (див.: Ho-fung Hung. *Orientalist Knowledge and Social Theories: China and the European Conceptions of East-West Differences from 1600 to 1900. Sociological Theory*. 2003. Vol. 21. № 3. P. 254–280). Дані, накопичені сучасними вченими, суттєво

...Вирішальне значення в нестабільному сучасному світі економічного розвитку на рівні промисловості та модернішої політичної організації не може розумітися окремо від цього ширшого еволюційного контексту»⁵⁵². Із такої теоретичної системи координат цілком логічно випливав висновок, якого дійшли А. Інкелес та Д. Сміт у своєму дослідженні переходу від традиції соціальної організації до модерного суспільства. Для обох соціологів цей процес був одним із вимірів лінійного, універсального процесу раціоналізації культури, який, своєю чергою, визначається раціоналізацією матеріального життя, тобто технологічними змінами, спричиненими індустріалізацією⁵⁵³. Щобільше, акцентація на функціоналістському підході до суспільства, тобто концептуалізації його як соціальної системи, що диференціюється на чотири підсистеми, кожна зі своєю функцією (економіка у цій схемі виконує функцію адаптації, політика – ціледосягнення, соціетальна спільнота – інтеграції, соціокультурна – латентної підтримки зразка), розчинила державу як одиницю аналізу в політичній системі та колективній поведінці. Держава не потрактовувалася як автономний діяч, здатний пришвидшити або загальмувати соціальний розвиток і суттєво вплинути на констеляцію сил у суспільстві. Дослідники, за словами американського вченого С.Краснера, «писали про уряд, політичний розвиток, групи захисту інтересів, голосування, законодавчу поведінку, лідерство та бюрократичну політику, тобто майже про все, що завгодно, за винятком держави»⁵⁵⁴.

Уже на кінець 1960-х років Дж. Нетл звернув увагу на неспівмірність масштабу функцій держави із мінімальним обсягом уваги до неї з боку академічної спільноти⁵⁵⁵. Окрім теоретичних передумов такого стану речей – панування системного мислення у суспільних науках, яке, розглядаючи сферу політичного, зводило його до притаманної кожній підсистемі функції концентрації та нарощування влади – нехтування державою як концептуальною змінною мало своїм опертям концептуалізовану А. де Токвілем відносну

підважують погляд на той же Китай як суспільство під владою «азійського способу виробництва» в економічному плані та «східного деспотизму» в політичному. Не заперечуючи проблем, які виринали в процесі розвитку китайського суспільства, британський дослідник К. Денг вказує на домінуючу роль приватного сектору в китайській економіці та на високий ступінь політичної активності селянства, успішний опір якого експлуатації власне й заблокував соціально-економічну динаміку Піднебесної (див.: Deng K. *Development and Its Deadlock in Imperial China, 221 B.C. – 1840 A.D. Economic Development and Cultural Change*. 2003. Vol. 52. № 3. P. 479–522).

⁵⁵² Parsons T. Introduction / Weber M. *Sociology of Religion*. Boston: Beacon, 1963. P. LXX.

⁵⁵³ Inkeles A., Smith D.H. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge: Harvard University Press, 1974. P. 160.

⁵⁵⁴ Krasner S. *Approaches to the State*. Comparative Politics. 1984. Vol. 16. № 2. P. 223.

⁵⁵⁵ Nettl J.P. The State as a Conceptual Variable. *World Politics*. 1968. Vol. 20. № 4. P. 561.

«бездержавність» американської політичної традиції. Одним із найяскравіших виявів Токвілево-Парсонсового стилю мислення у соціології стала розвідка С.Ліпсета «Перша нова нація»⁵⁵⁶. Водночас було б помилковим розглядати французького мислителя суто як фундатора інтелектуальної традиції, що пріоритизує громадянське суспільство. Токвілів далекосяжний умовивід зі «Старого порядку та революції» про те, що Французька революція зміцнила державу (положення, узагальнене Марксом у праці «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»), також паралельно закладає підвалини аналізу в термінах центральності держави. Вельми симптоматично, що один із провідних дослідників соціальних змін із позиції системного підходу Ч. Джонсон, який у своїй монографії «Революційні зміни» підміняв державу соціальною системою, у 1980-ті роки став автором витриманого у дусі «державоцентристського» підходу трактату про роль міністерства зовнішньої торгівлі та промисловості Японії у народженні японського дива⁵⁵⁷ й запропонував поняття «держава, що сприяє розвитку».

З історичної перспективи, авторитаризм «азійських тигрів» знаходив часткове виправдання в очах як громадян цих країн, так і Заходу під проводом США, позаяк останній проповідував стратегію стримування комунізму, у якій Південній Кореї та Тайваню було відведено місце форпостів. Утім, щодо цього визнання не було беззастережного консенсусу. Південна Корея часів військових хунт править за приклад нестабільності та політизації класових відносин; водночас потенціал інфраструктурної влади південнокорейської держави, що сприяла розвитку, не міг конкурувати з ленінським Бегемотом консолідаційної доби, подеколи перетворюючись на виконавця волі впливових чеболів.

Україна перебуває у засадничо відмінній ситуації – з наближенням кордонів Європейського Союзу легітимація авторитаризму, навіть такого, що стимулює розвиток, є вкрай проблематичною. Саме це пояснює той факт, що риторика «демократії» набула майже універсального характеру серед політичних сил України. Окрім того, досвід постленінської Центральної Європи та «кельтського тигру» – Ірландії – засвідчує, що саме демократична держава, яка сприяє розвитку, здатна зреалізовувати успішну економічну політику, функціонуючи у середовищі плюралістичного політичного суспільства, позаяк таке оточення усуває перешкоди на шляху реалізації творчого потенціалу соціальної дії. Для авторитарної держави, що сприяє розвитку, зв'язок із суспільством часто обмежується зв'язками із промисловим

⁵⁵⁶ Lipset S.M. The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective. Garden City: Anchor Books, 1967.

⁵⁵⁷ Johnson C. MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. Stanford: Stanford University Press, 1982.

капіталом⁵⁵⁸, а відтак, держава починає не стільки опікуватися цілями національного розвитку, скільки боронити партикуляристські інтереси за рахунок самого розвою. Загрозу, що криється у такій ситуації, відчув ще Ф. Д. Рузвельт, котрий закликав у своєму посланні до конгресу в 1938 році розслідувати концентрацію економічної влади в США, вмотивовуючи це тим, що «свобода, забезпечена демократією, не є у безпеці, якщо люди толерують зростання приватної власності до такого ступеня, коли вона стає сильнішою за демократичну державу»⁵⁵⁹.

В Україні розбудова демократичної держави, що сприяє розвитку, яка використовувала б увесь спектр методів, притаманних владі як феномену (від примусу до кооперації, позаяк, за переконанням М. Гаугарда, «реальна» влада, як емпіричний феномен, існує у континуумі, екстремумами якого є конфлікт та консенсус⁵⁶⁰), ускладнюється пануванням успадкованої від ленінського режиму патримоніальної бюрократичної культури, поглибленими практиками організаційної корупції та, безумовно, викликами військового конфлікту на Сході України. Центральна Європа торувала шлях розбудови капіталістичних інституцій за відсутності локальних капіталістів – роль останніх посідали ТНК – що відкривало можливості для залежного розвитку, натомість соціальні зміни в Україні – так само, як і в Росії – достоту мали своїм вислідом постання потужного класу капіталістів, етос якого спонукає до дій, що підривають інституції «раціонального» капіталізму, та скеровує країну дорогою розвитку недорозвитку. Подальша патримоніалізація держави та консолідація персонального правління (*personal rulership*) (під цим явищем Г. Рот розумів детрадиціоналізований, персоніфікований патримоніалізм⁵⁶¹), спричиняється до коливання політичних інституцій поміж олігархічно-суперпрезиденталістськими та олігархічно-парламентськими формами із акцентацією на клієнталізмі. Своєю чергою, така констеляція уможливорює поступ клептократичної держави, симбіонтом якої є політичний капіталізм та яка перебуває у конфліктній взаємодії з проектом та практиками розвитку⁵⁶².

⁵⁵⁸ Evans P. *Embedded Autonomy. States and Industrial Transformation*. Princeton: Princeton University Press, 1995. P. 234.

⁵⁵⁹ Цит. за: Hadley E. *Antitrust in Japan*. Princeton: Princeton University Press, 1970. P. 155–156.

⁵⁶⁰ Haugaard M. *The Constitution of Power: A Theoretical Analysis of Power, Knowledge and Structure*. Manchester: University of Manchester Press, 1997.

⁵⁶¹ Roth G. *Personal Rulership, Patrimonialism, and Empire-Building in the New States*. *World Politics*. 1968. Vol. 20. № 2. P. 196.

⁵⁶² Огляд як інтелектуальних витоків дискурсу про державу, що сприяє розвитку, так і оцінка сучасного теоретизування про цей феномен міститься у таких моїх розвідках з колегами.

9.4. Держава, що сприяє розвитку, та досвід піднесення Східної Азії

Теоретизування представників дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, передусім відбувається у межах Веберової системи координат. Але це своєрідний Вебер, Вебер, чимось подібний до Маркса структуралістів: у теоретизуванні «державоцентристів» німецький мислитель постає як аналітик динаміки об'єктивних економічних та політичних структур, натомість ідеативний вимір його дискурсу переважно ігнорується (не дивно, що серед поборників цієї школи популярними є роботи історика О. Гінце, які розглядали міждержавні конфлікти як рушійну силу розвитку інституцій модерної європейської держави). Попри свою пильну увагу до Східної Азії, яка впродовж останнього століття була основним «постачальником» держав, що сприяють розвитку, прихильники однойменної дослідницької програми навіть побіжно не згадують про цивілізаційну специфіку цього регіону. Природно, що інтелектуальний рух на захист центральності держави, з одного боку, протиставляє свою емпіричну, порівняльно-соціологічну орієнтацію «великій теорії» Парсонсового гатунку, а з іншого – пориває із соціологічним нормативізмом на користь послідовно структурного ухилу. Найпослідовніше ці теоретико-методологічні принципи віддзеркалилися у програмовій праці Т. Скочпол «Держави та соціальні революції», у якій американська дослідниця спонуковує пояснювати суспільні трансформації, одним із різновидів яких є соціальні революції, проблематизуючи виникнення (але не творення ідеологічним авангардом) революційної ситуації всередині режиму. Наступним кроком має стати ідентифікація об'єктивно детермінованих і комплексних переплетінь різноманітних дій груп, що є відмінним чином розташованими. Саме ці переплетіння та обопільні дії визначають форму революційного процесу та дозволяють новому режиму набирати силу. Таку комплексну взаємодію факторів можна досягнути тільки шляхом виняткової зосередженості на інституційно детермінованих ситуаціях та відносинах груп всередині суспільства за рівночасного аналізу взаємодії поміж суспільствами у межах міжнародних структур, що постійно розвиваються у всесвітньо-історичному контексті. «Прийнявши такий безособовий та несуб'єктивний погляд, який наголошує типові відносини між групами і суспільствами, – робить умовивід Скочпол, – ми пристаємо на позицію, яку можна узагальнено назвати структурним поглядом на соціокультурну реальність»⁵⁶³. Скочполів підхід, хоч і був своєрідним «запереченням заперечення» важливості ролі держави структурно-функціоналістськими та плюралістичними теоріями, водночас був

⁵⁶³ Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. P. 18.

неспроможний взяти до уваги вплив динаміки ідей на структурні зміни. Власне цей гандж – а радше засліпленість, яка є логічним вислідом такої теоретичної орієнтації – переслідує усіх прихильників розташування держави у центрі соціологічного аналізу. Як засвідчила полеміка поміж Т. Скочпол і В. Сьюелом, суто структурний аналіз залишає «за дужками» дуальну природу структури, а відтак, нездатний досягнути роль ідеологій у конституюванні та інституціоналізації соціального порядку. З плином часу Скочпол пом'якшує свої формулювання щодо первинної ролі структур у детермінації соціально-політичних змін, але запровадження нею ідеологічних факторів до свого аналізу має ситуативний характер і не проходить на рівні синтезу⁵⁶⁴. Відтак, у межах дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, завжди залишається відкритим питання про критерії відокремлення необхідних та достатніх передумов радикальних суспільних змін.

Не можна оминати увагою існування зв'язку між теоріями держави, з одного боку, та політичними традиціями територій, які ці теорії концептуалізують – з іншого: американська держава інтерпретувалася переважно за допомогою концепції плюралізму, латиноамериканська – теорії залежності, а для країн Східної Азії було розпропаговано категорію держави, що сприяє розвитку. Попри всю свою умовність така типологія фіксує ключові відмінності як у структурі, так і в культурі бюрократичних машин вказаних регіонів. Хоч у випадку Латинської Америки держава, яку можна було б схарактеризувати як ініціатора розвитку, й існувала⁵⁶⁵, її інституційний профіль суттєво відрізнявся від східно-азійського. Латиноамериканські держави були так само авторитарними та активно заохочували практики політичного капіталізму як і їхні східно-азійські «колеги». Але загалом латиноамериканські держави виявилися нездатними втілити у життя доктрини розвитку, які вони реально сповідували або риторично заявляли, що вони їх сповіднують. Перепони на шляху реалізації таких програм поставали через патримоніальну природу бюрократії, яка була вкрай нестабільною через свої щільні зв'язки з політикою. Відповідно, призначення на ту чи ту посаду в державному апараті визначалося не стільки меритократичними міркуваннями, скільки політичною

⁵⁶⁴ Обговорюючи чинники іранської революції, яка потолочила режим шаха Реза Пехлеві, Скочпол оперує таким фактором, як моральна упевненість, та формулює несподіваний і необгрунтований висновок про логічну суголосність пояснення успішної революційної розбудови держави із посиленням на роль духовних лідерів, з одного боку, та на її «державоцентристську» систему координат – з іншого (див.: Skocpol T. *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. P. 18).

⁵⁶⁵ Навіть Ф. Кардозо та Е. Фалетто у своєму трактаті, витриманому в дусі теорії залежності, обговорюють феномен держави, що сприяє розвитку (див.: Cardoso F. E., Faletto E. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley: University of California Press, 1979. P. 143–148).

кон'юнктурою, що значно звужувало основу довготривалої влади бюрократії, унеможлиблюючи проведення стабільної політики. Натомість в Японії ми маємо класичний приклад правління меритократичної бюрократії, що власне і не може дивувати, якщо зважити на культурну «традицію», яка спиралася на типову змінну партикуляризму за рівночасного акцентування принципу досягнення. За свідченням Ч. Джонсона, у країні вранішнього сонця бюрократія «рекрутується з найкращих випускників правничих факультетів провідних університетів країни, а призначення здійснюються на основі обов'язкових, з точки зору закону, національних іспитів – прем'єр міністр може особисто призначити тільки приблизно двадцять міністрів та керівників агентств – і на цих призначеннях не позначаються результати виборів. Бюрократія розробляє фактично всі проекти законів, постанов, розпоряджень, правил та ліцензій, які керують життям суспільства»⁵⁶⁶. Безперечно, така система має свої вади – її стабільність та захищеність від тиску політичного й громадянського суспільств унеможлиблює зміну засад її функціонування, що засвідчила тривала криза японської моделі. За відсутності глибокої інтерналізації конфуціанських цінностей, які наголошують первинність громадського блага, відсутність механізмів стримувань та балансів стосовно бюрократії зумовлює втрату нею спромоги приймати раціональні рішення, з одного боку, та посилює практики політичного бізнесу⁵⁶⁷ – з іншого. Успішна держава, що сприяє розвитку, повинна знати міру власного втручання та воліти зупиняти його у разі потреби. Вельми повчальним є зіставлення досвіду індійської та південнокорейської політики розбудови держави, що сприяє розвитку. Поразка Індії та успіх Південної Кореї стали вислідами відмінностей у способі розподілу влади поміж урядовими агенціями. У випадку Кореї рада з економічного планування (основний орган прийняття рішень у сфері економічної політики) мала достатньо повноважень, аби оминати, ба більше – навіть долати опір з боку

⁵⁶⁶ Johnson C. Japan, Who Governs? The Rise of the Developmental State. N.Y.: Norton, 1995. P. 13. Р. Белла у своєму класичному трактаті про релігію Японії доби Токугава вбачає ключ до розуміння відносно успішної відповіді японського суспільства на виклики модерну у впливі традиційних цінностей, які були найбільш наближеними до західних серед незахідних суспільств (див.: Bellah R. N. Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan. N.Y.: Free Press, 1957; Bellah R. Reflections on the Protestant Ethic Analogy in Asia. The Protestant Ethics and Modernization: A Comparative View / Ed. by S. N. Eisenstadt. N.Y.: Basic Book, 1968. P. 243–251). Без сумніву, студії Белли 1950–1960-х років витримані в оптимістично-євроцентристському дусі та ігнорують інший, темніший бік спадку сьогунату, який спричинився до авторитарно-мілітаристської спроби «подолання модерну» японськими правлячими верствами та інтелектуалами.

⁵⁶⁷ Детальніше про політичний бізнес у Східній Азії див.: Political Business in East Asia / Ed. by E. T. Gomez. L.; N.Y.: Routledge, 2002.

бюрократії, змушуючи окремі міністерства пристосовуватися до вимог економічного планування, натомість плановій комісії Індії самій довелося пристосовуватися до влади та прерогатив міністерств⁵⁶⁸. Це пояснення, поза сумнівом, не може інтерпретуватися як негативний вплив демократії на розвиток, що нібито внеможливилює впровадження цілеспрямованої та послідовної політики через плюралістичний характер індійського політичного суспільства. Індія пережила період надзвичайного стану, який, утім, не сприяв раціоналізації структури прийняття бюрократичних рішень, натомість східно-азійські держави дотримувалися складної діалектики залежності та автономії *vis-à-vis* суспільства.

Обговорюючи інституції держави, що сприяє розвитку, вкрай недоцільно нехтувати тим фактом, що численні лідери країн третього світу надихалися радянською стратегією розвою (достатньо лише згадати індійську комісію з планування та південнокорейські п'ятирічні плани), ґрунтовними рисами якої були: центральне всеосяжне планування, державна власність на засоби виробництва, масовані державні інвестиції на підтримку індустріалізації та пріоритетний розвиток важкої промисловості. Досвід спізнілого розвитку яскраво засвідчив, що ефективні результати приносило сполучення державного втручання з використанням ринкових механізмів. Ще одним потужним імпульсом для дій держави, що сприяє розвитку, став досвід піднесення Східної Азії. До японського «вундеркінда» у 1960–1980-ті роки прилучилися так звані «азійські тигри», або «банда чотирьох» – Гонконг, Сінгапур, Південна Корея і Тайвань. Успіх цих країн, які на початковій стадії розвитку можна було залічити до напівпериферії (у випадку Японії) та периферії (у випадку «тигрів»), піддав сумніву жорстко-детерміновану бінарну диференціацію світу, що висувалася теоретиками залежності та розвитку недорозвитку, а також став викликом світ-системному аналізу з його наполяганням на тому, що розвиток є лише грою з нульовою сумою. Вельми промовистий є такий показник, як відношення валового національного продукту на душу населення цих країн до середнього світового валового національного продукту на душу населення. У 1960 році цей показник становив для Японії 281,9%, Гонконгу – 103,8%, Сінгапуру – 105,9%, Південної Кореї – 45,4%, а Тайваню – лише 20,9%. Як бачимо, за винятком Японії, стартові показники цих країн були або на рівні середньосвітових, або навіть набагато нижчими. Натомість за 40 років (тобто у 1999 році) східно-азійські держави досягли вражаючого прогресу: японський ВВП на душу

⁵⁶⁸ Див.: Chibber V. Bureaucratic Rationality and the Developmental State. *American Journal of Sociology*. 2002. Vol. 107. № 4. P. 983.

населення дорівнював 703,8% від загальносвітового, Гонконгу – 372,9%, Сінгапуру – 461,7%, Південної Кореї – 196,7%, а Тайваню – 211,3%⁵⁶⁹.

Далеко не всі країни, що стали на шлях розвитку із запізненням – переважно через індустріалізацію – були пасивними одержувачами «дарів» від розвинених країн, які передавали їм застарілі технології, що загалом вимагають екстенсивних витрат праці. Деякі з цих «спізнаних» держав виявилися надзвичайно активними й креативними з огляду на свою здатність до інституційних та політичних інновацій. За допомогою державних субсидій індустріалізовані країни Півдня трансформували приватний сектор своїх економік, наближаючи його до високотехнологічних зразків Півночі.

Втім, історико-соціологічне вивчення генези західноєвропейського капіталізму засвідчує важливу роль, яку держава посідала у становленні модерного економічного і соціального порядку, розвіюючи міф про західноєвропейську індустріальну революцію як процес, що ініціювався виключно приватними інтересами⁵⁷⁰. Покладання винятково на сили саморегульованого ринку не спрацьовує, і втручання держави є необхідне для стимулювання та дисциплінування підприємницької поведінки капіталістичного класу. Роль держави є засадничою як за умов, що відповідають ідеально-типовій моделі ринку, позаяк коригує притаманну йому атомізовану раціональність, так і в ситуації, в якій структури ринку відхиляються від ідеальних стандартів, а саме така ситуація поширена у країнах периферії та напівпериферії. За проникливим спостереженням Еванса і Рюшемейера, у країнах третього світу, до яких сьогодні прилучаються суспільства колишнього другого світу, «існує висока ймовірність, що панівний клас охоплює тісно пов'язаних між собою власників олігополій, щоби́льше, інтереси деяких із них є не локальними, а транснаціональними. До панівного класу також долучається не менш тісно пов'язана між собою аграрна еліта, чий інтереси є водночас патримоніальними й

⁵⁶⁹ Див.: Arrighi G., Hui P., Hung H. F., Selden M. *Historical Capitalism, East and West*. The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives / Ed. by G. Arrighi, T. Hamashita, M. Selden. L.; N.Y.: Routledge, 2003. P. 305.

⁵⁷⁰ Потужну критику ліберального символу віри запропонував К. Полані (див.: Polanyi K. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press, 1957). Релевантність поглядів Полані сьогоденному світу експлікується такими вченими, як Дж. Аррігі та Б. Сілвер, Ф. Блок, М. Буравой, Г. Рот (див.: Block F., Somers M. In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law. *Politics and Society*. 2003. Vol. 31. № 2. P. 283–323; Burawoy M. For a Sociological Marxism: The Complementary Convergence of Antonio Gramsci and Karl Polanyi. *Politics and Society*. 2003. Vol. 31. № 2. P. 193–261; Roth G. The Near-Death of Liberal Capitalism: Perceptions from the Weber to the Polanyi Brothers. *Politics and Society*. 2003. Vol. 31. № 2. P. 263–282; Silver B. J., Arrighi G. Polanyi's «Double Movement»: The Belle Époques of British and U.S. Hegemony Compared. *Politics and Society*. 2003. Vol. 31. № 2. P. 325–355.

зорієнтованими на прибуток»⁵⁷¹. Водночас представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, всіляко уникають апріорної ідентифікації держави з легально-раціональним типом панування, а відтак, відмовляються від формулювання універсальних рецептів для розв'язання проблем у кожній окремій історичній ситуації. Вочевидь правий Д.Сейер, який нагадує, що такі країни, як «Тайвань та Корея, навряд чи можуть розглядатися як зразки раціонально-легальної адміністрації або буржуазної демократії, а найбільш вражаючого успіху капіталізму в ХХ столітті досягла острівна держава, якій властива тривала політична стабільність і патерналістський соціальний етос і в якій компанія «Міцубісі» була заснована з допомогою держави»⁵⁷². Держава, що сприяє розвитку, активно вдавалася до примусу: дослідниця корейського досвіду М. Ву-Камінгс погоджується з Мао Цзедунем, що влада виростає з дула гвинтівки; рівночасно вона звертає увагу, що конфігурація політичної й економічної влади в східно-азійському регіоні суттєво відрізнялася від ідеально-типової візії капіталізму і соціалізму: «Достоту так само, як Кім Ір Сен під впливом конфуціанства розбудував спадкову родину-державу в Північній Кореї та назвав це комунізмом, корейські чеболи розбудували великі, керовані родинами, спадкові корпорації в Південній Кореї та назвали це капіталізмом»⁵⁷³.

Хоча, за К. Шмідтом, війна власне не є завданням або метою політики, вона, попри те, «як постійно присутня можливість, є головним припущенням, що визначає у специфічний спосіб людські дії, а отже, творить політичну поведінку. ...Політичне саме по собі не перебуває на полі битви, яке має власні

⁵⁷¹ Rueschemeyer D., Evans P. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention. Bringing the State Back In / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 45.

⁵⁷² Sayer D. A Notable Administration: English State Formation and the Rise of Capitalism. *American Journal of Sociology*. 1992. Vol. 97. № 5. P. 1411.

⁵⁷³ Woo-Cumings M. Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development // *Developmental State* / Ed. by M. Woo-Cumings. Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. P. 19. Вплив конфуціанства є певною мірою «double-edged sword», а відтак, не піддається універсалізації. По-перше, конфуціанство пройшло кілька стадій у своєму розвитку: класичне конфуціанство (з моменту свого виникнення до III століття), неоконфуціанство (X–XIX століття), нове конфуціанство, яке є феноменом ХХ століття. По-друге, властива конфуціанству акцентція на взаєминах персональної залежності за рахунок безособового «легалізму» значно прискорювала поширення капіталізму за умов сприятливої кон'юнктури; водночас відсутність або недорозвиненість інституціоналізації правових засад економіки ускладнюють розв'язання проблемних ситуацій у кризову добу (див. детальніше: Pye L. W. «Asian Values»: From Dynamos to Dominoes. *Culture Matters: How Values Shape Human Progress* / Ed. by S. Huntington, L. Harrison. N.Y.: Basic Books, 2000. P. 244–255; Tu Weiming. Implications of the Rise of «Confucian» East Asia. *Daedalus*. 2000. Vol. 129. № 1. P. 195–218).

технічні, психологічні та військові закони, воно криється у способі поведінки, який визначається цією можливістю через чітку оцінку конкретної ситуації та здатності правильно відокремити реальних друзів від реальних ворогів»⁵⁷⁴. Пояснення постання східно-азійських держав, що сприяють розвитку, неможливе без включення до аналізу масової мобілізації, спричиненої націоналізмом та війнами. Показово, що як Тайвань, так і Південна Корея виникли за умов громадянських воєн, які й дотепер не скінчилися, а соціальні, політичні та економічні інституції цих суспільств розвивалися вже у ситуації холодної війни, коли дії національних держав визначалися імперативами виживання та геополітичними калькуляціями надпотуг. Окрім того, абсолютизація трансформативного потенціалу держави безвідносно до світ-системного контексту є недоречною. Приміром, цілі доктрини Трумена були набагато масштабніші за план Маршала, а відтак, навряд чи могли розраховувати на ухвалу у фіскально-консервативному американському конгресі. Легітимація масового переозброєння Заходу, яке забезпечило б світ-економіку необхідною ліквідністю стала можливою лише через війну в Кореї. Ба більше – війна у Кореї виконала функцію плану Маршала для Японії, позаяк військові замовлення пожвавили економіку цієї країни⁵⁷⁵.

Не заперечуючи очевидного факту, що будь-яка держава є інструментом класового панування, прибічники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, звертають свій погляд до іншого виміру функціонування цієї інституції – її ролі корпоративного діяча. За влучною формулою Кардозо, ми не можемо розглядати державу «суто як прояв класових інтересів, не усвідомлюючи, що такий прояв вимагає організації. Позаяк така організація не може бути нічим іншим, крім як соціальною мережею індивідів, вона існує сама по собі й має власні інтереси»⁵⁷⁶. Держава цілком здатна здобувати підтримку своїм цілям та програмам та протистояти інтересам домінантних класів.

Водночас будь-яку державу – навіть тоталітарні партії-держави не є винятком – не можна досягнути як моноліт. Отже, завжди є загроза перетворення її на арену соціальних конфліктів між панівними та підкореними класами, які воліють перетворити державу на засіб досягнення своїх партикулярних інтересів. «Такі зусилля, – зауважують Еванс і Рюшемейер, – у разі доведення

⁵⁷⁴ Schmitt C. *The Concept of the Political*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1976. P. 34, 37.

⁵⁷⁵ Див.: Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. L.: Verso, 1994. P. 297; Cumings B. *The Political Economy of the Pacific Rim. Pacific-Asia and the Future of the World-System* / Ed. by R. A. Palat. – N.Y.: Greenwood Press, 1993. P. 31.

⁵⁷⁶ Cardoso F. H. *On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America. The New Authoritarianism in Latin America* / Ed. by D. Collier. Princeton: Princeton University Press, 1979. P. 51.

до екстремуму можуть спричинити фрагментацію та параліч держави (класичним прикладом цих тенденцій є веймарівська Німеччина. – Авт.) як корпоративного діяча...»⁵⁷⁷ Одним із ключових вимірів держави, спроможної стимулювати розвиток, є її здатність формулювати та захищати універсальні інтереси суспільства, виходячи у такий спосіб за межі одновимірного марксистського бачення сучасної держави, яке у парадигматичному формулюванні В. І. Леніна постулювало, що «будь-яка бюрократія і за своїм історичним походженням, і за своїм призначенням являє собою чисто і виключно буржуазну установу...»⁵⁷⁸ У своєму реальному функціонуванні держава реалізує цілий спектр протилежних за змістом цілей, будучи водночас інструментом панування, захисником універсальних інтересів (громадянського) суспільства і водночас зберігаючи свою корпоративну ідентичність, яка є основою автономії держави *vis-à-vis* суспільства. Конкретно-історична комбінація перелічених попередньо характеристик держави не може визначатися *a priori* в межах есенціалістської соціальної теорії і має контингентний характер. Найбільш евристичною стратегією концептуалізації такої держави є веберівське поняття вибіркової спорідненості⁵⁷⁹. Варто також зважити на те, що державний інтервенціоналізм не є панацеєю та повним заміником держави-«нічного вартового». Наслідки втручання держави до сфери суспільного й економічного розвитку є завжди двозначні. Держави, що переймаються розвитком, часто маніпулюють фінансовою структурою, аби підтримати пріоритетні сектори економіки. Соціалізація ризиків досягається у таких випадках або інфляційним фінансуванням так званих «поганих» позик, через що фірми-боржники уникають банкрутства, або збільшенням державної долі акцій банків для повного списання боргів. Обидві стратегії є формами оподаткування населення: перша – опосередкованого, друга – безпосереднього⁵⁸⁰.

⁵⁷⁷ Rueschemeyer D., Evans P. *The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention. Bringing the State Back In* / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 47.

⁵⁷⁸ Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве / Избр. соч.: В 10 т. М.: Политиздат, 1984. Т.1. С. 272–273.

⁵⁷⁹ Кутуєв П. В. Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1999. № 3. С. 136–148.

⁵⁸⁰ Див.: Woo-Cumings M. *Introduction: Chalmers Johnson and the Politics of Nationalism and Development. Developmental State* / Ed. by M. Woo-Cumings. Ithaca; L.: Cornell University Press, 1999. P. 13. Криза «поганих» позик навіть дозволяє деяким дослідникам визнати таку країну, як Японія, «хворою людиною глобального капіталізму» (McCormack G. *Breaking Japan's Iron Triangle* // *New Left Review*. 2002. № 13. P. 5).

За відсутності інституцій, які знижують вартість економічних операцій, гарантують права власності та забезпечують широкий доступ до інформації в економіці у поєднанні з «недорозвитком» бюрократичної традиції та корумпованістю політичного класу, знецінюється роль такої переваги, як дешевизна робочої сили або навіть інвестиції до «людського капіталу». За приклад подібної тенденції править Південна Італія, де збільшення обсягів фінансування освіти не позначається позитивно на економічному розвої, навпаки, відставання цього регіону від решти членів Європейського Союзу лише поглибилося⁵⁸¹. Тому одним із найважливіших чинників успішної реалізації проекту розвитку є створення бюрократичного апарату⁵⁸².

Завдання розбудови бюрократичного апарату не вичерпується вивченням відповідної матеріальної інфраструктури: як і в будь-якому процесі, для зведення нових інституцій необхідні подолання мікрораціональностей (вираз Г. О'Доннела) та заміщення їх цінностями, які можуть бути засадами спільної раціональності менеджерів держави. Інакше кажучи, конструювання професійного етосу державної служби необхідне⁵⁸³, але довершення цього процесу може тривати десятиріччями – розкіш, яку більшість держав як третього, так і другого світу не можуть собі дозволити. Відтак, справедливим залишається висновок Еванса і Рюшемейера, що «існування адекватної бюрократичної машини є узалежене від більш тонких, тривалих процесів розбудови інституцій, що значно зменшує ймовірність присутності бюрократії саме у той момент, коли вона потрібна державі найбільше»⁵⁸⁴.

Однією з ключових характеристик держави, яка налаштована на стимулювання розвитку, є її відносна автономія, тобто спромога формулювати та втілювати політику, яка конфліктує з інтересами впливових соціальних груп. Водночас зміцнення держави як корпоративного діяча може загрожувати її автономії, натомість її ефективне втручання до економічної сфери часто робить

⁵⁸¹ Див.: Chirot D. Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for its Diagnosis. *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System* / Ed. by G.M.Derlugian, S.L.Greer. Westpoint; L.: Greenwood Press, 2000. P. 83.

⁵⁸² Kutuev P. V. Democracy, State and Development: The Case of the Post-Leninist Ukraine. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Соціологія. 1999. Т. 11. С. 4–12; Kutuev P. V. Cultural Tradition and Socio-economic Dynamics: Weberian Perspective on Capitalism and Modernity in Ukraine. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Серія: Соціологічні науки. 2000. Т.18. С. 4–10.

⁵⁸³ Kutuev P. V. Public Service Ethos in Ukraine. Professionalization of Public Servants in Central and Eastern Europe / Ed. by J. Jabes. Bratislava; Tallinn: NISPAcee, 1997. P. 94–100.

⁵⁸⁴ Rueschemeyer D., Evans P. The State and Economic Transformation: Toward an Analysis of Conditions Underlying Effective Intervention. *Bringing the State Back In* / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 48–49.

з держави арену соціальних конфліктів. Держава справляє неабиякий вплив на процеси розвитку, використовуючи стратегічно важливі підприємства, що перебувають у державній власності. Така політика є класичною і виправдовує себе за умов, коли є потреба подолати перепони приватним інвестиціям, створювані зовнішніми факторами. Втручання держави до певної галузі економіки виконує функцію запрошення приватних діячів; воно також допомагає визначати пріоритетні напрями економічної трансформації. За обставин ринку, що контролюється олігополіями, саме державні підприємства сприяють відновленню конкуренції. Зазвичай державні підприємства оперують у тих секторах економіки, яким потрібні великі капіталовкладення та висока технологічна дисципліна (таких, приміром, як енергетика, переробка нафтопродуктів, видобувні галузі). Водночас неуспіх активного втручання держави до сільського господарства виявляє межі її дій – сільське господарство є розпорошеним у порівнянні з промисловістю, і безпосередній контроль над ним є проблематичний навіть для ленінських режимів (прикметно, що реформи у Китаї почалися із пом'якшення контролю над аграрним сектором) та загалом недосяжний для капіталістичних країн периферії / напівпериферії. Держава натомість може посідати активну роль у маркетингу сільськогосподарської продукції, зокрема на міжнародному рівні, та впливати на структуру земельної власності, провівши земельну реформу.

Серед пострадянських дослідників є вельми поширеною думка про беззаперечну перевагу приватної власності з погляду ефективності функціонування економіки над державною власністю. Так, Є.Головаха, коментуючи українську приватизацію доби незалежності, порівнює її із розкраданням колгоспної «соціалістичної» власності, метафорично зауважуючи, що «от таку купу «моркви» ми мали у славнозвісний рік здобуття незалежності, і, гадаю, якби цю купу не порозносили «зłodії-прихвизатори», вона б спочатку довго загнивала, а потім по ній проїхав би який-небудь «політичний трактор»»⁵⁸⁵. Натомість послідовники дослідницької програми держави, яка сприяє розвитку, піддають сумніву акцент на приватній власності як найважливішому елементі ринкової економіки, позаяк конкуренція та

⁵⁸⁵ Головаха Є. Щоб дістатися джерел, треба пливати проти течії (Коментар соціолога до статті економіста про соціально-економічні наслідки приватизації). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4. С. 87. На думку Т. Бірстекера, обраховуючи ефективність підприємств державної власності, ми маємо зважати на фактори, які виходять за межі економічної ефективності, а саме: соціальний добробут та політична стабільність. Окрім того, своєю ефективністю приватні компанії часто завдячують державній підтримці (див.: Biersteker T. J. *The Logic and Unfulfilled Promise of Privatization in Developing Countries. State and Market in Development: Synergy or Rivalry?* / Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. P. 195–219).

регулювання є важливішими чинниками, що визначають економічні показники, ніж тип власності. Ба більше, сфокусованість на питанні власності, яка відволікає від фундаментальніших проблем (приміром, лібералізації економіки) є шкідливим.

Успіх втручання держави до соціально-економічного життя є можливий за умови збереження її автономії за одночасної капіталістичної орієнтації; зведення держави до інструменту досягнення персональних цілей її менеджерів зумовлює формування клептократичної держави, що гальмує розвиток, породжуючи не стільки «колективне благо», скільки «колективне лихо». Відтак, зменшення ступеня автономії клептократичної держави позитивно позначається на соціально-економічному розвої. Попри всю можливу автономію держава, що сприяє розвитку, не ігнорує інтереси панівних класів. Автономія держави зростає за умови, що панівні класи перебувають у стані конфлікту поміж собою (таким прикладом може бути зіткнення традиційних латиноамериканських еліт, чий вплив був зумовлений земельною власністю, із промисловцями) або у разі потреби панівних класів у втручанні з боку держави для подолання опору, який чинять експлуатовані класи. Так, перуанські військові, придушивши селянські заворушення, взяли державний апарат під свій контроль та використали його проти землевласницької еліти.

Автономія держави справджується не лише у виборі певних стратегій накопичення капіталу, але й у державній політиці з розподілу та перерозподілу економічних ресурсів. Тайвань слугує за зразок покращення розподілу доходів, яке було вислідом не лише земельної реформи 1950-х років, але й стимулювання тих галузей промисловості, які зміцнюють експортний потенціал економіки. Результатом такої політики стало примноження реальних заробітків населення за рівночасного зменшення нерівності.

Для держави, що стимулює розвиток, є доконечно важливий відхід від економічної ортодоксії неоліберального гатунку, яка вимагає встановлення «правильних цін» через суто ринкові механізми. Натомість держава має сфокусуватися на творенні «правильних інституцій», навіть дозволяючи тимчасове викривлення цінової структури ринку.

Оригінальним внеском до соціології розвитку та модернізації з боку дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є переосмислення нею наслідків взаємодії між національною державою і транснаціональними корпораціями (ТНК). Дискурс неоліберальної глобалізації вимагає від національних держав створення найсприятливішого клімату для ТНК, погрожуючи, у протилежному випадку, «втечею» капіталу. Теоретики лівого спрямування з підозрою ставляться до діяльності ТНК, розуміючи їхню повсюдність як шкідливу для економік країн-реципієнтів. Адепти дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, вдаються до більш аналітично-

індуктивної методології оцінки взаємодії між ТНК і національними урядами. Поза сумнівом, ТНК є не лише глобальними економічними гравцями, але й «національними корпоративними громадянами», які включені до політико-економічного життя країни свого розташування, а відтак, чинять тиск на національну державу так само, як і будь-який інший лобіст. Від локальних груп захисту інтересів ТНК відрізняються обсягом своїх ресурсів, отже, їхня присутність суттєво змінює політичний баланс сил у суспільстві. Однак апріорної відповіді на питання про вплив ТНК на національні економіки не може бути, позаяк граничний результат залежить від ефективності політичних заходів, що реалізуються державою-реципієнтом іноземних інвестицій. Аналізуючи різні сектори економіки в країнах третього світу (предметом вивчення стають видобувні галузі, промисловість та позики капіталу), Еванс формулює скептичну позицію щодо наслідків проникнення ТНК, яка долає однобічність як оптимістів, так і песимістів. Усупереч своїм опонентам, він potwierджує, що ТНК не лише зацікавлені в експлуатації природних ресурсів країн свого розташування, використовують місцевих робітників суто як некваліфіковану робочу силу та переважно експортують усю видобуту сировину за межі країни. За таких умов компраторська держава отримує лише символічні податкові надходження та незначну частку прибутків корпорацій. Адекватна політика держави, що стимулює розвиток, радикально змінює традиційну картину: після надходження першої хвилі інвестицій ТНК стають зацікавленішими у продовженні своїх операцій; і щобільше, із поступовим зниженням цін виробництва локальні компанії заступають ТНК. Держава отримує важелі впливу на ТНК та збільшує надходження до бюджету, підвищуючи податки й залучаючи вітчизняні компанії до виробництва. Це, своєю чергою, дає змогу державі активніше розбудовувати свою інституційну інфраструктуру, використовувати кваліфікованих менеджерів та вдаватися до таких інструментів регулювання економіки, як інвестування та націоналізація. Держава, яка на початкових стадіях є занадто бідною для експлуатації власних природних ресурсів, збагачується за допомогою ТНК, котрі розробляють ці ресурси, та може «шантажувати» ТНК, які вклали свій капітал в інвестиції, а тому стають чутливими до пресингу з боку держави. Без сумніву, загроза націоналізації не є «смертельною» зброєю в руках держави у її змаганні з ТНК. Останні можуть перенести свою діяльність до інших країн і конкурувати із зоною своїх первинних інвестицій, але за таких обставин не варто переоцінювати ступінь мобільності капіталу.

Коли йдеться про промислове виробництво, що належить ТНК, та позики капіталу, держава, яка реалізує власний проект розвитку, потрапляє у скрутнішу ситуацію порівняно зі своєю позицією *vis-à-vis* ТНК, які контролюють видобувні галузі. Промисловість переживає цикли технологічного оновлення

набагато регулярніше, ніж це має місце у видобувних галузях, що ускладнює завдання держави щодо перебрання на себе функцій ТНК. Корпорації, які оперують у галузі промисловості, зазвичай мають тісніші контакти з локальною буржуазією, що уповільнює процес зміцнення контролю над ТНК з боку менеджерів держави. Окрім того, атака держави на ТНК зміцнює цей зв'язок, позаяк локальний капіталістичний клас, реалістично переймається загрозою власній автономії у випадку консолідації держави *vis-à-vis* ТНК, а відтак, стає на бік останніх. Проте навіть у цій ситуації, за умови зростання інфраструктурної влади держави, стають реальними такі форми партнерства з ТНК, які є економічно вигідними як державі, так і місцевим виробникам.

Не заперечуючи очевидного факту, що позики капіталу суттєво обмежують автономію держави-боржника та набір наявних в її розпорядженні політичних інструментів для здійснення впливу на ключових економічних діячів, представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, наголошують на неможливості однозначної оцінки наслідків діяльності транснаціонального капіталу. Більшість кредитів надаються під гарантії держави й слугують розвитку інфраструктури, отже вправне користування ними суттєво посилює позицію держави як агента розвитку. За Евансом, «закордонні позики суттєво зміцнюють владу держави у протистоянні з місцевою буржуазією: держава вже не мусить покладатися на локальні еліти як єдине джерело ресурсів. Це особливо важливо для режимів, чий трансформативний проект передбачає усунення певних сегментів традиційних еліт»⁵⁸⁶.

Лівозорієнтовані соціологи невтомно продукують безапеляційні інвективи на адресу програм структурної перебудови економіки, яка має спонукати до більшої відкритості економік, відповідно стимулюючи діяльність ТНК. Але успіх держав, що сприяють розвитку, позбавляє цю критику універсальності. Безумовно, власники міжнародних грошей та локальний політичний істеблішмент об'єднуються та консолідуються в урядових структурах країн-боржників. Це, своєю чергою, посилює владу нових еліт із міжнародними зв'язками, які керують великими компаніями та урядовими агенціями країн третього світу. Зрештою, доступ до міжнародних грошей стає власне фактором, який впливає на структуру суспільства, забезпечуючи нові моделі культурних орієнтацій. Структурна перебудова консолідує владу банків, великих компаній та локальних еліт, тобто усіх тих, хто допомагає концентрації

⁵⁸⁶ Evans P. *Transnational Linkages and the Economic Role of the State: An Analysis of Developing and Industrialized Nations in the Post-World War II Period. Bringing the State Back In* / Ed. by P. Evans, D. Rueschemeyer, T. Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 205.

транснаціональних інвестицій⁵⁸⁷. Але за умов, що держава здобуває ефективні підйоми впливу на ТНК, позбавляючи останні монопольного права визначати рішення держави, кооперація між ними може стати взаємовигідною.

Держава, що стимулює розвиток, повинна бути носієм специфічних характеристик. Апарат такої держави повинен не лише незалежно і безсторонньо формулювати свої цілі (тобто мати автономію), але й володіти ресурсами, необхідними для їх втілення, попри опір носіїв впливових інтересів. «Там, де держава є слабкою та / або контролюється партикулярними інтересами, – пишуть Рюшемейер і Путерман, – ми дуже часто є свідками згубної політики, безпосереднім результатом якої стає збагачення впливових діячів та / або підтримка хисткої влади держави»⁵⁸⁸. Водночас автономія держави та баланс влади, який дає державі шанс домінувати над партикуляристською опозицією, мають доповнюватися тісним зв'язком між тими, хто виробляє політику держави, і діловою елітою. Це тонке поєднання незалежності й кооперації – або «закорінена автономія держави» (*embedded state autonomy*), як називає це явище П. Еванс – забезпечує надходження необхідної інформації менеджерам держави та гарантує співпрацю обох сторін. За таких умов спромога держави трансформувати соціально-економічні відносини значною мірою посилюється.

Поза сумнівом, не всі заходи, застосовані такими зразковими, з точки зору розвитку, державами, як Південна Корея і Тайвань, варті копіювання. Держава в цих країнах щільно співпрацювала з капіталістичним класом (хоча й була спроможною дисциплінувати окремі його сегменти) та зазвичай жорстко придушувала робітничий рух, водночас використовуючи політику репресій і матеріальних заохочень. Так, тайванський уряд пріоритизував стабільність цін, аби уникнути різкого погіршення фінансового стану працівників розгалуженої бюджетної сфери. Зрештою, низка держав, котрі виступали як каталізатор розвитку в країнах третього світу, були однопартійними авторитарними режимами. Але автономія держави не є еквівалентом авторитарної диктатури та бюрократичної зарегульованості, про що свідчить приклад ірландської демократичної (на відміну від авторитарної) держави, що стимулює розвиток. На одного успішного з огляду розвитку А. Піночета, який успішно впроваджував на першому етапі свого правління ідеї Чиказької економічної школи («економічна рівновага на вістрі багнета» – так А. Г. Франк дошкульно схаактеризував досягнення диктатури), а на другому – Вірджинської школи політичної економії, припадають десятки не менш жорстоких диктаторів, чие

⁵⁸⁷ Див.: Bracking S. *Structural Adjustment: Why it Was Not Necessary and Why it Did Work?* *Review of African Political Economy*. 1999. № 80. P.209.

⁵⁸⁸ Rueschemeyer D., Putterman L. *Synergy or Rivalry? State and Market in Development: Synergy or Rivalry?* / Ed. by L. Putterman, D. Rueschemeyer. – Boulder; L.: Lynne Rienner Publishers, 1992. P. 256.

правління залишило після себе руїну в економіці, відновлення якої потребує не одне десятиріччя (за блискучий приклад править Аргентина⁵⁸⁹). Тому орієнтація на українського Піночета, імпліцитно присутня у дослідженнях такого автора як П. Кубічек, є хибною теоретично і небезпечною практично⁵⁹⁰. Окрім того, ідея Піночетового Чилі як взірця економічного успіху не витримує зіставлення з дійсністю: порівняння із так само авторитарним Тайванем демонструє, що у 1973 році (рік військового перевороту під проводом Піночета) ВВП на душу населення у Тайвані становив лише 73% від чилійського, натомість у 1995 році це відношення змінилося на протилежне і чилійський показник ВВП на душу населення став нижчим за тайванський і дорівнював 68% від нього. Ба більше – спеціалізація Чилі на видобувних галузях та експорті сільськогосподарської продукції до розвинених країн мала своїм вислідом зниження частки промислових товарів в експорті до 14% у 1995 році, натомість у випадку Тайваню цей показник сягав 93%⁵⁹¹.

Досвід країн Східної Азії яскраво свідчить, що попри факт запозичення західних технологій та наукового знання способів, у який ці країни модернізувалися та розвивалися, відбивав локальні ціннісні та інституційні переваги, наслідком чого стала активна роль держави в ініціації та підтримці цих процесів. Рівночасно ми повинні усвідомлювати обмеженість цього досвіду з його наголосом на «керуванні ринком» з огляду на економічну кризу 1997 року – так званий азійський «грип», який відновив репутацію західного, радше американського, індивідуалістичного капіталізму, засадою якого є вільна конкуренція. Не можна не погодитися із твердженням Дж. Квон, що «навіть підбір найкращих заходів не може гарантувати успіх... Ефективність є узалежненою від інших факторів, таких як людський капітал, властивості організації ринку та структура політичних інституцій»⁵⁹². До цього списку ми повинні додати ціннісні преференції діячів, вплив яких дозволяє говорити не про одну універсальну модель капіталізму, а про *капіталізми*, що функціонують у відмінних соціокультурних середовищах.

Власне, саме цей останній фактор дає можливість досягнути чинники відмінної *якості* державного втручання у суспільно-економічний розвиток. У цьому контексті доцільно детальніше розглянути траєкторію

⁵⁸⁹ Д. Рок задокументував піднесення та падіння Аргентини від *belle-époque* до кризи 2002 року (див.: Rock D. Racking Argentina. *New Left Review*. 2002. № 17. P. 55–86).

⁵⁹⁰ Див.: Kubicek P. Post-Soviet Ukraine: In Search of a Constituency for Reform. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 1997. Vol. 13. № 3. P. 111–112.

⁵⁹¹ Див.: Amsden A. H. *The Rise of «The Rest»: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies*. N.Y.: Oxford University Press, 2001. P. 291.

⁵⁹² Kwon J. The East Asia Challenge to Neoclassical Orthodoxy. *World Development*. 1994. Vol. 22. № 4. P. 642.

південнокорейської держави, що сприяє розвитку, успіх якої є надзвичайно повчальним. Усупереч багатьом державам третього світу, де субсидії учасникам ринку й досі сприймаються як подарунки, корейська держава вправно використала їх як важіль впливу на економічний розвиток та дисциплінувала клас капіталістів (зокрема, великий бізнес). Останнє твердження не слід абсолютизувати, позаяк корейська держава мала беззаперечний вплив на *деякі* фірми, тимчасом як капіталістичний клас загалом часто виявляв непокору та самостійність.

Південнокорейська держава, яка була клієнталістською за своєю природою, суттєво трансформувалася із приходом до влади (як вислід військового перевороту 1961 року) генерала Пак Чан Хі, режим якого подолав інституційні перепони на шляху реалізації ефективної політики та переформулював правила взаємодії держави з капіталом. Першими кроками нового військового уряду стали націоналізація банківської системи країни (це надало більшої ваги державі в обох діях із капіталістами, хоча, поза сумнівом, не забезпечило їй імунітету від впливу приватних інтересів), створення ради економічного планування, якій були надані широкі права щодо формулювання економічної політики, та «чистка» бюрократичного апарату, який отримав сигнал, що корупційні практики не толеруватимуться (з 40 тисяч держслужбовців, які обіймали відповідальні посади й діяльність яких ретельно перевірялася після перевороту, 2 тисячі було звільнено). Врешті, військовий уряд розпочав кампанію проти «нечесних» капіталістів, заарештовуючи найвпливовіших із них. Така політика не мала суто карного спрямування: президент Пак досяг угоди із впливовими представниками бізнесу, за якою вони могли уникнути конфіскації свого майна, сплативши цілу низку штрафів, які, своєю чергою, інвестувалися у створення нових підприємств. Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, засвідчила, що її нова політико-економічна формула не піддає сумніву принцип приватної власності, водночас капіталістичний клас мав визнати гегемонію держави. Втім, у реальності представниками бізнесу було сплачено лише невеликий відсоток штрафів через те, що в руках капіталістів залишався контроль над інвестиційними рішеннями – важливий важіль впливу на державу. У Південній Кореї мало місце не домінування держави над капіталом, а радше «історичний блок» (під останнім А. Грамсі розумів єдність базису і надбудови, а універсальнішою мовою – єдність протилежностей та відмінних явищ⁵⁹³).

Наступним кроком південнокорейської держави на чолі з Паком стала відмова від політики імпортозамінної індустріалізації на користь індустріалізації, стимульованої експортом (саме ця стратегія стала основою другого

⁵⁹³ Gramsci A. Selections from the Prison Notebooks. London: Lawrence, 1971. P. 137.

п'ятирічного плану, запровадженого у 1966 році). На тлі невдалих спроб урядів багатьох інших країн третього світу провести індустріалізацію, що стимулюється експортом, успіх південнокорейської держави, що сприяє розвитку, вражає. Закликом єгипетського уряду в 1970-ті роки до локальних капіталістів було: «експорт або смерть». Попри весь свій пафос, це звернення залишилося без відгуку. Натомість, південнокорейський бізнес, який виграв від нормалізації політичних взаємин з Японією (співпраця з Японією надала безпрецедентну перевагу з точки зору доступу до зовнішніх ринків), був одним з ініціаторів індустріалізації, стимульованої експортом. У такий спосіб дістає підтвердження загальне положення теорії держави, що сприяє розвитку, яке постулює необхідність *взаємодії* між державою й елітою бізнесу: у випадку Південної Кореї прийняття економічних рішень було своєрідною вулицею з двостороннім рухом. Не можна також ігнорувати важливу роль політики США того періоду, яка передбачала зменшення допомоги Південній Кореї, а це, своєю чергою, змобілізувало корейський уряд накопичувати валютні резерви. Американські урядовці (в особі посла США) були посередниками між режимом Пака і бізнесом, сприяючи покращенню клімату довіри між обома сторонами.

Війна у Кореї 1950–1953 років зумовила перегляд обмеженої політики стримання, архітектором якої був Дж. Кеннан, та стимулювала США до активнішого втручання в економічне життя регіону. Упродовж 1946–1978 років загальний обсяг американської допомоги Південній Кореї дорівнював 13 млрд. доларів США, а Тайваню – 5,6 млрд. доларів США. Лише впродовж одного 1964 року американський уряд витратив 7,2 млрд. доларів США на розвиток військової інфраструктури в Японії⁵⁹⁴. Фактично у цьому регіоні трапилося повторення генуезького досвіду XVI століття з переміщення «ренти захисту» назовні. Руйнація японського імперіалізму, мілітаризму та націоналізму як результат поразки у Другій світовій війні та відновлення світової економіки, здійснене США, виявилися набагато ефективнішим засобом досягнення вищих щаблів всередині «органічного ядра» капіталістичної світ-системи, ніж військова експансія.

Впливовий теоретик та практик політики модернізації В. В. Ростоу із самого початку своєї роботи в адміністрації Дж. Кеннеді (тобто з 1961 року) вимагав від Південної Кореї та Тайваню – а ці держави у той час розглядалися співробітниками агенції з міжнародного розвитку США як «непотріб» – впровадження таких економічних заходів: по-перше, від цих країн очікувалося проведення послідовної політики індустріалізації, стимульованої експортом, по-друге, вони мали поновити інтеграцію з японською економікою, що бурхливо

⁵⁹⁴ Cumings B. The Origins and Development of the Northeast Asian Political Economy: Industrial Sectors, Product Cycles, and Political Consequences. The Political Economy of New Asian Industrialism / Ed. by F. C. Deyo. Ithaca: Cornell University Press, 1987. P. 67.

розвивалася. Невластиві для США умови торговельного дефіциту змусили адміністрацію Кеннеді відмовитися від дорогих програм гарантування безпеки Ейзенгауерової доби, які назагал були грантами, та підштовхнули до переходу до політики заохочення більшої самодостатності союзників США на кшталт Південної Кореї й Тайваню⁵⁹⁵. Як зауважує Дж. Аррігі, впродовж 50-х років минулого століття США вітали *окрему* інтеграцію Японії та її колишніх колоній до американської мережі торгівлі, влади та патронажу. Впродовж наступного десятиліття під впливом посилення дії фінансових обмежень на американську економіку США розпочали політику *взаємної* інтеграції східно-азійських торговельних мереж, зосереджуючи їх на Японії. США також активно сприяли приборканню урядами Південної Кореї та Тайваню націоналістичних антияпонських почуттів, спричинених минулим колоніальним пануванням Японії, та запрошували ці країни відкрити двері для японських інвестицій і торгівлі. Отже, «під егідою американської гегемонії Японія безкоштовно отримала території, які вона так тяжко виборювала через механізми військової експансії...»⁵⁹⁶

Стратегія індустріалізації, стимульованої експортом, забезпечила південнокорейську державу додатковою підйомною впливу на колективні дії капіталістичного класу, який потребував підтримки держави задля збереження свого доступу та конкурентоспроможності на ринках західних країн. Південнокорейська економічна політика з її акцентацією на експорті як *основі розвитку* відрізнялася від популярних на той час конвенцій про просте *заохочення* експорту. Стратегія уряду Південної Кореї уможливила використання експортних показників компаній як критерію для надання їм державних субсидій; у разі неуспіху на зовнішніх ринках південнокорейські підприємці позбавлялися такої допомоги.

Південнокорейська держава, що сприяє розвитку, була авторитарним політичним утворенням: управлінський апарат підкорявся жорсткій ієрархії мілітарного штабу, військові тривалий час домінували в політиці, а політичне суспільство зазнавало суворих обмежень у своїй діяльності. За таких умов режим нехтував політичною опозицією та придушував організований робітничий рух. Авторитарна держава, що сприяє розвитку, зазвичай закорінена у локальному капіталі та тяжіє до протекціонізму й субсидіювання місцевої промисловості. Демократична держава, що сприяє розвитку, зорієнтована на високоосвічених професіоналів як свою соціальну базу та на залучення «глобального» капіталу.

⁵⁹⁵ Там само. Р. 25.

⁵⁹⁶ Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time. L.: Verso, 1994. Р. 340.

Скориставшись перевагами ситуації (як внутрішньої, так і міжнародної), південнокорейська держава ініціювала індустріалізацію, стимульовану експортом, успіх якої, своєю чергою, зміцнював та консолідував державу. Проте притаманний авторитарній державі, що сприяє розвитку, патерналізм (який у корейському випадку діставав легітимацію у конфуціанській традиції, що заохочувала правління впливових людей (big men) за рахунок правління верховенства права (rule of law), а відповідно й корупції⁵⁹⁷), так само як і перехід від фордизму до постфордизму з наголосом останнього на гнучкості, децентралізації та адаптивності робочої сили, капіталу та держави, спричинився до занепаду цієї форми держави. Одним із виявів такого занепаду стала Азійська криза 1997 року. Але попри всю критику на свою адресу держава, що сприяє розвитку, не наближається до «загибелі». З одного боку, демократична держава, що сприяє розвитку, засвідчує свою дієздатність: прикладами інституції такого ґатунку є Ірландія та Угорщина. З іншого боку, було б фундаментально помилковим дійти висновку, що східно-азійські держави, які сприяють розвитку, є допасованими до стандартів західних держав загального добробуту. Насправді ми є свідками протилежного процесу: не стільки Японія американізується, скільки США починають відтворювати східно-азійські моделі у межах шумпетеріанського постнаціонального режиму праці. Східна Азія завжди була і залишається «раєм» для великого бізнесу, а регіональні держави, що сприяють розвитку, спрямовують свої зусилля не стільки на захист соціально вразливих верств населення, скільки на те, щоби допомагати масштабному бізнесу ще енергійніше конкурувати у глобальному масштабі. Рівночасно дії східно-азійських держав стали радикальнішим потвердженням теорії просочування благ згори донизу (так званого trickle-down effect), ніж це міг би передбачити найпалкіший послідовник рейганоміки та тетчеризму, позаяк ці суспільства є відносно егалітарними у порівнянні з США. Сьогодні західні уряди відмовляються від політики соціальних послуг громадянам, місце якої заступають послуги бізнесу.

⁵⁹⁷ Див. детальніше: Callahan W. A. Comparing the Discourse of Popular Politics in Korea and China. *Korea Journal*. 1998. Vol. 38. № 1. P. 277–322; Sang-Jin Han. The Korean Path to Modernization and Risk Society. *Korea Journal*. 1998. Vol. 38. № 1. P. 5–27; Kim Dae Hwan. Rush-To Growth, Economic Crisis, Limping Modernization, and a Dual-Risk Society. *Korea Journal*. 1998. Vol. 38. № 1. P. 28–69.

Висновки

Гегемонія системного теоретизування та біхевіоризму в західному суспільствознавстві у 1950–1960-х роках суттєво позначилася і на соціологічному дискурсі про розвиток та модернізацію. Вислідом такої постави стало відверте нехтування інституцією держави як агента розвитку та модернізації і, ширше, – соціальних змін. Соціологи зосереджувалися на таких проблемах, як політичні системи, партії, поведінка виборців та групи захисту інтересів. Парадигматичним для цього періоду є Парсонсові розмисли про феномен влади. Останній визначається американським соціологом-теоретиком як узагальнена здатність підрозділів системи колективної організації забезпечити втілення обов'язкових вимог, що, своєю чергою, легітимуються шляхом посилення на їхній зв'язок із колективними цілями, і де, у випадку непокори, існує припущення про впровадження цих вимог, вдаючись до негативних санкцій, при цьому неважливо, хто є агентом цього впровадження. Факт неухиляючої уваги до держави з боку мислителів зазначеного періоду підтверджується тим, що такі важливі для оформлення інтелектуального профілю дослідницької програми модернізації трактати, як «Соціологічна теорія та модерне суспільство» Парсонса й «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» Гантінгтона, не споряджені поняттям «держава» – воно відсутнє у показчику термінів до цих праць. На іншому полюсі ідеологічного континуума соціологічна теорія ролі держави у розвої, що розроблялася в надрах дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, незрідка зводилася до повторення відомої Марксової формули про державу як виконавчий комітет буржуазії, а заклик світ-системного аналізу замінити національний розвиток концепцією розвитку світ-системи також залишав поза увагою науковців інституції, на рівні яких приймається більшість рішень щодо вибору політики розвитку та модернізації, інституції, головною з яких є держава.

Державоцентристська школа, відгалуженням якої є дослідницька програма держави, що сприяє розвитку, запропонувала у 1970-х роках альтернативу панівному у суспільствознавстві системному та біхевіористському дискурсу. Домінантною темою дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є два ключових, за Вебером, індикатори модерну: раціональний капіталізм та раціональна бюрократія. Показово, що інтелектуальним джерелом дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, були роботи Ф. Ліста, О. Гінце, М. Вебера та А. Гершенкрона. Ф. Ліст, який сформулював ідеї, близькі до візії дослідницької програми залежності та розвитку недорозвитку, чудово усвідомлював нерівність статусу різних елементів капіталістичної світової системи, а також те, що ліберальна вільна торгівля є вигідною розвиненим націям, які нав'язують недорозвиненим державам нееквівалентний обмін, відтак

консервуючи їхню відсталість. Водночас Лістові рецепти подолання відсталості роблять його предтечею державоцентристської школи. У другій половині XX століття парадигма залежності вбачала спосіб розриву порочного кола розвитку недорозвитку у виході з капіталістичної світової системи, тоді як світ-системний аналіз пропонував цілісну революційну трансформацію на рівні світ-системи. Натомість Ліст вже у XIX столітті був свідомий, що індивідуальні суспільства здатні подолати свою відсталість за допомогою координованих дій держави, спрямованих на плекання національного капіталістичного класу під захистом протекціоністських тарифів та агресивної політики розвитку.

На противагу лівим мислителям гатунку школи залежності та світ-системного аналізу, представники державоцентристського підходу не мали ідеологічних розбіжностей із старшим поколінням теоретиків 1950–1960-х років. Тим не менш, світоглядна сумісність з авторами великої теорії не пом'якшила гостроту полеміки державоцентристів з концепціями універсально-еволюціоністського штибу, уособленням яких був Парсонс зі своїм наголосом на ролі цінностей у забезпеченні як рівноваги, так і динамізму соціуму. Такі соціологи, як Ч. Джонсон (автор терміну «держава, що сприяє розвитку»), Т. Скочпол, П. Еванс, Д. Рюшемейер, Ч. Тіллі та А. Амсен, запропонували альтернативу Парсонсовому синтезу, зосереджуючись на формулюванні теорій середнього рівня та акцентуючи роль держави у процесах ініціювання та підтримки політики розвитку суспільства. Представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, здійснили структуралістську інтерпретацію соціології Вебера під впливом ідей німецького науковця О. Гінце та визначили державу як набір адміністративних, поліцейських та військових організацій, які скеровуються та координуються виконавчою владою. Держава стала розглядатися як структура, що має власні інтереси та діє автономно. Відтак, структури та дискурси держави увиразнюють параметри політики та формують не лише її результати, але й суспільство загалом.

Вочевидь, дослідницька програма держави, що сприяє розвитку, веде полеміку на два фронти: із школою залежності та розвитку недорозвитку (а також тими представниками світ-системного аналізу, які у своєму теоретизуванні відтворюють погляди парадигми залежності), з одного боку, та неоліберальною візією – з іншого.

Завершення золотої ери капіталізму в 1970-х роках, вислідом якої стала глибока криза кейнсіанської держави загального добробуту, створило передумови для здобуття неолібералізмом статусу гегемоністичної ідеології та програми розвитку суспільства. Інтенсифікація конкуренції на світовому рівні поміж національними державами, загострення боротьби за інвестиції посилили тиск транснаціонального капіталу на індивідуальні держави з метою дерегулювання їхніх економік, зниження податків та надання пільг

корпоративним діячам. Неолібералізм повернувся до Смітових ідей саморегульованого ринку, корелятом якого є держава-«нічний вартівий», та конкуренції, як панівного принципу організації суспільства. Наголосивши на потребі модернізації соціал-демократичної ідеології у західних країнах, теоретики та практики неолібералізму здійснили десоціалізацію суспільного відтворення та поширили логіку економічної підсистеми, що досягалася як еквівалент ринку, на соціальну систему загалом. Теоретики неолібералізму також сформулювали нове визначення громадянина, який розглядається не стільки як учасник республіканської публічної сфери, скільки як споживач та / або інвестор, що діє у межах ринку. Програма неолібералізму не зводиться до простого набору приписів у сфері економічного розвитку, позаяк вона має культурний вимір. Останній полягає у релегітимації орієнтації на максимізацію прибутку в межах капіталістичного підприємництва, девальвації суспільного значення організованого робітничого руху та протекціонізму через їхню несумісність із принципом економічної ефективності. Здатність залучати зарубіжні інвестиції оцінюється як головна умова економічного зростання, ринок сприймається як механізм забезпечення соціальної рівності, а інтеграція до глобальних торговельних та фінансових мереж заохочується з метою посилення конкурентоспроможності держав.

Ідейним кістяком неолібералізму – вочевидь не завжди експлікованим – є теорія раціонального вибору, яка легітимує утилітаристську інтерпретацію мотивів соціальної дії. Це, своєю чергою, уможлиблює погляд на суспільство як на арифметичну суму індивідів (парадигматичним є вислів М. Тетчер: «Такої речі, як суспільство, не існує. Є окремі чоловіки та жінки, а також їхні сім'ї»), індивідів, зорієнтованих на захист своїх свобод та на примноження багатства. Відповідно, якщо для дослідницької програми модернізації «ворогом» модернізації були зорієнтовані на традиціоналістські цінності селяни, для теоретиків залежності та світ-системного аналізу – транснаціональні корпорації, то для пропагандистів неоліберального консенсусу такою перешкодою є корумповані бюрократи та неефективні державні інституції.

Ліві мислителі, попри задекларовану багатьма з них матеріалістичну орієнтацію, незрідка схилиються до пояснення успіху неолібералізму з позиції «теорії змови», виопуклюючи преференції менеджерів держав та транснаціональних корпорацій, які обирають цю програму, позаяк усвідомлюють її відповідність егоїстичним інтересам глобальних капіталістичних гравців. Не заперечуючи важливості ролі ефективного «маркетингу» у розповсюдженні неоліберальної візії, зауважу, що реальним підмурівком гегемонії неолібералізму є здатність цієї ідеології ефективніше задовольнити об'єктивні вимоги розвитку та модернізації суспільства, ніж це робили кейнсіанство у країнах метрополії та політика імпортозамінної

індустріалізації у периферійній зоні, які на сьогодні вичерпали свій трансформаційний потенціал. Такі заходи, як переміщення виробничої інфраструктури з країн центру до периферії, хоча і послаблюють позиції робітничого класу ядра, водночас позбавляють економіку гальма, яким незрідка була захищена робоча сила. Так само й ліквідація державних субсидій та тарифів спричинилася до зниження життєвих стандартів робітників, водночас надаючи споживачам доступ до дешевших товарів, що виробляються за межами ядра, вирівнюючи у такий спосіб структуру цін. Тим не менш, успіх неолібералізму та наявність раціональних елементів у його програмі не виправдовують перетворення цієї ідеології розвитку на придатну для суспільств будь-якого типу магічну панацею. Визнаючи можливість дисфункціональних наслідків панування ринку, теоретики неолібералізму невтомно проголошують, що ступінь відмінності поміж інтенціями держави забезпечити колективні блага та реальним результатом її діяльності, яким незрідка стає «колективне лихо», є принципово вищий.

Використання емпіричних даних, зібраних упродовж масштабних порівняльно-історичних студій як розвитку західних, так і східноазійських держав, надало змогу науковцям, зорієнтованих на принципи дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, інкорпорувати здобутки неоліберальної критики наївної віри у природно компетентну та просвітницьку державу, а також встановити діалектичний зв'язок між феноменами залежності й розвитку. Відтак, дослідницька програма держави, що сприяє розвитку, запропонувала як теоретичну інтерпретацію випадків успішного піднесення суспільств у межах капіталістичної світ-економіки, так і практичні рецепти досягнення такого успіху. Аналіз досвіду піднесення Японії та азійських тигрів (Південної Кореї, Тайваню, Гонконгу та Сінгапуру) переконливо засвідчує, що формула успіху цих країн, успіху, який підтверджується прогресом їхніх соціально-економічних показників, ґрунтувалась не лише на використанні сил вільного ринку, але й на цілеспрямованому втручанні держави до сфери розвитку суспільства за рецептами, які більше відповідали візії Ф. Ліста, аніж А. Сміта.

Неоліберальні та ліві (з позиції світ-системного аналізу та школи залежності) концепції капіталізму є сумісними попри протилежні ідеологічні орієнтації своїх авторів, позаяк обидва підходи розглядають капіталізм як гомогенну реальність, що оперує згідно з єдиним набором правил. Натомість реальністю є множинні капіталізми, інституційна конфігурація яких залежить від впливу як цінностей, так і структур – першочергово політичних структур (тобто держави).

Для трьох дослідницьких програм – держави, що сприяє розвитку, залежності та розвитку недорозвитку й світ-системного аналізу – спільним є вихідний пункт міркувань: ситуація недорозвитку / відсталості. Водночас кожна

школа висуває власні, цілком окремішні та несумісні з поглядами інших парадигм шляхи подолання такого стану речей. Така антитетичність є вислідом орієнтації на різні інтелектуальні та ідеологічні традиції. Залежність та розвиток є конфліктними, але не антитетичними феноменами, як засвідчує досвід Східної Азії після Другої світової війни та постленінської Східної Європи.

Суттєвим недоліком дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, стало перетворення досвіду «азійських тигрів» на універсальну норму. Враховуючи авторитарну традицію імперської Японії, яку припинила лише американська окупація після поразки країни вранішнього сонця у Другій світовій війні, та авторитарність політичних режимів більшості «тигрів», які почали рухатися в напрямі демократизації лише наприкінці 1980-х років, творці державоцентристської парадигми вважали за необхідне розглядати авторитаризм як єдино можливу політичну оболонку держави, що сприяє розвитку. Авторитаризм позначився на інституційному профілі та політиці східноазійських держав, що сприяли розвитку. Їхній управлінський апарат підкорявся жорсткій ієрархії мілітарного штабу – військові тривалий час домінували в політиці, – а політичне суспільство зазнавало суворих обмежень у своїй діяльності, що дозволяло правлячим режимам нехтувати політичною опозицією та придушувати організований робітничий рух. Але така універсалізація конкретно історичного та регіонального досвіду не означає, що авторитаризм є єдино можливою формою держави, налаштованої на стимулювання розвитку.

До традиційної авторитарної держави, що сприяє розвитку, емпіричним референтом якої є країни Східної Азії, прилучається демократична держава, що сприяє розвитку. Така держава відзначається не лише гнучкістю свого бюрократичного апарату, що уможливлює використання переходу від фордизму до постфордизму в економіці. Вона орієнтується на високоосвічених професіоналів, як на свою соціальну базу, та на залучення транснаціонального капіталу, як засіб акумуляції. Це відрізняє її від авторитарної держави, що сприяє розвитку, яка зазвичай закорінена у місцевому капіталі та тяжіє до протекціонізму й субсидювання місцевої промисловості. Демократична держава, що сприяє розвитку, йде далі за Евансову концепцію «закоріненої автономії», позаяк передбачає кооперацію держави не лише з капіталістичним класом, але і її співпрацю з інституціями громадянського суспільства, що оперують у системі координат публічної сфери. Принципова відмінність поміж авторитарною та демократичною державами, що сприяють розвитку, є у використанні двох протилежних типів влади, виокремлених М. Манном: деспотичної та інфраструктурної відповідно.

В Україні розбудова демократичної держави, що сприяє розвитку, яка використовувала б увесь спектр методів, притаманних владі як феномену (від

примусу до кооперації), ускладнюється пануванням успадкованої від ленінського режиму патримоніальної бюрократичної культури та поглибленими практиками організаційної корупції. Патримоніалізація держави відбувається у континуумі, екстремумами якого є олігархічний суперпрезиденталізм та олігархічний парламентаризм; симбіонтом такої держави є політичний капіталізм. Відтак, реструктуризація української держави та її трансформація в інституцію, що сприяє розвитку, продовжує залишатися одним із пріоритетних завдань українського суспільства. Зважаючи на те, що імплікацією неоліберального дискурсу стосовно постленінської трансформації стало очікування розгортання динаміки ринку, динаміки, що буде самопідсилюватися після початкової «імплантації» ринкових інституцій, аналітичний інструментар, що розробляється у межах дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, є одним із найефективніших знарядь розробки реалістичної політики керування соціальними змінами.

Запитання для самоконтролю

1. Окресліть контекст виникнення дослідницької програми держави, що сприяє розвитку.
2. Зіставте теоретико-методологічні засади дослідницьких програм світової системи та держави, що сприяє розвитку.
3. Яким є потрактування П. Евансом поняття «закорінена автономія держави»?
4. Які риси дискурсу Т. Скочпол зробили її засновником дослідницької програми держави, що сприяє розвитку?
5. Якими є характеристики успішної держави, що сприяє розвитку?
6. Визначте два типи держави, що сприяє розвитку.
7. Якою була постава держави, що сприяє розвитку, щодо капіталістичного класу?
8. Простежте відмінності поміж інфраструктурними та деспотичними вимірами політичної влади.
9. Дайте оцінку ставленню дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, до впливу культурних факторів на ефективність держави.
10. Як пов'язані легітимність та конфлікти всередині держави?
11. Підсумуйте політичні поради дослідницької програми держави, що сприяє розвитку.

Рекомендована література

1. Багінський А. В. Заходи держави у постконфліктному суспільстві / А. В. Багінський // Вісник Національного технічного університету України

- «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. – Одеса: Айс Принт, 2019. – № 1 (41). – С. 17-21.
2. Багінський А. В. Мобілізація громадянського суспільства у конфлікті на Сході України [Електронний ресурс] // Ідеологія та політика. - 2018. – № 2 (10). – С.94-126 // Режим доступу до журн. : https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/01/_____2.%204.%202018.%20UKR.%20Baginskyi.pdf
 3. Багінський А.В. Реконцептуалізація модерної держави: автономія, спроможність, належне урядування та конфлікти / А. В. Багінський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. – Одеса: Типографія «Айс Принт», 2017. – № 1/2 (33/34). – С. 22-27.
 4. Багінський А.В. Теорії модерної держави: війна та кристалізація / А. В. Багінський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. – Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016. – № 1/2 (29/30). – С. 19-25.
 5. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики / П. Кутуєв, О. Якубін, Д. Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – Одеса: Типографія «Айс Принт», 2015. – № 4. – С.3-19.
 6. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир: наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян. – Москва : Изд-во Института Гайдара. – 2013. – 176 с.
 7. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / М. Калдор – Москва: Изд-во Института Гайдара. – 2015. – 416 с.
 8. Кутуєв П. Модерн, модернізація та розвиток: ідеї та практики: Монографія / П. В. Кутуєв – Київ: Талком, 2015. – 467с.
 9. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства / Ч. Тилли. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 360 с.
 10. Ganey V.I. Post-communism as an episode of state-building: A reversed Tillyan perspective / V.I. Ganey // Communist and Post-communist Studies. – 38. – 2005. – P. 425–445.
 11. Mann M. A theory of modern state / The sources of social power. – Vol. 2: The rise of classes and nation-states 1760-1914. – Cambridge University Press. – 1993. – P. 44-92.
 12. Tooze M. Empires at war / M. Tooze // New Left Review. № 79. – 2013. – P. 129–139.

Глосарій

Гегемонія (І. Валерстайн) – ситуація, за якої продукція певної держави ядра виробляється настільки ефективно, що є конкурентоспроможною навіть в інших державах ядра. Така держава отримує першочергову вигоду від максимально вільного світового ринку.

Гіпостазування – приписування самостійного буття загальним поняттям.

Демократичний централізм – ленінська інновація, спрямована на поєднання протилежних алгоритмів дії у їх суперечливих взаєминах: «командування та покори за наявності дебатів та дискусій, віри у невблаганні закони історичних змін із емпіричним дослідженням суспільного розвитку; героїчних вчинків із послідовною орієнтацією на наукове і «тверезе» керування економікою і суспільством. (Див. К. Джавіт).

Держава – інституція, яка суверенно контролює певну територію та її населення (у минулому – підданих, сьогодні – громадян). Ідея суверенітету означає, що жоден територіальний підрозділ держави не може кидати виклик її центральним органам. Так само й інші держави не можуть втручатися у внутрішні справи держави. Сучасна держава є національною державою та пов'язує свої політичні інституції з існуванням певної нації. За класичним визначенням М.Вебера, держава володіє монополією на застосування насильства у межах своїх територіальних кордонів.

Держава (за М.Манном) - сукупність інститутів та осіб, що втілюють централізовані політичні відносини на визначеній території і є певною мірою авторитарними та здійснюють закони завдяки організованій фізичній силі.

Держава-власник – колективний капіталіст, подібний до акціонерної компанії. Така держава не просто бере участь у житті ринку світ-економіки з власної волі, вона змушена її брати.

Держава, що сприяє розвитку – термін, витворений американським соціологом Ч. Джонсоном, який вперше вжив його у своєму трактаті «Міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості та японське диво» (1982 р.). Означає державу, яка діє усупереч приписам лібералізму, що вимагає мінімізації ролі держави у суспільних справах в цілому та економічних зокрема та відмовляється від ролі «нічного вартового». Держава такого типу має такі характеристики: 1) автономія від суспільства за одночасної закоріненості в ньому; 2) здатність формулювати послідовну політику та реалізовувати її; 3) ефективність та дієздатність державного апарату.

Дихотомія – ділення цілого на дві частини.

Домінантна логіка світ-економіки – нерівномірний розподіл додаткового продукту на користь тих, хто має можливість тимчасового досягнення монопольного статусу всередині ринкових мереж.

Дорадча демократія (англ. deliberative democracy, or discursive democracy) – модель демократії, при якій прийняття політичних рішень, формулювання політичного порядку денного та розгляд спірних питань ґрунтується на дорадчій (деліберативній) громадській думці, тобто думці, що формується в межах раціонального і аргументованого публічного дискурсу, спрямованого на досягнення консенсусу. Теоретики деліберативного підходу прагнуть розробити систему, яка б подолати недоліки сучасної моделі представницької демократії. Автором поняття «ДД» вважається політолог Джозеф Бессете, який вперше вжив цей термін в 1980 році в роботі «Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government». Концептуальні основи моделі були розроблені раніше, зокрема, в працях Джона Ролза та Юргена Габермаса.

Дослідницька програма розглядається як сукупність послідовних наукових теорій, пов'язаних між собою спільністю основоположних цілей, ідей та принципів.

Дослідницька програма держави, що сприяє розвитку – напрям у сучасній соціології, найвпливовішими представниками якого є Т. Скочпол, Д. Рюшемеєр, Ч. Тіллі, П. Еванс, А. Амсен. Ці науковці віднайшли альтернативу синтезу Т. Парсонса, зосереджуючись на формулюванні теорій середнього рівня та акцентуючи роль держави у процесах ініціювання та підтримки політики розвитку суспільства. Представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, здійснили структуралістську інтерпретацію соціології Вебера під впливом ідей німецького науковця О. Гінце та визначили державу як набір адміністративних, поліцейських та військових організацій, які скеровуються та координуються виконавчою владою. Держава стала розглядатися як структура, що має власні інтереси та діє автономно. Відтак, структури та дискурси держави увиразнюють параметри політики та формують не лише її результати, але й суспільство загалом. Класичними прикладами держав, що сприяють розвитку, є Японія та азійські тигри. Аналіз досвіду піднесення цих держав переконливо засвідчує, що їхня формула успіху, який підтверджується прогресом їхніх соціально-економічних показників, ґрунтувалась не лише на використанні сил вільного ринку, але й на цілеспрямованому втручанні держави до сфери розвитку суспільства за рецептами, які більше відповідали візії Фрідріха Ліста, аніж Адама Сміта.

Друга хвиля дослідницької програми модернізації – етап, пов'язаний з усвідомленням утопічності Парсонсівського наголосу на гомеостазі соціальних систем та появою ідей, пов'язаних з акцентуванням уваги на центральності

конфліктів у розвитку суспільства. Провідною думкою цього етапу стала тема неунікненності не лише функціональних, а й дисфункціональних конфліктів у процесі соціально-політичних змін.

Ентелехія (грец. ἐντελέχεια – «здійсненість») – термін філософії Аристотеля, що позначає актуальну дійсність предмета на відміну від його потенції (можливості буття); виражає єдність матеріальної, формальної, діючої та цільової причин.

Європоцентризм – уявлення про європейський континент як про центр культурно-історичного розвитку людства. Суть європоцентризму полягає у визнанні еталонного, зразкового значення західноєвропейських структур, інститутів, цінностей і етапів розвитку для інших регіонів світу. Термін європоцентризм (євроцентризм) з'явився у 1980-ті завдяки творам єгипетського економіста Саміра Аміна, що виступив з критикою цього ідеологічного упередження. Згодом термін «європоцентризм» почав активно застосовуватися при вивченні процесів деколонізації у «третьому світі», «залежного розвитку» країн світової капіталістичної периферії.

Ідеологія (грец. ιδεολογία, від Ιδέα – прообраз, ідея, і λόγος – слово, розум, вчення, буквально вчення про ідеї) – організована у систему сукупність ідей, поглядів і цінностей, в яких виражаються і обґрунтовуються інтереси певних соціальних груп, класів, товариств, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин.

Капіталізм (Валерстайн) – виробництво задля продажу на ринку, метою якого є максимальне примноження прибутку.

Концепція модернізації У.Ростоу – вчений виділяє два основні типи суспільства — «традиційне» (докапіталістичне) і «індустріальне» (капіталістичне); модернізація проходить п'ять стадій економічного зростання: 1) «традиційне суспільство»; 2) стадія підготовки умов для «зрушення»; 3) стадія «зрушення» і переходу до індустріального суспільства; 4) «індустріальне суспільство»; 5) стадія «масового споживання».

Колективізація – спосіб мобілізації населення при ленінському способі модернізації дієвий як тактика, неефективний як стратегія, і антигуманний як спосіб взаємодії. Відтак, варто режиму почати профанізуватися/рутинізуватися втрачає свою вмотивовуючу силу, бо остання сформована політико-сакральними, а не економічними чинниками.

Культура мети – у контексті дослідження ленінізму як рішучого «прориву» у суспільно-політичному розвитку, покладання цілей цього суспільного розвитку за допомогою теологічної лексики та засобів експресії, попри апеляцій до значущості раціональних підвалин. При цьому фактор часу сприймається

суто у його лінійній вимірності і корелює із есхатологічним баченням історичного процесу.

Ленінізм – політична форма суспільних практик, а також принцип соціальної організації. Ідеологія, що має консенсусний характер, політичний рух та інституційна форма конфліктних соціальних практик, які стали спробою відповіді на виклики умов національної відсталості та залежності.

Лідерство – за ленінських конфліктних практик – феномен героїчно-харизматичного стибу, співставний як із образом традиційної впливовості (Big Man), так і з візією сучасної соціології лідерства.

Люмпенрозвиток – сателітарний розвиток, який не набуває властивостей самовідтворення та повертається до траєкторії недорозвитку, як тільки метрополія втрачає інтерес до експлуатації тих чи інших ресурсів сателіта.

Методологічна схема А. Г. Франка («стілець на трьох ніжках») – методологічний підхід, згідно якого дослідження світової системи має рівною мірою ґрунтуватись на екологічній/економічній, політичній та культурній/ідеологічній/ етичній складових.

Модель «метрополія-сателіти» – модель, що бере свій початок від завоювання «Нового світу» та заснування конкістадорами міст із метою інкорпорування корінного населення до економічної системи, заснованої завойовниками задля скерування додаткового продукту з колонії до метрополії.

Модерн – індустріальний етап розвитку суспільства, що характеризується певними соціокультурними нормами: вірою у самодостатню потугу розуму, опорою на природознавство, техніку, індустрію і демократію.

Модерна культура – раціональна поведінка на основі ідеї професійного покликання, що народилася з духу християнського аскетизму.

Модернізація політична – на переконання С. Гантінгтона, політична модернізація є тривалим процесом, що розпочався у XVI столітті. Політична модернізація характеризується раціоналізованою владою, диференційованою структурою, масовою участю і, як наслідок, – здатністю до реалізації широкого кола цілей. Політична модернізація вимагає влади для впровадження змін, а фундаментальні зміни у суспільстві та політиці впливають із цілеспрямованих дій людей. Відповідно, владу традиції має заступити влада людей.

Модернізація як спосіб досягнення модерну – цілеспрямована радикальна трансформація суспільства, що відбувається як на мікрорівні (наприклад, змінюючи зразки соціальної дії та її орієнтацій, формуючи нову ідентичність) так й інституційній структурі соціуму. Класики соціології відображали зміст процесу модернізації на різних рівнях: орієнтація на інновацію на протигагу традиції, індустріалізація, становлення ринкової економіки, демократизація, зростання політичної участі й виникнення вільних громадських асоціацій,

національна ідентифікація, індивідуалізація, масова освіта, технологічний розвиток з опорою на наукові досягнення, раціоналізація.

Напівпериферія – країни з високим рівнем розвитку промисловості орієнтованої на експорт, є своєрідним «буфером» між країнами ядра та периферії, яким не вистачає політичного та економічного домінування, характерного для країн ядра.

Неопатримоніалізм (лат. *Patrimonium* – вотчина, отчина) – особливий тип організації публічної влади і відносин з її приводу, в якому елементи традиційного патримоніального панування (див.: Вебер М. Типи панування) поєднуються з сучасними практиками.

Оксиденталізм (від лат. *occident* - захід) – стиль ангажованого мислення, дискурс зворотній до орієнталізму, який бере за основу апріорну вищість Заходу над усіма іншими, його унікальність – вічну раціональність, розвинутість, толерантність, сучасність, цивілізованість, Модерн. Такі установки, в науках – завжди відводять Заходу роль об'єктивного спостерігача щодо інших, місцезблостителя та інтерпретатора, роль такого собі Дорослого/Вчителя, в політиці ця установка веде до виправдання колоніальної політики західних країн щодо інших від «зобов'язання білої людини» в 19 сторіччі, до «гуманітарних військових інтервенцій» в інші країни під гаслами захисту прав людини чи боротьби з тероризмом, економічного неокolonіалізму, у повсякденному житті – установка «західне/європейське» краще, завжди. Тому що «західне». Всі інші мають наслідувати Захід, адже він синонім розвитку і прогресу.

Орієнталізм – (від лат. *orient* - схід) – стиль ангажованого мислення, дискурс який бере за основу набір апріорно сформованих ідей щодо одвічної інакшості Сходу порівняно зі Заходом. Як правило такими апріорними ідеями є ірраціональність, чуттєвість, фанатизм, відсталість, відсутність розвитку, традиціоналізм, варварство, домодерність. В такому значенні це поняття, одним із перших, обґрунтовував Едвард Саїд. Такі установки можуть бути присутніми як в наукових дослідженнях, політиці, так і в повсякденному мисленні. По суті мова йде про не завжди усвідомлену ідеологію/упередження щодо Інших. І «Схід» тут може розумітись досить широко – від арабського, ісламського Сходу, до всієї Азії, а то й Східної Європи, чи навіть в уявленнях про «совок».

Периферія – слабкі, економічно найменш розвинуті країни. Займаються виробництвом сировини, постачають сільськогосподарську продукцію та трудові ресурси до країн ядра та напівпериферії. Мають високий рівень залежності від країн ядра та транснаціональних корпорацій.

Подвійна структура світ-економіки – економічна інтеграція versus політична дезінтеграція.

Політична участь визначається як активна позиція громадян, їх вплив на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і вироблення політичних рішень. У С. Гантінгтона політична участь трактується і як здатність політичних інституцій контролювати колективні дії у раціональний спосіб.

Політичний занепад відбиває неоднозначність зв'язку між соціально-економічною модернізацією і політичним розвитком. Політичний занепад часто виступає не лише як можливий, але й закономірний наслідок модернізації, пов'язаний із кризою демократичних інституцій.

Політичний порядок – комплекс умов, які забезпечують доцільність функціонування і розвитку соціально-політичної системи. С. Гантінгтон редукує політичний порядок до феномена політичної стабільності та перетворює його із засобу досягнення суспільного блага на самодостатню мету.

Політичний режим — характерний тип влади в країні, сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, яка відображає характер взаємовідносин громадян і держави. Визначається способом і характером формування представницьких установ, органів влади, співвідношенням законодавчої, виконавчої і судової влади, центральних і місцевих органів, становищем, роллю та умовами діяльності громадських організацій, рухів, партій, правовим статусом особи, ступенем розвитку демократичних свобод.

Постання капіталізму – раціональний вибір західноєвропейських феодалів на користь фундаментально ірраціональної соціальної системи, якою є капіталізм.

Реіфікація (уречевлення) (англ. reification) – це опредметнення (матеріалізація, об'єктивація) ідей та понять, ставлення до них як до об'єктів, які можна відчутти, приписування будь-якому ідеальному явищу або процесу матеріального існування. Процес перетворення абстрактних понять в нібито реально існуючі феномени, приписування їм субстанціональності, в результаті якої вони починають мислитися як щось матеріальне

Релятивізація – відмова від надання будь-чому абсолютного значення; співвіднесення чого-небудь з якою-небудь точкою відліку, з певним еталоном, орієнтиром, мірилом. Походить від релятивізму як філософської постави, згідно з якою всіляке знання розглядається як відносне, умовне, неусталене, суб'єктивне, залежне від людини та контексту.

Розвиток на ідеально-типовому рівні концептуалізується як взаємодія економічного зростання, консолідація інституцій демократії, участь в політиці та поваги до прав людини в поєднанні з рівністю можливостей та загальним добробутом.

Розвиток недорозвитку – закономірний вислід панування першого світу над Рештою. Концепція розвитку недорозвитку пояснює «відсталість» третього світу як вислід колонізації Заходом решти світу.

Світ-економіки – є розгалуженими мережами інтегрованих структур виробництва, політичною формою існування яких є численні роз'єднані політичні структури.

Світ-імперії (Єгипет, Рим, Візантія) – є розгалуженими політичними структурами, які охоплюють широке коло культурних зразків. Логікою такої системи є отримання данини від локальних, переважно сільських, виробників, які є самоврядними в інших аспектах.

Світ-система – це ієрархічна, самовідтворювальна, з тенденцією до розширення власних меж, система, що поєднує в собі різні цивілізації, соціуми та нації.

Соціальна мобілізація – за К. Дойчем може бути визначена як процес, під час якого основні кластери старих соціально-економічних та психологічних прихильностей послаблюються та руйнуються, а індивіди стають відкритими до нових зразків соціалізації. У С. Гантінгтона соціальна мобілізація виступає синонімом політичної участі.

Спроможність державна - це здатність держави належним чином здійснювати її функції, наявність певних історичних умов розвитку та здатність бюрократії враховувати дані умови і використовувати ресурси для інституційного зростання та суспільного добробуту.

Султанізм - перетворення адміністративного та військового апарату на «персональний інструмент правителя» (М. Вебер), є крайньою формою патримоніалізму, вивільненою від обмежень традиціоналізму.

Три арени колективної людської дії – економіка, політика та соціокультурний вимір.

Феномен капіталізму – конкуренція вільних товаровиробників, що використовують формально вільну робочу силу.

Харизма – у соціологічній інтерпретації – феномен, який виникає у незвичній політичній чи (і) економічній ситуаціях як прояв колективного захоплення значущістю та масштабами історичних викликів, революційної волі у запереченні усталених порядків.

Ядро – найбільш економічно незалежні та розвинуті могутні країни світу, що займають провідні позиції в розробці новітніх технологій, мають монополію на світові фінанси, спеціалізуються в області інформації, фінансів та сфері послуг.

Японське диво – термін, запропонований дослідниками Світового банку, який віддзеркалював офіційне прийняття та визнання ефективності окремішнього шляху Японії до економічного процвітання. Цей шлях мав за опертю активну політику компетентної держави, що сприяє розвитку.

П. В. Кутуєв, А. В. Багінський, О. І. Василюк та ін.

СОЦІОЛОГІЯ МОДЕРНУ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ

Електронне мережне навчальне видання

Редагування та коректура цієї книжки належать її авторам